

ISSN 0002 – 3221

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН

КАБАРЛАРЫ

№ 4

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БИШКЕК

2024

ilimbasma@mail.ru

**ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ISSN 0002-3221

Редакционно-издательская коллегия:

член-корреспондент НАН КР К.Е.Абдрахматов (главный редактор)
академик НАН КР Ч.И Арабаев (зам. главного редактора)
член-корреспондент НАН КР Б. М. Худайбергенова (отв. секретарь)
академик Иса Акпер оглы Габиббейли (Азербайджан)
академик НАН КР А. А. Акматалиев
академик НАН КР А.А Асанканов
академик НАН КР А. А. Борубаев
член-корреспондент НАН КР Д.С. Джаилов
академик НАН КР М. С. Джуматаев
академик Г. Т. Ситпаева (Казахстан)
академик НАН КР Ш. Ж. Жоробекова
академик НАН КР А.Т. Жунушов
член-корреспондент А.А. Абдуллаев (Таджикистан)
академик Дархан Кадыралы уулу (Казахстан)
академик Ш.Ш. Сугдуллаев (Узбекистан)
член-корреспондент В.С. Паштецкий (Россия)

Журнал основан
в 1966 г.
Выходит 4 раза
в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве
юстиции КР
свидетельство
№1950

Журнал
входит в
систему РИНЦ
с 2016 г.

ИЦ «Илим»
НАН КР
г. Бишкек
пр. Чуй 265а

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

БИШКЕК - 2024

СОДЕРЖАНИЕ МАЗМУНУ CONTENT

Мусаев С. Ж. Байыркы кыргыз Енесай жазмасы (V-VI кылым).....	6
Маразыков Т. С. Тилдик маалымат алмашуунун уюшулушу, тутуму жана системасы.....	15
Абасова А. А. Мамлекеттик тил социалдык тармактарда.....	21
Абдразакова Г. Ш. Кыргыз этномаданиятынын өзөгүн түзгөн негизги сөздөрдүн азыркы кыргыз тил илиминде изилдениши.....	26
Абдуллаев С. Н. Элементарные простые предложения с именным предикатом в тюркских языках: двухактантные модели.....	31
Абдыжапар уулу М. Академик Б. Орузбаева жана кыргыз терминологиясы.....	35
Абдыкалыкова А. А., Садыкова К. К. Тыныстанов: кыргыз терминологиясы жана лингвистикалык терминдер.....	40
Абдыкеримова А. Э. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштерди изилдеп үйрөнүүгө байланыштуу айрым маселелер.....	44
Абдыкеримова А. Э. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштердеги паронимдик карым-катыштар.....	48
Акынбекова А. У. Кыргыз лингвистикасына эмгеги сиңген академик Бүбүйна Орузбаева (Б.Ө.Орузбаеванын 100жылдык мааракесине карата).....	52
Алиева Ф. Э. Окумуштуу Б. Орузбаева жана мамлекеттик тилдин маселелери: илимий көз караштары жана атуулдук позициясы.....	56
Алымбаева З. А. Стилдик каражаттардын көркөм тексттин информативдик негизин туюндуруудагы кызматы.....	60
Асылбекова Ч.А., Дарбанов Б. Е. “Жай” концептинин негизги түшүнүктөрү.....	64
Базаралиева Г. К. Аксы говорунун фонетикалык өзгөчөлүктөрү.....	69
Бакирова Г. К. Акылга, билимге, сабаттуулукка байланыштуу айтылган фразеологизмдер.....	74
Баястанов А. Ж. Кыргыз тилиндеги татаал этиштердин аткарылыш өзгөчөлүгүн туюндурган жардамчы этиштер.....	78
Джаманкулова К. Т. Академик Б.Орузбаеванын илимий ишмердүүлүгү.....	82
Джунушалиева Г. Ж. Махмуд Кашкари ареалдык лингвистиканын негиздөөчүсү.....	87
Жамашева Г. З. Кыргыз Республикасында тилдик саясаттын калыптанышы.....	91
Жамашова А. Т. Этиштик сыпаттардын синтаксистик функциясы.....	96
Жумагулова Ф. М. Тилдик реалийлер жана аларды которуудагы өзгөчөлүктөр.....	101
Ибраева Д. А. Сүйлөм жана анын семантикалык структурасы.....	104
Иманакунуова К. Ш. Кыргыз макалдарын кыргыз тили сабагында колдонуу максаттары.....	108
Исраилова Д. А. Көркөм тексттин улуттук жана маданий өзгөчөлүктөрүн чагылдыруудагы лингвомаданий код жана метафоралык сфералар.....	112
Кадыралиева Д. Ж. Verbs of motion in turkology and kyrgyz linguistics.....	117
Кайымова Ф. М., Султан кызы А., Иматилла у. Эламан. «Лаңгар» топониминин лексика-фонетикалык маанилери.....	121
Каратаева С. К. Өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү дифтонгдор жана алардын монофтонгдошуусу.....	124
Касымбекова Н. Ж. Салттуу астрономиялык билимдер.....	131
Кожоева Г. Ж. Семантикалык кайталоолордун өзгөчөлүктөрү.....	135
Кошуева М. Ж. Муун типтеринин концепциясы “кызыл профессор” К.Тыныстановдун жана академик Б. Ө. Орузбаева эмгектеринде.....	138
Кошуева М. Ж. Улуттук терминологиянын калыптануу тарыхы.....	143
Мирзахидова М. И., Надилбек кызы Б. Балага арналган баталар.....	147

Мирзахидова М. И., Абдимоминев М. А. Соттолуучунун психологиялык портретинин сот процессине болгон таасири.....	150
Муратов Т. Р. Ааламдашуу мезгилинде сленгдин тилге тийгизген таасири.....	134
Мурзалиева А. Ш. Эмоцияны чагылдырган тилдик каражаттар.....	158
Мусаева Т. С. Объективдүү жана аксиологиялык норма маселеси.....	163
Мусаева Т. С. Нормализация жана кодификация маселеси.....	169
Нармырзаева К. Ж. Академик Б. Орузбаева – белгилүү сөздүкчү.....	174
Нурматова Г. М. Кыргыз арман ырларында сөздөрдү колдонуу өзгөчөлүктөрү.....	177
Райым кызы А. Нарын областынын жер-суу аттарындагы лексика-семантикалык өзгөчөлүктөр.....	181
Рыспакова М. Чагатай тилинен кыргыз тилине өткөн сөздөр жана анын лексикалык мааниси.....	187
Сагынбаева Б., Акматова Т. А. Кыргыз, өзбек тилдеринин жөндөмөлөрүндөгү фонетикалык омонимия.....	191
Садыкова С. З. Түркологиянын тил илими катары жаралыш башаты.....	195
Садыкова С. З., Кыдырова А.Б. «Эне тилдин энеси» академик Бүбүйна Орузбаеванын илимий өмүр жолу.....	201
Солтоноев А. М. Кыргыз тилиндеги морфологиялык омонимдердин өзгөчөлүктөрү.....	205
Сулайманова М.И., Алисултонова Н.А. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги адамды туюнтуучу метафоралык маанилердин лексика-семантикалык топтору.....	208
Сыдыкова Т.К. Академик Бүбүйна Орузбаева жана кыргыз тили.....	213
Табалдиева А.Б. Байыркы жана азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн семантикасы.....	217
Танаева Н. Ш., Назарова А. А. Азербайжан, кыргыз тилдериндеги сан атооч сөз түркүмдөрүнүн өзгөчөлүктөрү.....	221
Таштанова М. А. Алтай грамматикасы, кыргыз тилинин грамматикалык башаты (жөндөмө мүчөлөр аркылуу салыштыруу).....	225
Темирова М. А., Темирова Г. А. Б. Ө. Орузбаеванын кыргыз терминологиясына кошкон салымы жана тил илиминдеги терминдер.....	229
Токтосунова А. М. Тууганчылык терминдердин изилденишинде академик Б. Ө. Орузбаеванын ролу.....	237
Тургунбаева Г. Гипер-гипонимдик байланыштардын мейкиндик жана убакыт категорияларында вербалдашуусу.....	242
Усамбетов Б. Ж., Чекеева Б. С. Үйлөмө музыкалык аспаптардын бөлүктөрүнө байланыштуу тилдик каражаттардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү.....	246
Уметов К. К. Кыргыз тилиндеги сөз жасоо маселеси.....	251
Хидирова Ч. Х. “Манас” эпосундагы бөтөн сөздүү конструкциялардын тематикалык-мазмундук түрлөрү (С. Орозбаковдун вариантынын негизинде).....	255
Черикбаева Н. Б. Б. Орузбаеванын эмгектериндеги кыргыз терминологиясы: жетишкендиктер жана чакырыктар.....	260
Шерова А., Шаршембаев Б., Шерова Н. Лейлек говорунун фоностатистикасы жөнүндө.....	263
Шерова А., Шаршембаев Б., Шерова Н. Лейлек говорундагы үндүүлөрдүн фоностатистикасы жөнүндө.....	267
Шайжигитова Б. «Манас» эпосунун этнонимдеринин мисалында демократиянын элементтеринин чагылдырылышы.....	272
Tian Daixiong Исследование практических путей эстетического воспитания иностранных студентов в китайских университетах в контексте инициативы «Один пояс, один путь».....	276

УДК: 81

Мусаев С. Ж.

КР УИАнын академиги
филология илимдеринин доктору,
профессор
КР Улуттук илимдер академиясы

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ ЕНЕСАЙ ЖАЗМАСЫ (V-VI КЫЛЫМ)

Мусаев С. Ж.

Академик НАН КР,
доктор филологических наук,
профессор
Национальная Академия Наук КР

ДРЕВНЕКЫРГЫЗСКАЯ ЕНИСЕЙСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ (V-VI ВВ.)

Musaev S. Zh.

academician NAS KR,
Doctor of Philology, Professor
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

ANCIENT KYRGYZ YENISEI WRITING (5th-6th CENTURIES)

Аннотация. Макала жазма жана алфавит, алардын типтери жөнүндөгү жалпы маселелер жөнүндө кыскача маалымат берүү менен, бүгүнкү күнгө чейин Орхон-Енисей жазмасы деген ат менен белгилүү болуп келген орток түрк жазма эстеликтеринин ичинен Енисей жазмасын байыркы кыргыз жазмасы деп кароо зарылдыгын көтөрөт. Ошону менен эле катар кыргыз эли Октябрь революциясына чейин эле араб графикасында Орто Азия орток Чагатай жазмасын колдонуп келгендигин белгилейт.

Ачкыч сөздөр: байыркы кыргыз жазмасы, Енисей жазмасы, оозеки кеп, жазуу, пиктографиялык, идеографиялык, фонографиялык, фонема, алфавит, кыргыздардын улуу державасы, кыргыз кандыгы, Чагатай жазмасы.

Аннотация. В статье дается краткое изложение общих вопросов письменности и алфавитов, их типов, поднимается вопрос о необходимости рассматривать Енисейскую письменность как древнейшую кыргызскую письменность из числа общетюркских письменных памятников, известных до сих пор под названием Орхон-Енисейской письменности. Также отмечается, что кыргызский народ еще до Октябрьской революции в арабской графике использовал среднеазиатскую общечагатайскую письменность.

Ключевые слова: древнекыргызская письменность, Енисейская письменность, устная речь, письменность, пиктографическая, идеографическая, фонографическая, фонема, алфавит, великая держава кыргызов, кыргызское ханство, Чагатайская письменность.

Annotation. The article provides a brief summary of the general issues of writing and alphabets, their types, raises the question of the need to consider the Yenisei script as the oldest Kyrgyz script from among the common Turkic written monuments, still known as the Orkhon-Yenisei script. It is also noted that the Kyrgyz people used the Central Asian Chagatai script in Arabic graphics even before the October Revolution.

Keywords: ancient Kyrgyz script, Yenisei script, oral speech, writing, pictographic, ideographic, phonographic, phoneme, alphabet, great power of the Kyrgyz, Kyrgyz Khanate, Chagatai script.

Арийне, VI кылымдарда жаралып, Енесай тибине кирет. Андагы тамгалардын чийи- жазмасы деп аталган байыркы кыргыз лиш, жазылыш сөлөкөтү жана чыгыш- жазуусу да фонографиялык жазуунун теги боюнча окумуштуулар арасында ар

түрдүү көзкараш-пикирлер айтылып жүргөндүгүнө карабай, биз ал алфавитти 15 тамганын нукура кыргыздардын ойлоп тапкан тамгалары деген пикирди туура пикир деп кабыл алабыз. Бул багытта дагы терең изилдөө зарылчылыгы бар экендигин белгилейбиз...

Борбордук Азия менен Орто Азияда жашаган түрк элдеринин тарыхында айрыкча орунду Енесай жана Орхон жазуусу ээлейт. Бул жазууну Борбордук жана Орто Азияда жашаган кыргыз жана түрк уруулары колдонгондугу өткөн кылымдарда эле таккесе аныкталган. Енесай байыркы кыргыз жазуусу Талас, Чүй жана Ысык-Көл өрөөнүнөн да табылган, VIII кылымдарда чегилген тыйын эстеликтеринде да кездешет. Енесай-Орхон байыркы кыргыз жана түрк жазуусунун чыгышы жөнүндө ар түрдүү көзкараштар айтылып келе жатат. В. Томсен пехлеви (иран), арамей-согди жазуусунун белгилеринин негизинде бул жазма пайда болгон болуш керек десе, кийинки кездерде чыгыш таануучулар хорезм-согди жазуусунун негизинде жаралышы мүмкүн деген көзкарашты далилдөөгө аракеттенишет. Ал эми дагы бир маалымат боюнча байыркы кыргыздар байыркы жужандар аркылуу хунндардан, ал эми хунндар болсо биздин эрага чейин 200 жыл мурда эле арамей жазуусунан өздөштүргөн болуш керек деген пикир айтылат.

Түрк жана кыргыз элдеринин этнографиясы, тарыхы, маданияты жана тили боюнча көрүнүктүү изилдөө жүргүзгөн А. А. Аристов Енесай-Орхон жазуусунун белгилерин түрктөрдүн жана кыргыздардын уруу тамгаларынын негизинде пайда болушу мүмкүн деп эсептеген. Анткени Рун жазуусунун тамгалык системасында арамей жазуусунда кездешпеген 15 тамгалык белгинин бар экендиги ушундай пикирдин жаралышына өбөлгө болгон. Байыркы түрк жана кыргыз жазуу системасында чындыгында эле Енесай ойдуңундагы уруулардын тамга-белгилерине дал келген окшоштуктардын бар экендигин тарыхчы С. В. Киселев да белгилейт [1; 5].

Айрым бир окумуштуулар байыркы түрк жана кыргыз жазуусунда идеографиялык да белгилердин бар экендигин айтышат. Анткени “ай” деген сөздүн жазылышы жарым ай түрүндөгү сүрөт менен берилсе, “ок” деген сөздүн жазылышы жаанын огун элестеткен сүрөт менен берилген. Ошондон улам дагы бир изилдөөчүлөр булардын рун жазуусу

тамгалык белги менен идеограммалардын негизинде өнүксө керек дешет.

Байыркы кыргыз жана түрк жазуусунун чыгышы, алар кайсы алфавиттин негизинде өнүккөндүгү туурасында азырынча так, бир беткей пикир айтуу али эрте. Ошондой болсо да, байыркы бул жазуу – мезгилдик жактан б. з. V-VI кылымдарда эле пайда болгондугу талашсыз факт. Бул жазуулар Орхон-Енесай жазмасы деп да, байыркы түрк жазмасы деп да, ал эми Енесай жазмасы байыркы кыргыз жазмасы деп аталат [6].

Кыргыз эли өзүнүн бүгүнкү күнгө чейинки тарыхый-маданий өнүгүү, улут катары калыптануу жолунда ар түрдүү графикадагы жазуу системасын пайдаланып келгендиги жөнүндө дүйнөлүк илим-билимде, жалпы түркологияда, өзгөчө кыргыз коомчулугунда белгилүү бир атайын илимий ой-пикир, көзкараш калыптанып калды. Деги эле жазуунун эң алгачкы түрлөрүнөн болгон пиктографиялык, идеографиялык, эпитафиялык, петроглифтик жазма-чиймелердин байыркы мезгилдерде кыргыздар жүргөн Түштүк Сибир, Алтай, Енесай аймактарында кеңири кездешиши, кыргыздар мекендеп жаткан Ала Тоо аймагындагы “Саймалуу Таш” петроглифтери, Ысык-Көлдүн чыгыш түндүгүндөгү “Чолпон Ата таш галереясы”, Ак-Өлөңдүн батыш тарабындагы Кара-Тоодогу, Талас жергесиндеги жана башка толуп жаткан ушулар сыяктуу “жазмалардын” жаралышы кыргыздардын да мындай жазма-чиймелерге түздөн-түз тиешеси бар элдерден экендигин ачыктан ачык көрсөтүп турат. Андан калса башка түрк элдери огуздар, көк түрктөр менен бирдикте эле кыргыздар V кылымдар ченинен тарта байыркы Енесай-Орхон жазмасын колдонуп келгендигин, байыркы Енесай жазмасы деген жазуу байыркы кыргыздардын жазмасы экендигин бул жазмалар боюнча дүйнөлүк кадыр-баркка ээ чоң адистер В. В. Бартольд, В. Томсен, В. В. Радлов, С. Э. Малов, А. Н. Кононов, С. Абрамзон, Н. А. Баскаков, Э. Р. Тенишевдер башка окумуштууларды айтпай эле коёлу, XX кылымдын 50-60-жылдарында эле так кесе ачык айтып коюшкан...

Болжолу XI кылымдардан тарта кыргыздар согду-уйгур, кийинчерээк Совет мезгилине чейин жана анын алгачкы жылдарында араб графикасына негизделген кыргыз алфавитин колдонушкан. Бирок дүйнөлүк алкакта белгилүү көптөгөн окумуштуулардын “кыргыздар айрым

бир башка элдер өңдүү эле алгачкы орто кылымдан баштап жазганды, окуганды өздөштүргөн элдерден болгон, жазып-окуп келишкен (албетте, кыргыздын баары эмес, айрымдары), аркандай жортуул-уруштардан, турмуштук кырдаалдардын кесепетиненен жазмасын жоготуп койгон учурлары да болгон”, - деген көзкараш, ой-пикирлери эсепке алынбай, “улуу аганын”, “улуу элдин” “улуулугун” көтөрө чалуу саясатына кирептер болгон тарыхый шарт, тарыхый кырдаал, тарыхый-идеологиялык талап, тилекке каршы, Совет мезгилинде кыргыздардын маданиятын, тарыхын, жазмасын өзүнө тандыртып, жокко чыгартып, 100 жылга жакын мезгил “жайдак” кармап келди. Мунун башында советтик-коммунисттик идеология (албетте, бул идеологиянын биздин элдин келечегине тийгизген оң таасирлерин жокко чыгарууга мүмкүн эмес экендигин да түшүнөбүз, бирок улут, тарых, тил, жазма, маданият маселесинде өтө терс таасиринин күчтүү болгондугун да эстен чыгарууга болбойт, кеп ушул жөнүндө бара жатат), ушул идеологияны ишке ашыруучу тоталитардык саясат, шовинисттик амбиция, авторитардык бийлик турган. 1939-жылдарга чейинки “кызыл террордон” такыр коркуп калган улуттук саясий, илимий, чыгармачыл, маданий интеллигенциянын басымдуу көпчүлүгү, айрым бир диссиденттик көз караштагыларды эске албаганда, советтик-коммунисттик идеология көрсөткөн багыттан эч “жаңылбай”, кыргыз элинин тарыхын бурмалаган, жазуусузубуз болгон эмес, артта калган патриархалдык каада-салттан өйдө көтөрүлө албай, сай-сайлап жүргөн жерибизден “улуу агабыз” (старший брат), “улуу орус эли” (великий русский народ) бизди “киши” кылды деген вульгардык көзкарашта жашап келдик. Ушундай кырдаалда улуту кыргыздарды жөн эле кой, орустан келген К.К.Юдахин, И.А.Батманов сыяктуу “кыргыз академиктерибиз” да Кыргыз республикабыздагы саясий талапка туруштук бере албай, “Енисей жазмасына кыргыздын эч кандай тиешеси жок, кыргыздарда эч кандай жазма болгон эмес, кыргыздар байыркы мезгилде Енисейде мамлекет курган эмес, кыргыздар жазмага Октябрь революциясынан кийин гана ээ болду”, - деп турушкан эле. Бул XX кылымдын 30-жылдарынын башынан тартып күчүнө кирген “совет эли”, “экинчи эне тил”, “улуу орус эли”, “улутчулдук” деген түшүнүктөр

(булар түшүнүк эле эмес, чоң багыттагы чоң саясий концепция эле) менен коштолуп, республиканын саясий жетекчилигинин конкреттүү демилгеси, иш-аракети, күнкор жагынуучулук саясаты менен андан ары улантылды. “Кыргыздарда Октябрь революциясына чейин эч кандай жазма-сызма болгон эмес, Москва, Ленинграддагы айрым бир окумуштуулар маселени түшүнбөй эле кыргыздын байыркы мезгилдерде жазмасы болгон, Октябрь революциясына чейин эле кыргыздар арасындагы билимдүү адамдар жазып-окуп келишкен, китеп жазышкан”, - деген туура эмес пикирде жүрүшөт деп республиканын биринчи жетекчилиги улуу окумуштууларды күнөөлөп китеп жазып турду, сүйлөп турду...

Арийне, кыргыздардын байыркы мезгилдерден бери эле жазма-сызмага ээ болуп, мамлекет куруп келгени бүгүнкү күндө такталган маселе катары белгиленип келүүдө, тарыхыбыз такталууда. Бирок тилибизге, анын жазма аркылуу өнүгүшүндө, адабий тилибиздин жаралышына, калыптанышына, өз өзгөчөлүгүнө, фонетикалык системасына мүнөздүү алфавиттик жазмабызга байланыштуу көптөгөн теориялык да, практикалык да маселелердин башы анча ачылбай калып жатканын бүгүнкү күндө жашырып коюуга же XX кылымдын 90-жылдарына чейинки авторитардык бийлик кезиндегидей жымсалдап коюуга мүмкүн эмес. Ошондуктан бул жаатта айрым бир жагдайларга учкай токтоло кетүү зарылдыгы чыгып жатат.

Арийне, улуу окумуштуу В.В.Бартольддун “Кыргыздар” деген тарыхый очеркинде айтылган маалыматтарга таянсак, X кылымда жашап өткөн Абудулеб аттуу саякатчы өзүнүн саякаты жөнүндөгү баянында “байыркы кыргыздардын жазуусу болгон”, - деген маалымат айткан экен. Ошол маалымат жөнүндө В. В. Бартольд: “кыргыздардын жазуусу жөнүндө Тан-Шуда айтылган. Ошол маалымат бул баянда да айтылып жатат. Тан-Шуда кыргыздардын жазуусу жана тили уйгурлардыкына окшош деп айтылган. Сөз ошол кезде уйгурлар арасында жаңыдан тарала баштаган жана кийинчерээк андан монголдор да пайдаланган алфавит жөнүндө эмес, Орхон жазууларынын табылышы аркылуу гана окулган эскирээк жазуу жөнүндө болуп жатат”, - дейт [2]. Менимче, Орхон жазуулары табылып, ошол жазуулар окулгандан кийин гана ал жазуулардагы тамгалардын сөлөкөттөрү өз ара бири-

бирине салыштырылып окулган эски жазуу – бул Орхон жазуусунан кеминде 2 кылым мурда жаралган (V-VI кылымдар) Енисей аталыштагы байыркы кыргыз жазуусу эле. Демек, Абудулеб саякатчынын айтканы, Тан-Шудагы маалымат, аларды тарыхый факт-материалдар менен салыштырып талдоого алган В.В.Бартольддун маалыматы Енисей жазмасы байыркы кыргыздардын Борбордук Азияда, Енесай дарыясынын башталышында жашап турганда колдонгон жазуусу экендигин ачыктан-ачык көрсөтүп турат. Муну В.В.Бартольд өзүнүн дагы бир эмгегинде баса белгилейт [3]. Ушул эле В. В. Бартольддун “Кыргыздар” деген тарыхый очеркинде да бир маанилүү факт келтирилет. 1909-жылы фин түркологу Г. Рамстедт Монголиянын Сужи даван деген жеринен Орхон-Енисей тамгалары менен ташка жазылган эстелик тапкан. Анда ал жазуу кыргыздын белгилүү бир кишисинин атынан VIII кылымдын аягында жазылгандыгы тууралуу маалымат келтирилген [2]. Ошол жазууда “Кыргыз оглы бен” (Кыргыз уулу мен, б.а. мен Кыргыз уулумун) деген жазуу бар экендиги айтылган. Ушундай пикирди жаш окумуштуу Нурдин Усеев да белгилейт да, ошол мен кыргыз уулумун деп жаздырган же жазган киши Бойла Кутулуг Йорган деген ысымдагы киши экендиги аныкталган [8: 34].

Кыргыздар жөнүндөгү тарыхый маалыматтар ошол Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин өзүндө да кенен-кеңири берилген:

(14) йабгуг шадыг анта бермис. Бирийе табгач будун йагы эрмис, йыпайа Баз каган токуз огуз будун йагы эрмис, кыркыз, курыкан, отуз татар, кытаң, татабы коп йагы эрмис. Каңым каган бунча...

(17) Эчим каган бирле илгерү Йашыл үгүз Шантуң йазыка теги сүледимиз, курыгару Темир капыгка теги сүледимиз, Көгмен аша кы (ркыз) йириңе теги сүледимиз).

(20) Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, сиңлим кунчуйуг биртимиз; өзи йаңылты, каганы өлти, будуны күң кул болты. «Көгмен йир суб идисиз калмазун», тийин, аз кыркыз будуныг йарат (ып) келтимиз сүнүсдимиз илин).

(25) башлайу кыркыз каганыг балбал тикдим. Түрк будуныг аты күси йок болмазун тийин, каңым каганыг, өгим катуныг көтүрмиш теңри, ил биригме теңри, түрк будун аты күси йок бол (мазун тийин, өзимин ол теңри).

(35) Күл тигин (алты отуз). Йашыңа кыркыз тапа сүледимиз; сүңүг батымы карыг сөкипен, Көгмен йышыг тога йорып, кыркыз будуныг уда басдымыз; каганын бирле Сүңа йышда сүңүшдимиз; Күл тигин Байыркун (ың ак адгырыг) [6].

Байыркы кыргыздардын алфавитин түзүп, анын негизинде жазма жаратуу мүмкүнчүлүгүнө жетиши ошол мезгилде алардын коомдук-чарбалык, маданий өнүгүүнүн белгилүү бир деңгээлине жетип, согуштук-аскерий, мамлекеттик-саясий түзүлүшкө ээ болушу менен түздөн-түз байланышкан. Жазуунун жаралышы, сөзсүз түрдө, мамлекеттик-саясий түзүлүштүн болушу жана анын өнүгүшү, башка андай түзүлүштөр менен карым-катышта иш жүргүзүшү менен шартталат. “Высокому уровню хозяйства и сложному общественному и государственному устройству кыргызов вполне соответствовало их культурное развитие. Его высота наиболее ярко проявилась в письменности” [5: 604]. Эгерде коомдук-чарбалык, маданий өнүгүү болбосо, ал мезгилде согуштук-аскерий, мамлекеттик-саясий күчтүү түзүлүш болбосо, жазуунун жаралышы мүмкүн эмес эле. Илимий тарыхый жазмалардагы, илимий эмгектердеги маалыматтарга караганда кыргыздар “улуу держава” түзгөнгө чейин эле Енесай, Алтай, Миң-Суу чөлкөмдөрүндөгү коомдук-саясий иштерге активдүү катышкан күчтүү кагандык түзүп келген. Башкасын жөн коё турсак да, Түрк каганатынын, өзгөчө Чыгыш Түрк каганатынын (603-704-жж.) башчылары кыргыз кандыгы менен эсептешип турган. “... на севере выступают объединенные кыргызы, возглавляемые сильным каганом. Тюркский каган Мочжо (692-716) очень считался с каганом кыргызов Барс-бегом. Он выдал за него дочь своего предшественника – кагана-освободителя Гудулу (Ильтерес)... кыргызы при кагане Барс-беге действительно представляли внушительную силу и являлись полноправными членами противоорхонской тройственной коалиции, в которую помимо них входил Китай и Западные тюрки... Однако после убийства их энергичного кагана Барс-бега кыргызы не потеряли полностью самостоятельность. Это видно хотя бы из того, что их посольства (кыргызов – С.М.) и после поражения 711 г. при императоре Сюань-цзуне (713 – 755 гг.) чытыре раза приходили в Китай ” [5: 562-563].

Ушундай коомдук-тарыхый жагдай-шарт кыргыз хандыгында жазуунун жаралышына түздөн-түз себеп жана негиз болгон.

“... когда возникла кыргызская государственность, естественны были попытки создания собственной письменности”, - деп Сибирь тарыхы жана археологиясы боюнча көп изилдөөлөрдү жүргүзгөн С.В.Киселев ачык белгилейт.

VI кылымдарда жаралып, Енесай жазмасы деген ат менен илимде белгилүү болуп келаткан жазуу дүйнөлүк атак-даңктагы окумуштуулардын белгилөөсүндө, чындыгында, байыркы кыргыздар колдонгон рун алфавитинде жок 15 белгини кыргыздар өздөрү кошумчалагандыгын В.Томсен белгилесе, ал алфавитти Н.Аристов кыргыздардын тамгалык белгилери менен байланыштырат. Кандай болсо да, Енесай алфавитин кыргыздар колдонуп, өздөрүнүн байыркы жазуусун жаратышкан. Бул жазуу байыркы кыргыздар арасында кеңири тараган. “Рунические эпиграфии верхнего Енисея и Минусинской котловины явно рассчитаны на широкий круг читателей не только из представителей знати. Рассматривая содержание этих надписей, мы уже извлекли из них ценные сообщения о внутреннем устройстве кыргызского общества в VI-VII вв. При этом мы видим постоянные упоминания о народе, составленные в таких выражениях восхваления, которые не оставляют сомнения в том, что они писались в расчете на их прочтение простым кыргызам... В этих надписях несомненно таятся важнейшие факты внутренней жизни кыргызов”, - деп байыркы кыргыз жазмасы аз сандагы мансаптуу адамдардын гана жазмасы болбостон, белгилүү адамдарга гана багытталбастан, жалпы эл окуй турган жазма экендигин С. В. Киселев атайын баса белгилейт [5: 612]. Ошону менен эле катар Енесай жазмасынын үй-тиричилик буюмдарына түшүрүлүшү, алтын жалатылган, күмүштөн жасалган идиштерге жазылышы, колдонуп келген баалуу буюмдарга ээсинин атынын түшүрүлүшү, эл ээлик кылган жерди, чөлкөмдү көрсөткөн жазуулар Енесай жазмасынын калың элге – кыргыздар ичине кеңири тарагандыгын көрсөтөт. Ошол эле С. В. Киселевдун белгилөөсүндө бул жазуунун Енесай аймагында IX-X кылымдарга чейин колдонулгандыгы кыргыздар жашаган аймакта байыркы уйгур жазмасында эстеликтердин жоктугу менен түшүндүрүлөт.

Кыргыздардын “улуу державасы” X кылымдын ортосунда Кидандар (кара кытай)

тарабынан талкалагандан кийин деле кыргыздар Енесайда өзүнүн кандыгын сактап кала алган, бирок баягыдай күчтүү, бирдиктүү болбой, бытыранды кандыктарга бөлүнгөн. Кыргыздардын биротоло кандыктан ажырашы Чынгыз хандын жортуулу менен байланышкан. 1218-жылы Жучунун колу каршы чыккан кыргыз колун талкалап, аларды Чынгыз хандын кичүү баласы Тулуйдун улусуна кошуп берет. Бирок эркиндикти сүйгөн, өзүнчө кандыкка умтулган кыргыздар 1254-жылы Мунке кан шайланып жатканда дагы көтөрүлүшкө чыгат. Монголдор мында дагы Енесайга кыргыздарга каршы чоң кол жөнөтүп, алардын көтөрүлүшүн басат. Буга карабай кыргыздар улам-улам көтөрүлүшкө чыга берет. 1270-жылы Енесайда монголдор кыргыздарды биротоло жеңип, өз бийлигин орнотот. Бирок дагы да эле кыргыздардан жана алардын күчүнөн чочулаган Чынгыз хан бийлигинин мураскери Хубулай хан 1293-жылы Енесайдагы кыргыздардын чоң бөлүгүн Манжурияга айдатат. Ушундан тартып кыргыздар Енесай, Алтай жергесинде чоң саясий бирикме, согуштук-аскерий чоң күч катары тарыхый аренадан сүрүлүп калат, жазмасын дагы жоготот. Өздөрү чачырап бирдиктүүлүгүнөн, мамлекеттүүлүгүнөн ажырайт.

Арийне, ушу жогоруда айтылган тарыхый маалыматтар жана Енесай жазма эстеликтери деп аталган тексттердеги 1909-жылы Рамстеддин Суджи-даван деген жерден тапкан жазуу эстелигинде жазылып турган: “Кыргыз оглы ман... Кыргыз уулумун” деген маалымат Енесай жазмасын байыркы кыргыз жазуусу деп саноого толук мүмкүндүк берет. Муну байыркы түрк жазма эстеликтери боюнча чоң адис В. Е. Малов төмөнкүчө белгилейт: “Вслед за крупными авторитетами – акад. В. В. Радловым и проф. В. Томсеном – я не имею никаких причин не считать енисейские памятники принадлежащими киргизам... Что же теперь сказать о языке эпиграфий бассейна р. Енисея? Памятники – киргизские в этом общем государственном смысле, язык – общий, стандартный, эпиграфийно-рунический. Памятники эти могли принадлежать покойникам – и киргизам, и тувинцам, и тофларам (карагасам), а возможно и кому другому. Во всяком случае сюда же можно включить частично и группу, которая теперь у нас именуется хакасским. Эти группы по “киргизскому великодержавию” у меня здесь именуется и могут именоваться киргизскими” [6: 4, 7].

Енисей-Орхон жазма эстеликтеринин тексттерин кайра окуган, кайра тактап которгон, басып чыгарууга даярдаган С. Е. Малов: “Характеристика памятников енисейской письменности тюрков, по нашему убеждению, дает нам возможность глубже понять и осветить богатство древней культуры киргизского народа” [6: 3], - деп Енесай жазма эстеликтери байыркы кыргыздар жана алардын бай маданияты жөнүндө жетишээрлик маалымат бере турган жазма булак экендигин баса белгилейт. “Я сделал, что мог, а лучше пусть делают могущие”, - деп Енесай жазма эстеликтерин жаңыча тактап окуп, тактап которуп, транскрипциясын берип, китеп кылып дайындап, бул эстеликтер кыргыз элинин VI-VII кылымдардагы жазма эстеликтери экендигин, ал жерде кыргыз элинин байыркы маданияты, башка элдер менен болгон карым-катышы жөнүндөгү маалыматтар көрүнүп тургандыгын баса белгилөө менен, “Древняя кыргызская письменность” деген ат коюп, колжазмасын 1943-жылы Фрунзеге алып келген экен. СССР Илимдер академиясынын кыргыз филиалынын “Тил, адабият жана тарых” институтунун илимий кызматкерлери (ал мезгилде илимий кызматкерлер деп айтчу деле кызматкерлер болбосо керек, баары атылып кеткенден кийин К. К. Юдахин менен И. А. Батмановдун көзүн карап, жетегинде калган гана анча-мынча бакеевчилер, бактыбаевчылар калса керек) С.Е.Маловдун ушул жазма эстеликтер кыргыздар – силердики дегенине аябай каршы болушуп, ал эстеликтердин кыргыздарга эч кандай тиешеси жок деп такыр жолотпой койушуптур. Ушуга нааразы болгон С. Е. Малов кайра кетип, ал эстеликтер боюнча изилдөөсүн уланта берген экен. Улуу окумуштуу кантсе да таза нарк-насилде өткөн тарыхты сыйлап, байыркы кыргыздын тарыхын, маданиятын сыйлап, баягы колжазмасын 1948-жылы кайра кыргыздарга бергендиги жөнүндө минтип жазат: “В свое время (в 1948-г.) переводы енисейских эпиграфий были представлены мною в Институт языка, литературы и истории Киргизского филиала Академии наук СССР” [6: 4]. Кыргыздарда аталган жазма эстеликтерге эч кандай кызыкчылык жаралбагандан, натыйжа чыкпагандан кийин, ал аны өзүнчө китеп кылып “Тил жана ой жүгүртүү” институтунун 1950-жылкы планына киргизип, 1952-жылы “Енисейская письменность тюрков” деген аталышта өзүнчө китеп кылып чыгарат. Баягы 1943-жылы С.Е.Малов алып

келген “Древняя киргизская письменность” деген колжазма 9 жылдан кийин Москва-Ленинградда таптакыр башка ат менен жарык көрөт да, К. К. Юдахин, И. А. Батманов жана алардын айтканынан чыга албаган, өздөрүнчө ойлонууга кудуреттери жетпеген кыргыз тилчи, тарыхчыларынын кесепетинен кыргыз эли “Байыркы кыргыз жазуусунан” кол жууп куржалак кала берет.

Кийин К. К. Юдахин менен И. А. Батмановдун мындай конъюнктуралык чайкоочулук ишин башка тарыхчы, тилчилер улантып, ал Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын мамлекеттик саясатына айланат, кыргыздар IX-X кылымда эч кандай “улуу держава” түзгөн эмес, Енесай жазмасынын кыргыздарга эч кандай тиешеси жок, антип айткан А.А.Аристов, В.В.Бартольд, С. Е. Малов, С.В. Киселев, С. М. Абрамзондор, борбордогу башка окумуштуулар туура эмес айтып жатышат деген көзкараш Кыргыз Республикасынын 1-секретарынын “илимий концепциясына” айланат. Ушул идеологиялык көзкараш кыргыз элинин тарыхын, жазма эстеликтерин терең жана кенен изилдөөгө эч мүмкүнчүлүк бербей, бул маселелер жөнүндө кичине эле кеп-сөз кылган окумуштуулар, жазуучулар улутчул аталышып, запкы жеп келишти. Ушундан көп кишинин жүрөгү үшүп, түшүп калгандыктан, ушу бүгүнкү күнгө чейин С.Е.Малов 1943-жылы айткан “Байыркы кыргыз жазмасы” дегенди айта албай, жаза албай, изилдей албай келатабыз. Окумуштуу-изилдөөчүлөргө мүмкүнчүлүк берилбей келди. Ушу жерде бир факты жөнүндө кыска айта кетким келди. Чагатай улусуна кирген Орто Азия, Казакстанда Чагатай жазмасы деген орток адабий тил жаралган, бул тилди кээде Орто Азия түрк тили деп да айтышкан. Бул тилде көп жазма эстеликтер жаралган. СССРдин тушунда Өзбекстандын биринчи секретары ленинграддык А.М.Щербак деген түрколог-тилчиге “Өзбек Республикасынын илимине эмгек синирген ишмер” деген наамды берип туруп Чагатай тили дегенди “Байыркы өзбек тили” деп жаздыртып алды. Г.Ф.Благова деген Москвалык окумуштууга Бабурду өзбек тилинин өкүлү деп жаздыртып алды. А биздин 1-секретарыбыз Москва, Ленинграддагы чоң-чоң түркологдор бул жазуу кыргыздыкы, кыргыз маданияты, кыргыз жазмасы деп койгондорду сүйлөгөн сөздөрүндө, жазган китептеринде “талкалап” турду. Мына, байыркы кыргыз жазмасына, кыргыз тарыхына тиешелүү саясий абал бизде ушундай болгон...

Биздин изилдөөбүз түздөн-түз Енесай жазма эстеликтери деген аталыш менен илимге кирип калган байыркы кыргыз жазмасын терең изилдөө менен байланышпагандыктан (бул өзүнчө чоң проблема, мунун жаш изилдөөчүлөр изилдеп башташты), бул боюнча учурунда таамай айткан С.Е.Маловдун гана сөзүн келтирүүнү туура деп эсептеп турамын: “в 1943-году я был во Фрунзе и в институте Языка, литературы и истории Киргизского филиала АН СССР во время беседы об этих памятниках я был очень удивлен, что встретил возражения со стороны многих сотрудников института в отношении своих высказываний о принадлежности енисейских памятников киргизам. Оказывается, в этом вопросе мои противники слишком доверяли проф. К.К.Юдахину и доц. И.А.Батманову, ссылаясь на их печатные высказывания по этому вопросу. Мне хотелось бы думать, эти два почетных ученых – И.А.Батманов и К.К.Юдахин – отнюдь не являются противниками мнения В. Томсена и В.В.Радлова. Я позволю себе сказать, не желая обижать вышеупомянутых киргизоведов, что лучше заниматься обнаружением и переводом древних памятников и не тратить время на пока бесплодные и пока априорные рассуждения о разговорном языке древних киргизов...”

Таким образом, ...можно сделать вывод, что язык енисейских памятников письменности V в. представляет собой древний киргизский язык” [6: 8].

Енисей жазмасын Байыркы кыргыз жазмасы деп аныктоо А.А.Аристов, В.В.Бартольд, В.В.Радлов ж.б. улуу окумуштуулар менен эле катар Е.Д.Поливановдун да тарыхый-лингвистикалык көзкарашы аркылуу белгиленет. Ал кыргыздардын Енесай менен байланышкан жана ал аймактан чыккандыгы жөнүндөгү идеаларды колдогон. Орто Азияда өзүнүн грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүгү боюнча кыргыз тилине жакын турган башка түрк тили жок экендигин жана кыргыз тилине грамматикалык жактан эң жакын тил Түштүк Сибирдеги алтай, хакас тилдери экендигин баса белгилөө менен, кыргыздар Енесай жазууларынын авторлору деп эсептейм деген [7: 93].

“Кыргыздарда байыркы тарыхынын алгачкы мезгилинде өзүнүн жазма тили болгондугу Енисей дарыясынын салааларында, Саян тоолорунда табылган ташка жазылган эстеликтер менен далилденет. Кийинчерээк көчмөн кыргыз уруулары түштүк-батышты көздөй берилеп келип, Алтай тоолорун ба-

йырлап, азыркы Кыргыз-Нур көлүнүн боюн борбор кылып, феодалдык мамлекет түзүп турган кезде колдонгон жазма тилинен азырынча эстелик табыла элек. Бирок кээ бир кыйыр маалыматтарга караганда кыргыздар бул феодалдык мамлекет кезинде да мурунку жазмасынан (Енесай деген аталыштагы байыркы кыргыз жазмасынан – С.М.) кол үзбөгөн болуу керек. Саманиддердин тукуму Наср-ибн-Ахмед хандын бийлиги кезиндеги (X кылым аягы) саякатчы Абу-Дулеф Букарадан Кытайга бараткан жолундагы элдердин аттарын атоо менен катар алардын ичинен “кимактар” менен “кыргыздар” өзүнчө жазмага ээ деп көрсөтөт дейт да, профессор Бекир Чобан-Заденин “Заметки о языке и словесности кумыков”. Изв. факульт. Азерб.ГУ. Т. 1. Б., 1926, 96-б. эмгегине шилтеме берет [11].

С.Е. Маловдун пикирин колдогон көзкарашты улантып, акыркы учурда америкалык окумуштуу Каннен Катиснер өзүнүн “Мировые языки” деген китебинде минтип жазат: “Если опираться на то, что мы знаем, самый древний тюркский народ – кыргызы. Еще 2000 лет тому назад существовали их письменные памятники, т.е. енисейские кыргызы уже сначала V в. н. э. пользовались письмом...”(12)

Кыргыз мамлекети бир кылымга жакын жашаса да, анда колдонулган жазма тил, негизинен, эл бийлөөчүлүк максатта кызмат кылып, уруулук же уруу союздарынын диалектилерине анчалык таасир кылышы мүмкүн эмес эле. Мунун себеби феодализм шартында жазма адабий тил менен диалектилердин (жалпы эл күндөлүк жашоо шартында колдонулган тил – С.М.) ортосундагы байланыш өтө начар болгон, ар түрдүү себептерден улам саясий бирдик түзүп, мамлекетке айланган уруулук союздардын өзара байланыштыгына жазма тил таасир кыла алган эмес. Кидандардын (буларды түрк калктары “кара кытай” деп аташкан) соккусу натыйжасында кыргыздардын мамлекеттиги кулагандан кийин уруулук союздардын ортосундагы байланыштар ого бетер бошоңдоп, алардын диалектилери өзалдынча өнүгө берген.

Кидандардын чабуулунан кийин кыргыз урууларынын Алтайдан Тянь-Шанды көздөй мурунтан башталган жылуу процесси күчөгөн...” [11]. Кыргыздар эл катары ушул кийинки чөлкөмдө калыптанат, жазмасын унутуп, кийинчерээк араб тамгасындагы жазманы үйрөнүшөт... Орхон-Енесай жазмасынан кийин кыргыздар колдонгон жазуу

катары кыйыр түрдө болсо да уйгур алфавитиндеги жазууну да эсептөөгө болот. Анткени адегенде уйгурлар да башка түрк элдери сыяктуу эле Орхон-Енесай жазмасынан пайдаланышкан. Кыргыздар менен урушуп жүрүп талкалангандан кийин, алар азыркы Кытай тарапка оошкон. Ошол учурда Борбордук Азияга Алдыңкы Азияда жаралган манихей дини тарала баштаган. Манихей дининин таралышы, Сирия христиан сектасы несториандардын келиши менен несториан жазмасы кошо келет. Иран жазмасы зароастрий дини аркылуу тарайт. Иран тобундагы согди тилинин жазмасынын негизинде Борбордук Азияда уйгур жазмасы пайда болот да, бул жазууну будда дининдеги элдер менен эле катар айрым бир түрк уруулары да колдоно баштайт [4].

Албетте, уйгур жазуусун кыргыздардын колдонгондугун тастыктаган тарыхый так далилдер илимде жок. Бирок айрым бир кыйыр жагдайлар жөнүндө гана божомолдоолор кездешет. Манихей, зароастрий дининин кыргыздар арасында да тараш ыктымалдыгы, уйгурлар менен кыргыздардын канатташ катар жашашы сыяктуу жагдайлар айрым окумуштуулардын жогоркудай пикирлерди айтышына өбөлгө болгондой [2]. Бул жазууда сөз жогортон төмөн тик жазылган, саптар солдон оңго карай сап-сап болуп түшкөн.

Борбордук Азиянын кеңири аймагына ислам дининин акырындап тарап келиши менен, уйгур жазмасы да акырындык менен колдонулуудан четтетиле баштайт. Будда дининдеги элдерде гана уйгур жазуусу колдонулуп калат, 13-кылымда уйгур жазуусун монголдор өз тилине ылайыкташтырып кабыл алышат, кийинчерээк бул жазуунун негизинде маньчжур жазмасы түзүлөт.

Кидандардын чабуулунан кийин кыргыз урууларынын Алтайдан Тянь-Шанды көздөй башталган жылуусу күчөгөн. Кыргыздар эл катары ушул чөлкөмдө калыптанат, мурунку жазмасын унутуп, кийинчерээк араб тамгасындагы жазманы үйрөнүшөт... Бирок араб алфавити кыргыздар арасында качантан баштап тарай баштагандыгы жөнүндө так маалымат жок. Айрым бир тарыхый фактыларды салыштырып кароонун негизинде гана кыргыздар, өзгөчө түштүк кыргыздар, XVIII кылымдын ортосунан тартып араб графикасын пайдалана баштаган болсо керек деген божомол айтууга болот. Анткени В.В. Бартольддун маалыматтары боюнча кыргыздар XVI кылымда да, XVIII кылымда да өздөрүн му-

сулманбыз дешкен эмес, алар капырларга да, мусулмандарга да кошулушпайт, көп кудайга ишенишет, б.а. бутпарас дининде болушкан [3]. Демек, ислам дини кыргыздар арасында тарабагандан кийин, исламдын таасири жок болгондон кийин, алар араб алфавитин алышы, колдонушу мүмкүн эмес эле. Арийне, бул маселени тарыхчылар, дин таануучулар такташаар, бирок 1856-жылы Ысык Көлгө келген Ч.Валихановдун маалыматы боюнча кыргыздар өздөрүн мусулманбыз дешет, бирок салт-санаасында, үрп-адатында шамандык элементтерди карманышат, мусулман адат-жөрөлгөсүнө каршы келген иштерди жасашат, - делип айтылат. Кыргыздардын мусулманчылык түшүнүктөрүн Орто жүз казактары менен салыштырып келип, биздин казактар мындан 30 жыл мурда так ушундай эле деген пикирин билдирет. Демек, кыргыздарга, өзгөчө Түндүк кыргыздарына ислам дини 19-кылымдын биринчи чейрегинен тартып кире баштаган болсо керек. Ал эми алфавит, сөзсүз, динди ээрчитет, дин алфавитти ээрчитет, экөө катар жүрөт, динди жазуу, окутуу аркылуу таратса, жазууну динди таратуу үчүн пайдаланышат, экөө эриш-аркак. Ошондуктан алфавит да ошол 19-кылымдын биринчи чейрегинен тартып колдонула баштаган болуш керек деген божомолду белгилемекчибиз.

Буга мындан башка дагы төмөнкүдөй жагдайлар өбөлгө болгон. Баарыбыз жакшы билебиз 1709-жылы Бухара хандыгынан бөлүнүп өзүнчө хандык түзгөн Кокон хандыгы 1822-жылы Олуя Ата, 1825-жылы Пишпек, 1827-28-жылдары Коңур Өлөң, Көл-Төр, 1830-жылы Жумгал, Куртка чептерин курушкан. Демек, Түндүк кыргыздар 1800-жылдардын башынан тартып Кокондун бийлигинде болгон. Түштүк кыргыздар мындан бир канча жыл мурда Кокон хандыгынын бийлигине баш ийген. Кокон хандыгы кыргыздарды ийри кылычы, аскер күчү менен гана баш ийдирүүгө аракеттенген эмес. Эң күчтүү куралы ислам дини болгон, аны сиңириш үчүн ислам дининин негизги куралы алфавитти, жазууну кеңири пайдаланышкан, дин мектептерин уюштурушкан, дин китептерин, Куранды окутушкан, курандын тигил же бул тиешелүү аяттарын көчүртүшкөн. Ошентип араб алфавити, араб жазмасы Түндүк Кыргыздар арасында ислам дини аркылуу Кокон хандыгынын басып алуучулук саясатынын негизинде 19-кылымдын 20-30-жылдарынан тартып акырындан кире баштаган...

Арийне, ушул жерде бир жагдай жөнүндө кыскача айта кетейин. Туура, XIX кылымдын 1-чейрегинде араб тамгасындагы жазуу дин менен кошо Кыргыз жергесине келет, бул жерде кеп ушул жөнүндө болуп жатат. Ал эми айрым бир колунда бар адамдар балдарын ичкериге, татарлар, түрктөргө жибериپ, сабатсыздыгын жоюп, динчилдикке багыттап, араб жазуусун үйрөткөндүгү да белгилүү, б.а. араб жазмасы Кыргыз жергесине келгенге чейин эле айрым бир колунда бар адамдар аны чет жакка барып үйрөнүп келишкен. Демек, ислам дини, аны ээрчиген араб жазмасы Кыргыз жергесине келгенге чейин эле айрым бир аз сандагы кыргыз арабча жазганды, окуганды билген...

Бул жазуу кыргыздар арасында 1927-жылга чейин колдонулуп, Совет бийлиги орногонго чейин ондогон элчилик каттар, Молдо Нияздын колжазма китептери, Нур Молдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Тоголок Молдо, Ысак Шайбековдун чыгармалары, Борзу уулу Малдыбайдын “Семетей баатыры”, автору белгисиз “Семетей” эпосунан үзүндү, Тыныбектин 1898-жылы Казанда басылып чыккан “Семетей” эпосунан үзүндүсү, Белек Солтоноевдин, Осмонаалы Сыдыковдун, Э. Арабаевдердин Казанда, Уфада, Алматыда бир канчалаган китептеринин басылып чыгышына, эл арасына аз-аздап тарашына жана Кыргыздардын жазуу маданиятынын өнүгүшүнө да чоң салым кошкондугун белгилебей коюуга мүмкүн эмес экендигин көрсөтөт.

Албетте, XIX кылымдын орто ченинен тарта падышалык Россия чеке-белинде жа-

шаган башка элдердин сабатын ачууга атайын кам көрбөсө да, анын тутумунда турган башка элдер сыяктуу эле кыргыздардын массалык түрдө болбосо да кат-сабаты ачылып, араб графикасында жазганды, окуганды өздөштүрүүгө аракеттерди көрүшкөн. Кыргыз элинин ичинен чыккан болуш-бийлер кат тааныган “молдокелерди” атайын кармашып, бала-бакыраларына кат тааныткан, китеп окуткан. Кат-сабаты ачылган “молдокелер” араб алфавитинде чыгармаларды, каттарды жазышып, бир нече даанада ар кимге көчүртүшкөн, колкитептердин жаралышына, алардын эл ичине таралышына кам көрүшкөн. Ошол эле учурда Россия өз саясатын, басып алуучулук амбициясын ишке ашыруу максатында өз миссионерлеринин жардамы менен айрым бир элдер үчүн орус графикасынын негизинде алфавит түзүүнү да ойлонушкан, орус-тузем мектептерин уюштурушкан, балдарды окутушкан. Мындагы негизги максат – окутуу, жазуу аркылуу туземдерди падышага, падышалык Россияга толук баш ийдирүү болгон. Мындай жагдайдагы максат кыргыз жергесинде да жүргүзүлгөн. Бирок бул миссионерлер аркылуу жүргүзүлгөн кат-сабатты ачууга байланыштуу иш элдин калың катмарын камтыган эмес. Мындай шартта жалпы көпчүлүккө, жалпы элге кеңири тараган, жеткиликтүү болгон жазуу жөнүндө кеп кылууга мүмкүн эмес эле. Бул жазуу, негизинен, клерикалдык мүнөздө айрым гана адамдардын кат-сабатынын ачылышына, жазып-окуй билишине кызмат кылган...

Адабияттар:

1. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Бишкек: Илим, 2001.
2. Бартольд В.В. Кыргызы. – Ф.: 1927.
3. Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. – Ф.: 1943.
4. Дирингер Д. Алфавит. – М.: 1963.
5. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. АН СССР. – М., 1951.
6. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.: 1952.
7. Плоских В.М. Кадимки эле даанышман адам. // Кыргызстан коммунисти. – 1990, №10.
8. Усеев Н. “Манас” эпосу жана Орхон-Энесай жазма эстеликтери: тилдик окшоштуктар менен каармандар параллели. – Б., 2017.
9. Фридрих И. История письма. – М., 1979.
10. Чобан-Заде Бекир “Заметки о языке и словесности кумыков”. // Изв. факульт. Азерб.ГУ. Т. 1. – Баку, 1926. 96-б.
11. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. – Ф., 1971.
12. <http://facebook.com/nomadsgreatsteppe/photos/a.341805362610760/17041355263777301/>

УДК: 801.73: 809.434.1 (043.3)

Маразыков Т. С.

КР УИАнын корр.-мүчөсү,
филология илимдеринин доктору, профессор
*Кыргыз Республикасы, Жусуп Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университети, кыргыз филологиясы факультети,
кыргыз тил илими кафедрасы*

ТИЛДИК МААЛЫМАТ АЛМАШУУНУН УЮШУЛУШУ, ТУТУМУ ЖАНА СИСТЕМАСЫ

Маразыков Т. С.

Член-корреспондент НАН КР,
доктор филологических наук, профессор
*Кыргызская Республика, Кыргызский национальный
университет имени Жусупа Баласагына,
факультет кыргызской филологии,
кафедра кыргызского языкознания.*

ОРГАНИЗАЦИЯ, КОМПОНЕНТЫ И СИСТЕМА ВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Marazykov T. S.

Corresponding member NAS KR,
Doctor of Philology, Professor
*Kyrgyz Republic, Jusup Balasagyn Kyrgyz
National University, Faculty of Kyrgyz Philology,
Department of Kyrgyz Linguistics*

ORGANIZATION, COMPONENTS AND SYSTEM OF VERBAL COMMUNICATION

Аннотация. Макалада тилдик маалымат алмашуунун уюшулушу, тутуму, системасы, маалымат алмашууда (сүйлөшүүдө) – маалымат туюндуруу жана маалыматты кабыл алуу кубулушу болору, бул эки кубулуш өзүнчө бир айлампаны түзөрү, маалымат алмашуунун тутуму (компоненти) адресант, туюндурулуучу маалымат, адресат деген үч тутумдан турары, маалымат алмашуунун системасына: маалымат алмашуу чөйрөсү, стили, темасы, багыты, объектиси, орду, мезгили, шарт-кырдаалы, андагы маанай, мамиле, карым-катыштык өзгөчөлүк, кызыкчылык, маалымат алмашууну ишке ашыруучу тутумдардын өзгөчөлүгү, маалымат алмашуунун логикасы, психологиялык кырдаалы, андагы зарылдык, муктаждык, себептер жана башка маселелер тууралуу маалыматтар берилди.

Негизги сөздөр: тилдик маалымат алмашуу, маалымат алмашуунун уюшулушу, маалымат алмашуунун тутуму жана системасы, текст, адресант, туюндурулуучу маалымат, адресат, маалымат алмашуу саясаты ж.б.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы, касающиеся организации, состава, системы процесса вербального обмена информацией (речевая коммуникация), который включает передачу и приём сообщений, составляющих круговорот диалогической речи. Компонентами данного процесса являются: адресант, выражаемая информация и адресат, а система вербального общения включает в себя следующие компоненты: среда, стиль, тема, направление, объект, место, время, условие, ситуация, настроение, отношение, интерес, индивидуальные особенности участников, а также логика, психологическая ситуация, важность, необходимость и другие не менее важные факторы, имеющие непосредственное влияние на эффективность вербальной коммуникации.

Ключевые слова: процессы вербального обмена информацией, организация вербальной коммуникации, компоненты и системы вербальной коммуникации, текст, адресант, выражаемая информация, адресат, политика вербальной коммуникации и др.

Abstract. The article examines issues related to the organization, composition, and system of verbal information exchange process (speech communication), which includes the transmission and reception of messages that form the cycle of dialogic speech. The components of this process are: addresser, expressed information, and addressee, while the system of verbal communication includes the following components: environment, style, theme, direction, object, place, time, condition, situation, mood, attitude, interest, individual characteristics of participants, as well as logic, psychological situation, importance, necessity, and other equally important factors that have a direct impact on the effectiveness of verbal communication.

Keywords: verbal information exchange processes, organization of verbal communication, components and systems of verbal communication, text, addresser, expressed information, addressee, verbal communication policy, etc.

Кыргыз тил илиминде тилдик маалымат алмашуунун уюшулушу, тутуму, системасы тууралуу маселелер учурда актуалдуу маселелердин катарын түзөт. Ошондуктан аталган маселелер тууралуу бул макалада ой бөлүшүүнү туура көрөбүз.

Маалымат алмашуу (сүйлөшүү) кан-тип түзүлөт, уюшулат? Маалымат алмашууда (сүйлөшүүдө) – маалыматты туюндуруу (оозеки түрдө сүйлөө, жазуу түрүндө жазуу) жана маалыматты кабыл алуу (оозеки түрдө угуу, жазуу түрүндө окуу) кубулушу болот. Бул эки кубулуш өзүнчө бир айлампаны түзүп турат. Маалымат алмашуунун уюшулушу – бул татаал кубулуш. Ал төмөндөгүдөй бир нече тилкелерден (этаптардан) куралат:

а) Айтуучуда (жазуучуда) ой пайда болот.

б) Ошол ой белгилүү бир максаттарга, себептерге таянылып иреттештирилет (мотивдештирилет). («Мотив» – сүйлөөнүн себептик жана максаттык системасы.). Ал ойду, маалыматты айтуу, туюндуруу зарылчылыгы түзүлөт.

в) Айтуучудагы ой, маалымат тилдик каражаттар менен жабдылат (материализацияланат). Тактап айтканда, тексттик формада жана мазмунда иретке келтирилип түзүлөт.

г) Баш мээде түзүлгөн текст иш жүзүнө ашырылат, айтылат же жазылат.

д) Айтылган (же жазылган) текст угуучу (же окурман) тарабынан кабыл алынат, иликтелет.

Биздин маалымат алмашуубуз ушундай кубулуштардын тилкелеринен (этаптарынан) түзүлөт, уюшулат. Мына ошондуктан маалымат алмашканда (сүйлөшкөндө) жакшылап ойлоо, шарт-кырдаалды кылдат баамдоо, маалымат алмашуудагы өзгөчөлүктөрдү эске алуу, ага карата туура баа берүү, айтыла турган маалыматтын табиятына жараша жөнөкөй, так, түшүнүктүү текст түзүү, ага ылайыктуу тилдик каражаттарды таба билүү жана колдонуу чоң мааниге ээ. Кыргыз эли ушул кубулушту өнөр деп эсепте-

ген. Анткени бул кубулуш – чындыгында эле татаал кубулуш. Ал адамдын чыгармачыл, ийкемдүү ой жүгүртүүсүн, акыл-эсинин активдүүлүгүн, тереңдигин, кенендигин, турмуштук даярдыгынын молдугун жана адамдын жалпы илим-билиминин, маданиятынын жетилүүсүн талап кылат. Мына ошондуктан бардык эле адамдар мыкты тексттерди түзүп, төгөрөгү төп келген сөздөрдү айта албайт. Ал үчүн көп даярдык, жөндөм жана изденүү талап этилет.

Маалымат алмашуунун тутуму (компоненти) кандай болот? Маалымат алмашуу үч тутумдан (компоненттен) турат:

а) Айтуучу, жазуучу (адресант).

б) Туюндурулуучу маалымат (текст).

в) Угуучу, окурман (адресат).

Ушул үч тутум маалымат алмашуунун тутуму (компоненттери) болуп саналат. Тилдик маалымат алмашууда (сүйлөшүүдө) туюндурлуучу маалымат тексттик мазмунда жана формада болот. (Аталган маселелер тууралуу «Текст: маалымат алмашуунун негиздери» (Б., 2014.) деген биздин китептен дагы кеңири маалымат алсаңыздар болот. Бул маселелер боюнча буга чейин көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Караңыз: Головин Б.Н. 1980; Мусаев С. Ж. 1993, 2000; Александров Д.Н. 1999; Баева О.А. 2001; Бельчиков Ю.А. 2000; Плещенко Т. Б. Федетова Н.В. Четет Р.Г. 1999; Введенская Л. А. Павлова Л.Г. Кошаева Е. Ю. 2000; Шейнов В.П. 2001; ред. Максимова В. И. 2000; Хазагеров Г. Г. 2001. ж. б.)

Маалымат алмашуунун системасына эмнелер кирет? Маалымат алмашуу өзүнчө бир системадан турат. Бул көрүнүш да биздин маалымат алмашуубуздун табиятынын бир өзгөчөлүгүн аныктай алат. Бири-бирибиз менен маалымат алмашуубуз жеке (индивидуалдуу), чыгармачыл, кайталангыс өзүнчө көрүнүштөр менен буга чейин коом тарабынан калыпташкан, адат-салтка айланган, көнүмүш (стереотиптүү), теске салынган (стандарттуу) жана теске салын-

баган (стандарттуу эмес) жагдайлардын табыгый (органикалык) биримдигинде белгилүү бир ыраат-тартипке ээ болуп, ишке ашат. Ошондуктан маалымат алмашуу системалуу мүнөзгө ээ. Биз ошондой системада гана бири-бирибиз менен маалымат алмаша алабыз. Тактап айтканда, маалымат алмашуунун системалуу мүнөздө болушу – биздин эрке, каалообузга баш ийбеген объективдүү көрүнүш. Ошондуктан маалымат алмашуу системасына кылдат көңүл буруу, аны өздөштүрүү, биринчиден, маалымат алмашуунун көп кырдуу, татаал табиятын таанып билүүгө жол ачса, экинчиден, бул маданияттуу сүйлөөгө жетүүнүн негизги бир жолу болуп саналат.

Маалымат алмашуунун системасына төмөндөгү жагдайлар (факторлор) кирет:

1. Маалымат алмашуу чөйрөсү. (Маалымат алмашуу турмуштун тиги же бул өңүтүндө, ишмердиктин тиги же бул аймагында болгондуктан, анын, сөзсүз, белгилүү бир чөйрөсү, ошого жараша көптөгөн өзгөчөлүктөрү болот. Ошондуктан маалымат алмашууда чөйрөнүн таасири күчтүү.).

2. Маалымат алмашуунун максаты, милдеттери. (Максаттуулук – маалымат алмашуунун негизги белгилеринин бири. Ошондой эле анда ар түрдүү милдеттер, мүдөөлөр болот. Ал мүдөөлөр адамдын тигил же бул кызыкчылыгына тыгыз байланыштуу).

3. Маалымат алмашуунун темасы, багыты, объектиси. (Маалымат алмашуунун белгилүү бир багыты, объектиси, темасы болот. Ошондуктан маалымат алмашуу абстракттуу эмес, конкреттүү).

4. Маалымат алмашуудагы кызыкчылык. (Маалымат алмашуу – бул кызыкчылыктарды туюнтуу, кызыкчылыктарды аныктоо. Анда көмүскө же ачык туюндурулган белгилүү бир кызыкчылык болот).

5. Маалымат алмашуунун орду. (Маалымат алмашуу кайда болуп жаткандыгы дайыма чоң мааниге ээ. Анткени ошол мейкиндик (локалдык) негиз маалымат алмашууга өзүнүн ар кандай өзгөртүүлөрүн киргизип турат. Ошондуктан бир жерде айтылган сөз экинчи бир жерде орунсуз болуп калат).

6. Маалымат алмашуунун мезгили. (Качан сүйлөшүп жаткандыгыбыз да өзгөчө мааниге ээ. Себеби маалыматты туюндуруунун өзүнчө учуру, мезгилдик (темпоралдык) чен-өлчөмү болот. Маалымат алмашуу ушул жагдайга байланыштуу да өзгөрүлүп, кубулуп турат.)

7. Маалымат алмашуунун шарт-кырдаалы. (Маалымат алмашууда шарт-кырдаалдын өзүнчө системасы болот. Алар: мезгилдик, мейкиндик кырдаал, моралдык, психологиялык кырдаал, функционалдык стилдик кырдаал, улуттук, үрп-адаттык кырдаал, мамиле, ымала-катыштык кырдаал, этнопсихологиялык, этномаданий, этноэтикалык, этноэстетикалык кырдаал жана башкалар.).

8. Маалымат алмашуудагы маанай. (Ар кандай маалымат алмашууда, сөзсүз, белгилүү бир маанай, сезим (эмоция) болот. Турмушту таанып билүү жана таанып билген дүйнөнү тил аркылуу кайра чагылдыруу, ой бөлүшүү, туюндуруу белгилүү бир сезимсиз (эмоциясыз) болбойт. Ошондуктан биздин маалымат алмашуубузда дайыма кандайдыр бир маанай болот.).

9. Маалымат алмашуудагы мамиле. (Маалымат алмашуу – бул мамиленин чагылдырылышы. Анткени маалымат алмашууда кандайдыр бир маалымат гана туюндурулбастан, ага карата айтуучунун мамилеси, көз карашы, жактыруусу жана жактырбоосу кошо туюндурулат. Сүйлөөдөгү мамилени (модалдык негизди) текстте колдонулган сөздөрдөн, тексттин айтылыш же жазылыш ык-амалдарынан (технологиясынан), ыргагынан, ылдамдыгынан, кыраатынан, интонациясынан, тонунан, айтуучунун көз карашынан, кыймыл-аракетинен, бет түзүлүшүнүн ал-абалынан (мимика), дене-бой түзүлүшүнүн ал-абалынан (пантомимикасынан) жана башкалардан байкайбыз.).

10. Маалымат алмашуудагы карым-катыштык өзгөчөлүк. (Маалымат алмашуу – бул адамдардын ортосунда карым-катыштык көпүрөнү түзүү. Маалымат алмашууда достук, жолдоштук, үй-бүлөлүк карым-катыш, кесиптик, туугандык ж. б. карым-катыштар түзүлөт).

11. Маалымат алмашууну ишке ашыруучу тутумдардын (компоненттердин) өзгөчөлүгү. (Маалымат алмашууну ишке ашыруучу тутумдар (компоненттер) – айтуучу, туюндуруучу (адресант), айтылган маалымат жана угуучу, маалыматты кабыл алуучу (адресат).

Маалымат алмашууда айтуучу менен угуучунун социалдык, жыныстык, курактык, адистик, акыл-эстик (интеллектилик), тууган-тууган эместик, жакындык-алыстык, кызыкчылыктык, максаттык жана башка өзгөчөлүктөрү болот. Ушуга жараша маалымат туюндурулат, маалымат алмашуу ишке ашат).

12. Маалымат алмашуудагы зарылдык, муктаждык. (Маалымат алмашууга негиз болгон зарылдык – бул маалымат туюндуруу жана маалыматты кабыл алуу. Өзүндөгү маалыматты башка бирөө менен бөлүшүү зарылдыгы адамда болбосо, анда адамдардын ортосунда маалымат алмашуу да болмок эмес. Анда адамдын аң-сезими мынчалык деңгээлге өнүкмөк дагы эмес. Аң-сезимди өнүктүргөн негизги нерсе – бул маалымат. Ошондуктан ар кандай маалымат алмашуудагы негизги муктаждык – зарыл болгон маалыматты туюндуруу жана керектүү маалыматты кабыл алуу).

13. Маалымат алмашууга негиз болгон себептер (Ар кандай нерсенин себеби болот. Ошол сыңары кандай гана маалымат алмашуу болбосун, анын түпкүрүндө белгилүү бир себеби (мотиви) бар. Маалыматтын ар кандай айтылышынын, ар башкача туюндурулушунун, сөзсүз, кандайдыр бир себеби бар. Мына ошол себептерди аңдап түшүнүү туюндурулган тексттин мазмунун түшүнүүгө жол ачат. Ошондуктан маалымат алмашуунун себебин, (мотивин) аныктоо дайыма маанилүү).

14. Маалымат алмашуудагы негизги саясат. (Маалымат алмашуу – бул чоң саясат. Анда учурда аткарылуучу план-жүрүштөр (тактика) жана болочокто ишке ашыруучу план-жүрүштөр (стратегия) болот. Адамга таасир этүүнүн, ой-пикирди жактоонун, сунуштоонун, угуучуну ынандыруунун ар кандай жолдору, ыкмалары болот. Ошондуктан сүйлөшкөндө адамдар ар кандай жүрүш жасайт, маалыматты ар башкача туюнтат. Ошондой жүрүштөрдүн, кылык-жоруктардын артында ал маалымат алмашууда көздөлгөн негизги саясат (колдоо, көтөрүү, басынтуу, какшыктоо, келекелөө, доомат кылуу, бой көтөрүү, мактоо, мактануу, коркутуу, сестентүү, өз ордуна коюу, эки жүздүүлүк, чын ыкластык, ак ниеттик жана башкалар) катылып турат).

15. Маалымат алмашуунун ыргагы, тону, анын ишке ашыш өзгөчөлүгү. (Маалымат алмашуудагы максат, себеп (мотив), мамиле, саясат сүйлөөнүн ыргагын, тонун, анын ишке ашыш ык-амалын (технологиясын) аныктайт. Тескерисинче, маалымат алмашуунун ыргагынан тонунан, интонациясынан андагы саясатты, максат-мүдөөнү, түпкүрдө кыйытылган сөздүн төркүнүн байкоого болот. Ошондуктан тексттин айтылышы, ишке ашырылыш өзгөчөлүгү да чоң мааниге ээ).

16. Маалымат алмашуунун нормативдик системасы жана анын сакталышы. (Маалымат алмашууда бир нече норма бар. Алар: тилдик норма, этикалык, эстетикалык, нравалык, стилдик, үрп-адат, каада-салттык (менталитеттик) норма, логикалык, мезгилдик, мейкиндик норма, мамиле, карым-катыштык норма жана башка. Булар маалымат алмашуунун нормативдик системасын түзүшөт. Байкоолорубуз боюнча, маалымат алмашуу – бул терең нормалдашкан көрүнүш, кубулуш.).

17. Маалымат алмашуунун сапаты жана анын кабыл алынышы, түшүнүлүшү. (Маалымат алмашуунун дайыма белгилүү бир сапаты болот. Анын сапаты маалымат алмашуудагы чөйрөгө, кызыкчылыкка, максат-мүдөөгө, башкаларга таасир этүүчү (прагматикалык) табиятка, мазмунга, айтуучунун (адресанттын) бүтүндөй өзгөчөлүгүнө, туюндурулган тексттин тилдик (лингвистикалык), стилистикалык, логика-прагматикалык жана эстетикалык табиятына жараша аныкталат. Ошондой эле туюндурулган маалымат менен кабыл алынган маалыматтын дал келишинен же дал келбешинен улам да маалымат алмашуунун сапаты аныкталат. Эгерде туюндурулган маалымат менен кабыл алынган маалымат дал келсе, анда ал маалымат алмашуунун сапаты мыкты деп эсептелинет. Демек, маалымат алмашуунун сапаты эки жактуу чен менен өлчөнөт. Тактап айтканда, 1) тексттин түзүлүп, айтылышы, ишке ашышы боюнча жана 2) тексттин кабыл алынышы, түшүнүлүшү боюнча маалымат алмашуунун сапаты белгилүү болот).

18. Маалымат алмашуунун аткарган кызматы, жыйынтыгы. (Маалымат алмашуу дайыма белгилүү бир кызматты аркалайт. Маалымат алмашуу адамдардын белгилүү бир кызыкчылыктарын орундатууга кызмат кылат. Маалымат алмашууда туюндурулган маалыматтын, мазмундун өзү эле биз үчүн көп кызмат аткарат. Ал адамга багыт берет, жол көрсөтөт, түшүнүгүн арттырат, түрткү берет, үмүтүн жандырат, рухун өстүрөт, издегенди табууга көмөкчү болот, тиги же бул нерсе тууралуу көз карашты, мамилени өзгөртүүгө жардам берет. Бирок маалымат алмашуу дайыма эле оң (позитивдүү) кызмат аткарбайт. Ал кээде терс (негативдүү) кызматты да аткарат. Тактап айтканда, айтылган айрым бир маалымат мээни чаргытат, түшүнүктү тумандатат, адамды туңгуюкка кептейт, түз жолдон чыгарат, азгырат, рухту төмөндөтөт, демилгени,

үмүттү өчүрөт, тилекти таш каптырат жана башка. Демек, маалымат алмашууда сөзсүз, кандайдыр бир кызмат аткарылат жана кандайдыр бир жыйынтык болот.).

19. Маалымат алмашуудагы психологиялык кырдаал. (Маалымат алмашуу – бул кылдат психологиялык таймаш. Маалымат адамдын жан дүйнөсүнө, сезүү-туюмуна, психикасына таасир этет. Ошондуктан кээ бир маалымат алмашууда кадимкидей психологиялык чыңалуу болот. Маалымат алмашуудагы психологиялык кырдаал айтуучу (адресант) менен угуучунун (адресаттын) аң-сезимдик, түшүнүктүк, мамиле, катыштык, психикалык өзгөчөлүгүнө жана туюндурулган маалыматтын алардын кызыкчылыгына карата катышына тыгыз байланыштуу. Мына ушуга ылайык маалымат алмашууда кызыгуу, суктануу, теригүү, таарынуу, нааразылык, ачуулануу, өкүнүү, кубануу, сагынуу, эңсөө, кызгануу, ичи ачышуу, иренжүү, күтүү, кусалануу, жактыруу, жактырбоо, сыйлоо, урматтоо, урушуу, сыноо сыяктуу жана башка көп түрдүү психологиялык кырдаалдар түзүлүшү мүмкүн. Ошол сыяктуу психологиялык кырдаалдар биздин маалымат алмашуубузга көптөгөн өзгөртүүлөрдү киргизет. Тактап айтканда, түзүлгөн психологиялык кырдаалга жараша маалымат алмашуу ишке ашат).

20. Маалымат алмашуудагы жеке (индивидуалдуу) жана жалпы, улуттук, үрп-адат, каада-салттык (менталитеттик) жагдайдар. (Биздин маалымат алмашуубуз жеке (индивидуалдуу) жана жалпы, улуттук, каада-салттык көрүнүштөрдүн шайкештигинде (гармониясында) ишке ашат. Ошондуктан чыгыш элдеринде сүйлөшөөрдөн мурда учурашуу, алахывал сурашуу, улууга урмат, кичүүгө ызаат көрсөтүү салты бар. Ошондой эле улуу кишиге узак сүйлөбөө, аларга сылык-сыпаа кайрылуу, аял затына сый-урмат көрсөтүү, адамдын көңүлүн, кадыр баркын, кызыкчылыгын жана ой-пикирин сыйлоо сыяктуу кыргыз элине таандык жалпы, улуттук, менталитеттик өзгөчөлүктөр ар бир маалымат алмашуудагы жеке өзгөчөлүктөр менен кошо, эриш-аркак бир шайкештикке (гармонияга) келтирилет. Ушуга байланыштуу биздин ар бир маалымат алмашуубуз жеке, кайталангыс экендигине карабай, анда буга чейин калыптанган,

теске салынган (стандарттуу), көнүмүш (стереотиптүү) көрүнүштөр (учурашуу, ал-жай сурашуу, көңүл айтуу, куттук айтуу, көңүл жубатуу, коштошуу сыяктуу жана башка жагдайлар) катышат).

21. Маалымат алмашуунун логикасы. (Маалымат алмашуу – бул айтуучу менен угуучунун ортосундагы акыл-эстик сыноо, акыл-эс таймашынын бир түрү. Ар бир маалымат алмашуу – акыл-эстин, ой жүгүртүүнүн туундусу. Ошондуктан маалымат алмашуу – алдын ала ойлонуштурулган (же ошол замат ойлонуштурулган), эсеп-чотко салынып, пландалган, башы, аягы жана жыйынтыгы эске алынган көрүнүш. Маалымат алмашуудагы белгилүү бир ыраат, тартип, бирин-бири улаган, биринен бири суурулуп, өнүп чыккан кыймылдуу көрүнүштөр жана өтө көп түрдүү байланыштар биригип келип логикалык бир бүтүндүктү, бир жумурулукту түзүп турушат. Маалыматтын жайгашышы, улантылышы, кыймылы, далилдик негиздери (аргументациясы), туюндурулушунда ошо учурдагы план-жүрүштөрү (тактикасы) жана болочоктогу түпкү, негизги план-жүрүштөрү (стратегиясы), сөзсүз, логикалык мыйзамдарга ылайык ишке ашат).

22. Маалымат алмашуунун стилдик табияты, өзгөчөлүгү. (Маалымат алмашуу болгон жерде стиль бар. Стилдик белги – маалымат алмашуудагы негизги белги. Анткени биздин маалымат алмашуубуз коомдук ишмердиктин беш чөйрөсүнүн биринде, ошол чөйрөнүн маалымат алмашуу мыйзам ченемине ылайык ишке ашат. Ошондуктан ар бир маалымат алмашуу, сөзсүз, функционалдык стилдин бир түрүнө таандык болуп, ал стилдин табиятына, өзгөчөлүгүнө жараша түзүлүшкө жана мазмунга ээ болот.).

Мына ушул жогоруда саналган жагдайлардын (факторлордун) баары биригип келип, маалымат алмашуунун системасын түзөт. Ошентип, биздин маалымат алмашуубуз бир нече факторлордун ич ара бекем байланышынан жана шайкештигинен (гармониясынан) турган системалуу мүнөзгө ээ. Маалымат алмашуунун системасы тексттин уюшулушуна, анын маанилик-түзүлүштүк, тилдик таасир этүүчүлүк (лингвопрагматикалык) табиятына түздөн түз таасир этет. Ошондуктан маалымат алмашуунун системасын эске алуу текст таанууда өзгөчө маанилүү.

Адабияттар:

1. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М., 1980. – 335 с.
2. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984. – С. 97.
3. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 310 с
4. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери. – Б., 1993. – 13-15-б.
5. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Б., 2000. – 268 б.
6. Маразыков Т.С. Текст: маалымат алмашуунун негиздери – Б., 2014.

УДК:811.512.154:81-25

Абасова А.

ага илимий кызматкер
КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДА**Абасова А.**

старший научный сотрудник
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ**Abasova A.**

senior Researcher
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

THE STATE LANGUAGE IN SOCIAL NETWORKS

Аннотация. Макалада интернет тилинин өзгөчөлүктөрү жана анын азыркы баарлашуу процесстерине тийгизген таасири жана кыргыз адабий тилинин стандартташтырылган варианты талкууланат. Интернет тилинин ар тараптуулугу талдоого алынып, жазуу жана оозеки тилдин виртуалдык жана реалдуу дүйнөдө колдонулушу салыштырылат.

Интернетте баарлашуунун өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар экени белгиленет, алар коммуникациянын бардык деңгээлдеринде жана коммуникация кырдаалынын бардык компоненттеринде: адресатта, жөнөтүүчүдө, байланыш каналында, маалыматты коддоодо жана декоддоодо, байланыштын тоскоолдуктарында, максаттарында жана байланыш функциялары ж. б. көрүнүп турат. Интернет-коммуникациялык кырдаалдын компоненти катары тилге өзгөчө көңүл бурулат. Ал кептин оозеки жана жазма формаларынын чегинде гана өнүгүп тим болбостон, азыркы тилдин өнүгүүсүндөгү бардык олуттуу жана актуалдуу тенденцияларды чагылдырып, коммуниканттардын чыгармачылык дараметин көрсөтөөрү белгиленген.

Негизги сөздөр: интернет, маалымат алмашуу кырдаалы, социалдык тармак, жаргондор.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности языка Интернета и его влияние на процессы современного общения и нормированный вариант кыргызского литературного языка. Анализируется многогранность языка Интернета, сравниваются использования письменной и устной речи в виртуальном и реальном мире. Отмечается, что общение в сети интернет имеет свои особенности, которые проявляются на всех уровнях общения и находят отражение на всех составляющих ситуации коммуникации: адресате, адресанте, канале связи, кодировании и декодировании информации, коммуникативных барьерах, целях и функциях общения и др. Особое внимание уделяется языку как компоненту ситуации интернет-общения. Отмечается, что он не только развивается на грани устной и письменной форм речи, но и отражает все наиболее существенные и актуальные тенденции современного языкового развития, а также демонстрирует креативный потенциал коммуникантов.

Ключевые слова: интернет-коммуникация, ситуация общения, социальные сети, жаргоны.

Abstract. The article discusses the features of Internet communication, which is becoming increasingly important in the modern communicative space. It is noted that communication on the Internet has its own characteristics, which are manifested at all levels of communication and are reflected in all components of the communication situation: addressee, addressee, communication channel, encoding and decoding information, communication barriers, etc. A diagram of the communication situation is built, which is described in relation to Internet communication. Particular attention is paid to the language as a component of the Internet communication situation. It is noted that it not only develops on the verge of oral and written forms of speech, but also reflects all the

most significant and relevant trends in modern language development, demonstrates the creative potential of communicators.

Keywords: Internet communication, communication situation, social networks, slangs

Илим, технология, медицина ж.б. өнүккөн сайын адамдардын керектөөлөрү көбөйүп барат. Кызмат көрсөтүүлөрдүн түрлөрү чыгып, коммерциялык киреше табуу үчүн ар кандай ыкмалар колдонулууда. Кардарларды өзүнө тартуу ыкмаларынын эң негизгиси – жарнама болуп эсептелет. Жарнамалар баннерлерге, сайттарга, мобилдик тиркемелерде жайгашат. Товарлар, кызмат көрсөтүүлөр сайттар аркылуу адамдарга жеткиликтүү болууда. Социалдык тиркемелерге (Facebook, instagram, telegram, whatsapp ж.б.) баракча ачып, жаңылыктарды, ой-пикирлерди жазуу ар бир адамдын колунан келет. Интернет технологиясы бүткүл дүйнөгө толук жана кенен жайылгандан бери ар бир адам өз жашоосунда болуп жаткан маалыматтарды эл арасына жаяуга шарт түзүлдү. Мындан улам ар бир жаран өз оюн элге жеткизе алат. Адамдардын ойлору интернет тармагында текст түрүндө, аудио же видео түрүндө жарыяланат. Андагы маалыматтардын мазмуну үчүн жаран өзү жооптуу. Интернетке ар кандай тексттер жазылат: маалымат, сунуш, суроо, ой пикир ж.б. Бул тексттердин баардыгын окуйбуз, жазабыз, пайдаланабыз. Аталган тексттердин түрлөрүн билими бар дагы, билими жок дагы адамдар жаза беришет. Ошондон улам тилдин коомдо колдонулушуна виртуалдык дүйнө таасирин тийгизет. Интернеттин кириши бир жагынан жаңы сөздөрдү алып келсе, экинчи жагынан кыргызча сөздөрдү сүрүп чыгарууда. Мисалы тилге таасирин тийгизүүчү факторлорго чет тилинен кирген сөздөр, жаргондор, мемдер, быйтыкчалар, хештегдер ж.б. киргизе алабыз. Алар тилдик мыйзамдарга толук баш ийбестен, өз мыйзамдарын киргизүүдө. Кайсы бир сөздөр кыскартылып жазылса, кайсы бир сүйлөмдөр бириктирилип жазылууда, ал эми кайсы бири чет тилдеринен өзгөртүлбөстөн, которулбастан кирүүдө.

Кыргыз тилиндеги массалык маалымат каражатарынын социалдык тармактардагы саны 100 дөн ашуун кездешет. Алардагы жаңылыктардын көпчүлүгүндө грамматикалык каталар кетирилип, адабий тилдин нормасы бузулган. Тактап айта турган болсок, кээ бир сөздөр жаргондор, чет тилден кирген сөздөр, диалектилик сөздөр аркылуу жазылган. Башка тилден кирген сөздөрдү

каторбостон эле жазуу кадимки көрүнүш болууда. Жарнамаларда грамматикалык, пунктуациялык, стилистикалык эрежелер толук сакталбайт. Кыска жана түшүнүксүз сүйлөмдөр көп жазылган.

“Социалдык тармактын колдонуучулары UFC уюмунун учурдагы чемпиону Валентина Шевченконун лезгинканы тытып жаткандагы видеосу менен бөлүшүп жатышат.”

Кабарчы *“тытып”* деген жаргон сөздү кошпой, жөн гана *«лезгинка бийин бийлеп жаткан учурдагы»* деп атаса туура болоор эле. Мындай пикирин интернет колдонуучулары да жазып, редакциянын кабарчыларын сындашкан.

Социалдык тармакка жарыяланган жаңылыктардын дагы биринин баш сөзү *“Депутаттын “шикарный” кеңсесинде конокто:”* деп аталып, ЖК депутаты менен журналисттин маеги видео түрүндө көрсөтүлөт. Анда депутаттын кеңсесинин кымбат баада жасалганы тууралуу маалыматтар айтылат. Бул маалыматтын башкы темасындагы *“шикарный”* сөзү орус тилинен алынып, сын атоочтук мааниде колдонулган. Кабарчы бул маалыматты публикалык стиль катары *“Депутаттын эң кымбат кеңсесинде конокто болдук”* – деп жазса орундуу болмок.

“7-апрелде Ташкент облусунда менчик үйдөн табылган кичинекей африкалык арстан үч жашар балага жана анын үй-бүлө мүчөлөрүнө тиш салган. Бул тууралуу жабырлануучулардын маалыматына таянуу менен “Khalq dardi” Telegram каналы билдирди. Жырткыч биринчи кичинекей балага тиш салып, кийин уулун куткарууга аракет кылганда апасын да тиштеп алган. Бала оор абалда ооруканага жеткирилген.” Мында *“тиш салган”* деген сөз *«тиштеп алган»* деген сөздүн синоними катары берилет. Анткени маалыматта *“тиштеп алган”* деген сөз айкашы да колдонулган. Бирок, маалыматтын баш сөзү да *“тиш салган”* деп жазылганына байланыштуу семантикалык-логикалык ката кетирилген. Окуган адамга бул сөз айкашы стоматологиялык түшүнүктү берет. Анткени, элде *«алтын тиш салдырыптыр, протез салдырыптыр»* деген түшүнүк калыптанган. Бул сөздү *“тиштеп алган, кол салган”* деген сөздөр менен алмаштырса, контексттик маани туура болот. Интернетте жайгашкан жар-

намалардын мазмунун карай турган болсок, көптөгөн каталарды кездештиребиз. *«АУРА компаниясынан «Робоклин» коп функцияналдуу аппараты 10 дон ашык функциясы бар. Килем, тошок, матрас, жаздык, мебельдеринизди ордунан жылдырбай эле кууп, жууп, чайкап, кургатып алсаныз болот. Аппарат суу мн иштейт уйдогу абаны жумшартып, тазалап, тоодогудай салкын абаны чыгарып берип турат. Аллергия, астма ооруларын алдына алып, Уйдун ичин ароматтап, дезинфекциялап ала турган каражаттары дагы бар. Иштоо мооноту 20-25жыл. Баардык гарантиясы жана Сервис кызматы бар. Адрес: Бишкек ул: абая 41. Азыркы учурда 16айга чейин рассрочкага берилет без процент, без банка».* Бул жарнамада орфографиялык каталар көп, анда кыргыз тамгалары ө, ү, ң колдонулган эмес. Баш тамгаларды кээ бир сөздөргө туура эмес колдонгон. М: *Уйдун-уйдун* деп кичине тамга жазылышы керек, анткени сөздөн мурун сүйлөм бүткөн эмес жана үтүр белгиси турат. *«Мебельдеринизди»* деген сөздө ичкертүү белгиси ашыкча болуп эсептелет, кыргыз тилинин жазуу эрежесине ылайык, сөздөгү ичкертүү белгиси мүчө уланганда түшүп калат. Андан сырткары азыр кыргыз тилинде *мебель* деген сөз *эмерек* деп кабыл алынып, которулуп жүрөт. *Сервис* деген сөз *жана* деген сөздөн кийин келип кичине тамга менен жазылуусу керек. *Абай* көчөсүнүн аталышы бул жерде орусча жана кичине тамга менен жазылып калган.

Сүйлөмдөрдүн синтаксистик ирети боюнча карап келсек, *«АУРА компаниясынан «Робоклин» коп функцияналдуу аппараты 10 дон ашык функциясы бар»* деген сүйлөм синтаксистик түзүлүшү туура эмес түзүлүп, сүйлөмдүн мүчөлөрү башаламан орун алган. *«Аура» компаниясынын «Робоклин» аттуу аппараты 10дон ашык кызмат аткарат.»* - деп түзүлсө, түшүнүктүү жана туура болот. Ушундай жарнаманын биринин баш сөзү: *«Техно-Азия менен жашоону жеңилдеттиңиз! Сиздин ***кылдагы буюмуңуздун Ээси болуңуз»* – деп жазылган. Экинчи сүйлөмдөгү *«кылдагы»* сөзүнүн «я» тамгасы түшүп калган. *Ээси* деген сөз кичине тамга менен берилиши керек. Сүйлөм грамматикалык жактан туура эмес түзүлүп, айкындооч мүчөлөрдүн милдети туура эмес колдонулган. Бул сүйлөм *“Кыялыңыздагы буюмга ээ болуңуз”* — деп түзүлсө, айтылышы жана жазылышы түшүнүктүү болмок. Дагы бир жарнаманын темасы *“Бөйрөктү сатпаңыз, бөлүп алыңыз”* — деп аталып, ноутбукту бөлүп төлөө аркылуу са-

тып алууга болорун жазышкан. Жарнаманын мындай аталышы жөн гана жерден эмес. Бөйрөктү өз каалоосу менен сатуу көрүнүштөрү дүйнө жүзүндө кездешет. Мисалы: Кытайда Ванг деген 25 жаштагы жигит Айфон үлгүсүндөгү телефон алуу үчүн бир бөйрөгүн саткан. Натыйжада, Ванг майып болуп калган. Тилекке каршы, бөйрөктү сатуу иштери Кыргызстанда да кездешери маалымат булактарында жазылып жүрөт. Анда пациент өз каалоосу менен жашыруун базарларда бир бөйрөгүн 12-18 миң АКШ долларына сатууга даяр экени жазылган. Бирок, жарнаманын мындай аталышы жакшылыкка үндөбөйт. Финансылык каражаттан кыйналып турган адам бул жарнаманы көргөндө ар кандай жаман ойлорго келүүсү мүмкүн.

“Мьянмада калайман каршылык күчөдү” деген сүйлөмдө *“калайман”* сөзү К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *“дүрбөлөң”* деп түшүндүрүлөт. Эгерде, бул сөздү чечмелей келсек, *“Мьянмада дүрбөлөң каршылык күчөдү”* болуп калат. Демек *“Мьянмада элдин каршылыгы күчөдү же көпчүлүктүн дүрбөлөңү күчөдү”* деп жазса, туура болот. Оозеки кепте, *“калайман”* сөзү *“көпчүлүк”* деген мааниде да колдонулуп келет. Мисалы: *калайман кадырлуу калкым!*

Мындан башка дагы көптөгөн жарнамалар грамматикалык, стилистикалык каталар менен жазылган.

М: 1. *Тез арада Бишкек шаарында! Соода тармагында опыты бар 2 аял керек! Жаны даяр проектке. Жогорку доход. Ынгайлуу график.*

2. *“Эл Мобайл” сиз үчүн эң ыңгайлуу-шарттар менен
Телефондорду рассрочкага берет!
Керектелүүчү документтер:
Паспорт (биз болгону көчүрмөсүн гана алып калабыз, паспортту кайра беребиз)
Баштапкы төлөм 20% 30% 50% төлөшүңүз керек ;
-Справка жок;
-Пайызы жок ;
-Шариат талаптарына ылайык;
-Онлайн Оформлене;
-Жеткиррип берүү кызматы*

3. *Срочно срочно арыктанызпластырь + капсула — 10 кг гарантия ! Зыяны жок натуральный продукт жасалган заказ бериниз ; до-ставка бекер! Орус жана чет тилинен кирген сөздөр жарнамалардан тышкары эстрада ырчыларынын ырларында орун алууда. Мындай ырлардын бири ырчы Гүлжигит Сатыбеков менен Гүлсүн Бостонкулова аттуу ырчы*

кыздын «Вауу» деген ыры элдин талкуусун жаратып, көпчүлүктүн сынына кабылды. Бул ырчылардын дуэт ыры төмөнкүдөй саптарды камтыйт:

Кыз: – Мынчалык карайт неге?

Бала: – Жактың эле...

Кыз: – Жубайың жокпу эмне?

Бала: – Ошондой де...

Кыз: – Оюңду айтчы эмне?

Бала: – Сендикмин де

Чогуу: – Сыйкырлап арбасам

Чогуу: – Ар бир күн жандасам

Чогуу: – Көңүлүмдү таппасам

Кыз: – Вай файың жокпу эмне?

Бала: – Төлөнө элек

Кыз: – Төлөсөң болбойбу не?

Бала: – Болсо керек

Кыз: – Ватсапың кандай эле?

Бала: – Өзгөрө элек

Чогуу: – Телефон чалбасаң

Чогуу: – Смс жазбасаң

Чогуу: – Сүйөрүңдү айтпасаң

Чогуу: – Көл болуп толкусак

Чогуу: – Күндө эле жолуксак

Чогуу: – Түбөлүккө

Чогуу: – Бакытка балкысак

Чогуу: – Вауу

Бул ыр саптарында күнүмдүк турмуштук кырдаал айтылып, кабыл алууга жеңил сөздөр аркылуу түзүлгөн. Анда «Вай файың, Ватсапың, Смс, Вауу» деген чет тилден кирген неологизм сөздөр колдонулган. Авторлор бул ырдын жазылышы тууралуу «жөн гана диалогдон келип чыккан» - деген маалыматты беришкен. Мындай жеңил-желпи ырлардын таралуусу эстрада ырчыларынын сөздүн маанисине, тексттин мазмунуна маани бербей жатышынан улам болууда.

Социалдык тармактардагы комментарийлерден, сүйлөшүү чаттарынан орус тили жана кыргыз тили аралашкан сөздөрдү, жаргондорду окуп калабыз: “сезон горит го, чиркин Дордойскийлер крутой дээ”, стиралкага салган кирлерди, хотя бы жайып кой да, кебете кетип, акча ноль, жизнь ноль болуп, повод бербей ж.б. Англис тили аркылуу кирген кептик айтымдар: Шоппинг кылуу, “рест” этелиби же ворк кыласыңбы, рилли ошондойбу?, агритетип – ачууланып, изи эле го, чилитетип ж.б. Сайттарды жана социалдык тармактардагы мамлекеттик тилдин колдонулушун кароо урунда негативдүү маалыматтар, комментарийлер көп экени байкалды. Маалымат алмашууда бир нече норма бар. Алар тилдик, этикалык, эстетикалык, нравалык, стилдик, үрп-адат, каада салттык нормалар, логика-

лык, мезгилдик, мамилелик норма ж.б. Маалымат алмашуу — бул терең нормалдашкан көрүнүш. [4, 45] Тилекке каршы, интернеттеги көпчүлүк жаңылыктар, интернет колдонуучулардын комментарийлери бул нормаларга жооп бербей жатат. Адам баласынын үрөйүн учурган, психологиялык жактан терс таасирди тийгизген, негативдүү маалыматтар абдан көп жазылууда. Алардын катарына адам өлтүрүү, жакын адамдарына кол салуу, кичинекей жаш балдардын өмүрүнө коркунуч келтирүү, зордуктоо, ЛГБТ агымы ж.б. тууралуу маалыматтар кирет.

“Бишкек шаарында баштыкка салынган наристенин жансыз денеси табылды. Бул тууралуу Бишкек шаарынын Свердлов райондук ИИБнын басма сөз кызматы билдирди.”

“Буга чейин Болот Манясов аттуу жаран 13 жаштагы небереси зордук көргөн адамдан төрөгөнүн айткан. Окуя боюнча СЕРЕП МЕДИА маалымат агенттигине Биринчи Май РИИБден маалымат беришти.”

“Таластагы Бала-Саруу айылында токойдо 2008-жылы туулган кыз дайынсыз болуп жатат. Бул тууралуу ӨКМден билдиришти.”

Туркияда кайнатасы кыргыз келинин бычактап өлтөрүп салган.” ж.б. ушул сыяктуу маалыматтар кыргыз публикациясынан кеңири орун алган. Бул тексттерде турмушта болгон кылмыштар тууралуу баяндалып, маанайды түшүрөт. Психикалык жактан терс таасир этүүчү, улуттук менталитетке туура келбеген маалыматтар да көбөйүп баратат. Алар көбүнчө чет элдик басылмалардан которулуп алынган. Буга башка элдин каада-салтына, түшүнүгүнө байланыштуу маалыматтар жана коомдун бузуку чөйрөлөрүнө таандык маалыматтар кирет. Мисалы:

1. Дональд Трамп жубайы Ивананы Нью-Жерсидеги гольф клубуна көмгөн. Мунун себеби салыктан качуу болгон. Бул тууралуу бир топ чет элдик басылмалар жазып чыкты. Бул маалыматты өзүн салык изилдөөчүсү деп атаган социология профессору Брук Харрингтон: «Салык кодексин текшерип, бул чын эле үч эселенген салыктан качуу экенин билдим. Ал муну менен байлык салыгы, киреше салыгы жана сатуудан алынуучу салыктан бошотулат», - деп маалыматты тастыктаган.

2. АКШда биринчи жолу генетикалык жактан өзгөртүлгөн чочконун жүрөгүн алган бейтап каза болду. Жүрөк оорусунан жабыркап, генетикалык жактан өзгөртүлгөн чочконун жүрөгүн алган биринчи адам ката-

ры тарыхта калган 57 жаштагы Дэвид Беннет 8-март күнү түштөн кийин каза болду» – деп маалыматтарда айтылат.

3. *Мексиканын Сан-Педро-Уамелула шаарынын мэри Виктор Гюго Соса крокодилге үйлөндү. Үйлөнүү той кадимкидей салттуу музыка жана бийлер коштолду. Мэр тойдо бир нече жолу ак көйнөк кийген крокодилди өлтү.* Бирок, бул иш-чара жергиликтүү тургундарга молчулук алып келүү үчүн өткөрүлгөн ырым-жырымдардын бири. Белгилей кетсек, Сан-Педро-Уамелула шаарынын мэри жыл сайын сойлоп жүрүүчү жандыктар менен никелешет. Жаңылыктын баш сөзү «Мексикада шар мэри крокодилге үйлөндү» деп жазылгандыктан, улуттук көз карашка туура келбейт. Жаштардын же психологиялык абалы алсыз адамдын көңүлүн буруп, ар кандай жаман иштерге баруусун шарттайт.

Кыргыз тилинин тагдырын гана бузбастан кыргыз элинин маданиятын бузган тексттер абдан көп. Булардын бири — интернет баракчаларындагы комментарийлер. Алардын көпчүлүгү саясий жетекчилерге карата жазылган. Жетекчилердин ишине нааразы болгондор вулгардык, табу сөздөрүн колдонуп, ашыкча эмоциялык сүйлөмдөр менен ойлорун билдиришет. Мындай көрүнүштүн көп болуп жатышы экономикалык-финансылык көйгөйлөргө барып такалат. Пенсия жашынын узартылышы, салыктардын көбөйүшү, финансылык айып пулдун пайда болуусу, кыргыз менталитетине туура

келбеген маалыматтардын жайылышы ж.б. элге жакпаган кырдаалдардын болушу себеп экени талашсыз. Мындай негативдүү мааниде жазылган кыргызча комментарийлер абдан көп. Ушундай тексттердин келип чыгуусуна элдин маалымат алмашуу нормаларын билбегендигинде деп айтсак болот. Адабий тилдин нормасында, маданий баалуулуктарды сактоо менен ойду билдирсе болот.

Ишкердик, кызмат көрсөтүүчү, жумуш орундары ж.б. сайттарда кыргыз тилинде жазылган контенттер дээрлик аз. Социалдык тармактардагы кыргызча ММКнын жаңылыктарында грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык, стилистикалык, котормо каталары көп. Орус жана чет тилинен кирген сөздөр которулбастан эле жазылып, улуу муундардын түшүнүүсүнө кыйынчылык жаратууда. Кыргыз коомчулугуна арналган публикацияларда чет элдерге тиешелүү каада-салттар, түшүнүктөр тууралуу маалыматтар жазылууда. Адамдын психологиясына терс таасир этүүчү жаңылыктар, адам өлтүрүү, мыкаачылык, ЛГБТ, зордук-зомбулук ж.б. боюнча негативдүү маалыматтар абдан көп. Интернет колдонуучулары тарабынан жазылган комментарийлер көбүнчө жашоодогу терс көрүнүштөргө, саясий-экономикалык көйгөйлөргө карата айтылган. Комментарийлерде расмий жетекчилерди орой, вулгардык сөздөр менен сыңдоо тексттери абдан көп кездешет. Ой-пикирлерди жазууда грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык каталар кетирилген.

Адабияттар:

1. Аналитический отчет “Оценка государственных сайтов Кыргызской Республики” Исследование проведено компанией «Promotank» по заказу Общественного Фонда «Гражданская инициатива интернет политики» Бишкек 2011
2. Куликовский А.В. Современное информационное агенство в Кыргызстане: Учебно-методическое пособие. – Бишкек, КРСУ. – 2014.–56 с. 38-стр.
3. Кыргыз Республикасындагы маалыматтык-коммуникациялык технологиялар 2017-2021-жж.- Бишкек. Кыргыз Республикасынын Улутстаткому, 2022-ж – 66 б.
4. Маразыков Т.С. Текст: маалымат алмашуунун негиздери: Окуу куралы. Б, 2014-92 бет . 45-бет
5. Менчик WEB-сайттардын болуусу КР-2002-2021. 2.04.05.07: Кыргыз Республикасынын Улутстаткому. Бишкек 2022
6. Электрондук китеп. GCFLearnFree.org кыргыз тилинде <https://edu.gcfglobal.org/> сайты Англис тилинен которгондор: Жанадылов Т, Ахметжанова Р, Токторбаева А, Еркимбаева С “Steps to Success” Коомдук Бирикмеси, Каракол ш. 2018-2019
7. Ю. В. Шурчкова. Веб-сайт компании как коммуникативный маркетинговый инструмент// Вестник ВГУ. Серия: экономика и управление. 2013. № 1. 211-218 стр.
8. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112282?cl=ru-ru>
9. <http://www.stat.kg/ru/news/den-interneta-99-kyrgyzstancsev-ohvacheny-mobilnymi-setyami/>
10. <https://www.net.kg/>
11. <https://www.vokrugsveta.ru/articles/infografika-skolko-v-mire-saitov-id672700/>
12. [https://24.kg/obschestvo/138829_prodam_pochku_kak_kyrgyzstantsyi_edut_natransplantatsiyu_cherez_posrednikov/]

УДК:165.9.(575.2)(043.3)

Абдразакова Г. Ш.

филология илимдеринин доктору

Ж.Баласагын атындагы КУУнун

Кыргыз тил илими кафедрасынын профессору

**КЫРГЫЗ ЭТНОМАДАНИЯТЫНЫН ӨЗӨГҮН ТҮЗГӨН НЕГИЗГИ СӨЗДӨРДҮН АЗЫРКЫ
КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ**

Абдразакова Г. Ш.

доктор филологических наук

Кыргызский национальный университет

имени Ж. Баласагына,

профессор кафедры кыргызского языкознания

**ИССЛЕДОВАНИЕ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ СОСТАВЛЯЮЩИХ ЯДРО КЫРГЫЗСКОЙ
ЭТНОКУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

Abdrzakova G. Sh.

Doctor of Philology

Kyrgyz National University

named after J. Balasagyn

Professor of the Department of Kyrgyz Linguistics

**RESEARCH OF KEY WORDS CONTAINING THE CORE OF KYRGYZ ETHNOCULTURE
IN THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация. Макалада кыргыз этномаданиятынын өзөгүн түзгөн негизги сөздөрдүн азыркы кыргыз тил илиминде изилдениш орду каралат. Сөздү изилдөөнүн багыттары аныкталып, ага жаңыча өңүттөн комплекстүү талдоо жүргүзүү кыргыз тилиндеги бир нече материалдар менен далилденет.

Негизги сөздөр. Тил, сөз, лексема, фразеология, паремиология, макал, мазмун, маданият, дүйнө тааным, тилдик маданият таануу.

Аннотация. В статье исследуются ключевые слова, составляющие ядро кыргызской этнокультуры в современном кыргызском языкознании. Определены основные направления изучения слова, а комплексный анализ его с новой стороны подтверждается материалами на кыргызском языке.

Ключевые слова. Язык, слово, лексема, фразеология, паремиология, пословица, содержание, когнция, лингвокультурология.

Abstract. The article examines the place of studying keywords that form the core of Kyrgyz ethno culture in modern Kyrgyz linguistics. The directions for studying the word have been determined, and several materials in the Kyrgyz language confirm a comprehensive analysis of it from a new perspective.

Key words. Language, word, lexeme, phraseology, paremiology, proverb, content, cognition, linguoculturology.

Тил дүйнө жөнүндөгү бардык билимдерди маалымат катары туюндуруучу негизги фактор болуп эсептелет. Анын негизги каражаты – сөз. Лексикалык бирдик – сөздүн ички мазмунунда чындык же анын фрагменти жөнүндө ар кандай көлөмгө ээ маалыматтар камтылган болот. Түрдүү мазмундуу маалыматтарды туюндуруучу негизги сөз буга чейин салттуу

грамматикалык изилдөөлөрдүн объектиси катары ар тараптан изилденип келгени баарыбызга маалым. Учурда сөз тил илиминде изилдөөнүн жеке объектиси катары башкачараак өнүттөн каралууда. Бир сөздү комплекстүү изилдөөгө алуу, анын лексикалык, грамматикалык маанисинен мазмун жаратуучу функциясына, өзгөчө дүйнө таанымдык белги-касиеттерине

чейин терең талдоо максаты бүгүнкү күндө кыргыз тил илиминде ар тараптан изилдөөнү талап кылган, илимий теориялык, методологиялык негиздерин тактай турган татаал маселелерден.

Сөз – лексика-семантикалык, структуралык функциясында тике, туунду, өтмө, метафоралык ж.б. маанилерге ээ татаал кубулуш. Ошол эле учурда элдин бир нечелеген кылымдык тарыхындагы белги-касиеттер тууралуу мазмундуу маалыматтарды туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ, динамикалык мүнөздөгү лексикалык бирдик экендиги белгилүү. Бирок сөзгө интралингвистикалык жана экстралингвистикалык өңүттөрдөн комплекстүү изилдөө жүргүзүү жаңыча көз карашты, жаңыча мамилени жаратууда. Кийинки учурларда сөз улуттук аң-сезимдин, дүйнө таанымдын негизинде көптөгөн билимдердин, таанымдардын “уюткусу” катары кызмат аткаrsa, тил илиминде андай сөздөр «негизги сөздөр» катары каралып, ага жаңыча өңүттөн илимий изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Мындай негизги сөздөрдө ошол элдин маданияты, жашоо-тажрыйбаларынын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөрү илимий көз караштар аркылуу ар түрдүү пикирде айтылып келет. Негизги сөздү комплекстүү изилдөөгө алуу концептти изилдөө менен тикеден-тике байланыштуу. Бул оюбузду бекемдөө үчүн орус окумуштуулары А. Д. Шмелев, В. А. Маслова, Анна Вежбицкая, М. В. Пименова, кыргыз окумуштуулары З. К. Дербишева, У. Ж. Камбаралиева ж.б.лардын илимий көз караштарына токтолуп көрөлү. Маселен, А. Д. Шмелев өзүнүн пикиринде «эгер сөздөр маданиятта болгон кандайдыр бир өзгөчөлүктөрдү түшүндүрүү үчүн “негиз” болуп берсе, башкача айтканда, семантикалык талдоо жана аларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү маданияттын өзү, анын дүйнө көрүүсү үчүн мүнөздүү болгон баалуу көрсөтмөлөр ж.б. жөнүндө кандайдыр бир нерсени айтып жатса, тилдеги андай сөздөр белгилүү бир маданиятты тейлөө үчүн “негизги” болуп эсептелишет», - деп билдирет. [1, 12; 2, 17-б.]. Ал эми В. А. Маслованын пикирине ылайык, «тил – маданияттын фактысы, тил – биз мурастаган маданияттын түзүмдүк бөлүгү жана ошол эле учурда анын куралы. Элдин маданияты тилде вербалдашат, тил гана аны белгилерге – сөздөргө айландыруу менен, маданияттын негизги концепттерин өзүнө топтойт» [3, 62-б.]. Негизги концепт жөнүндөгү өзүнүн оюн

орустун тилчи-окумуштуусу М.В.Пименова төмөндөгүчө билдирет: “Ключевым можно считать тот концепт, который встречается в частотных общеупотребительных формах языка – словах, словосочетаниях, фразеологизмах, пословицах и поговорках, загадках... Концепт – это некое представление о фрагменте мира или части такого фрагмента, имеющее сложную структуру, выраженную разными группами признаков, реализуемых разнообразными языковыми способами и средствами” [4, 11-б.]. Ошондой эле австралиялык тилчи-окумуштуу Анна Вежбицкаянын пикири боюнча, негизги сөздөр “...отражают и передают образ жизни и образ мышления, характерный для некоторого данного общества (или языковой общности), и что они представляют собою бесценные ключи к пониманию культуры» [5, 283-б.] – деп бааланат. Натыйжада, ушул сыяктуу илимий изилдөөлөрдүн негизинде белгилүү бир маданияттагы баалуу жана өзгөчө деп эсептелген түшүнүктү атоочу негизги сөз билимдер жана таанымдардан турган мазмундуу маалыматка ээ концепт катары теориялык-методологиялык жана практикалык жактан талдоого алынууда. Ошондой эле белгилүү бир маданияттын өзгөчөлүгүн көрсөткөн негизги сөздөр концепттер катары З.К. Дербишеванын эмгегинде да атайын бөлүнүп көрсөтүлөт. Маселен, табият концепттери: тоо, суу ж.б.; улуттук-маданий концепттер: боз үй, комуз, ак калпак ж.б. [6, 32-б.]. В.А.Маслова мындай концепттерди бүтүндөй бир тилдик маданият таануу тармагы жана жеке адам үчүн экзистенциалдуу маанилүүлүккө ээ «маданияттын негизги концепттери» деп атайт. Анын пикири боюнча, маданияттын негизги концепттери болуп жалпыланган (абстракттуу) түшүнүктөр да, маселен, чындык, тагдыр, уят, эркиндик, убакыт, мейкиндик ж.б. эсептелет [3, 51-б.]. Когнитивдик лингвистика илимий багыты боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуу У. Ж. Камбаралиеванын көз карашында «концепт – калктын дүйнөгө көз карашын жана дүйнө таанымын репрезентациялаган жана аны менен бирге ошол маданият үчүн актуалдуу жана баалуу болуп эсептелген феномен» деп (Бабаева, 1996, Карасик, 1996; Прохвачева, 1996 ж.б.) бир нече эмгектерге таянуу менен белгилейт [7, 84-б.]. Биздин көз карашыбызда, улуттук аң-сезимде өзгөчө мааниге ээ *тоо, суу, жер, убакыт, мезгил, чындык* ж.б. көптөгөн негизги түшүнүктөр кыргыз тилдик маданият таануудагы жеке адамдын

жана жалпы жамааттын дүйнө таануусун, билимин чагылдырган актуалдуу жана баалуу негизги концепттер болуп эсептелет. Алар кыргыз маданиятынын, дүйнө таанымынын чегиндеги тилдик билимдерге жана таанымдарга ээ, тилдик бай факты-материалдар менен жык толгон мазмундуу маалымат катары талдоого алынат. Концепт – бул «маданияттын уюткусу» (сгусток культуры) (Ю.С.Степанов). Концепттин бирдиктери – сөз (лексема), сөз айкашы, сүйлөм, фразеология, паремиология (В. А. Маслова, М. В. Пименова, Р. Р. Замалетдинов, З. К. Дербишева ж.б.). Демек, сөз, лексема – лексикалык негизги бирдик катары да, концептологиялык изилдөөлөрдө концепттик бирдик катары колдонулат. Бул көз карашыбызды бекемдөө үчүн профессор З. К. Дербишеванын илимий жеке талдоосуна токтолуп көрөлү: “Өмүр” концепти *тилде жашоо, турмуш, өмүр, оокат, тиричилик ж. б. лексикалык номинативдик бирдиктер менен ишке ашат. Мисалы, өмүр лексемасы, тиричилик лексемасы, күн лексемасы* [6, 34-35-б.], Ушундай эле илимий жеке талдоо профессор У. К. Камбаралиеванын эмгегинде да жолугат. Маселен, окумуштуунун көз карашы боюнча «*убакыт/время*” концептосферасында ошол эле учурда *убакыт жана время* лексемаларынын лексика-семантикалык варианттарын аныктоочу мүнөздөмөлөр...» талдоого алынат [7, 246-б.].

Белгилүү бир маданият үчүн өзгөчө маалыматтарга бай, маани-мазмунга ээ концептке талдоо жүргүзүүдө тилдеги сөздөрдүн, фразеологизмдердин, паремиялардын ички формасын аныктоого таянуу абзел. Башкача айтканда сөздөрдүн маанилеринин андан ары тереңдешине алып барган тилдик системадагы сөздүк элементтер менен адам аң-сезиминин ортосундагы семантикалык мамилелер эсепке алынышы керек [8, 190-б.]. Сөздөрдүн, фразеологизмдердин, паремиялардын маанилеринен дүйнөнү категориялаштыруу, бөлүштүрүү эле эмес, алардын маңызын бөлүп көрсөтүү, ошондой эле мазмундаштыруу иш-аракети баалуу болуп эсептелет. Маселен, башка тилдерде эквиваленттүүлүккө ээ «тоо» концепти кыргыз улуттук дүйнө таанымында мазмундуу маалыматтарды жаратууда көп колдонулуп, көптөгөн билимдерди алып жүрөт. Менталдык түшүнүктөрдү жаратууда колдонулуучу символ болуп эсептелет. Кыргыз элинин жашоо образын, дүйнө таанымын аталган концептсиз элестетүүгө мүмкүн эмес.

Маселен, айрым тилдердеги негизги концепттердин катарына «тоо» концепти кирет. Бирок «тоо» түшүнүгүнө байланыштуу ар бир элдин бири-бирине окшошкон же таптакыр окшошпогон өзгөчөлүктөргө ээ ой бүтүмдөрү бар. Кыргыз этносун, маданиятын, маданий баалуулуктардын системасын бул концептти эске алып талдамайынча адекваттуу түрдө аныктап чыгууга, «тоо» концептинин тиешеси жок эле жаратылыш дүйнөсүндөгү же артефактылар дүйнөсүндөгү нерселерди аныктоого мүмкүн эмес. Кыргыз тилиндеги паремиологиялык бирдиктерде, фразеологизмдерде *бийик тоо* лексемасы – адамдык жүрүм-турум, өз ара мамиле, адамдын коомдогу ордун мазмундаштырууда символ катары байма-бай колдонулат. Маселен, *таянган тоосу бийик* – колдогон, ишенген кишиси бар деген мааниде колдонулган фразеологизм. *Айыптабас салтты эскерте каккан тилмечтин таянган тоосу бийик экенин туя ...тилин тиштей токтоду* (Бейшеналиев) [9, 672-б.]. Ар кандай карама-каршылыктарда, кыйын кырдаалдарда, маселе чечерде бел болор, жардам берер, колдоп турар күчтүү, бийик жакын адамы тууралуу айтылат. Ошондой эле, индивидуалдык аң-сезим аркылуу жеке дүйнө таанымдарда ар кандай образдардын негизинде тоонун бийиктиги ар кандай символдуулукка ээ.

Тоону томкоруу – иштин майын чыгара иштөө, колунан кандай гана иш болбосун, бүткөрүп салуу. Мис., *Силердей жаш болсом, тоону томкоруп, иштин жүрөгүн түшүрбөс белем дейт* (Аалы) [9, 691-б.]. *Иштин жүрөгүн түшүрүү* – кадыресе, бейтарап мааниде эмес, өтмө, экспрессивдик, күчөтүү маанисиндеги көркөм каражат, стилдик боёкчо катары колдонулган. Анда иштин *баарын бүтүрүп коюу, тынбай эмгектенүү, талбай иштөө* ж.б. коннотациялык маанилер бар.

Тооң бийик болсо, ыргыткан ташың алыс түшөт [10, 420-б.] мазмундуу маалыматынын негизги мааниси кыргыз элинин жашоо-тажрыйбасындагы иш-аракеттерден, адамдар аралык мамилелерден улам келип чыккан. Эгерде колдогон, ишенген кишиң бар болсо, бийик тоодой караан болуп турса, аны бел кыласың, өзүңдү эркин сезесиң, ага таянасың. Ал сенин сезиминде демиңе-дем кошот, ийгиликтерди жаратууда анын элесине таянасың, анын алдында өзүңдү жоопкерчиликтүү алып жүрүүгө умтуласың ж.б. Анын жыйынтыгы көп ийгиликтерди, жемиштүү жетишкендиктерди алып келет, сенин коомдогу ордунду жогорулатат. Ал эми мындай

шарттарда башкаларга карата сөзүң-айткан кебиң да өтүмдүү болуп, кадыр-барк топтойсун, сый-урматка ээ болосун деген подтексттик маалыматтар камтылган.

Тоону бийик дебе, талаптансаң чыгарсың, жоону күчтүү дебе, кайраттансаң жыгарсың [10, 420-б.] деген макал да адамдын психологиялык жактан ишенимдүүлүгүн бекемдөөгө багытталып, күчтүүлүккө, кайраттуулукка, бекемдикке үндөй алат. Маселен, айрым адамдар алдыга максат коёт, бирок аны аткаруу өтө оор, кол жеткис тоонун бийиктигиндей сезилип, коркунуч сезимин пайда кылат. Ал эми максатты коюу менен аны аткарууга талаптанса, тынбай аракеттенсе, эмгектенсе, изденсе, ар кандай кырдаалдарды жеңе билсе, демек, ага жетет деген маанини туюндурат. Ал эми адамдын өзүндөгү жалкоолук, коркоктук, өзүнө-өзү ишенбөөчүлүк, алсыздык биринчи кезектеги өзүнүн душманы болуп саналат. Мына ушул сапаттарды кайраттуулук менен жеңе билсе, демек жоону жыккандыгы менен барабар деген маанини туюнууга болот.

Ошондой эле кыргыздардын турмуш тажрыйбаларынан улам *“Тоодой сөздү бергиче, берметтей ишти бер”* [10, 419-б.] деген макал да колдонулат. Айрым адамдар кеби менен тоонун бийиктигиндей бийик, улуу нерселерди жаратарын айтышып же куру убада беришип, элди ынандырганга аракет кылышат. Бирок эмгекке, ишти аткарганга келгенде максаттарына жете албай убараланышат, иш жүзүнө ашыра алышпайт. Ал эми акылдуу адамдар улуу, бийик нерселерди жаратуу үчүн жөн гана эмгектенишет. Кичинекей иш кылса да аны таза, так, адал эмгек жумшап (берметке салыштырылган) аткарышат. Кеби менен эмес иши менен элге пайда алып келишет деген подтексттик маалыматтарды туюнууга болот.

«Тоо» концепти кыргыздардын жашоо тажрыйбаларында, иш аракеттеринде көп колдонулуп, туруктуу сөз айкаштарын, макалдарды жаратууда тилдик символ катары катышат. Мисалы, *Иш сүйгөн колдон тоо кулайт, иш качкан колдон куурай да сынбайт*. [10, 280-б.]. Эмгекчил адамдар иштермандыгы менен тоодой бийик, тоодой көп, тоодой күчтүү нерселерди да багынта алышат, ал эми жалкоо адамдын колунан эч нерсе келбейт деген маанини берип турат. Бул жерде эмгекчил менен жалкоо антонимдик ка-

тышты түзүп турат да, аларга баа берүүдө тоо менен куурай образ катары колдонулуп, тоо оң ал эми куурай терс коннотациялык маанилерди жаратууга негиз болгон.

“Башыңа тоо түшсө да, чымындай көр” [10, 179-б.] деген макалдын мааниси адам баласынын башына түшкөн оор мүшкүл иш же ар кандай оор кырсыктар тоонун салмагына салыштырылып, адамдын психологиялык жактан муң-кайгы, капа болуу, чөгүү, басынуу ж.б. жагдайларга дуушар болушунун, дегредацияланышынын алдын алууда колдонулган. Көтөрүмдүү болуу, күчтүү болуу, жеңе билүү, өзүн-өзү жоготпоо, жеңил ойлуулукка алдырбоо, адашпоо, бийик болуу ж.б. коннотациялык маанилерди туюнууга болот.

Кыргыз тилдик дүйнө таанымда акыл сөзүнүн грамматикалык жалпы категориялык белгилик мааниси “бийик”, “терең”, “күчтүү” ж.б. сын-сыпаттык маанилер менен коштолот. Акылды баалоодо тоонун образын колдонуу басымдуу. Тоо – бийик, акылы – бийик лексемалары параллелдүү түрдө салыштырылып, мазмундуу маалыматка ээ текст жаралган. Маселен, *“Тоо чоңдугу менен бааланат, адам акылы менен бааланат”*, *“Тоонун чокусу бийик, адамдын акылы бийик”*, [10, 419-420-б.] мазмундуу маалыматтары текст катары колдонулган. Аталган мазмундуу маалыматтар – кыргыз элинин кылымдардан берки жашоо тажрыйбасын, жүрүм-турумун чагылдырып, муундан-муунга мурас катары сакталып келген макалдар. Жогорудагы паремиялогиялык жана фразеологиялык бирдиктерде «тоо» концепти мазмундуу маалыматты туюндурууда өзөк маанини уюштурууга катышып, тилдик символ катары колдонулду.

Ошентип, тилдеги фразеологиялык, паремиялогиялык бирдиктердин жыйындысы тилдик маданият таануу үчүн талашсыз кызыгууну жаратат [8, 163]. Паремиялык бирдиктер кыргыз элинин ойломунун өзгөчөлүгүн, билимдерин, таанымдарын аныктоодо кыргыз тилдик маданият таануудагы негизги концепттерди изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Макал-ылакаптар кыргыздардын кылымдардан берки байкоолорун жана тажрыйбаларын жалпылаштырып, жашоо эрежелерин калыпка салат. Аларды коом тарабынан кабыл алынган жана социалдык жактан маанилүү мыйзамдардын катарына коёт.

Адабияттар:

1. Шмелев, А. Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира / А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелев. – М.: Яз. славян. культуры, 2005. – 544 с., 17-б.:
2. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. - М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224.
3. Маслова, В.А. Лингвокультурология, – М.: Академия, 2001. – 204 с.
4. Пименова, М. В. Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово, 2004. – 385 с.
5. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов. [пер. с англ. А. Д. Шмелёва]. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 288 с. 283-б.
6. Дербишева, З.К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры. – Бишкек: Б.и., 2012. – 176 с.
7. Камбаралиева, У. Д. Когнитивдик тил илими [Текст] / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек: [б-сыз], 2019. – 324 б.].
8. Замалетдинов, Р.Р. Национально-языковая картина татарского мира: дис. ...докт. филол. наук / Р.Р.Замалетдинов. – Казань, 2004. – 499 с.
9. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. / түз. Ш. Жапаров, К. Конкобаев, Ж. Осмонова. – Бишкек: Импак Офсет, 2015. – 800 б.
10. Эр Эшим. Макал-лакаптар. 13-том. Баш сөзүн жазгандар: М.Мукасов жана М.Көлбаева. – Бишкек, 2016. – 504 б. 2.

УДК: 811.512.153

Абдуллаев С. Н.

доктор филологических наук, профессор
Руководитель Этнокультурного
центра «Ренессанс»
Иссык-Кульский государственный
университет им. К. Тыныстанова

ЭЛЕМЕНТАРНЫЕ ПРОСТЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ИМЕННЫМ ПРЕДИКАТОМ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: ДВУХАКТАНТНЫЕ МОДЕЛИ

Абдуллаев С. Н.

филология илимдеринин
доктору, профессор
«Ренессанс» этномаданий борборунун жетекчиси
К. Тыныстанов атындагы
Ысык-Көл мамлекеттик университети

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ АТООЧТУК ПРЕДИКАТТУУ ЭЛЕМЕНТАРДЫК ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨР: ЭКИ АКТАНТТУУ МОДЕЛДЕР

Abdullaev S. N.

doctor of philology, professor
Head of the Ethnocultural
Center "Renaissance"
Issyk-Kul State University
named after K. Tynystanov

ELEMENTARY SIMPLE SENTENCES WITH A NOMINAL PREDICATE I N TURKIC LANGUAGES: TWO-ACTANT MODELS

Аннотация. В работе обсуждается грамматическая природа двухактантных элементарных простых предложений с именным предикатом. Именные предикаты в составе синтаксиса детерминируют наличие двух актантов. Модели представляют собой единство структурной схемы и пропозиции. Пропозиция обращена к объективной реальности и к языку.

Ключевые слова: элементарное простое предложение, модель, структурная схема, пропозиция, вариант.

Аннотация. Макалада номинативдик предикаты бар эки актанттуу элементардык жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык табияты талкууланат. Синтаксистин бир бөлүгү катары номинативдик предикаттар эки актанттын болушун аныктайт. Моделдер структуралык схема менен пропозиция биримдигин билдирет. Пропозиция объективдүү чындыкка жана тилге багытталган.

Негизги сөздөр: элементардык жөнөкөй сүйлөм, моделдер, структуралык схема, пропозиция, вариант.

Abstract. The paper discusses the grammatical nature of two-actant elementary simple sentences with a nominal predicate. Nominal predicates in the syntaxemes determine the presence of two actants. Models represent the unity of a structural scheme and a proposition. The proposition is addressed to objective reality and to language.

Keywords: elementary simple sentence, model, structural scheme, proposition, variant.

Актуальной задачей современного тюркского языкознания является обращение к единицам синтаксиса как к единицам языка, а не речи. В данной статье в таком качестве рассматриваются синтаксемы, или элементарные, монопропозитивные простые пред-

ложения (ЭПП). Они не поддаются непосредственному восприятию, их нельзя видеть, однако они существуют. На уровне языкового подсознания носители тюркских языков их «знают» и автоматически выбирают из этих единиц нужные при порождении мыс-

лей и их выражении в речи [5, с. 42].

В отличие от бесконечного числа предложений-высказываний в речи синтаксемы можно задать конечным списком, и это является важной задачей при системном описании тюркского синтаксиса [1, с. 36-47; 4]. Чтобы отобразить синтаксемы в научном описании мы прибегаем к помощи моделей, являющихся тем средством, которое позволяет сделать синтаксемы «видимыми» [2].

Синтаксемы (ЭПП) в тюркских языках системно организованы. Они объединяются по признаку их ведущих компонентов в группы и подгруппы, которые взаимно противопоставлены друг другу. В данной статье рассматривается блок моделей двухактантных синтаксем с именным предикатом.

Материалом исследования послужила выборка из текстов художественной и публицистической литературы, а также данные, полученные в ходе наблюдения над разговорным языком. Основными методами являются описательный метод и метод синтаксического моделирования. Итак, обратимся к моделям, представляющим рассматриваемые в статье синтаксемы.

Модели квалификации.

N1 – N3 - Adj (cop) «кто/что - (к) кому/чему - склонен». Общая семантика «Выражение квалификации субъекта по признаку его «склонности» к чему-либо». Валентность именных предикатов данной модели детерминирует постановку имени в дательном-направительном падеже – позиция именного участника (**N3**). Например.

Бу йигит эткэн чайға амрақ икэн [газ].

бу йигит эткэн чай=ға амрақ икэн

этот джигит аткан-чай=**DAT** склонный оказывается=**MOD**

‘Этот молодой человек, оказывается, питает слабость к аткан-чаю’

Гүлбаһар Халидәмгә йеқин [ХА, ОЧ, 173].

Гүлбаһар Халидәм=гә йеқин

Гүльбахар Халидам=**DAT** близкая

‘Гүльбахар близка к Халидам’

N1 – N6 - <N6 kore, N3 qarighanda> - Adj (cop) «кто/что - кого/чего (по сравнению с кем/чем) - каков». Общая семантика «Выражение квалификации-оценки субъекта путем его сравнения с некоторым объектом». Примеры.

Бизниң Чарвағму Маливайдин кам эмәс [Әһ, НА, 83].

Биз=ниң Чарвағ=му Маливай=дин кам эмәс

Мы=GEN Чарбаг=**PART** Маливай=**ABL**

дефектный не

‘Да и наш Чарбаг не хуже Маливай’

Маңа қарығанда сән зерәгирәк [ЙТ, ТКА, 49].

Ма=ңа қарығанда сән зерәги=рәк

Я= по сравнению с ты умный=**COMP**

‘Ты смысленей, чем я’

Модели оценки.

N1 – N3 – Adj (cop) «кто/что кому/чему каков». Общая семантика модели «Выражение оценки субъекта с точки зрения некоторого объекта». Например.

Мана әмди бизгә үмид-арзу, һәтта һаятму ят [ЗС, ЕТЙ, 125].

мана әмди биз=гә үмид-арзу, һәтта һаятму ят

вот теперь мы=**DAT** надежда-мечта даже жизнь=**PARTICLE**

‘Вот теперь нам чужды надежды и мечты, даже сама жизнь’

Нур ана бизгә қиммәт [Әһ, НА, 183].

Нур-ана биз=гә қиммәт

Нур-ана мы=**DAT** дорогой

‘Нур-ана нам дорога’

Модели обладания.

N2 N// - Bar (cop) «чье - кто/что - есть». Общая семантика «Выражение наличия или отсутствия у некоторого субъекта как обладателя (в широком смысле) некоторого объекта как обладаемого». Вполне вероятно, что в данном случае мы имеем дело с вариантом более глубокой синтаксемы с предикатами наличия, отсутствия и количества. Обратимся к примерам.

Шамалниң күчи бар [ЙТ, ТКА, 85].

шамал=ниң күч=и бар

ветер=**GEN** сила=**POSS3** есть

‘У ветра есть сила’

Тәмбирим йоқ [Әһ, НА, 49].

тәмбир=им йоқ

тамбир=**POSS1** отсутствует

‘У меня нет тамбира’

N1 – N6 - kheverdar/kheversiz (cop) «кто/что - о чем - осведомлен/не осведомлен». «Выражение наличия или отсутствия у субъекта информации о некотором объекте». Связанность структуры посредством изафета и специфика наполнения позиции предиката свидетельствуют о близости данной синтаксемы к фразеологизированным синтаксическим единицам.

Биз сизниң әһвалиңиздин, қилмақчи болған ишлириңиздин толук хәвәрдармиз [ЗС, ЖС, 281].

биз сиз=ниң әһвал=иңиз=дин, қил=мақчи болған иш=лир=иңиз=дин толук хәвәр-

дар=миз

мы вы=GEN дела=POSS2=ABL
 делать=IMP дело=PL=POSS2=ABL полностью
 осведомленный=1PI

‘Мы полностью осведомлены о ваших делах и намерениях’

Гайит униң [Хевирниң.-С.А.] ички кэчүрмилиридин хэвәрсиз еди [ЙТ, ТКА, 69].

Гайит у=ниң [Хевир=ниң.-С.А.] ички кэчүрми=лир=и=дин хэвәрсиз еди

Гайит он=GEN [Хевир=GEN.-С.А.] внутренний переживание=PI=POSS3=ABL не осведомленный быть=PAST

‘Гайит не был осведомлен о его [Хевир.-С.А.] переживаниях’

N1 – N3 – N1 (cop) «кто – кому/чему – владелец». Общая семантика «Выражение факта обладания субъектом некоторым объектом».

Например.

Мана мән һазир сағидиған сийирға, сойидиған қойға егә [Әһ, НА, 92].

мана мән һазир сағи=диған сийир=ға, сойи=диған қой=ға егә

вот я сейчас доить=PASTP корова=DAT резать=PASTP овца=DAT хозяин

‘Вот теперь я владелец коровы, которую можно доить, овец, которых можно заколоть’

Здесь задействованы базовые «бинарные» именные предикаты *бай – гадай* «богатый – бедный», *сехи – ач көз* «щедрый – жадный» и коррелирующие с ними глагольные предикаты [3, с. 86-92]. Именные предикаты ориентированы на выражение отношения между предметными участниками ситуации. Рассмотрим примеры:

Абдукерим талантқа бай иди [УА].

Абдукерим талант=қа бай иди

Абдукерим талант=DAT богатый быть=PP

‘Абдукерим был богат на таланты’

Турпан дияри үзүмгә бай иди [Т, 61].

Турпан дияри үзүм=гә бай и=ди

Турпан земля=POSS3 виноград=DAT богатый быть=PP

‘Земля Турпана была богатой на виноград’

Приведенные примеры являются манифестациями следующей двухактантной модели:

N₁ N₃ Adj (cop) – «кто – кому/чему [на что] – богатый»

Еще примеры:

Мениң оғлум машиңларға бай [ХА, ОЧ, 285].

Ме=ниң оғл=ум машина=лар=ға бай

Я=GEN сын=POSS1 машина=PL=DAT богатый

‘Мой сын богат на машины’

Мәзкүр коча әхләткә бай [Т, 188].

мәзкүр коча әхләт=кә бай

данный улица мусор=DAT богатый

‘Данная улица богата на мусор’

В составе структурной схемы в позиции именного предиката типичны случаи употребления адъективов *бай* ‘богатый’, *сехи* ‘щедрый’, *мәрт* «щедрый». Поскольку мы полагаем, что данный синтаксический концепт (пропозиция) противопоставлена семантике бедности, обратимся к модели с соответствующим синтаксическим концептом:

{N₁ N₃ N|Adj (cop)} «кто кому/чему [на что] бедный»

Например:

Хошна Сейит ахчиға гадай [АТ, КО, 81].

хошна Сейит ахчи=ға гадай

сосед Сейит деньги=DAT бедный

‘Сосед Сейит беден на деньги’

Беширниң тәрәпдарлири малларға пишиқ [Т, 57].

Бешир=ниң тәрәпдар=лир=и

мал=лар=ға пишиқ

Бешир=GEN сторонник=PL=POSS3

товар=PL=DAT скупой

‘Сторонники Бешира скупы на товары’

Гүләйшәм ахчиға ач көз болуп чиқти [П, 125].

Гүләйшәм ахчи=ға ач көз бол=уп чиқ=ти

Гульайшам деньги=DAT голодный глаза быть=CV выходить= PST

‘Гульайшам оказалась ненасытной на деньги’

В позиции именного предиката часты такие близкие по значению предикативы, как *гадай* «бедный», *пишиқ* «прижимистый», *пиңсиқ* «скупой», *ач көз* «ненасытный», *кәм-бәғәл* «бедный» и др.

Таким образом, двухактантные синтаксемы с именным предикатом представляют один из блоков системы базовых предложений тюркских языков. Они специализируются на выражении грамматической семантики квалификации и обладания. Выделяется восемь базовых синтаксем, которые в тексте статьи представлены формулами моделей, отражающих как структуру, так и грамматическое содержание синтаксем. Ведущим компонентом рассмотренных синтаксем является именной предикат, валентность которого предполагает наличие двух актантов.

Литература:

1. Абдуллаев, С.Н. Модели простого предложения в современном уйгурском языке / С.Н. Абдуллаев // Предложение в языках Сибири.-Новосибирск: Наука, 1989.- С. 36-47.
2. Абдуллаев, С.Н. Драгоценности тюркского синтаксиса / С.Н. Абдуллаев. - Алматы.: Мир, 2024. - 234 с.
3. Абдуллаева, Г.С. Модели простых предложений со значением свобода и богатство в уйгурском языке / Г.С. Абдуллаева // Вопросы моделирования коммуникативных единиц монгольских и тюркских языков.-Элиста, 2023.- С. 80-92.
4. Тыбыкова, А.Т. Исследования по синтаксису алтайского языка. Простое предложение / А.Т. Тыбыкова.- Новосибирск: Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 1991.
5. Черемисина, М.И., Озонова, А.А. Синтаксис тюркских языков Южной Сибири. Простое предложение / М.И. Черемисина, А.А. Озонова.-Новосибирск: Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 2005.

Источники примеров:

АТ, ҚӨ - Абдулла Талип. Қайнам Өркиши. Шинжаң яшлар нәшрияти, 1983.
ЗС, ЕТЙ - З. Сабир. Еһ, топилиқ йол // Пәрваз, 1985.
ЗС, ЖС, - З. Сәмәдий. Жиллар сири.- Алмута, 1983
ЙТ, ТКА - Й. Тайиров. Тар кочидики ай.-Алмута 1986.
П - литературно-художественный альманах «Пәрваз»
Т - Тарим.-Алмута: Жазушы, 1989.
УА - газета «Уйғур авази».- Алмута, 1992.
ҺА, ОЧ - Һезмәт Абдуллин. Отлуқ чәмбәр.- Алмута: Жазушы, 1986. – 336 б.
Һаширов 1988 - Һаширов Ә. Нур ана.- Алмута, 1988.

УДК: 81-26: 811. 512. 154 (575.2) (043.3)

Абдыжапар уулу М.
филология илимдеринин кандидаты
Кыргыз Республикасынын Министрлер
Кабинетинин Котормо борборунун эксперти

АКАДЕМИК Б. ОРУЗБАЕВА ЖАНА КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

Абдыжапар уулу М.
кандидат филологических наук
эксперт Центра перевода Кабинета
Министров Кыргызской Республики

АКАДЕМИК Б.ОРУЗБАЕВА И КЫРГЫЗСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Abdyzapar uulu M.
candidate of Philological sciences
Expert of the Translation Center of the
Cabinet of Ministers of the
Kyrgyz Republic

ACADEMICIAN B.ORUZBAYEVA AND KYRGYZ TERMINOLOGY

Аннотация. Макалада кыргыз тил илиминдеги котормо жана терминология маселелери тууралуу сөз болот. Тактап айтканда, терминология тилдин өзгөчө бир бөлүмү, ал эми терминдер тилдин лексикалык корунун тутумдук бир катмары болуп саналары, тилдин лексикалык кору дайыма өзгөрүүлөргө учурап, үзгүлтүксүз толукталып турары баяндалат. Ошону менен бирге терминдер да тынымсыз жаңылануу, толукталуу процессинде болушу керектиги айтылат. Алсак табият илимдеринде жаралган жаңылыктарга, ачылыштарга, жаратылган ийгиликтерге жараша дайыма эл аралык атайын комиссия тиешелүү түшүнүктөрдүн, кабыл алынган бирдиктердин аталыштарын тартипке келтирүү максатында жыйындарды өткөрүп талкуулап келатканы белгилүү. Демек мезгил-мезгили менен илим менен техниканын өнүгүп-өскөнүнө байланыштуу илимий терминология өз мезгилин канааттандыра албай калат. Ошентип терминдердин, терминологиянын мезгил-мезгили менен жаңыланып турушу шарт. Анын калыптаныш жана жаңыланыш маселеси дайыма максаттуу жүрүшү керек. Ар бир илим тармагы өзүнүн терминологиясынын башаламан калыптанып өнүгүшүнө жол бербеш керек. Терминологиянын калыптаныш жана өнүгүш принциптери тууралуу пикирлер айтылган.

Негизги сөздөр: терминдер, терминология, чет элдик терминдерди которуу, кыргыз тили.

Аннотация. В статье речь пойдет о проблемах перевода и терминологии в кыргызской лингвистике. Отмечается, что терминология – это особый раздел языкознания, а термины – особая подсистема лексической базы языка, которая постоянно изменяется и пополняется. При этом термины находятся в процессе постоянного обновления и пополнения. Известно, что по нововведениям, открытиям и успехам, созданным в естественных науках, проводятся заседания и обсуждаются специальной международной комиссией с целью систематизации названий соответствующих понятий и принятых единиц. В контексте быстрого развития науки, техники и технологии терминология нуждается в обновлении. Таким образом, вопрос формирования и обновления терминологии всегда должен быть целенаправленным. Каждая отрасль науки не должна допускать хаотического развития своей терминологии. Высказываются мнения о принципах формирования и развития терминологии.

Ключевые слова: термины, терминология, перевод иностранных терминов, кыргызский язык.

Annotation. The article deals with the problems of translation and terminology in Kyrgyz linguistics. It is noted that terminology is a special field of linguistics, and terms – a special subsystem

of the lexical base of the language that constantly changes and replenishes. At the same time, the idea is expressed that the terms undergo a continuous process of renewal and expansion. We know that on innovations, discoveries and successes created in the natural sciences, meetings are held and discussed by a special international commission in order to systematize the names of the corresponding concepts and accepted units. In the context of the rapid development of science and technology, terminology needs to be updated. Thus, the issue of its formation and renewal should always be purposeful. No branch of science should allow the chaotic development of its terminology. The article expresses the opinions on the principles of formation and development of terminology.

Key words: terms, terminology, translation of foreign terms, kyrgyz language.

Быйылкы жылы Кара кыргыз автономиялуу облусунун негизделгенин 100 жылдыгы деп белгилеп жатабыз. И. Арабаевдин мамлекет түзүү идеясын Ж. Абдрахманов уланткан улуттук тунгуч интеллигенция өкүлдөрүнүн ошондогу мамлекеттүүлүктүн пайдубалын түптөөгө кошкон салымын узун сабак кеп кылып, сыймыктана айтып жаткан учурубуз. Ошондой эле улуттук тунгуч басылмабыз “Эркин тоо” гезитинин чыкканынан да 100 жыл толуп отурат. Анан кыргыз тил илиминин өнүгүшүндө К.Тыныстанов менен Б.Юнусалиев чапкан жолду улаган, өзүнчө лингвистикалык мектеп куралган.

“Эне тилдин энеси” атыккан академик Б.Орузбаеванын 100 жылдыгын белгилеп жатабыз. Бул симметриялуу үч бурчтук – биздин пикирибизде, өзүнчө бир символикалуу көрүнүш.

Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийин кыргыз калкынын кеңири массасын тейлеген, аларды сабаттуулукка жеткирүүнүн бирден-бир зарыл куралы болуп саналган улуттук жазуунун жаралышы – кыргыз адабий тилинин түзүлүшүнө, жалпы элдик бирдиктүү нормаларынын калыпка салынышына зор мүмкүндүк бергенин тарыхый калыстык катары белгилеп коюубуз керек. Оозеки кеп жазууга ээ болмоюнча ал өзүнүн өнүгүү жолунда кемтик абалда болору логикалык жактан ынанымдуу. Адабий тил – алдыңкы кыргыз интеллигенциясы, айрыкча, сөз устаттары тарабынан иштелип чыккан, жалпыга түшүнүктүү болгон, коомдун бардык мүчөлөрү үчүн кызмат кылган жана өсүп-өнүгүү, өркүндөө процессине ар дайыма дуушар болуп турган, ошондой эле ар качан камкордукка муктаж болгон көрүнүш. Адабий тилдин коомдук функциясы (коомдогу аткарган кызматы же милдети) алда канча кеңири болгондуктан, жергиликтүү диалектилерге жана говорлорго караганда, ал күндөлүк басма сөздүн, үн алгы менен сын алгы берүүлөрдүн, адабий чыгармалардын

тилине, мамлекеттик маанидеги ар кандай документтерди, иш кагаздарын, окуу-тарбия жана массалык саясий, үгүт-насыят иштерин жүргүзүүнүн куралына айланган.

Академик Б.Ө. Орузбаева: «Кыргыз-орус тилдеринин өз ара карым-катнашы өзгөчө анын революциядан кийинки өсүш этабына тиешелүү болгондуктан, бул көрүнүш кыргыз тилинин лексикасынан өзгөчө байкалат: 1. Кыргыз тили кылымдар бою оозеки формада өнүгүп келген болсо, революциядан кийин анын кол жазмасы түзүлүп, калыптана баштады. 2. Кыргыз тилинин катнаш куралы катары колдонулуу чөйрөсү кеңейет. 3. Кыргыз тилинде илимий терминология калыптанды. 4. Кыргыз тилинин лексикасы байыды (болгондо да, ички мүмкүнчүлүктөрдүн жана өздөштүрүүлөрдүн эсебинен)», – деп жөндүү пикирин билдирген [1: 288]. Чындыгында эле, орус тили башка тилдер үчүн интернационалдык лексиканы ооштурган «көпүрө» болуп калды. Бул жагынан кыргыз тили башка тектеш тилдерге салыштырганда да өздөштүрүүлөрдүн алгачкы формасын сактоо боюнча бир кыйла өзгөчө орунду ээлейт. Мындай кырдаал жалпы эле адабий тилдин нормаларынын калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизип, эки тилдин арасындагы айырмачылык чегин жакындатат.

Алгач котормо, термин жаратуу эмне деген суроого жооп издеп көрсөк. Котормо – бул көп кырдуу чыгармачыл процесс. Анда акыл эмгеги, терең билимге сугарылган эрудиция, маалыматтын ар тараптуулугу жана ар бир сөздүн астарындагы подтекстти түшүнө билген интуиция талап кылынат.

Которуу – бул түпнуска тилиндеги маалыматты котормо тилинде берүү. Тилдер грамматикалык түзүлүшү жана сөз казынасындагы сөздөрдүн саны боюнча айырмаланарын эске алуу менен эле так котормонун болушу мүмкүн эмес деп жыйынтык чыгарууга болот. Термин жаратуу – бул башка тилдеги түшүнүктү эне тилдеги эквиваленти бар шайкеш сөз менен берүү

процесси. Термин – бул өзүнө гана тиешелүү лексикалык жүктү алып жүргөн, так жана кыска атоо болушу зарыл. Мына ушул эки чыгармачыл процесс биздин кыртышыбызда кандай башталып, кандай өнүккөн.

Азыркы күндө *котормо* деген түшүнүк көп өңүттөрдү ичине камтыйт. Бир тилден экинчи тилге ырлар, көркөм проза, публицистика, ар түрдүү тармактарга тиешелүү илимий жана илимий-популярдык адабияттар, дипломатиялык документтер, иш кагаздары, саясий ишмерлердин сөздөрү менен макалалары, ораторлордун сөздөрү, гезит кабарлары, ар түрдүү тилдеги аңгемелешүүлөр, кинофильмдер которулат. Ушундан улам котормого кызыгуу күчөп, топтолгон практикалык тажрыйбаны бир системага келтирип, жалпылоо зарылдыгы келип чыкты. Ошентип, филологияда котормо илими же котормонун теориясы, же кенен алганда, котормотаануу илими пайда болду. Орус тилинде бул илим теория перевода, переводоведение, англис тилинде theory of translation, science of translation, кийинки учурларда болсо translatology деп аталат [2: 9]. Мунун өзү бул тармактын белгилүү бир илим тармагы деген статуска ээ болгонун жана анын өзүнчө предмети жана милдеттери бар экенин далилдеп турат. Котормотаануу илиминин предмети – котормо. Котормо иши: бир тилден экинчи бир тилге (тектеш, тектеш эмес) которуу; адабий тилден анын диалектисине же диалектиден адабий тилге, же бир тилдин диалектисинен экинчи бир адабий тилге которуу; эски тилден кийинки жаңы тилге которуу түрүндө болушу мүмкүн. Котормотаануу илиминин же котормо теориясынын милдеттерине төмөнкүлөр кирет: которуу процессин жана анын мыйзамченемдүүлүктөрүн изилдөө; түпнуска менен котормону салыштыруу аркылуу ар түрдүү деңгээлдеги котормо шайкештиктеринин маңызын жана мүнөзүн аныктоо; которуу ыкмаларын жана жолдорун сыпаттап берүү; котормо практикасы менен теориясынын тарыхын иликтөө; ар түрдүү маданияттардын өнүгүшүндөгү котормонун ролун аныктоо. Котормотаануу илими бир жагынан жалпы тил илими менен, экинчи жагынан конкреттүү тилдердин лексикологиясы, грамматикасы, стилистикасы, тарыхы менен тыгыз байланышта. Котормотаануу илиминде булардагы фактылар менен аныктамалар, тилдин өзгөчөлүктөрү боюнча корутундулар менен жыйынтыктоолорду алып турат. Котормотаануу илиминин изилдөө объектиси болуп которуу процесси жана ар түрдүү ко-

тормо тексттер жана алардын түпнускалары эсептелет. Ошондуктан кийинчерээк айрым котормочулар котормочунун өз ишинде эркинирээк болушун, сөзмө-сөз эмес, мазмунду берүүнүн зарыл экенин теориялык жактан негиздөөгө аракет кылышкан. Кийинчерээк айрым котормочулар «жакшы» котормо же «жакшы» котормочу жооп берүүгө тийиш болгон бир катар талаптарды коюу менен «котормонун нормативдик теориясын» түзүүгө аракет жасашкан.

Этьен Доле котормочу төмөнкү беш принципти сактоого тийиш деп эсептейт: 1. которула турган текстти жана автордун айтайын деген оюн жакшы түшүнүү; 2. түпнуска тили менен котормо тилин мыкты билүү; 3. түпнусканын мазмуну менен формасын бурмалоого алып келе турган сөзмө-сөз которуудан оолак болуу; 4. котормодо кеңири колдонулган сөздөрдү пайдалануу; 5. сөздөрдү туура тандоо жана жайгаштыруу менен түпнусканын таасирине жетишүү [3: 7]. А. Тайтлер котормонун принциптерине арналган китебинде котормого коюлуучу төмөнкү талаптарды көрсөтөт: 1). котормо түпнусканын идеяларын толугу менен берүүгө тийиш; 2). котормонун стили менен баяндоо манерасы түпнусканыкындай болууга тийиш; 3). котормо түпнускадай эле жеңил окулууга тийиш [4: 3-4]. Эми терминологиянын тек-жайына кайрылсак. Ар кандай илимдин үзүрлүү өсүп-өнүгүш ийгиликтеринин түшүнүктүү баяндалып башкаларга жеткиликтүү болушун ошол илимдин иштелип чыккан терминологиясысыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Илимий жетишкендиктер, ойлоп табылгандар, илимий ачылыштар, илимий изилдөөлөрдүн натыйжасында жаралгандар, жаңылангандар, бардыгы сөзсүз түрдө жазылып калтырылыш керек. Ал үчүн ошол илимдин тили калыптанып, ийкемдүү терминдер системасынын иштелип чыгышы шарт.

Антуан Лавуазьенин «**ар бир илим сөзсүз түрдө ошол илимди түзүп турган фактылардан, алардын элесин берген туюмдардан жана аларды туюндурган сөздөрдөн турат**» деп айткан жайы бар. Демек илимди өркүндөтпөй туруп тилди өркүндөтүүгө жана тилди өркүндөтпөй туруп илимди өркүндөтүүгө мүмкүн эмес. Анткени илимдеги фактылар канчалык ишенимдүү болсо да, алар туура жана так баяндалбаса, өздөштүргөндөр тарабынан жаңылыш кабыл алынып калышы толук ыктымал. Ошентип, илимдин жана техниканын тигил же бул тармактарынын терминологиясын туура

иштеп чыгып калыптандыруу аракеттери илгертен бери жүрүп келет. Илимдин тилинин, илимий терминологиянын ийкемдүү жана туура иштелип чыгып калыптанышынын мааниси абдан чоң. Анткени ар бир илимдин тили, терминологиясы ошол илимдин ийгиликтери, ошол илимдин жетишкендиктери, ачылыштары, жараткандары менен тыгыз байланышта болот, ошол илимди калайык-калкка жайылтат. Ошентип терминдердин, терминологиянын ийкемдүү иштелип чыгышы, тилдин ички мыйзамдарына жараша тартипке келтирилиши билимдердин тиешелүү тармагынын негизин түзгөн түшүнүктөрдүн системага салынышы менен байланышат.

Терминология тилдин өзгөчө бир бөлүмү, ал эми терминдер тилдин лексикалык корунун тутумдук бир катмары болуп саналат. Тилдин лексикалык кору дайыма өзгөрүүлөргө учурап, үзгүлтүксүз толукталып турат. Ошону менен бирге терминдер да тынымсыз жаңылануу, толукталуу процессинде болот. Кандай гана илим болбосун анын терминологиясында жетишпегендиктер болбой койбойт. Алсак табият илимдеринде жаралган жаңылыктарга, ачылыштарга, жаратылган ийгиликтерге жараша дайыма эл аралык атайын комиссия тиешелүү түшүнүктөрдүн, кабыл алынган бирдиктердин аталыштарын тартипке келтирүү максатында жыйындарды өткөрүп талкуулап келатканы белгилүү. Демек, мезгил-мезгили менен илим менен техниканын өнүгүп-өскөнүнө байланыштуу илимий терминология өз мезгилин канааттандыра албай калат. Ошентип терминдердин, терминологиянын мезгил-мезгили менен жаңыланып турушу шарт. Анын калыптаныш жана жаңыланыш маселеси дайыма максаттуу жүрүшү керек. Ар бир илим тармагы өзүнүн терминологиясынын башаламан калыптанып өнүгүшүнө жол бербеш керек. Терминологиянын калыптаныш жана өнүгүш принциптери болот. Лексикалык бирдиктердин термин катары тандалып алынышы, биринчи кезекте лингвистикалык мыйзамдардын негизинде ишке ашат. Демек, терминологиянын калыптанышында лингвистикалык принциптер иштеши керек. Алардын биринчи топтогулары төмөндөгүлөр: 1) термин катары төл сөздөрдү пайдалануу (бул бүгүн да күчүндө, тилчилер «Манас» эпосунан терминдерди издөөдө); 2) араб-иран сөздөрүн термин катары пайдаланууга чек коюу; 3) орус жана интернационалдык сөздөрдү (эгерде эне тилде шайкеш келген эквиваленти болбосо) термин ката-

ры кеңири колдоно берүү. Ушул принциптер азыр деле көп өзгөрүүгө учурай элек. Тек гана термин жасоо үчүн сөздүн уңгусун табуу, керек болгондо ага мүчө улоо, кыскалык, бир маанилүүлүк, түшүнүккө шайкеш келүү ж.б. сыяктуу тактоолор киргизилди. Аталган Терминком учурунда өтө зор иштерди жасап, термин түзүү ишин жөнгө салып, кыргыз тилин илим менен техниканын тилине айлантууга чыйыр салып, негиз түптөгөнүн тарых алдында баса белгилеп айтып коюубуз керек. Жалпы союздук аренада илимий ачылыштар, өндүрүштөгү ийгиликтер биринин артынан бири жаралып турган ошол кездеги термин түзүүдөгү кыйынчылыктарды жеңүүгө өбөлгө болгон чоң эмгек 1944-жылы, андан кийин оңдоп-толуктоо менен 1957-жылы академик К.К.Юдахиндин жалпы редакциясы менен чыгарылган «Орусча-кыргызча» сөздүк болду. Ошондой эле кыргыз тилинде терминдерди калыптандыруудагы көрүнүктүү эмгектер 6 томдук «Кыргыз Совет энциклопедиясы» (1976-80), 4 томдук «Советтик энциклопедиялык сөздүк» (1976-80) жана андан кийинки чыгарылган түшүндүрмө сөздүктөр жана тармактык энциклопедиялар болуп эсептелет. КСЭдеги көптөгөн терминдер, туунду сөздөр, терминге айланган төл сөздөр жалпы кыргыз тил илиминдеги жаңы сапаттагы зор табылгалардан болуп, лексикалык корубуздун байышына өбөлгө түздү. Ошондой болсо да кээ бир терминдерди которууда кемчиликтерге (атайын) орун берилип, эне тилибизде эквиваленти турган атоолор да шовинисттик саясатка «садага» чабылды. Алсак, *Родина, заседание, старший, начальник* ж.б. сөздөрдүн кыргыз тилинде так маанисин бере турган эквиваленти турса да которулбастан айтылып, жазылып жүргөн.

Лингвистикалык принциптеги бул критерийинин дагы бир тарабы - тигил же бул түшүнүктүн диалектилик сөздөр же кадыресе оозеки тилде гана колдонулуп жүргөн сөздөр менен айтылып калыптанышы. Мисалы, алкак деген географиялык терминдин тегин Ысык-Көл, Нарын говорлорунда айтылган алкак (элек, калбырдын жыгачтан жасалган жээги) [5: 73] деген сөздөн, буюртма деген иш кагаздар термининин тегин Өзгөн, Лейлек тараптарда айтылган буйуртма (атайын заказ менен жасалган буюм) [5: 388] деген сөздөн көрүүгө болот. Ошондой эле сылан короз (куу чирен, көйрөң) оозеки тилдеги сөздөн; бөкөөл түштүк диалектилердеги бул сөз той-аштарда эт бөлүштүргүч маанисинде жалпы элдик тилден орун алып

баратат. Айрымдары терминдердин да катарына өтүп бараткан мындай сөздөр кыргыз тилинде, азырынча салыштырмалуу аз.

Терминдердин катары колдонулуп бараткан сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү да эске алыныш керек. Терминологиянын калыптанышында тилдеги көп маанилүүлүк менен сыңар маанилүүлүк, омонимия жана синонимия көрүнүштөрү өз салымдарын кошпой койбойт. Изилдөөлөрдө жана терминдерди тартипке келтирүү жумуштарында терминдердин бир маанилүүлүгү, алардын синонимдеринин болбостугу тууралуу көп айтылат. Бирок кээде синоним маанисиндеги сөздөрдүн да термин болуп калыптангандыгы жок эмес. Мисалы, басым – атмосфералык басым; басым лингвистикада – сөздүн бир муунуна түшкөн басым; согуу толкуну – өзөктүк куралдын бир аракетин; радио толкуну.

Терминдердин сөз жасоо жолдору менен жасалышы. Бул жерде термин болуп жасалган сөздүн адабий тилдин жана сөз жасоо ыкмаларынын нормаларына ылайык аткарылышы, сөз жасоочу каражаттардын милдет маанилерине жараша туура пайдаланылышы негизги болот. Лингвистикада сөздөрдүн жасалышы, негизинен, үч ыкма менен ишке ашат: **морфологиялык ыкма, синтаксистик ыкма жана лексика-семантикалык ыкма.** Терминдер да мына ушул үч ыкма менен жасалып калыптанат. Бирок, сөздөрдү жасоочу жогорудагы ар бир ыкманын кайсы каражаты термин жасоого ыңгайлуу экени атайын тандоону талап кылат. Мисалы, кыргыз тилинде сөз жасоонун **морфологиялык ыкмасынын** грамматикалык каражаттары абдан көп. Зат атооч жасоочу -оо, -уу, -чылык сыяктуу мүчөлөрү, сын атооч жасоочу мүчөлөр жана этишти уюштуруучу мүчөлөрдүн бир тобу термин жасоого ыңгайлуу боло бербейт. Жазмакерлердин ага карабай эле сөзгө туш келди мүчөлөрдү жалгап термин катары колдонуп келатышкан жай-

лары бар. Белгилүү окумуштуу С.Жигитов Терминкомдун бир жыйынында «кыргыз тилинде калыптанган **чыңалуу** – напряжение, **окутуу** – обучение деген сыяктуу терминдерди уюштурган мүчөнүн термин жасоого коошпой турганын айтып, сөздөргө «зат атоочтун касиетин бербейт. Мунун өзү **«токтом»** дегендин ордуна **«токтоо»** деп, **«чечим»** дегендин ордуна **«чечүү»** деп алгандай эле бир обу жок жорук» деп айтканы бар. Демек, сөз жасоочу мүчөлөр берген маанилерине, сөзгө жалганганда тыбыштык жагынын ийкемдүү болушуна жараша тандалып, терминдердин жасалышы акылга сыят.

Терминдердин орфографиялык талаптарга жооп бериши да негизги принциптердин бири болуп эсептелет. Ар кандай сөздөрдүн тилдеги кабыл алынган орфографиялык эрежелерге ылайык туура жазылышына талап болгондой эле терминдердин да орфографиялык эрежелерге ылайык туура жазылышына талап зор болот. Башка тилдерден өздөштүрүлгөн терминдердеги тыбыштык өзгөрүүлөр, термин катары тандалган сөздүн сөз жасоочу мүчөлөр менен уюшулушу жана терминдин кош сөз же кошмок сөз түрүндө жазылышы, мына ушулардын бардыгы тилдеги орфографиялык жана пунктуациялык талаптарга жооп берип турушу шарт.

Кийинки мезгилде кыргыз тилинин лексикалык коруна орус тилинен же ал аркылуу чет тилдеринен терминдер күргүштөп кирүүдө. Азыр уккан жаңылыгың, анан эскирип калган маалымат технологиясы заманында ар бир атоонун этимологиясын аңдап, төркүнүн түшүнүп, кыргызчалап анан коомчулукка сунуштоо процесси жай болууда. Ошондуктан, терминдерди бирдейлештирүү үчүн котормо ишин борборлоштуруп, Терминком ишин ыкчам алып баруу жана ал кабыл алынган атоолорду өлкөдө расмий колдонуу үчүн Өкмөттүн токтомун (балким программасын) кабыл алуу керек деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. Орузбаева, Б. Ө. Кыргыз тил илими [Текст]: макалалар жыйнагы.
2. Кыргызское языкознание: сб. ст. / Б. Ө. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 2004. – 2-т. – 288 б.
3. Миньяр-Белоручев Р.К. Как стать переводчиком? – М: 1999.
4. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М: 1990.
5. Абдиев Т. Котормо таануу илимине киришүү. – Бишкек: 2008.
6. Ж. Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Бишкек: 2009.

УДК: 8.1.08

Абдыкалыкова А.А.
филология илимдеринин кандидаты, доцент
Садыкова К.
ага окутуучу
И. Арабаев атындагы КМУ,
Бишкек ш.

**К. ТЫНЫСТАНОВ: КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ
ЖАНА ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТЕРМИНДЕР**

Абдыкалыкова А.А.
кандидат филологических наук, доцент
Садыкова К.
Старший преподаватель
КГУ имени И. Арабаева,
г. Бишкек

**К. ТЫНЫСТАНОВ: КЫРГЫЗСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ
И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ**

Abdykalykova A.A.
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor
Sadykova K.
senior lecturer
KSU named after I. Arabaev,
Bishkek

K. TYNYSTANOV: KYRGYZ TERMINOLOGY AND LINGUISTIC TERMS

Аннотация. Бул чакан илимий макалада профессор К. Тыныстановдун кыргыз терминологиясына кошкон салымы, кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык (морфология, синтаксис) терминдерин түзгөндүгү, кыргыз тилинин илимий теориялык жана практикалык маселелерин, бүгүнкү күндөгү ролун, маанисин аныктоого, ачып көрсөтүүгө аракеттер жасагандыгы тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: термин, атоо, тыбыш, тамга, фонетика, сөз, морфология, синтаксис, грамматика, сүйлөм, ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч, сөз айкашы, кошмо сүйлөм ж.б.

Аннотация. В данной статье повествуется о вкладе профессора К. Тыныстанова в кыргызскую терминологию о составлении фонетических, лексических, грамматических (морфология, синтаксис) терминов, а также рассматриваются научно-теоретические и практические задачи кыргызского языка, определении его роли и значения.

Ключевые слова: термин, высказывание, звуки, буквы, фонетика, слова, морфология, синтаксис, грамматика, предложение, подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство, словосочетание, сложное предложение и т.д.

Annotation. This article focuses on the contribution of Professor K. Tynystanov to Kyrgyz terminology about the compilation of phonetic, lexical, grammatical (morphology, syntax) terms, and also discusses the scientific and theoretical and practical tasks of the Kyrgyz language, determining its role and meaning.

Keywords: term, utterance, sounds, letters, phonetics, words, morphology, syntax, grammar, sentence, subject, predicate, definition, addition, circumstance, phrase, complex sentence, etc.

Терминдердин пайда болушу жана өнүгүшү ар бир илим, техника, өндүрүш тармагындагы жылыштарга, ачылыштарга байланыштуу болот. Кыргыз тилинин терминологиясы Октябрь революциясынан кийинки мезгилде гана иштелип чыгып ка-

лыптанды. Кыргызстанда Терминология маселелерин пландуу жана системалуу изилдөө үчүн 1926-жылы эле Билим комиссиясына караштуу атайын терминология комиссиясы түзүлүп, кыргыз терминдеринин системаларын сөздүктөр түрүндө иштеп чыгуу,

бир түргө келтирүү, теориясын түзүү боюнча бир топ маанилүү иштер аткарылган жана ар кайсы илим тармактарынан терминологиялык сөздүктөр жарык көргөн.

Кыргыз терминологиясына алгачкылардан болуп кайрылган тилчи-окумуштуулар: К.Тыныстанов, И.Арабаев, Ж.Шүкүров, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев болгон. Булардын ичинен биринчи ирет терминди илимий жактан иликтөө тунгуч агартуучулар: Ишеннаалы Арабаев менен Касым Тыныстанов тарабынан ишке ашкан. Андан кийин академик Кусейин Карасаев жана айрыкча Жапар Шүкүров тарабынан кыргыз тил илиминин терминдер маселеси изилденип, алардын эрежелери, өзгөчөлүктөрү иштелип чыккан.

К. Тыныстанов кыргыз тили боюнча окуу китептерин жазуу менен гана чектелбестен, ал жарык көргөн 1 сөздүктүн жана жарыяланбаган 2 сөздүктүн түзүүчүсү катары, «Окуу китеби» [1924], «Чоңдор үчүн алиппе» [1927], «Биздин тил» [1927], «Ене тили» [1928, 1-басылышы, 1929, 1930], «Ене тили» 2-бөлүм [1931], «Окуу-жазуу бил» [1927], «Жаңы айыл» [1929] ж.б. окуу китептеринде зарыл терминдерди иштеп чыгуу менен да кыргыз терминологиясынын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө өзүнүн таасирин тийгизген. Демек, бул окумуштуунун кыргыз терминкомунун уюшулушундагы жана улуттук терминологиясынын жаралуу жана калыптануу тарыхындагы ордун аныктап турат.

К. Тыныстанов коомдук-саясий терминдерин, зоологиялык, биологиялык терминдерин, куштар классы боюнча, философия жана коом-чарба терминдери сөздүктөрүн түзгөн [8]. Бул сөздүктөрдүн биринчиси 1932-жылы даярдалып, 1933-жылы жарык көргөн [19]. Сөз жасоо тил илиминин өзүнчө тармагы болуп саналат. Академик Б. Орузбаеванын пикири боюнча, «тилдеги бардык сөздөргө (б.а., лексикалык катмарларга) морфосемантикалык жактан көз жүгүртсөк, ар бир төл сөздүн түзүлүш курамына – уңгусуна, ага айкашуучу куранды мүчөлөрүнө жана ошол мүчөлөрдүн түзүлүш касиеттерине, уңгулардын өз ара айкалыштарына жана туруктуу лексикалык бирдиктерди түзүү эрежелерине көңүл бурууга туура келет. Тил илиминин мына ушул маселелеринин бардыгын өз ичине камтып, ага илимий түшүндүрмө берүүчү бөлүмү сөз жасоо (словообразование) деп аталат» [15, 201-б.]. Демек, сөз жасоо илими жаңы лексикалык мааниге ээ болгон уңгу, аффикстер жана приставкалардын жардамы менен баштапкы маанисин өзгөрткөн жана

ар башка лексикалык маанилерге ээ болгон тилдик бирдиктердин айкалышынан жасалган сөздөрдү изилдейт.

XX кылымдын 20-жылдарынан тартып кыргыз тилинин сөз жасоо системасы жаңы багытка бет алды. К. Тыныстанов баш болгон улуттук тилчилердин зор эмгегинин натыйжасында кыргыз адабий тилинин бүгүнкү күндөгү лексикалык кору топтолду жана кыргыз тилинде сөз жасоонун өзүнчө системасы иштелип чыкты. Кыргыз терминологиясынын илимий негизи түзүлдү.

К.Тыныстанов терминдерди жасоодо сөз жасоонун бардык түрлөрүн жана моделдерин пайдаланган. XX кылымдын 20-жылдарынан баштап эле «тилибизде пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү жалпы элге жеткиликтүү кылып берүү үчүн адабий тилибиздин алгачкы мезгилинде мүмкүнчүлүктүн болушунча аларды эне тилибиздин сөздүк байлыгы аркылуу туюндуруу муктаждыгы туулду» [8, 9-б.]. Бирок бул мезгилде терминдердин кыргыз тилине кабыл алынышынын өзгөчө татаалдыгы да бар эле. Ал татаалдык кыргыз тилиндеги терминдерди унификациялоонун принциптеринин толук иштелип чыкпагандыгы жана термин жасоо тажрыйбасынын эми гана башталгандыгы менен байланышта каралат.

Сөз жасоонун **морфологиялык ыкмасында** К. Тыныстанов «**уңгу+мүчө**» моделин өтө өнүмдүү пайдаланган. Айрым учурларда гана «**уңгу+мүчө+мүчө**» моделин да үлгү катары алып, жаңы сөздөрдү жасаган. К. Тыныстанов сөз жасоочу мүчөлөрдү «**курандылар**» деп атап, атооч сөздөрдү жасоочу **-чы, -чан, -ча, -луу, -лаш, -лык, -сыз** ж.б. мүчөлөрдү бөлүп көрсөтөт. Морфологиялык ыкма менен жасалган мындай сөздөрдү жак таандык мүчөлөр менен өзгөрүшүн мисалдар менен көрсөтөт [17, 149-150-б.]. Бул сыяктуу мүчөлөр илимпоз тарабынан топтоштурулуп, алардын курамындагы айрым тыбыштардын варианттык өзгөрүү касиеттери эске алынуу менен *оошмо, сыйлыгышма* жана *турактуу мүчөлөр* деп классификацияланат [15, 207-б.; 1, 63-65-66.]. Илимпоз термин жасоодо сөз жасоочу мүчөлөрдүн **тыбыштык өзгөрүүлөрүн** дайыма эске алып жүрүп отурган. Натыйжада, кыргыз адабий тилинин ошол мезгилдеги талаптарына толук шайкеш келген сөздөр **морфологиялык ыкма** менен жасалган. Мисалы: **балчы, буйволчу, ташчы, торчук, карынчык, зарылдык, моралсыздык, шексиздик, гистологиялык, китепче, дептерче, батирчи,**

дендароолук, курама, түзөтмө, бурулма, ажырым, шакылдак, секиргич, чайпалуу, термиеелүү, тосмо, торгоо, даттоо, далилдөө ж. б.

К. Тыныстанов эне тилибизди изилдөө ишин илимий негизде койду, алгачкы жолу грамматикалык терминдерди, аныктамаларды кыргызча туюнтуп, **ээ, баяндооч, этиш, сын атооч, жөндөмө** ж. б. терминдерди жаратуу менен, алардын илимий статусун аныктап, кыргыз тил илиминин терминологиялык системасынын калыптанышына чыйыр салды.

Э. Арабаев бул терминдерди 1927- жылдарга чейин өзгөртүүсүз колдонуп келип, Касым Тыныстан уулунун грамматикасында [3] эне тилибиздин фонетикалык системасы толук иштелип, ошого ылайык фонетикалык терминдер системалаштырылуу менен, кээ бир үнсүз тыбыштардын башка тилден келгендиги аныкталып, алар **жолбун үнсүздөр** деген термин менен аталат. Үндүү тыбыштардын созулуп айтылыш өзгөчөлүктөрү көрсөтүлүп, алар созулма үндүүлөр жана кожомой үндүүлөр деп берилген. Э. Арабаев тарабынан колдонулган **жогорку үндүү** жана **төмөнкү үндүү** деген терминдер мында **жоон үндүү** жана **ичке үндүү** деген терминдер менен алмаштырылып, үнсүз тыбыштар боюнча жумшак үнсүздөр, каткалаң үнсүздөр жана жолбун үнсүздөр деген терминдер киргизилген. Аталган грамматикада сөздөрдүн мүчөлөп өзгөрүү, өзгөрбөс касиеттерине карата алар мүчөлөмө сөз жана сенек сөз деп аталган; мүчөлөп өзгөрүүчү сөздөргө жалгануучу мүчөлөр өз ара **уланды мүчө, куранды мүчө** болуп бөлүштүрүлгөн да, сөздөр да **уланды сөздөр, куранды сөздөр** болуп топтоштурулган. Мүчөлөмө сөздөрдүн

уңгулары да компоненттик составына карата жалпы уңгу, кош уңгу жана кошмок уңгуга ажыратылып, куранды мүчөлөр алардын фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө карай **туруктуу куранды мүчөлөр, оошмо куранды мүчөлөр, кербез куранды мүчөлөр** деген терминдер менен аталган.

Кыргыз тилиндеги фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик терминдер андан ары толукталып, терминологиялык системанын өнүгүшү катары 1934-1936-жылдары жарык көргөн грамматикаларын [19,20] атоого болот. Бул грамматикаларда, негизинен, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр, алардын маанилик, функционалдык, структуралык типтерине карай бөлүнүштөрүнөн башка дагы кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик бир топ маселелери өз убагына карата дурус чечмеленип, кыска, так эрежелер менен жабдылган. Ал грамматикаларда [19,20] иштелип чыккан терминдердин көпчүлүгү алгылыктуу болгондуктан, алар кийинки чыккан грамматикаларда [2,4,6], а түгүл акыркы мезгилдерде жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдө [5,7] да, академиялык илимий грамматикаларда [11,12] да кеңири көрсөтүлүп келе жатат.

Жыйынтыктап айтканда, Касым Тыныстанов калтырган бай мурастары, тил боюнча жазган китептери, анын түзгөн морфология, синтаксис боюнча окуу китептери менен бирге кыргыз тилиндеги лингвистикалык терминдердин калыптанышына кошкон салымы, ролу өзүнчө иликтөөгө арзыйт. Профессор К.Тыныстанов агайыбыз тарабынан түзүлгөн терминдердин дээрлик баары, б.а. 98%ы бүгүнкү күндө колдонулуп жүргөн кыргыз тилиндеги лингвистикалык терминдер демекчибиз.

Адабияттар:

1. Абдыкалыкова А. Касым Тыныстанов жана кыргыз тил илиминин айрым маселелери (фонетика, морфология жана терминология). Монография. – Б., 2003. 160б., 63-65-бб.
2. Актанов Т., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф., 1939.
3. Арабаев Э. «Жазуу жолунда саамалык», – М., 1925. 12-23-б.
4. Асылбеков Ү. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. – Ф., 1940.
5. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Часть II, – Ф., 1969.
6. Бакеев К., Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Т., 1939.
7. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф., 1979.
8. Исабекова А., Дүйшөналиева Т., Карагулова Г. Кыргыз тилиндеги терминологиялык системалардын калыптанышы жөнүндө/Кыргыз терминологиясынын маселелери, 9-б.
9. Караңыз: №28 дело, №27 дело, №29 дело, №84 инв., №85 инв.
10. Кошуева М.Ж. Касым Тыныстанов – кыргыз тил илиминин негиз салуучусу. 2006. – 19 б.
11. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. – Ф., 1964.

12. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Ф., 1980.
13. Тыныстанов К. Лексикон киргизского языка. Ф., 1934//КР УИА, Кол жазмалар бөлүмү, Инв.177/182/42; 79-84.
14. Орузбаева Б. Кыргыз терминологиясы. – Б., 1976. 19-б.
15. Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы. – Б., 2000, 201-, 207-бб.
16. Тыныстан уулу Касым. Биздин тил. – Т., 1927.
17. Тыныстан уулу Касым. Ене тилибиз. 1-китеп, – Ф., 1928. 149-150-б.
18. II китеп, М., 1931. Тыныстан уулу К., Тойчу уулу Ы. Терминдер. Коом-экономика терминдери. Ф., 1933.
19. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. – Ф., 1934
20. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф., 1936

УДК: 81' 372

Абдыкеримова А. Э.
филология илимдеринин доктору
К. Тыныстанов ат. ЫМУ

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭЛЕСТҮҮ ЭТИШТЕРДИ ИЗИЛДЕП ҮЙРӨНҮҮГӨ
БАЙЛАНЫШТУУ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР**

Абдыкеримова А. Э.
доктор филологических наук
ИГУ им. К. Тыныстанова

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ИЗУЧЕНИЕМ ОБРАЗНЫХ ГЛАГОЛОВ
В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

Abdykerimova A. E.
Doctor of Philology
IKSU named after K. Tynystanov

**SOME PROBLEMS RELATED TO THE STUDY OF FIGURATIVE VERBS
IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация. Макалада кыргыз тилиндеги элестүү этиштерди изилдеп үйрөнүүгө байланышкан айрым маселелер каралды. Кыргыз тил илиминде элестүү этиштер, негизинен, морфологиялык өңүттө гана каралып, ал эми лексика-семантикалык, стилистикалык, функциялык ж. б. спецификасы, өзгөчөлүктөрү изилдөө предмети боло электиги көрсөтүлдү. Буга байланыштуу, элестүү этиштердин аталган аспектилерине тиешелүү айрым маселелер белгиленди.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, этиштер, элестүү этиштер, морфологиялык аспект, уңгу, лексика-семантикалык, стилистикалык, специфика, тыбыштык форма.

Аннотация. В статье рассмотрены некоторые вопросы, связанные с изучением образных глаголов в кыргызском языке. В кыргызском языкознании образные глаголы рассматривались, в основном, морфологическом аспекте, а их лексико-семантические, стилистические, функциональные и др. особенности, специфика до сих пор не стала предметом изучения. В связи с этим, в статье обозначены некоторые вопросы, касающиеся указанных аспектов образных глаголов.

Ключевые слова: кыргызский язык, глаголы, образные глаголы, морфологический аспект, корень, лексико-семантический, стилистический, специфика, звуковая форма.

Abstract. The article discusses some issues related to the study of figurative verbs in the kyrgyz language. In kyrgyz linguistics, figurative verbs were considered mainly in morphological aspect, and their lexico-semantic, stylistic, functional, etc. The specifics have not yet been the subject of study. In this regard, the article identifies some issues related to these aspects of figurative verbs.

Keywords: kyrgyz language, verbs, figurative verbs, morphological aspect, root, lexico-semantic, stylistic, specificity, sound form.

Кыргыз тилинин сөздүк курамында этиш сөздөрдүн сандык үлүшү өтө жогору экени белгилүү. Этиш сөздөр, негизинен, объективдүү чындыктагы ар түрдүү кыймыл, аракет, ал-абал тууралуу түшүнүктү, кандайдыр бир процессти, башкача айтканда, кубулуштун же көрүнүштүн жүрүшүн билдирери этиштин жалпы аныктамасы катары каралып жүрөт. Бул категориядагы сөздөр, жалпысынан, заттын кыймылын, аракетин, ал-абалын билдиргени менен,

ошол кыймыл-аракеттин мүнөзү, ички кошумча маанилери бир кылка эмес, ар түрдүү болот. Буга байланыштуу, кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү төмөнкүдөй лексика-семантикалык топторго классификациялоого болору «Азыркы кыргыз адабий тилинде» көрсөтүлгөн:

1) кандайдыр бир нерсени куруу, жасоо, жаратуу, түзүү маанисин туюндурган этиштер: *кур, түз, тургуз, орнот, жаса, току, өстүр* ж.б.;

2) бузуу, бүлүнтүү, жок кылуу маанисиндеги этиштер: *талкала, буз, сындыр, кес, кыр, жул, бөл* ж.б.;

3) кыймылды билдирүүчү этиштер: *жүр, бас, чурка, сүз, сойло* ж. б.;

4) нерсенин сапатынын, белгисинин өзгөрүшүн билдирүүчү этиштер: *агарт, кооздо, тазала, боё, жумшар, семир* ж.б.;

5) абалдын өзгөрүшүн билдирүүчү этиштер: *укта, ойгон, оору, үшү, отур* ж. б. (булар абал этиштери деп да аталып жүрөт – А. А.);

6) жеп-ичүүгө байланыштуу этиштер: *же, ич, мүлжү, жут* ж.б.;

7) сүйлөө процессине байланыштуу этиштер: *айт, сура, сүйлө, макта, кабарла, ырда, шыбыра* ж.б.;

8) угуу, көрүү, байкоо сезимине байланыштуу этиштер: *кара, байка, ук, эшит, тыңша* ж. б.;

9) ойлоого байланыштуу этиштер: *ойло, түшүн, бил, унут, эсте*;

10) психикалык ички сезимге байланыштуу этиштер: *корк, сүйүн, каардан, күл, капалан, ачуулан, уял, таарын* ж.б. [1, 377-б.].

Биздин пикирибизде, этиштердин жогорудагы лексика-семантикалык классификациясында кыргыз тилиндеги этиштердин бир чоң тобу камтылбай калган. Ал – *багжай, соксой, бөкчөй, былтый, бакылда, жаркылда, далдаңда, бултуңда, шакылда, зоңкулда* ж. б. сыяктуу этиштерден турган элестүү этиштер тобу. Ырас, туюнткан жалпы лексика-семантикалык мааниси жагынан, элестүү этиштер жогорку классификациянын айрым топторуна кирери талашсыз. Бирок элестүү этиштер туюндурган кыймыл-аракеттин же ал-абалдын мүнөзү, ички кошумча маанилери, семантикалык боёкчолору, алардын натыйжасында стилистикалык функциясы спецификалуу болгондуктан, элестүү этиштерди жогорку классификацияда өзүнчө топ катары кароо алгылыктуу болмок деген пикирдебиз.

Кыргыз тилиндеги этиштердин ичинде өзүнчө чоң топту түзүп, семантикалык жактан, колдонулуу чөйрөсү жана аткарган кызматы жактан, стилистикалык мүнөзү жактан, ошондой эле белгилүү даражада формалык жактан спецификага ээ болгону менен, элестүү этиштер лингвистикалык аспектиде ар тараптуу, системалуу изилдеп-талдоого алына элек. Ырас, кыргыз адабий тилинин нормативдик грамматикаларында, морфология боюнча, асыресе, этиштер боюнча эмгектерде бул категорияга кирген этиштер

тууралуу учкай гана кеп болуп келүүдө. Мисалы, академиялык мүнөздөгү «Азыркы кыргыз адабий тилинде» элестүү этиштер тууралуу этиштин морфологиялык жол менен жасалышы деген параграфта гана учкай эскерилип кеткен: «Туунду этиштер тууранды сөздөрдөн жасалат. Андай этиштер ошол тууранды сөздөр билдирген табышты, элести тууроо маанисин берет: шалдыра, шылдырла, тарбаңда, далдаңда, тырбаңда, багжаңда, бөйпөңдө, колтоңдо ж. б. Бир катар тууранды сөздөр белгилүү бир мүчөнүн жардамы менен туунду зат атоочко өтөт да, андан соң -ла мүчөсү уланып, туунду этиш жасалат: тарсыл-да, күрсүл-дө, бажыл-да, жалтыл-да, жалпыл-да ж. б.» [1, 381-382-бб.].

Авторлору С. Давлетов жана С. Кудайбергенов болгон «Азыркы кыргыз тили: Морфология» аттуу окуу китебинде деле ушул алкактагы эле маалыматтар берилген. Тактап айтканда, элестүү этиштер заттардын сырткы көрүнүшү же алардын кыймыл-аракеттерине байланыштуу элестерди билдирген элестүү сөздөр менен байланышта каралган. Образдуу татаал көрүнүштү (кыймыл-аракет же ал-абалды – А. А.) билдирген элестүү этиштер туунду формада болуп, азыркы мезгилде өз алдынчалыгын жоготкон өлүү уңгулардан, атооч же этиштик тирүү уңгулардан же табыш жана элес тууранды сөздөрдөн жасалгандыгы белгиленген [2, 207-208-бб.].

Аталган эмгектерге караганда, элестүү этиштер боюнча салыштырмалуу кененирээк изилдөө-талдоо тилчи-окумуштуу С. Кудайбергеновдун «Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер» аттуу эмгегинде орун алган. Автор кыргыз тили элестүү сөздөргө жана андан жасалган элестүү этиштерге өтө эле бай экендиги; бул типтеги сөздөр боюнча коңшулаш жашаган өзбек, уйгур, түркмөн жана кара калпак тилдери кыргыз тилине теңдеше албастыгы; элестүү сөздөр жана алардын туунду формалары боюнча канатташ жашаган бир тууган элдердин ичинен кыргыз тили менен, мүмкүн, казак тили гана катарлаша алары; ошондой эле лексикалык катмардын мындай тиби сибирия түрк тилдеринде, мисалы, якут тилинен учураары, ал эми айрым түрк тилдеринде, мисалы, түрк (Түркия түркчөсү деп түшүнүү керек – А. А.) азербайжан, татар, башкыр тилдеринде жокко эсе экендиги; монгол тилинде да элестүү этиштер кезигери тууралуу көз караштарын айткан. Мындай бүтүмдөргө келүүгө айрым фактыларды салыштырып кароо жана аталып өткөн тилдер боюнча жарыкка чыккан

улуттук-орусча сөздүктөрдөгү материалдар негиз болгону көрсөтүлгөн. Ошондой эле автор элестүү этиштер түрк тилдеринин айрым белгилүү гана бөлүгүнө таралышы алардын өзүнчө бир ареал түзүшүнө алып келери тууралуу пикир айтып, ал тилдердин өкүлдөрүнүн байыркы тарыхы жана экономикалык шарттары сыяктуу факторлор менен байланышта экенин божомолдогон [3, 12-13-бб.]. Бул изилдөөчү да элестүү этиштер туунду формада болорун, алардын көпчүлүгү азыркы кезде морфологиялык жактан составдык бөлүктөргө ажырабастыгын, уңгу деп болжолдонгон бөлүгү өз алдынчалыгын жоготуп, өлүү уңгуга айланганын, мына ушул лексика-грамматикалык кубулуш көпчүлүк элестүү этиштерге мүнөздүү экенин белгилеген [3, 16-б.]

Белгилей кетүүчү жагдай: бул эмгек элестүү этиштердин морфологиялык табиятына, тактап айтканда, алардын морфологиялык структурасына, уңгулук бөлүгүнүн семантикасы жана азын-оолак этимологиясына, морфологиялык жол менен жасалышына, айрым элестүү этиштердин туюндурган маанилерине орус тилинде түшүндүрмө берүүгө гана арналган. Ал эми бул категориядагы этиштердин лексика-семантикалык, формалык, стилистикалык, функционалдык ж. б. спецификасы, өзгөчөлүктөрү тууралуу кеп болгон эмес. Демек, жогорудагы эмгектерден улам, кыргыз тилиндеги этиштердин өзүнчө бир чоң бөлүгүн түзгөн элестүү этиштер улуттук тил илимибизде морфологиялык аспектиде гана каралган деп айтууга болот. Ал эми мындай этиштердин, жогоруда белгиленгендей, лексика-семантикалык, формалык, стилистикалык, функционалдык ж. б. спецификасына байланыштуу маселелер изилдөө, талдоого алына элек. Бул жаат- тарда изилдөөгө предмет боло турган бир катар маселелерди көрсөтүүгө болот. Маселен, аларды лексика-семантикалык жактан туюндурган маанилеринин негизинде тематикалык топчолорго классификациялоого негиз бар. Физикалык касиет, форма ж.б.у.с. элестик түшүнүк семантикасы менен байланышкан кыймыл-аракет же ал-абалды билдирген элестүү этиштер жана табыштык образды туюндурган кыймыл-аракет же ал-абалды билдирген элестүү этиштер топторуна ажыратууга болот деген пикирдебиз. Мисалы, *аңкай, ырсай, кемшей, дүмүрөй, далпылда, дүкүлдө, дөмпөй, жалжай, соксой, тикирей, тойтой, бултуңда, балтаңда, чулчу, чолтоңдо* ж. б. толуп жаткан элестүү этиштер

физикалык касиет, форма ж.б.у.с. элестик түшүнүк семантикасы менен байланышкан кыймыл-аракет же ал-абалды туюндурат. Ал эми табыш (үн) менен байланышкан образды туюндурган кыймыл-аракет же ал-абалды билдирген элестүү этиштерге *чулкулда, шырпылда, күрпүлдө, какылда, кыңкылда, чалкылда, шорулда, кырылда, арылда, ызылда* ж.б. киргизүүгө болот. Арийне, бул топторду да элестүү этиштердин конкреттүү семантикасына жараша андан ары майда топчолорго классификациялоого негиз бар. Мисалы, физикалык касиетке байланышкан элестик түшүнүк семантикасына ээ кыймыл-аракет же ал-абалды билдирген элестүү этиштер, физикалык форма элестик түшүнүк семантикасына ээ кыймыл-аракет же ал-абалды билдирген элестүү этиштер ж. б.

Бул категориядагы этиштерди лингвистикалык изилдөөнүн алкагына киргизүүгө боло турган кийинки маселе – алардын стилистикалык табияты, колдонулуш чөйрөсү. Кептик практикадан байкалгандай, элестүү этиштер, негизинен, оозеки сүйлөшүү стилинде жана көркөм стилдин үлгүлөрүндө колдонулат. Туюндурган кыймыл-аракеттик маанисинин образдуулугуна, элестүүлүгүнө, экспрессивдүүлүгүнө байланыштуу, бул категориядагы тилдик каражаттар иштиктүү расмий стилде, илимий стилде дээрлик кездешпейт. Көркөм стиль менен чектеш абалда турган публицистикалык стилде да колдонулушу чектелген жана шартталган мүнөздө. Көркөм стилдин үлгүлөрүндө элестүү этиштер каармандын образын, кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү, кубулушту сүрөттөө-сыпаттоо, көркөмдөп, элестүү, таасирдүү, образдуу кылуу, экспрессивдүүлүк, айрым контексттерде салыштырмалуу туюндуруу максатында колдонулат. Оозеки сүйлөшүү стилинде арбын колдонулушу деле аталган максатка багытталып, кепти жандуу кылууга шарт түзөт. Демек, элестүү этиштердин экспрессивдүүлүк мүмкүнчүлүктөрү зор болгону менен, стилистикалык жактан алганда, функционалдык стилдин бардык түрлөрүндө эле колдонула бербейт.

Элестүү этиштерди изилдөөгө алууда көңүл бурууну талап кылган маселелердин дагы бири – алардын формалык же тыбыштык түзүлүшүнө байланыштуу маселе. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштерди талдап көрүүдөн байкалгандай, аларда формалык же тыбыштык түзүлүшү жагынан окшоштук, жакындык арбын орун алат. Тактап айтканда, тыбыштык формасы бир

эле тыбыш менен айырмаланган, андай айырмачылык семантикалык чоң айырмачылыкты жараткан элестүү этиштер же алардын катарлары арбын учурайт. Мисалы: 1) *бакылда, дакылда, закылда, какылда, лакылда, такылда, чакылда, шакылда*; 2) *бакылда, бадылда, бажылда, батылда*; 3) *балжай, балкай, балпай, балтай, балчай*; 4) *балтай, болтой, бөлтөй, бултуй, былтый* ж. б. Көрүнүп тургандай, 1-катардагы элестүү этиштер тыбыштык формасы жагынан сөз башындагы биринчи үнсүз менен гана айырмаланат. 2- жана 3-катардагы элестүү этиштер сөз ортосундагы бир үнсүз менен, ал эми 4-катардагы элестүү этиштер курамындагы үндүүлөр менен айырмаланышат. Бирок бир гана тыбыштан айырмалануу алардын туюндурган маанилериндеги айырмачылыктарды жараткан. Тилдеги мындай кубулуш, тактап айтканда, сөздөрдүн тыбыштык же формалык жакындыгы, окшошуп кетүүсү паронимия кубулуш катары каралып жүрөт. Паронимия кубулушу боюнча тилчи-изилдөөчүлөрдүн арасында бирдей пикир жоктугун айта кетүү зарыл. Айрым изилдөөчүлөр тыбыштык жактан аз гана айырмаланган сөздөрдүн бардыгын паронимдер катары карашса, айрымдар бир уңгуга ээ, тыбыштык формасы жагынан анча чоң айырмачылыктарга ээ болбогон сөздөрдү паронимдер деп, ал эми ар башка уңгудан турган, тыбыштык

жактан окшош же жакын болгон сөздөрдү паронимдер деп карап жүрүшөт [4]. Арийне, бул жерде паронимия жана паронимазия түшүнүктөрүн аныктоо, тактоо макалабыздын милдетине кирбейт, ага кайрылбайбыз. Бирок кыргыз тил илиминде дал ушул маселе, атап айтканда, паронимия жана паронимазия маселеси колго алына электигин, бул кубулуштар боюнча атайын изилдөөлөр жоктугун белгилей кетүү жөндүү. Ал эми биз сөз кылып жаткан элестүү этиштерде паронимия кубулушу арбын орун алары да элестүү этиштерди системалуу иликтөө-талдоого алууну шарттаган маселелердин бири болуп саналат деп эсептейбиз.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги этиштердин спецификалуу чоң тобун түзгөн элестүү этиштер улуттук тил илиминде, негизинен, морфологиялык аспектидеги изилдөө-талдоолорго гана алынып, ал эми лексика-семантикалык, формалык, стилистикалык, функционалдык ж. б. спецификасы, өзгөчөлүктөрү жагынан сөзгө алына электиги аларга системалуу мүнөздөгү лингвистикалык изилдөө жүргүзүү зарылдыгын көрсөтөт. Мындай изилдөөлөрдө жогоруда көрсөтүлүп кеткен маселелер сөзсүз эске алынышы керек, анткени алар жана алардан келип чыккан башка маселелер элестүү этиштердин лингвистикалык табиятын толук ачып берүүгө өбөлгө түзөт деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Тексттаануу, Лингвопоэтика. - Бишкек: Аврасия Жыйынжылык, 2009. - 928 б.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. - Фрунзе: Мектеп, 1980. - 236 б.
3. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. - Фрунзе: Илим, 1981. - 80 б.
4. Теренин А. А. Паронимазия, игра слов, каламбур: взгляд на проблему // Современные проблемы науки и образования. - 2015. - №1-1. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=19233>.

УДК: 81.372.1

Абдыкеримова А. Э.
филология илимдеринин доктору
К. Тыныстанов ат. ЫМУ

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭЛЕСТҮҮ ЭТИШТЕРДЕГИ
ПАРОНИМДИК КАРЫМ-КАТЫШТАР**

Абдыкеримова А. Э.
доктор филологических наук
ИГУ им. К. Тыныстанова

**ПАРОНИМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ОБРАЗНЫХ ГЛАГОЛАХ
КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА**

Abdykerimova Aida Esengulovna
Doctor of Philology
IKSU named after K. Tynystanov

PARONYMIC RELATIONS IN FIGURATIVE VERBS OF THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация. Макалада кыргыз тилиндеги элестүү этиштердин айрымдары тыбыштык формасынын окшоштугунун, үндөштүгүнүн негизинде паронимдик карым-катыштарды түзүү мүмкүнчүлүгү тууралуу маселе каралган. Паронимия кубулушу кыргыз тил илиминде атайын изилдөөгө алына электиги белгиленет. Элестүү этиштердин консонанттык моделге негизделген паронимдик катарларын классификациялоо аракети берилет.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, элестүү этиштер, тыбыштык форма, окшоштук, үндөштүк, айырмачылык, паронимия, паронимдик катар, консонанттык модель, көркөм стиль.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о возможности образования паронимических отношений на основе сходства, созвучности звуковой формы некоторых образных глаголов в кыргызском языке. Отмечается, что в кыргызском языкознании нет специального исследования по паронимии. Также, предпринята попытка классификации паронимических рядов образных глаголов на основе консонантной модели.

Ключевые слова: кыргызский язык, образные глаголы, звуковая форма, сходство, созвучность, различие, паронимия, паронимический ряд, консонантная модель, художественный стиль.

Abstract. The article discusses the possibility of the formation of paronymic relations based on the similarity, consonance of the sound form of some figurative verbs in the kyrgyz language. It is noted that there is no special study on paronymy in kyrgyz linguistics. Also, an attempt has been made to classify the paronymic series of figurative verbs based on the consonant model.

Keywords: kyrgyz language, figurative verbs, sound form, affinity, consonance, difference, paronymy, paronymic series, consonant model, artistic style.

Кыргыз тилиндеги этиштердин өзүнчө бир чоң тобун түзүп, спецификалуу этиштер катары кароого негиз берген элестүү этиштер улуттук тил илимибизде морфологиялык аспектиде гана учкай каралып келди [1; 2]. Ал эми мындай этиштердин лексика-семантикалык, формалык, стилистикалык, функционалдык ж.б. өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу маселелер изилдөө, талдоого алына элек десек болот.

Тилибиздеги элестүү этиштер категориясын изилдөө-талдоого алууда көңүл бурууну талап кылган маселелердин бири

болуп алардын формалык же тыбыштык түзүлүшүнө байланыштуу маселе эсептелет. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштерди талдап көрүү аларда формалык же тыбыштык түзүлүшү жагынан окшоштук, жакындык, үндөштүк арбын орун аларын көрсөтү. Алардагы тыбыштык айырмачылык бир-эки тыбыш менен белгиленип, бирок мындай айырмачылык семантикалык кыйла чоң айырмачылыкты жараткан элестүү этиштер же алардын катарлары арбын учурайт.

Тилдеги мындай кубулуш, тактап айтканда, сөздөрдүн тыбыштык же формалык

жакындыгы, окшошуп кетүүсү, үндөштүгү паронимия кубулушу катары каралып жүрөт. Паронимия кубулушу, анын маңызы боюнча тилчи-изилдөөчүлөрдүн арасында бирдей пикир жоктугун, ал боюнча түрдүү көз караштар бар экенин белгилей кетүү зарыл. Айрым изилдөөчүлөр, мисалы, В. П. Григорьев ж. б. бул түшүнүктү кеңири алкакта карап, тыбыштык жактан аз гана айырмаланган, формалык түзүлүшү жакын же окшошуп кеткен, үндөш сөздөрдүн бардыгын паронимдер катары карашса [3], айрымдар бир уңгуга ээ, бир сөз түркүмүнө жана бир семантикалык алкакка тиешелүү, тыбыштык формасы жагынан анча чоң айырмачылыктарга ээ болбогон сөздөрдү паронимдер деп, ал эми ар башка уңгудан турган, тыбыштык жактан окшош же жакын болгон сөздөрдү паронимдер деп карап жүрүшөт, мисалы, Л. П. Ткаченко, Л. А. Потанина [4; 5] ж.б. Буга байланыштуу, лингвистикада паронимия, паронимазия же паронимасия, ошондой эле паронимдик аттракция түшүнүктөрү орун алган. Ошондой эле паронимияны тилдеги лексика-семантикалык кубулуш катары караган, ал эми паронимазияны «тыбыштык окшоштукка, жакындыкка ээ болгон сөздөрдү атайылап колдонууга негизделген стилистикалык ыкма, стилистиканын фигурасы» катары караган пикирлер да бар [6, 368-б.] Мындай жагдай, маселен, орус тил илиминде орун алган. Тилекке каршы, кыргыз тил илиминде дал ушул маселе, атап айтканда, паронимия маселеси колго алына элек, бул кубулуштар боюнча атайын изилдөөлөр жок десек болот. «Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери (лингвистикалык аспект)» аттуу монографиялык эмгегибизде [7] бул маселеге поэтикалык тилдин, көркөм кептин аспектинде гана азын-оолак кайрылып кеткенибизди белгилей кетүү жөндүү.

Биз макалабызда аталган түшүнүктөрдү аныктап, чечмелеп берүү максатын койбогондуктан, жогорудагы маселелерге токтолбойбуз. Ал эми паронимияны кеңири алкактагы татаал кубулуш катары карап, бир уңгуга да, түрдүү уңгуларга да ээ, формалык түзүлүшү жакын же окшошуп кеткен, тыбыштык жактан аз гана айырмаланган сөздөрдүн бардыгын паронимдер катары алдык. Анткени уңгулаш сөздөрдүн фонетикалык же тыбыштык түзүлүшү жагынан жакындыгы алардын этимологиялык жакындыгына баш иет. Ал эми сөздөрдүн формалык жактан жакындыгы, окшоштугу (бирдейлиги эмес) дайым эле этимология-

лык билимдерден жана тилдик системадагы реалдуу деривациялык карым-катыштардан көз каранды боло бербейт. Буга байланыштуу, паронимияны формалык түзүлүшү окшош же жакын, уңгулаш да, ар башка уңгулуу да сөздөрдүн парадигматикалык карым-катышынын системасы иретинде аныктайбыз. Бирок бул аныктама, пикирибиз боюнча полемика, башкача мүнөздөгү пикирлер болушу мүмкүндүгүнө жол бербиз.

Кыргыз тилиндеги элестүү этиштердин айрымдары формалык түзүлүшүнүн негизинде паронимдик карым-катыштарды, паронимдик катарларды жаратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги жогоруда белгиленип кетти. Адатта, паронимияны пайда кылуучу тыбыштык жакындык даражасы эки окшош үнсүз түрүндөгү консонанттык минимум менен чектелерин көрсөткөнбүз [7, 90-б.]. Мында окшоштук, жакындык орфографиялык деңгээлде аныкталат. Үндүүлөрдүн дал келүүсү сөзсүз талап кылынуучу шарт болуп эсептелбейт, көпчүлүк учурда үндүүлөр кеңири чекте: толук дал келүүдөн паронимдердик түгөйлөрдүн биринде редуцияланып кетүүгө чейинки чектерде вариациялануу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Демек, паронимдик парадигмалар же катарлар белгилүү бир консонанттык моделдин алкагында түзүлөт. Анткени тилде үнсүз тыбыштар уңгунун жашоосунун, өсүүсүнүн негизги көрсөткүчү болуп саналат. Сөздөр үндүү тыбыштар эмес, үнсүз тыбыштар аркылуу «көбөйөт». Ошондой эле паронимиянын көп көрүнүштөрүндө сөздүн (сөз формаларынын) баштапкы үнсүз тыбышы функционалдык жактан олуттуу роль ойноп, башка сегменттерге багыт берүүчү кызмат аткаарын да белгилей кетүү жөндүү.

Кыргыз тилиндеги элестүү этиштердин паронимдик карым-катыштарга ээ экенин, паронимдик түгөйлөрдү жана катарларды түзөрүн төмөнкү айрым бир мисалдар аркылуу көрсөтүп берели. Мында шарттуу түрдөгү консонанттык моделдерди пайдаланып, үнсүз тыбыштарды С (консонант), ал эми үндүүлөрдү v (вокализм) деп шарттуу түрдө белгилеп алдык.

1. Сөздүн башындагы биринчи үнсүз тыбышынын айырмаланышы менен паронимдик карым-катышты түзгөн элестүү этиштердин топтору бар, мисалы: (-) алкылда, балкылда, далкылда, калкылда, чалкылда, шалкылда. Элестүү этиштердин бул паронимдик катары (С) ЛКЛД консонанттык

моделине ээ экени көрүнүп турат (С – айырмачылыкты пайда кылган үнсүз). Формалык түзүлүшү үндүүлөр жагынан да, үнсүздөр жагынан да, алардын ырааты жагынан окшош болуп, бир гана үнсүз тыбыштан айырмаланганы менен, мындай элестүү этиштер семантикалык жактан байкаларлык айырмачылыктарга ээ болот. Бул паронимдик катардагы элестүү этиштердин туюндурган семантикасы төмөнкүдөй:

алкылда – буркан-шаркан түшүп, албууттанып, ачууланып буркулдап, алкынып сүйлөө [8, 84-б.];

балкылда – жумшак, толук нерсенин кыймылдагы көрүнүшү [8, 172-б.];

калкылда – 1) суунун же башка суюктуктун үстүндө калк-калк этип сүзүп жүрүү, калкыган абалда болуу, 2) абада канат сермебей, каалгый тартып, анда-мында термелип учуу..., 5) жүрөгү көтөрүлүп, кускусу келүү, жүрөгү айлануу, 6) *өт.* калкылдап, жайнап, көп болуп көрүнүү [8, 616-б.];

чалкылда – чайпалуудан, козголуудан улам пайда болгон кыймыл-аракет [8, 1304-б.];

шалкылда – бек абалынан өзгөрүп бошоп калуу, козголуу, кыймылдап калуу [8, 1367-б.]. Бул катардагы *далкылда* элестүү этишинин мааниси биз колдонгон сөздүктө берилбей калган. Ал кандайдыр бир орой-олдоксон кыймыл-аракет, жүрүм-турумду туюндурууда колдонулары кептик практикадан белгилүү. *Былкылда, кылкылда, чылкылда, шылкылда* паронимдик катары да ((С)ЛКЛД) консонанттык моделине ээ, мындагы тыбыштык айырмачылык баштапкы үнсүздүн айырмаланышы менен катар, биринчи муундагы үндүү А-Ы тыбыштарынын да айырмаланышы менен шартталган.

Элестүү этиштердин мындай типтеги паронимдик катарларына төмөнкү мисалдарды да келтирүүгө болот: (-)алпылда, балпылда, далпылда, салпылда, талпылда, шалпылда ((С)ЛПЛД); (-)апылда, бапылда, дапылда, жапылда, тапылда, шапылда ((С)ПЛД); балпай, далпай, жалпай, салпай, талпай, шалпай ((С)ЛПЙ); балпакта, далпакта, жалпакта, салпакта, талпакта, шалпакта ((С)ЛПКТ); (-)ыңкый, дыңкый, зыңкый, мыңкый, тыңкый, шыңкый ((С)ҢКЙ); бурулда, курулда, чурулда, шурулда ((С)РЛД); зыпылда, жыпылда, кыпылда, тыпылда, чыпылда, шыпылда ((С)ПЛД); балжакта, жалжакта, калжакта ((С)ЛЖКТ); былдыра, дылдыра, кылдыра, шылдыра ((С)ЛДР); былкылда, кылкылда, чылкылда, шылкылда ((С)ЛКЛД); булкулда, жулкулда, кулкулда элестүү этиштеринин паронимдик

катары да ((С)ЛКЛД) консонанттык моделине негизделет; балбыра, албыра, салбыра, шалбыра ((С)ЛБР); бакылда, дакылда, закылда, какылда, лакылда, тапылда, шапылда ((С)КЛД) ж. б. Элестүү этиштер дал ушул биринчи тип боюнча паронимдик карым-катыштарды арбыныраак түзөрүн факт-материалдарды талдоо көрсөттү.

2) Сөздүн ортосундагы үнсүз тыбышынын айырмаланышы менен паронимдик түгөйлөр жа катарлар түрүндөгү карым-катышты түзгөн элестүү этиштер, мисалы: *калдаңда, калжаңда, калтаңда* (КЛ(С)ҢД); *ылжай, ыржай* (v(С)ЖЙ); *ырсаңда, ыржаңда* (Р(С)ҢД); *балжай, балкай, балпай, балтай, балчай* (БЛ(С)Й); *багжай, балжай* (Б(С)ЖЙ); *ырбый, ыркый, ырсый* (Р(С)Й) ж.б.

3) Тыбыштык курамындагы үндүүлөрдүн айырмаланышы менен паронимдик түгөйлөрдү же паронимдик катарларды түзгөн элестүү этиштер. Мында кыргыз тилинде сингармонизм кубулушу, өзгөчө, үндүүлөрдүн үндөштүгү күчтүү экени жана сөздөгү үндүүлөр биринчи үндүү тыбышка карай үндөшөрү эске алынууга тийиш. Демек, мындай элестүү этиштер тыбыштык түзүлүшүндөгү бир гана үндүү эмес, бардык үндүүлөр боюнча айырмаланат. Ал эми консонанттык модели бирдей болот. Мисалы: *балкылда, болкулда, булкулда, бүлкүлдө, былкылда* (БvЛКvЛДv); *алжай, олжой, ылжый* (vЛЖvЙ); *балтай, болтой, бөлтөй, бултуй, бүлтүй, былтый* (БvЛТvЙ); *кибире, күбүрө, кыбыра* (КvБvРv) ж. б.

Кайталап белгилеп коюучу жагдай, формалык түзүлүшү үндүүлөр жагынан да, үнсүздөр жагынан да, алардын ырааты жагынан окшош болуп, бир гана (өтө сейрек учурларда 2-3) тыбыштан айырмаланганы менен, паронимдик катарды түзгөн элестүү этиштер семантикалык жактан байкаларлык айырмачылыктарга ээ болот. Бирок бул жерде жогоруда мисал келтирилген пароним элестүү этиштердин ар биринин маанисине түшүндүрмө, чечмелөө берип отурууга макаланын көлөмдүк чеги жол бербейт.

Кыргыз тилиндеги элестүү этиштердин формалык түзүлүшүнө байланыштуу мындай өзгөчөлүктөр алардын көркөм стилде өтө арбын колдонулушуна негиз түзгөн. Бир жагынан, өз табиятынан образдуулук, элестүүлүк, экспрессивдүүлүк сапаттарга ээ болушуна байланыштуу, экинчи жагынан, көркөм стилдеги үлгүдө каармандын образын, кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү, кубулушту көркөмдөп, элестүү, таасирдүү, образдуу, экспрессивдүү жана динамикалуу

сүрөттөө-сыпаттоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, үчүнчү жагынан, биз жогоруда белгилеген паронимдик карым-катыштарды түзүү потенциалы зор болгондуктан, элестүү этиштер көркөм тексттин тилинде арбын колдонулган каражаттардын тобун түзөт. Айрыкча, паронимдик карым-катышка кирүү, паронимдик түгөйлөрдү жана катарларды түзүү мүмкүнчүлүгү поэзиялык формадагы көркөм тексттерде, анын ичинде улуу «Манас» баштаган эпостордон тарта чакан көлөмдөгү ырларга чейин уйкаштык жаратуучу каражаттар катары кеңири, активдүү жана натыйжалуу колдонууну шарттаган. Бул маселе, тактап айтканда, элестүү этиштердин стилистикалык, функционал-

дык мүмкүнчүлүктөрү, лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык ролу менен кызматы өзүнчө иликтөөнүн алкагында кеңири түрдө каралууга тийиш.

Жыйынтыктап алганда, кыргыз тилиндеги спецификалуу тилдик каражаттардын катарына кирген элестүү этиштердин паронимдик карым-катыштарды түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу алардын лингвистикалык табиятынын бир өзгөчөлүгү катары каралуу менен, бул багытта кеңири изилдөөлөр жүргүзүлүшү керек деп эсептөөгө негиз берет. Ошондой эле кыргыз тилиндеги жалпы эле паронимия кубулушу, анын алкагындагы башка маселелер да системалуу иликтөөгө алынышы зарыл.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Тексттаануу, Лингвопоэтика. - Бишкек: Аврасия Жыйынтылык, 2009. - 928 б.
2. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. - Фрунзе: Илим, 1981. - 80 б.
3. Григорьев В. П. Поэтика слова. - М: Наука, 1979. - 344 с.
4. Потанина А. В. семантические и словообразовательные особенности межъязыковых субстантивных паронимов в русском и немецком языках [Электр. ресурс] : автореферат дис. ...канд. филол. наук. - Казань, 2003. URL: [http://www.ksu.ru/ uni/sank/bin_files/4.doc](http://www.ksu.ru/uni/sank/bin_files/4.doc)
5. Ткаченко Л. П. стилистическое использование паронимической аттракции в современном русском языке // Филологические науки. - 1982. - № 4. - С. 76-81.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. - 2-е изд., доп. - М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. - С. 709.
7. Абдыкеримова А. Э. Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери. - Каракол, 2003. - 116 б.
8. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Бишкек: Avrasia press, 2010. - 1460 б.

УДК: 81/80. ББК: 81, А 44

Акынбекова А. У.
филология илимдеринин доктору
Ж.Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университети

КЫРГЫЗ ЛИНГВИСТИКАСЫНА ЭМГЕГИ СИҢГЕН АКАДЕМИК БУБҮЙНА ОРУЗБАЕВА
(Б.Ө. Орузбаеванын 100 жылдык мааракесине карата)

Акынбекова А. У.
Доктор филологических наук
Кыргызский национальный университет
Ж.Имени Баласагына

ЗАСЛУГИ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ АКАДЕМИКА БУБУЙНЫ ОРУЗБАЕВОЙ
(К 100-летию со дня рождения Б.О. Орузбаевой)

Akynbekova Aiman Usenbaeva
Doctor of Philology
Kyrgyz National University
named after Zh.Balasagyna

ACHIEVEMENTS IN KYRGYZ LINGUISTICS ACADEMICIAN BUBUINA ORUZBAEVA
(To the 100th anniversary of the birth of B.O. Oruzbaeva)

Аннотация. Макалада илим жаатында кыргыз кыз-келиндеринин ичинен биринчилерден болуп докторлук ишин коргогон чыгаан окумуштуу, филология илимдеринин доктору, профессор, Улуттук илимдер академиясынын академиги Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын кыргыз лингвистикасындагы байыркы түрк жазуу эстеликтери, кыргыз адабий тилинин тарыхы, тилдердин өз ара байланышы (кыргыз жана орус тилдери), жалпы элдик тил менен адабий тилдин карым-катышы, кыргыз тилинин грамматикасы (морфология жана сөз жасоо), лексикология жана лексикография, кош тилдүүлүк, интерференция сыяктуу маселелердеги илимий эмгектери иликтөөгө алынды. Ошону менен катар Бүбүйна Өмүрзаковнанын кыргыз тилинин тарыхына, грамматикасына, лексикология, лексика, терминологиясына арналган кыргыз тил илиминдеги илимий деңгээлде алгачкылардан болуп иштелип чыккан эмгектери жана сунуштаган урунттуу теориялык маселелери каралды. Шакиртерди даярдоодо кыргыз тил илимине кошкон зор салымы да белгиленди.

Негизги сөздөр: байыркы түрк жазуу эстеликтери, кыргыз адабий тилинин тарыхы, грамматика, лексикология жана лексикография, кош тилдүүлүк, интерференция.

Аннотация. Статья посвящена научным работам Бубуйны Омурзаковны Орузбаевой, выдающегося ученого, первой среди кыргызских женщин защитившей докторскую степень в области филологических наук, профессора, академика Национальной академии наук. В нем были исследованы такие вопросы, как древнетюркские письменные памятники в кыргызском языкознании, история кыргызского литературного языка, взаимосвязь языков (киргизского и русского языков), соотношение простого языка и литературного языка, грамматика кыргызского языка (морфология и словообразование), лексикология и лексикография, двуязычие и интерференция. Наряду с этим рассматривались работы Бубуйны Омурзаковны по истории, грамматике, лексикологии, лексикону и терминологии кыргызского языка, которые первыми получили развитие на научном уровне, и важнейшие теоретические вопросы, предложенные ею. Также был отмечен большой вклад кыргызского языкознания в подготовке студентов.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, история кыргызского литературного языка, грамматика, лексикология и лексикография, двуязычие, интерференция.

Annotation. The article is devoted to the scientific works of Bubuina Omurzakovna Oruzbaeva, an outstanding scientist, the first kyrgyz woman to defend a doctorate in philology, professor, acade-

mician of the National Academy of Sciences. It explored such issues as ancient turkic written monuments in kyrgyz linguistics, the history of the kyrgyz literary language, the relationship of languages (kyrgyz and russian), the ratio of simple language and literary language, grammar of the kyrgyz language (morphology and word formation), lexicology and lexicography, bilingualism and interference. Along with this, Bubuina Omurzakovna's works on the history, grammar, lexicology, vocabulary and terminology of the kyrgyz language, which were the first to be developed at the scientific level, and the most important theoretical issues proposed by her, were considered. The great contribution of kyrgyz linguistics to the training of students was also noted.

Keywords: ancient turkic written monuments, the history of the kyrgyz literary language, grammar, lexicology and lexicography, bilingualism, interference.

Англиялык окумуштуу Бенджамин Франклин: “Өлгөндөн кийин унутулгунуз келбесе, окула турган китеп жазыңыз же китеп болуп жазыла турган өмүр сүрүңүз”, – деген экен.

Бул жагынан алганда, илим жаатында кыргыз кыз-келиндеринин ичинен *биринчилерден болуп 1964-жылы докторлук ишин коргогон*, чыгаан окумуштуу, филология илимдеринин доктору, профессор, Улуттук илимдер академиясынын академиги *Бүбүйна Орузбаева эжебиз татыктуу китептерди да жазды, китеп да болуп жазыла турган өмүр сүрдү*. Тактап айтканда, академик *Бүбүйна* Өмүрзаковна кыргыз тил илимине байланыштуу байыркы түрк жазуу эстеликтери, кыргыз адабий тилинин тарыхы, тилдердин өз ара байланышы (орус жана кыргыз тилдеринин карым-катыштары), жалпы элдик тил менен адабий тилдин карым катышы, кыргыз тилинин грамматикасы (морфология жана сөз жасоо), лексикология жана лексикография, кош тилдүүлүк, интерференция ж.б. маселелерине байланыштуу 21 монография, 10 сөздүк (авторлош) жазып, 200 дөн ашык илимий, илимий-популярдуу, илимий-публицистикалык, илимий-методикалык, саясий мүнөздөгү макалаларды жарыялады. Алсак, анын лингвистикалык мүнөздөгү “Кыргыз тилинин үндүү-үнсүз тибиндеги уңгу морфемалардын структуралык-морфологиялык өзгөчөлүгү”, “Бир маанилүү синонимдик жуптардын пайда болушунда тыбыштардын алмашуусунун ролу” аттуу илимий эмгектеринде кыргыз тилиндеги сөздөрдүн структурасы, уңгу морфемалардын негиздери жана типтери, алардын жасалышы жана тыбыштык дал келүүлөрү, тилдин өнүгүшүнүн тарыхый процессинде кыргыз тилинде генетикалык жактан тектеш формалардын пайда болушу, функционалдык-семантикалык өзгөчөлүктөрү каралган [1, 42-б.].

Сөздүн структуралык өзгөчөлүктөрүн талдоого алып, агглютинативдик тилдерде сөз жасоонун борбордук проблемасы уңгу

боло тургандыгын “Сөз” деген монографиясында аныктап, зор маанилүү эмгек жараткан [1, 42-б.].

Кыргыз тилиндеги сөз жасоонун негизги теориялык жоболору, анын ыкмалары, ошону менен бирге тилдин лексика-семантикалык бирдиги катарында аныктоосу “Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө” деген китебинде берилген [4, 92-б.]. Аталган китепте Б. Ө. Орузбаева адабий тил жөнүндө маселени көтөрүп, аны аныктоонун критерийин белгилеген. Анын алгачкы монографиясы “Кыргыз тилинде этиштин өткөн чагы”(1953) деп аталып, азыркы кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чагынын формалары жана анын түрлөрү, чакты уюштуруучу **-чу**, **-ыптыр** морфемалары жана алардын грамматикалык мүнөздөмөсү кыргыз тил илиминде илимий деңгээлде алгачкылардан болуп иштелип чыккан [8, 20-23-б.]. Андыктан бул эмгектин далилдүү эрежелери орто мектептердин жана жогорку окуу жайлардын окуу китептерине жана окуу куралдарына, кыргыз тилинин грамматикасынын негиздүү бөлүмдөрүнө киргизилген.

Б. Ө. Орузбаеванын кыргыз тил илиминдеги көрүнүктүү жана белгилүү даражада терең илимий деңгээлде жазылган, жаңыча илимий ой жүгүрткөн баалуу эмгектеринин бири болуп “Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышы” деген монографиясы эсептелет [7, 311-б.]. Аталган монографияда көптөгөн факты-материалдарды ар тараптан терең талдоого алуу менен сөз жасоо багытында түркология илиминин теориялык негиздерин пайдаланып, кыргыз тилинде сөз жасоонун механизмин, анын жалпы мыйзам ченемин тактап, тийиштүү илимий жыйынтык чыгарган. Эмгекте сөз жасоо каражаттарынын негизги топтору, ыкмалары жана алардын карым-катышы илимий негизде аныкталган. Академик Б. Ө. Орузбаева ширелишип кеткен сөз жасоочу морфологиялык каражаттар менен алардын функционалдык-генетикалык байланышын чечмелөө-

гө биринчи жолу зор аракет жасап, булар жөнүндө өзүнүн илимий көз карашын билдирген. Бул эмгегинде Б. М. Юнусалиевдин жана Ж. Ш. Шүкүровдун түгөйлүү жана татаал сөздөрдү структуралык-семантикалык жактан изилдөөдө айткан пикирлерин жана көз караштарын улантып, сөз жасоо процессине орус тилинин тийгизген таасири жөнүндө алгылыктуу оюн билдирип, сөз жасоонун мүмкүнчүлүктөрүн дагы кенен иликтөө керектигин туура белгилеген. Ушулардын негизинде татаал сөздөрдү тийиштүү даражада классификациялап, синонимдик жуптардын пайда болуу жолдорун тактаган жана алардын кыргыз тилчилери тарабынан колдоого ээ болгон этимологиясын берген. “Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышы” монографиясында сөз жасоонун схемалык модели жана кыргыз тилинде сөздү жаратуунун ыкмалары жөнүндө Б. Ө. Орузбаеванын пикири кыргыз тилин изилдөөчүлөр тарабынан жаңылык катарында таанылып, иликтөө иштеринде негиз катарында колдонууга киргизилген. Б. Ө. Орузбаеванын аталган монографиясы кыргыз тилинде гана эмес, жалпы түркологияда актуалдуу проблеманы иликтеген, жаңы ой айткан, далилдүү теориялык жыйынтык чыгарган баалуу илимий эмгек болуп таанылган.

Академик Б. Ө. Орузбаева Терминология секторун (1966-1971), кийин Терминология жана түркология секторун (1971-1976) жетектеп турган мезгилдерде кыргыз адабий тилинин терминологиясын бир системага келтирүү жана терминдердин кыргызча-орусча сөздүктөрүн илимдин тармактары боюнча түзүп, басмадан чыгарууга, илимий-техникалык жана коомдук саясий терминологияны тартипке келтирүү жагынан кыйла иш жүргүзүп, кыргыстан ашык сөздүктү түзүүнү жана жарыкка чыгарууну уюштурган. Азыркы кыргыз терминологиясынын теориялык проблемаларын чагылдырган “Илимий-техникалык” жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмо (1971), “Илимдин, терминологиянын, информациянын семантикалык проблемалары (1971)”, “Азыркы кыргыз терминологиясы (1972)”, “Кыргыз терминологиясы (1983)” деген макалалары менен китептерин жарыкка чыгарган. Аталган эмгектеринде азыркы кыргыз терминологиясын иликтөөнүн илимий негиздери белгиленип, көпчүлүк учурларда анын калыптанышы менен функцияланышына

орус тилинин зор таасири бар экендигин көрсөтүп, терминологиялык лексика жалпы элдик лексикага көбүрөөк жакындашкандыгын, кыргыз тили мамлекеттик статуска ээ болушу менен тирүү тилдин кыргыз элдин турмушунун бардык жактарында колдонулушу, терминдердин структурасынын улуттук тилдин коомдук функциясынын кеңейиши менен шартталышы берилген.

Адабий тилди жана терминологияны нормалдаштыруу процессиндеги тажрыйбага таянып, Б. Ө. Орузбаева “Грамматикалык терминдерин кыргызча-орусча сөздүгүн” (1981) жана “Кыргыз терминологиясы” (1983) аттуу монографиясын жарыялаган.

Б. Ө. Орузбаева 1951-жылдан тартып республикада жүргүзүлгөн лексикографиялык ишке катышып, “Орусча-кыргызча сөздүктүн” авторлорунун жана редколлегиянын мүчөлөрүнүн бири болгон. Ал учурда мектеп окуучуларына арналган “Орусча-кыргызча сөздүк”, “Кыргыз тилиндеги сөз өстүрүү системасы”, “Кыргыз тилиндеги ат атооч”, “Кыргыз тилинин грамматикасы”, “Орфографиялык сөздүк” сыяктуу жана башка эмгектерди редакциялаган.

Илимий-уюштуруучулук жана талыкпай иштөө жөндөмдүүлүгүнүн натыйжасында академик Б. Ө. Орузбаева республиканын белгилүү окумуштуулары менен биргеликте, 1976-1980-жылдары Кыргыз совет энциклопедиясынын башкы редактору болуп иштеп, кыргыздын улуттук-универсалдуу алты томдуу “Кыргыз совет энциклопедиясы”, алардын алфавиттик көрсөткүчү (1982) жана анын орусча (1982), кыргызча (1983) атайын томдугун жарыкка чыгарышкан. Алардын жалпы көлөмү 360 басма табакты түзгөн.

Б. Ө. Орузбаеванын жетекчилиги жана анын катышуусу менен кыргыз энциклопедиясынын коллективи «Социалисттик Улуу Октябрь революциясы», «Орфографиялык сөздүк», «Фрунзе шаары – Кыргыз ССРинин борбору», «Советтик энциклопедиялык сөздүк» деген эмгектери жарыкка чыккан.

Кийинки мезгилдерде Бүбүна Өмүрзаковнаны кыргыз ономастикасынын маселелери кызыктырып, бул багытта “Манас” эпосундагы этнонимдер жөнүндө, “Кыргыз-монгол лексикасындагы лексикалык параллель жөнүндө”, “Кашкарлык Махмуддун сөздүгү – кыргыз тилинин лексикасын иликтөөнүн булагы” ж. б. макалаларын жарыялаган. Ал кыргыз тилин салыштырма-тарыхый планда чагылдырган эмгектери

тууралуу республикалык гана эмес, алыскы чет өлкөлөрдөгү эл аралык конференцияларда, симпозиумдарда да баяндама жасаган. Алсак, Токиодо өткөн антропология жана этнография илиминин VIII Эл аралык конгрессинде “Манас” эпосундагы этнонимдер жөнүндө (1968), 1969-жылы Берлинде болуп өткөн Алтаистика боюнча туруктуу 12-конференцияда “Кыргыз-монгол топонимдериндеги параллель жөнүндө”, 1971-жылы Ферганада болуп өткөн Бүткүл союздук түркологиялык конференцияда “Кашкарлык Махмуддун “Дивани лугат-ит түрк” сөздүгү – кыргыз тили тарыхынын булагы”, 1976-жылы Хельсинкиде Алтаистиканын туруктуу 19-конференциясында “Иран тилинен кабыл алынган сөздөрдүн кыргыз тилиндеги орду” ж.б. өңдүү илимий баяндамалары менен катышкан.

Б. Ө. Орузбаева кыргыз тилинин актуалдуу проблемаларын көтөрүүдө ошол мезгилдин оор кырдаалына карабай, өз позициясынан тайбай кыргыз тилине мамлекеттик статус берүү жөнүндөгү мыйзамды иштеп чыгууга, анын кабыл алынышына активдүү катышкан. Б. Ө. Орузбаева илимий-изилдөө иштери менен катар өзүнчө лингвистикалык мектеп түзүп, илимдин ондогон мыкты, теоретик докторлорун тарбиялаган чоң устат катары да белгилүү боло алган. Алардын ичинен устаттын жолун жолдогон – КРсынын Улуттук илимдер академиясынын академиги даражасына ээ болгон, белгилүү окумуштуу Мусаев Сыртбай Жолдошович.

Жогорку окуу жайларынын студенттерине атайын курс, тил илимине киришүү боюнча лекция окуп, жаш муундардын билимин өстүргөн. Тил илими институтунун алдындагы кыргыз тили боюнча докторлук (кандидаттык) диссертацияларды кабыл алуучу адистештирилген кеңештин төрайымы, “Советтик түркология”, “Илимдер ака-

демиясынын кабарлары”, “Кыргызстан аялдары” журналдарынын редколлегиясынын, СССР Илимдер академиясынын Тил, адабият институтунун алдындагы түркология комитетинин, Тил илими институтунун илимий кеңешинин мүчөсү болгон.

Жогоркудай кыргыз тил илиминин калыптанышына, өнүгүшүнө өзүнүн барандуу салымын кошуу менен Б. Ө. Орузбаевага КР Илимдер улуттук академиясынын академиги, КРнын илимине эмгек сиңирген ишмер, Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыктын ээси, Лингвистика боюнча К. Тыныстанов атындагы мамлекеттик сыйлыктын эки жолку лауреаты, Түрк Республикасынын “Turk Dil Kurumu” коомунун чет өлкөлүк корреспондент-мүчөсү, республиканын бүт коомчулугу, мурунку союздун түркологдору, көптөгөн чет өлкөлөрдүн окумуштууларына эмгеги менен таанылган көрүнүктүү илимпоздук даражаларга ээ болду. Ошонун натыйжасында Б. Ө. Орузбаева Кыргыз Республикасынын Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Республиканын Жогорку Советинин ардак грамотасы, В. И. Лениндин 100 жылдыгына байланыштуу медаль, СССРдин эл чарбасынын көргөзмөсүнүн күмүш медалы, Түрк Республикасынын “Лиакет Нишаны”, III даражадагы “Манас” ордени, “Даңк” медалы менен сыйланган. Кыргыз илимине кошкон салымын жогору баалап, ага 1993-жылы “Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер” деген ардактуу наамдар берилген.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тилинин абалына, келечегине, өсүп-өнүгүшүнө күйүп-жанып кам көргөн, кыргыз тил илимине эмгегин сиңирген, тилчи-окумуштуу, академик Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковнанын ысымы көрүнүктүү кыргыз окумуштууларынын катарында өзгөчө барандуу орунду ээлейт.

Адабияттар:

1. Ахматов Т. К. Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна. – Бишкек, 2004. -11-б.
2. Грамматикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фр.: Илим, 1981, -104-б.
3. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер: (Кыскача маалымат) – Фр.: Кыргыз ССР илимдер академиясы, 1958. -68-б.
4. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. – Фрунзе: Илим, 1968. – 92-б.
5. Кыргыз терминологиясы. – Фрунзе: Мектеп, 1983. -168-б.
6. Грамматикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фр.: Илим, 1981, -104-б.
7. Орузбаева Б. Ө. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышы. – Фр.: Илим, 1964.-311-б.
8. Этиштин өткөн чагын уюштуруучу –чу мүчөсү// Мугалимдерге жардам. -1953. -№9. -20-23-б.

УДК 811.512.1543:81.373

Алиева Ф.Э.

ф.и.к., доцент

*Ош мамлекеттик университети***АКАДЕМИК Б.ОРУЗБАЕВА ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН МАСЕЛЕЛЕРИ:
ИЛИМИЙ КӨЗ КАРАШТАРЫ ЖАНА АТУУЛДУК ПОЗИЦИЯСЫ****Алиева Ф.Э.**

к.ф.н., доцент

*Ошский государственный университет***АКАДЕМИК Б. ОРУЗБАЕВА И ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА:
НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ И ГРАЖДАНСКАЯ ПОЗИЦИЯ****Aliyeva F. E,**

candidate of philological sciences,

Associate Professor

*Osh State University***ACADEMICIAN B. ORUZBAEVA AND ISSUES OF THE STATE LANGUAGE:
SCIENTIFIC VIEWS AND CITIZENSHIP POSITION**

Аннотация. Макалада кыргыз тил илиминин көрүнүктүү өкүлү, академик Б.Орузбаеванын мамлекеттик тил маселесине карата илимий жана жарандык көз караштары тууралуу сөз болот. Алардын азыркы учур менен үндөштүгүнө жана практикалык баалуулугуна көңүл бурулган.

Негизги сөздөр: окумуштуу-лингвист, диапазон, мамлекеттик тил, мыйзам, окутуу, идеология, этнос, мамлекет, расмий тил, тил саясаты

Аннотация. В статье говорится о научных и гражданских взглядах видного представителя кыргызского языкознания академика Б. Орузбаева по вопросу государственного языка. Обращено внимание на их актуальность и практическую ценность.

Ключевые слова: ученый-лингвист, диапазон, государственный язык, право, образование, идеология, этнос, государство, государственный язык, языковая политика.

Annotation. The article talks about the scientific and civil views of a prominent representative of Kyrgyz linguistics, Academician B. Oruzbaev, on the issue of the state language. Attention is drawn to their relevance and practical value.

Keywords: scientist-linguist, range, state language, law, education, ideology, ethnos, state, official language, language policy.

Кыргыз тил илиминде ири окумуштуу-лингвист, академик, КРнын илимине эмгек сиңирген ишмер Б. Орузбаеванын өзгөчө орду бар. Анын илимий эмгектеринин диапозону өтө кеңири: кыргыз тилинин грамматикасына, лексикологияга жана лексикографияга, кыргыз тилинин, жазуусунун тарыхына, кыргыз терминологиясына, тил аралык байланышка, кош тилдүүлүккө, тил илиминин жана түркологиянын проблемаларына арналган. Ошондой эле кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары калыптанышы, өнүгүшү тууралуу илимий көз караштарын жана атуулдук позициясын ачык билдирген мекенчил окумуштуу.

Бул макалада Б. Орузбаеванын “КРсынын мамлекеттик тили жөнүндөгү” мыйзамы кабыл алынгандан кийин жазылган эмгектерин негизги материал катары алдык. Бүт өмүрүн тилге арнаган окумуштуунун 1970-жылдардан тарта эне тилдин тагдырына күйүп, атуул катары да, илимпоз катары да жасаган иштерин изилдөөгө аракет кылдык.

Жогоруда аталган жылдары кыргыз тил кейиштүү абалга түшкөн. Ансыз да аз сандагы кыргыз мектептерде окутуу жалан орус тилине өткөрүлгөн. Окумуштуу мындай көрүнүштүн туура эмес экендигин ачык айтат. Бир жолу интервью берип жатып, кыргыз мектептерди кайрадан жандандыруу

керек, айрым бир адамдардын жеке кызыкчылыктары үчүн (карьера) кылган иштери туура эмес деп, кыргыз мектептерди баарын орусчалатуу ишинин башында турган А. Каниметов деген депутатка каршы сүйлөйт. Мунусу партиянын Борбордук Комитетине чейин жетип, идеологиялык ката катары бааланат. Ушундай кырдаалда турганына карабай Т. Усубалиевге тилибиздин азыркы абалын түшүндүрүп жазып кирет да, жетекчини ынандырат, натыйжада 8-9-класстарга кыргыз тилин кайра киргизилет. Кыргыз тили боюнча окуулукту Э. Абдылдаев, А. Жапаров менен авторлоштукта жазышат. Тил мыйзамын жазууда, кыргыз тил коомун түзүүдө башында турат (1).

1989-жылдын 23-сентябрында «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү» мыйзам кабыл алынат. Окумуштуу кыргыз тилине мамлекеттик статус берилгендигин канааттануу менен кабыл алды жана бышып жетилген маселе деп белгиледи: “Мыйзамдын...” кабыл алынышы – учурдун бышып жеткен маселелеринин бири эле. Анткени кыргыз жергесине Совет бийлиги орноп (1917-18-жылдардан баштап), андан көп узабай аймактык-саясий администрациялык өз алдынчалыкка ээ болгондон тарта (1924-ж.) эне тилибиздин жазма формасы түзүлүп, анын туундулары: эне тилдин өзгөчөлүктөрүнө негизделген алфавит, окутуп билим берүү, басма сөздүн тармактанып жайылышы, башкаруу-администрациялык иштерди жүргүзүүгө көркөм адабияттын жазма түрлөрүнүн кеңири кулач жайышы ж. б. өркүндөшү менен анын колдонулуу (функциясы) алкагы кеңейет. Эне тилибиздин мындай жаңыча сапаты ал жөнүндөгү илимдин, б. а. кыргыз тил илиминин да туулушуна негиз салып, анын өркүндөй баштоосу менен коштолот” (4) Андан ары тил феноменине токтолуп, анын этностун (улуттун, элдин) тагдыры, тарыхы менен терең байланышына башка өлкөлөрдө жашаган калктардын мисалында талдоо жүргүзөт. Этностордун тарыхый аренадан жоголушунун себеби: “1) табигый апаат; 2) согуш-чабыш; 3) ассимиляция – башка бир этностун курамына сиңип кетүү; 4) кулчулук. Булар тилдин унутулушуна алып келиши мүмкүн.” (3:20) Жогорудагыдай себептерден улам испан жана араб тилдеринин айрым башка этностордун өз эне тилин сүрүп чыккандыгын, бул тилдердин саны менен этностордун санынын шайкеш келбей калгандыгына алып келген деген жыйынтык чыгарат.

Окумуштуу Б. Орузбаева тилдердин тагдырына оң таасир тийгизүүчү факторлор катары төмөнкүлөрдү эсептейт:

1. Уруу же эл категориясына көтөрүлгөн улуттук жамааттарда эне тилдин оозеки пикир алышуу (сүйлөшүү) милдетин кеңири аткара алышы; 2) Белгилүү аймакта ал тилде сүйлөгөн калктын санынын көптүгү; чарба жүргүзүү, алакалашууда дайыма кеңири колдонулушу; 3) Этностун кандайдыр өлчөмдө саясий-мамлекеттик, экономика жана маданият муктаждыктарын аткарууда үстөмчүл абалы; 4) Эне тилдин жашоо өмүрүн узарткан дагы бир чоң өбөлгө – отуруктуу турмуш жана ал тилдин жазма салтынын болушу; 5) Тилдердин жашоо өмүрүн узарткан дагы бир өбөлгө тил тектештиги; 6) Тил өмүрүнүн узактыгы этностун өмүр тагдырына түздөн түз байланыштуу эмес. (3:22) Тил туруктуулугу – анын жашоосун узарткан негизги фактор, өбөлгө.

Жогоруда келтирилген кыскача тезистер аркылуу окумуштуу-лингвист этнос менен тил бир жагынан ажырагыс түшүнүктөр экендигин, ошону менен бирге, алардын ар биринин өздүк дагы башка белгилери бар экендигин көптөгөн фактылар менен далилдеп, өзүнүн илимий көз карашын бекемдейт. Бул илимий корутундулар азыркы учур менен байланышып, эне тилди сактап, өнүктүрүүнүн зарылдыгын эскертип, өткөн тарыхтагы тилдердин, элдердин тагдыры тууралуу маалыматтардын мисалында окурманга жеткиргендиги менен баалуу, бүгүндө актуалдуу. Тил саясатынын өлкөдө туура коюлуп, күн тартибиндеги бышып жетилген маселеге тийиштүү көңүл бурулганын илимий талдоолор аркылуу колдоо деп түшүнсөк болот.

Өзү аздектеп өмүрүн арнаган иштин абалына тыкыр көз салып, процесстин жүрүшүнө илимдин адамы, атуул катары баа берип, үн кошуп турду. Жогорудагы аталган тил мыйзамы 2004-жылы Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан жаңыланып (2), анда кыргыз тили мамлекеттик тил, ал эми орус тили расмий тил деп жарыяланган. Окумуштуу өзүнүн макаласында бул маселеге карата өзүнүн чечкиндүү, саясаттын көзүн менен караганда “калпыс” пикирин ортого салып, курч суроолорду коет:

1. «Мамлекеттик тил» жана «расмий тил» эки башка сөз айкаштары аркылуу аталганы менен (б. а. «государственный язык» \ «официальный язык») **бир эле терминдик**

түшүнүк; ошондуктан, эгер маселени депутаттар кайра талкуулап, бу жолу жогорудагы опузалардан чочулап, «орус тилине расмий статус» берилсин – деп чечип калса, Конституциянын 5-статьясынын мазмунунда пайда болуучу **маанилик (смысловой) карама-каршылыктан** кантип кутулаар экен?!

2. «Мамлекеттик тил» деген «расмийдин..» ордуна жүрө алабы, **анда эне тил үчүн «тойдо отуруп берүүчү генералдык» чендин (чиндин) зарылчылыгы барбы?**;

3. «Мамлекеттик тилди» (эне тилди) «Тил мыйзамынын» статьяларынан келип чыгуучу **функциялык милдеттеринен ажыратып, аны дискриминализациялоого дуушарлап салбайбызбы?**;

4. Аталган «Мыйзамга..» орчундуу **оңдоолор киргизүү зарылчылыгы пайда болбойбу?** (5:499) Окумуштуу бул маселенин депутаттар тарабынан кандай чечилерин алдын ала билип, жалпы элдик референдумга алып чыгуу сунушун киргизет. Бирок бул сунуш ошол кездеги бийлик тарабынан колдоо тапкан жок.

Окумуштуунун жогорудагы сын-пикиринин канчалык орундуу, орчундуу экенин турмуш өзү далилдеди. 2023-жылдын 31-майында жаңы «Тил мыйзамы» (3) кабыл алынып, аны ишке ашыруунун талаптары күчөтүлдү. Б. Орузбаеванын илимий ишмердиги менен жаран катары мекенчил, принципалдуу позициясы бири-бирин толуктап, шайкеш келип, аны адам, инсан катары да ачып турат.

“Тил мыйзамы” жана кыргыз тилинин жашоо, колдонулуу чөйрөсү” деген радио-маегинде айрым беренелерге байланыштуу проблемаларга токтолот. “Адегенде эле эне тил (улуттук тил) дегенде ар бир этностун атуулунун (жаран, граждaн) бүйрөсүн кызытуучу, ага кайдыгер карай албаган кырдаалдарга байланыштуу б. а. тил тагдыры жөнүндө кеп козгоого туура келет”, – деп баштап, эне тилдин колдонулуу маселесин козгойт. Кайчы пикир жаратып жаткан кырдаалдын себептерин көргөзөт:

1) Кыргызстандын калкынын көп улуттардан турушу жана тил жагынан кескин айырмалуулугу, алардын ортосундагы байланышты орус тили аткарып жаткандыгы; 2) улуттар аралык алакалашууда жергиликтүү титулдук калктын тилине ар тараптуу, туура (калыс) кам көрүлбөй жаткандыгы. Балтика боюндагы мамлекеттердин бир жактуу тил саясаттарына салыштырмалуу бизде, тилекке каршы, «Тил мыйзамы..» кабыл алынга-

нына 8 жыл болсо да, мурдагыдай эле кемчиликтер көп, алар четтетилмек тургай, айрым бир позициялар боюнча тереңдеп бара жатышы байкаларын баса көрсөтөт. (6:502, 503) Окумуштуунун кебинин төркүнү республикада бир жактуу тил саясаты жүргүзүлбөй жаткандыгын белгилөө, анын натыйжаларын көрсөтүүдө эле. Иш кагаздарынын абалын, эл шайлаган депутаттардын орус тилине расмий макам берүүнүн демилгелеп жаткандыгын сынга алат. Иш кагаздарынын орус тилинде даярдалып, анан кыргызчага формалдуу которулушу жазма тилибиздин жайылуусуна, ырааттуу улуттук нормаларына залака келтирип, натыйжада келечексиз, эч ким окубай турган, окуса да түшүнө албай турган «адабий тил болумуштун» үчүнчү бир түрүн жаратып жаткандыгын, чиновниктердин, айрыкча орус тилинде билим алгандар мыйзамды аткармак тургай саботажга өтүп алышкандыгын өкүнүү менен белгилейт. Ушул эле маегинде тил мыйзамын жандуу, калкыбыз гана эмес, бүтүн өлкөбүз – Кыргызстан үчүн кызмат кылып беришин камсыздоочу, анын коомдун алдыга кадам шилтеши үчүн чыныгы керек нерсе экендигин, ошондуктан анын кээ бир чет сынчылар айткандай «суверенизация эргүүсүнүн» гана туундусу эместигин айкын делилдөө жолунда кандай кедергилер бар? Башкача айтканда, тил мыйзамынын өзүндө, анын объектиси болгон адабий тилибиздин бүгүнкү кебете-кешпири кандай?, анын окутулуу абалы, окуу куралдары, адис-мугалимдерге кардарлыгы, тил илиминин өзүнүн абалы бул жагдайда тилчи-илимпоздор жамааты вазипаларын кандайча аткарып жатат? Ушул ж. б. маселелерде кандайдыр бир ырааттуу иш жүргүзүлүп жатабы, эне тил мугалимдерин, котормочу жана журналисттерди даярдоо жагынан учурда кандай маселелер бар? деген сыяктуу проблемаларга да жооп табуу коомчулугубуз үчүн кызыктуу болушу керек деген суроолорду коюп (6:504), кийинки макаласында (7) буга кененирээк токтолот.

Тезис түрүнө келтирсек, төмөнкү сунуштарды берген:

1. Кыргыз тилдүү орто мектептер үчүн мугалим-предметниктерди кыргыз тилинде окутуп, билим берүү. 2. Ар бир предмет боюнча тармактык терминологиялык (түшүндүрмө) сөздүктөрүн түзүү, жарыялоо; 3. ЖОЖдордо предметтер боюнча окуу куралдарына болгон каатчылыкты жоюу; 4. Айрым бир администрациялык чаралардын да күчөтүү; 5. Чиновниктерди аттестациялоо-

до эне тилди билүү деңгээлин аныктоо; 6. Орто мектептердин кайсы тилде экендигине карабай мамлекеттик тил боюнча бүтүрүү экзамендерин киргизүү; 7. ЖОЖго өтөөр алдында, бүтүрүп жатканда эне тил боюнча фронталдык жат жазуу салтын практикалоо. 8. Мектеп жана ЖОЖдор үчүн окуу куралдарын даярдоо менен кыргыз тилин окутуу, жайылтууда компьютердин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу багытында атайын пландар иштелип чыгышы зарыл (7:507,508)

Б. Орузбаеванын мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын ишке ашырылышына өбөлгө болорлук иштерди жүргүзүү сунуштарынын бир даары колго алынды десек болот. Жогорудагы тизменин 4-5-6-7-пунктары иш жүзүндө кадимкидей нугуна түшүп калды. 8-пункттагы сунушту “КЫРГЫЗТЕСТ” аткарууда. Албетте, жылыштар бар. Бирок коншу мамлекеттерге салыштырганда темп инерттүү. Мамлекеттик тилди окутуудагы өксүктөрдү толтурууда интеллигенция, окумуштуулар пассивдүү болууда десем жаңылышпайм. Академик Б. Орузбаеванын бир маегинде: «...Азыр кыргыз тилин окутуунун абалы өтө начар. Ушул тапта кыргызча лекциялар окулган аз эле факультеттер бар. Бул нерсе, албетте, мени өкүнүчкө салбай койбойт. Эх, эмнесин сурайсың, тил бул азаптуу нерсе. Тил деген бул – кара жумуш. Кадимки кетмен чаап иштеген менен эле барабар. Ал эми кетмен чабыш ар кимдин эле колунан келе бербейт...» – дегени адистер үчүн али алдыда көп иштер бар экенин эскертет (1).

Кыргыз тилин ЖОЖдордо окутуунун типтүү программасынын алигиче иштелип чыкпагандыгы, окутуу ишиндеги координациянын жоктугу, алдыңкы тажрыйба, окуу-у-

сулдук колдонмолорду пайдалануу боюнча алгылыктууларын үйрөнүү, жайылтуу азыр да көйгөй бойдон калууда. Эгер “Улуттук программада” көрсөтүлгөндөй мектеп – ЖОЖ – “КЫРГЫЗТЕСТ” ырааттуулугу сактала турган болсо, бирдиктүү талап, программа, окуу-у-сулдук колдонмолор иштелип чыгышы керек эле. Мамлекеттик тил улуттук, мамлекеттик кызыкчылыктын чордонунда турса, билим берүү мекемелери да өз ишмердүүлүгүндө жетекчиликке алууга тийиш. Окумуштуу тилчинин: «...мугалимдердин адистик жармачтыгы, окуу куралдарынын жоктугу мамлекеттик тилибиздин предметтик кадырын түшүрүп, анын бара-бара керексиз, пайдасыз убаракерчиликтин аренасына айланышына алып барчудай», – деген көрөгөчтүк менен айтылган сөзү (7:508) бүгүнкү күндүн чындыгы болуп калды. Учурда айрым ЖОЖдор кыргыз тилине жана адабиятына бөлүнгөн кредиттерди өзүм билемдик менен 50%га кыскартып да жиберди. Керкисинде да, кемигинде да бар дегендей, бул көйгөйлөрдү чечүү күн тартибинде. Улуттун келечегин, мамлекеттин өзөгүн тилсиз элестете албайбыз. Мындай маселелер жеке амбициялардын позициясынан эмес, улуттук, мамлекеттик кызыкчылыктардын пайдасына карай чечилиши туура болот.

Академик, тил илиминдеги залкар илимпоз Б.Орузбаеванын мамлекеттик тил маселесиндеги пикирлери, илимий корутундулары, сунуштары өз убагында айтылып, коомчулукта кызуу талкууларга объекти болгон. Алардын тууралыгын мезгил өзү тастыктап, улам жакшыртылып, жаңыланган мыйзамдарга идея болуп киргизилүүдө. Окумуштуунун көзү өтсө да, анын эне тилге кылган кызматы, көөнөрбөс илими, иштик-түү идеялары жашай бермекчи.

Адабияттар:

1. Академик Бүбүйна Орузбаева: Бүт өмүрүм эне тилге арналды. //Кыргыз туусу», 12.02.2010.
- 2.“Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2004-жылдын 2-апрелиндеги № 54 . (Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Жарчысы, 2004, № 7.
3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы. 2023-жылдын 17-июлу. №140. <https://cbd.minjust.gov.kg/112618/edition/1264993/kg>
4. Орузбаева Б. Этнос жана тил. Китепте: Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Кыргыз тилинин өнүгүү маселелери / Түзг.: Г. Жамашева, А. Абасова. – Б.: «Принтэкспресс», 2019.
5. Орузбаева Б. Кыргыз тилинин мамлекеттик статусу, анын тегерегиндеги принципиалдуу маселелер. Китепте: Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Кыргыз тилинин өнүгүү маселелери / Түзг.: Г. Жамашева, А. Абасова. – Б.: «Принтэкспресс», 2019.
6. Орузбаева Б. «Тил мыйзамы» жана кыргыз тилинин жашоо, колдонулуу чөйрөсү. Китепте: Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Кыргыз тилинин өнүгүү маселелери / Түзг.: Г. Жамашева, А. Абасова. – Б.: «Принтэкспресс», 2019.
7. Орузбаева «Мамлекеттик тил» мыйзамы жана эне тилди окутуу. Китепте: Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Кыргыз тилинин өнүгүү маселелери / Түзг.: Г. Жамашева, А. Абасова. – Б.: «Принтэкспресс», 2019.

УДК 81.2/44:811.51

Алымбаева З. А.

филология илимдеринин кандидаты, доцент

*Ж.Баласагын атындагы КУУ,**“Телевидение” билим берүү программасынын жетекчиси***СТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН КӨРКӨМ ТЕКСТТИН ИНФОРМАТИВДИК
НЕГИЗИН ТУЮНДУРУУДАГЫ КЫЗМАТЫ****Алымбаева З. А.**

кандидат филологических наук, доцент

*Руководитель образовательной программы “Телевидение”***РОЛЬ СТИЛЕВЫХ СРЕДСТВ В ВЫРАЖЕНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БАЗЫ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА****Alymbaeva Z. A.**

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor

*Head of the educational program «Television»***THE ROLE OF STYLISH MEANS IN EXPRESSING THE INFORMATION BASE
OF A LITERARY TEXT**

Аннотация. Макалада көркөм тексттеги стилдик каражаттар ачык айтпаган подтексттик нюанстарын, көркөм тексттеги көмүскө ойду же маанини, подтекстти ачып берүүдө, тексттин жалпы идеялык маанисин, негизин жетик туюндурууда стилдик каражаттардын орду тууралуу маалымат берилет.

Негизги сөздөр: Көркөм текст, стилдик каражат, стилдик коннотация, информация, анафора, подтекст, мазмун, форма.

Аннотация. В статье приводится сведение о значении в художественном тексте стилистических средств информации в художественном тексте, скрытые автором нюансы, скрытая идея или смысл в художественном тексте, раскрывая подтекст, рассматривается общий идеологический смысл текста, основные значения стилистических средств.

Ключевые слова: Художественный текст, стилистические средства, стилистическая коннотация, информация, анафора, подтекст, содержание, форма.

Annotation. The article provides information about the expression (meaning) in the subtext of stylistic media in a literary text, nuances hidden by the author, a hidden idea or meaning in a literary text, revealing the subtext, the general ideological meaning of the text, the main meanings of stylistic means are considered.

Keywords: Artistic text, figurative meaning, stylistic means, stylistic connotation, information, linguistics.

Сөз өнөрүнүн керемет күчү лингвисттердин көңүл чордонундагы негизги маселелердин бири болуп, көптөгөн кызыгууларды жаратып, бул багытта тил илиминде изилдөө иштери актуалдуу маселелердин катарын толуктайт. Лингвистикадагы бул изилдөөлөрдүн багыттары, жалпы фону ар түрдүү. Көркөм стилде көркөм информацияны туюндуруунун негиздери, багыттары, жолдору ар түрдүү. Көркөм тексттин көркөмдүүлүгүн арттыруу үчүн тилдик каражаттарды маанилик жактан тереңдетип, кошумча маани сиңирип, каймана маалыматты, автордун ачык айтпаган подтексттик нюанстарын, көмүскө

каткан оюн кыйыр маанилерди чөгөрүү, тексттин жалпы идеялык маанисин, сөз төркүнүн, идеяны “кыл жип менен байлап”, окурмандын акыл-сезимин, ой-жүгүртүүсүн, аңдап билүүсүн, ой-чабытын өстүрүү аркылуу таасир этүү үчүн, адам сезимин өтө ийкемдүү берүү, информативдик негизин жетик туюндуруу сөз маанилерин ого бетер тереңдетип, кулактын моокумун кандырган, окурманды тамшандырып, көркөм сөз берметтеринин көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун арттырат.

Көркөм текстте тилдик каражаттарды чыгармачылык менен, кынаптап кыш койгондой кылдат колдонуу, тилдик кара-

жаттарга кошумча маани чөгөрүү менен көркөмдүк чыңалуунун кыл чокусун жеткирүү – негизги маселелердин бири. Көркөм тексттерде подтексттик маани, андагы кыйытылып туюндурулган маңыз өзгөчө ыкмада туюндурулат. Мына ошондуктан стилдик боёк маселеси көркөм сөз өнөрүнүн бүткүл турпатын, түгөл дүйнөсүн түзүп турган маңызды ачып берүүдө негизги маселелердин бири.

Чыныгы калемгерликтин белгиси, нукура таланттуулуктун “жашырын сырларынын” бири – тилдик каражаттардын маанилеринин кеңейтилиши, ар бир каражатка, анын тулкусуна, тексткеги олуттуу, өтө маанилүү жүктүн жүктөлүшү. Автор көркөм сөз каражаттарынын ар бирин чыгармачылык менен кынай билгенде гана ал текст окурманга эстетикалык ырахат тартуулап, көркөм дүйнөнүн табылгасына айланып, адамдардын ички жан-дүйнөсүнүн тазарышына, акыл-сезиминин түгөнгүс руханий гүлазык алышына көмөкчү болот. Чыгармачылык нукура талант, көрөңгөлүү жан-дүйнөнүн күчү, турмушту көркөм текстте поэтикалык дүйнөнүн өзгөчө бир ыкмалары менен окурмандын акыл-сезимине таасирдүү, элестүү, образдуу жеткирүүнүн өзүнчө бир формасын таба билүү, көркөм тексттин ажарын ачкан стилдик каражаттарды чебердик менен пайдалана билүү көркөм тексттин адамзатынын акыл-сезимин бүлүккө салган керемет күчкө эгедер кылат. Көркөм материал, көрөңгөлүү идея жана аны берүүнүн гениалдуу ык-амалдарынын бири-бирине дал келген гармониясы асылдык аземи, көркөмдүк күчү бийик, жугумдуу поэзиянын нукура үлгүлөрүнө кошулуучу уникалдуу көркөм текстти жаратат.

Көркөм стиль өзүнүн образдуулугу, экспрессивдүүлүгү, эмоциялдуулугу жана эстетикалуулугу менен башка стилдерден айырмаланат. Бул стилде элдик тилдин бардык байлыгы, көркөмдүк кудурети, элдин рухий казынасы ачылат. Калемгерлер тилдик каражаттардын демейде байкалбаган сыйкырдуу мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен көркөм тексттин ажарын ачып, көркөм ыкмалар менен тилди байытат.

Көркөм текст – тил өнөрү. Тил байлыгын, тилдик каражаттарды өз орду менен чебердеп колдонуу аркылуу көркөм сөз алкагында ар кандай жакшы ой өз тереңдигине жетип, ар кандай кызыктуу сюжет, ар кандай көркөмдөлгөн жаратылыш

сүрөттөрү, ар кандай бийик идея көркөм сөздүн күчү менен көркүнө чыгат.

Бул айткандарыбыз толук ынанымдуу болсун үчүн кыргыз атын дүйнө окурманына таанымал кылган улуу жазуучу Ч. Т. Айтматовдун “Саманчынын жолу” повестинен мисал алып, бейтарап каражаттардын фонунда стилдик каражаттар кандайча көркөм образ түзүүчү касиетке ээ болуп, өзүнүн тутумуна, тулкусуна, боюна кошумча маанилерди, нюанстарды туюндурарын ачып берүүгө аракеттенип көрөлү.

Стилдик каражат катары автор анафораны, көркөм текстте айтылган окуяны окурмандын эсине кайра бир ирет салып, кайра эстетүү менен эшалондордун үнүн дагы бир жолу стилдик каражат катары колдонгон. “Алиман бир жаткан кыркырап, жан талашып жатса, о, шумдугуң ай, кулагыма тундуруп дагы да баягы эшалон-кыйкырык улаш эки паравоз алып учкан вагондор мээмди как жарып өтүп бараткансып, “Апа-а! Алима-ан!”-деп аркыраган шамал жула качкан үнгө, баланын “ба- а-а!” деп бакырган үнү кошулду. О, турмуш ай, неге мынча катаал болдуң, неге мынча сокур болдуң? Бала да түштү, Алимандын жаны да кете баштады. Кызыл эт немени этегиме антип-минтип орой салып карасам, Бекташ колтугунан алып көтөргөн калыбында, Алимандын мойну бир тарабына кыйшайып, колдору салаңдап калыптыр. “Кокуй, Алиман!”-деп, тамырын кармап салсам, жан жок кетип бара жатыптыр. Аркыраган шамалды жиреп, эшалондун шакылдаганы эч бир кулагымдан кетпей, дүйнөгө келер замат, “Ба-а!”-деп кыйкырган биринчи тунгуч үнү менен өлүп бара жаткан энесине кош айткансып, бала ыйлап, Алимандын көзү муз тартып агына айланып жатты”.

Стилдик боёктуу тил каражаттарды, ритмди, темпти, басымды, логикалык тынымды, үндү кабыл алуу салтынан обочо колдонуу, интонация аркылуу контрасттык маанилер туюндурулган.

Көркөм текстте фоностилистикалык коннотация өзгөчө мааниге ээ болду. Башкача айтканда, бул текстте, ар бир тыбыш, сөз, сүйлөмдүк конструкция, интонация белгилүү бир жүк көтөрүп, кандайдыр бир көркөм-эстетикалык кызмат аткарып турат. Көркөм текстте фоностилистикалык каражаттар көркөм колдонулгандыктан, тексттеги маани, мазмун эстетикалык таасирдүүлүккө ээ болду. **Подтексттик информация аркылуу чыгарманын эсте-**

тикалык таасир этүү мүмкүнчүлүгү өстү, көркөмдүүлүгү артты десек болот. Көркөм чыгармада автордун берейин деген ою, эмоциясы, мамилеси, баасы, маанайы, информациянын мааниси стилдик боёктор аркылуу каймана түрдө чыгармачылык менен туюндурулду.

Бул тексттеги эмоционалдык-экспрессивдүүлүктүн туу чокусуна жеткирген керемет күч – интонация.

Тексттин фоноструктурасы чечүүчү мааниге ээ болуп, фоностилистикалык коннотация көркөм тексттин таасирин күчөтүп, ага керемет түс берип, каймана маанини көркөм туюндурду.

Айрылуунун трагедиясы Толгонайдын эсинде эшалондордун үнү, уулунун шамал жулуп качкан кыйкырыгы менен сакталгандыгын берүүнүн мыкты жолу экендигин белгилегибиз келет. Бул – автордон чыгармачылык талантты талап кылган ыкма. Автор анафоралык каражатка стилдик маани сыйдыра алган, чыгармада колдонулган “эшалондордун үнүн” Толгонайдын эсиндеги айрылуунун трагедиясы катары колдонуп, тилдик каражатка опол тоодой жүк жүктөп, идеяны каймана туюндурууда көркөмдүккө жетише алган.

Көркөм тексттеги анафоранын колдонулушу айтылуучу ойдогу трагедияны баса көрсөтүп, речтин темпи **подтекст туюндуруучу мааниге ээ болуп,** чыгарманын идеялык-эстетикалык негизин ачууга көмөктөшүп, **мазмун туюндуруучу касиетке ээ болду.**

Сөздүн коннотациялык мааниси окурманда тилдик сезимталдыкты өөрчүтөт жана көркөм табитти жаратат. Тилдин стилистикалык мүмкүнчүлүгүн түшүнбөгөн адам жогорудагыдай коннотациялык маанилерди колдоно албайт жана аларды түшүнүүгө да мүмкүнчүлүгү жетпейт. Демек, стилдик коннотациялар аркылуу айтылган информациядагы концептуалдуу маанини туюп-билүүгө болот. Башкача айтканда, сөздөрдүн лексико-стилистикалык, фоностилистикалык, грамматика-стилистикалык боёктору аркылуу сүйлөшүүдөгү негизги саясатты, сүйлөшүүнүн, сөздүн төркүнүн, сүйлөшүүнүн түпкү максатын, эмоциялык негизин, сүйлөшүүдөгү маанилик оттенектуу билүүгө болот. Ошондуктан стилдик коннотация маселеси стилистиканын эң негизги, маанилүү маселелеринин бири болуп эсептелинет. Түпкү негизинде көркөм чыгарма адамдын жан дүйнөсүн калыптандырат. Анда окуялардын

белгилүү бир ыраатуулугу бар. Анда кайталангыс, кылдат сүрөттөөлөр, өтмө маанидеги сөздөр, көркөм сөз каражаттары, образдуулуктун элементтерин камтыган тилдик каражаттар, стилдик коннотациялар өтө көп кездешкендиктен, көркөм чыгарма адамдын көркөм ой жүгүртүүсүн да өнүктүрөт. Ошондуктан көркөм сөз устаттары тарабынан биз күнүмдүк турмушта колдонуп жүргөн “жөнөкөй” гана сөздөр сыйкырдуу күчкө ээ болуп, кадимки, жандуу нерседей адамдын акылына да жана сезимине да таасир этет. Тилдик каражаттардын кайсынысын албайлы, көркөм чыгарманын алкагына өткөндө таанылгыс болуп өзгөрөт. Көркөм текстте акын-жазуучунун чыгармачылыгы менен тилдик каражаттар бир нече кошумча маанилерди өз боюна сиңирип, алардын башта байкалбаган маанилери, маанилик оттенектору ачылып, көркөм сөз дүйнөсүндө тилдик каражаттардын жаңы өңүтү, жаңы жагдайлары ажайып көрүнөт.

Стилдик каражаттар аркылуу подтексттик информацияны, автордун ачык айтпаган подстилдик нюанстарын, көркөм тексттеги көмүскө ойду же маанини, подтекстти ачып берүүдө, тексттин жалпы идеялык маанисин, негизин жетик туюндурууда олуттуу роль ойнойт жана ошондой эле бул маанилерди ого бетер тереңдетип, көз жоосун алып, окурманды тамшандырып, көркөм сөз берметтеринин көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун арттырат. Ошондой эле көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулукту, образдуулукту, экспрессивдүүлүктү, эмоционалдык-эстетикалык таасирдүүлүктү камсыз кылат. Подтексттик информацияны кыйытып туюндурган стилистикалык коннотациялар окурмандын көркөм кабылдоосуна таасир этип, тексттеги экспрессивдүүлүктү камсыз кылат.

Чыгармачылык чеберчилик, нукура таланттуулук, мыкты калемгерликтин уюткусунда жаралган көркөм текстте сөз мааниси кеңейтилип, ар бир тилдик каражатка, анын тулкусуна олуттуу маани ыйгарылып көркөм сөз каражаттарынын ар бири чыгармачылык көркөмдүк менен берилет.

Мыкты көркөм текстте жөн эле колдонулган бир да сөз, мүчө, тыбыш, атүгүл графикалык белгилер (үтүр, чекит, көп чекит, сызыкча) болбойт. Аталган каражаттарды көркөм тексттин идеялык мазмуну менен тыгыз байланышта карай турган болсок,

анда фоностилистикалык каражаттардын бардыгы эмоционалдык-нарктагыч, эмоционалдык-экспрессивдик касиетке ээ болуп чыга келет жана бул көрүнүш көркөм тексттин табият-маңызынын өзгөчөлүгү менен түздөн-түз шартталган. Мисалга алынган конкреттүү ушул көркөм тексттеги тилдик каражаттардын көркөмдүк-стилистикалык дарамет күчү каармандын мүнөзүн, психологиялык ойтуйгусун, сезим-абалын реалдуу берүүгө көмөк көрсөтүү менен, сөздүн кубулма, ассоциативдүү айкындуулугун, кайталангыс образдуулугун, элестүүлүгүн, тактап айтканда, өзгөчө мүнөздөгү экспрессивдүүлүгүн арттыра алды жана алар көркөм текстке ажайып көркөмдүк тартуулады.

Көркөм тексттеги фоноструктура чоң мааниге ээ. Көркөм текстте колдонулган фоностилистикалык каражаттардын жы-

йындысы чыгармага керектүү фон түзүп, ал автордун жеке индивидуалдуу көркөм деталдаштыруусу менен ишке ашат. Автор айтайын деген идеясын, оюн сөздүн денотациялык мааниси аркылуу гана эмес, ар кандай фоностилистикалык коннотациялар, лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлорду камтыган стилдик каражаттар аркылуу көркөм чагылдырат. Автордун негизги идеясы мына ушул стилдик коннотациялар аркылуу подтекстте берилет.

Көркөм текст дүйнөнү көркөм чагылдырып, адам баласына эстетикалык ырахат тартуулоо, руханий азык берүү максатын көздөп, ушул максатта кызмат аткарат. Мындай тексттерде поэтиканын мыйзамдарына ылайык көркөм ой жүгүртүлөт, берилүүчү информация кыйытылып, табышмактуу, көркөм, эстетикалуу туюндурулат.

Адабияттар:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. –М.: Искусство, 1979. -423 с.
2. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи.-2-е изд., –доп. и перераб.-М.: Изд. МГУ, 1961. -519 с.
3. Маразыков Т. С. Тексттеги катафоралык интеграция // Алымов Бектурсун: (проф.Б.А-лымовдун 70 жылдыгын эскерүүгө арналган республикалык илимий-практикалык конф. материалдары). - Бишкек, 2003. -411-415 б.
4. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. –Бишкек: Картпредприятие УД МСХ КР, 1994. -200 б.
5. Шанский Н. М. Художественный текст под лингвистическим микроскопом. –М.: Просвещение, 1986. -160 с.

УДК:81:-811

Асылбекова Ч.А.

филология илимдеринин кандидаты, доцент

Дарбанов Б.Е.

филология илимдеринин доктору, профессор

*Жалал-Абад мамлекеттик университети***«ЖАЙ» КОНЦЕПТИНИН НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨРҮ****Асылбекова Ч.А.**

кандидат филологических наук, доцент

Дарбанов Б.Е.,

доктор филологических наук,

профессор

*Жалал-Абадский государственный университет***ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ КОНЦЕПТА «ЖАЙ»****Asylbekova Ch.A.**

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

B.E. Darbanov,

Doctor of Philology, Professor

*Jalal-Abad State University***BASIC CONCEPTS INCLUDED IN THE CONCEPT «ZHAI»**

Аннотация. Бул макалада “Жай” концептинетиешелүү негизги түшүнүктөрдү, локативдик маанидеги терминдерди серептеп, айрым учурларда алардын чечмелеништери сунушталат. “Жай” концепти менен байланыштуу айрым түшүнүктөрдү он жети топтун алкагында келтирилген. Бул макаланын максатына жетүү үчүн тилдик бирдиктерди белгилүү бир тартипте топтоштуруп, классификациялап, системалаштырууга аракет жасалган. Негизги булактар катары энциклопедиялардан, илимий-популярдуу адабияттар, справочниктерден, сөздүктөрдөн, Интернеттеги сайттардан ж.б. ресурстардан пайдаланылган.

Ошондой эле, бул макалада “Жай” концепти менен байланыштуу айрым түшүнүктөрдү он жети топтун алкагында гана келтирилген жалпы саны жүз сексен төрт. Илимдин ар кыл чөйрөсүнө таандык терминдердин баарын жыйнактуу келтирүү атайын изилдөөнү талап кылат жана авторлор муну бир макаланын чегинде аткарууга мүмкүн эмес деп эсептешкен.

Негизги сөздөр: концепт, түшүнүк, локатив, антропоним, топоним, турак жай, термин, түйүндүү сөздөр.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные концепты и локативные термины, связанные с концептом «Жай», а в ряде случаев предлагаются их толкования. Некоторые понятия, относящиеся к понятию «Жай», представлены в семнадцати группах. Для достижения цели данной статьи была предпринята попытка сгруппировать, классифицировать и систематизировать языковые единицы в определенном порядке. Основными источниками являются энциклопедии, научно-популярная литература, справочники, словари, интернет-сайты и др. используемые ресурсы. Также в данной статье некоторые понятия, относящиеся к понятию «Жай», представлены только в рамках семнадцати групп, общее количество которых составляет сто восемьдесят четыре. Сведение воедино всех терминов, относящихся к разным областям науки, требует специального исследования, и авторы считали, что это невозможно сделать в рамках одной статьи.

Ключевые слова: концепт, понятие, локатив, антропоним, топоним, корпус, термин, ключевые слова.

Abstract. This article discusses the main concepts and locative terms associated with the “Zhai” concept, and in some cases their interpretations are proposed. Some concepts related to the concept of “Zhai” are presented in seventeen groups. To achieve the purpose of this article, an attempt was made to group, classify and systematize language units in a specific order. The main sources are ency-

clopedias, popular science literature, reference books, dictionaries, Internet sites, and other resources used. Also, in this article, some concepts related to the concept of “Zhaj” are presented only within seventeen groups, the total number of which is one hundred and eighty-four. Piecing together all the terms relating to different fields of science requires special research, and the authors felt this could not be done within a single paper.

Key words: concept, concept, locative, anthroponym, toponym, corpus, term, key words.

Киришүү. Бул макаланын негизги максаты “Жай” концептине тиешелүү негизги түшүнүктөрдү, локативдик маанидеги терминдерди серептеп, айрым учурларда алардын чечмелеништерин сунуштоо. Бул максатка жетүү үчүн тилдик бирдиктерди белгилүү бир тартипте топтоштуруп, классификациялап, системалаштырууга аракет жасайбыз.

Материалдар жана методика.

Негизги булактар катары энциклопедиялардан, илимий-популярдуу адабияттар, справочниктерден, сөздүктөрдөн, Интернеттеги сайттардан ж.б. ресурстардан пайдаландык.

I. “Жай” концептинин борбордук түзүүчүлөрү:

1. Жай – 1) жаз менен күздүн ортосундагы жылдын мезгили – июнь, июль, август айлары;

2) орун, турак, мекен, үй, турак жай, чарбак, төшөк ж.б.;

3) акырын, тынч, жөнөкөй;

4) жаюу, жазуу ж.б.

2. Жер – орун, белгилүү бир жай.

3. Орун – 1) бир нерсени кое турган, отура турган ж.б. жай;

2) кызмат, ээлеп турган кызматы.

4. Турак – туруучу жай, турган, жашаган жер, турук алган орун ж.б. [1].

II. Мекеме-ишканалар, тейлөө тармактары менен байланыштуу түшүнүктөр:

1. Жогорку окуу жай.

2. Унаа жуучу жай – автоунааларды жууптазалоону жана алардын салондорун аарчууну жүргүзүүчү, чаңын соруп алуу сыяктуу кызматтарды көрсөтүүчү чакан ишкана [7].

3. Бут кийим оңдоочу жай.

4. Эс алуучу жай.

5. Өнөр жай.

6. Тамактануучу жай.

7. Телеаппаратура оңдоочу жай ж.б.

III. Укук маалыматтары, документацияга тиешелүү түшүнүктөр:

1. Туулган жайы – жаңы төрөлгөн ымыркайдын энесинин туруктуу жашаган жери, ошондой эле адам туулган жай.

2. Паспорттук стол.

3. Нотариус - (лат. notarius – жазмакер) –

өз кесиби катары атайын ыйгарым укуктуу нотариалдык иш-аракеттерди жасаган кызмат адамы жана анын ишканасы ... [7].

IV. Турак жайга тиешелүү түшүндүрмө сөздөр:

1. Турак жайга эч кимдин тийбестиги – граждандардын конституциялык укуктарынын бири, б. а. граждандын макулдугусуз анын үйүнө бийлик өкүлдөрү мыйзамда каралган учурда гана кире алышат.

2. Турак жай граждандык курулуш – турак үйлөрдү жана турак жай комплексин (турак жай кварталы, микрорайон) куруу.

3. Турак жай кооперациясы – кооперациянын турак үйлөрдү биргелешип куруу жана эксплуатациялоо үчүн бириккен түрү.

4. Турак жай маселеси – капитализм жараткан социалдык проблема. Шаар калкынын көбөйүшү, жер рентасынын жогорулашы турак жай акысынын улам кымбатташына алып келет.

5. Турак жай укугу – турак жай берүү тартибин жөнгө салуучу укук нормаларынын жыйындысы ... [7]. Баары – жыйырма төрт сөз.

V. Антропонимдик түшүнүктөр:

1. Бекбосун Жайчыбеков - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик туусунун авторлорунун бири.

2. Жайыл баатыр - Жайыл Коңурбай уулу (болжолдуу 1692-1779-80, Чүй өрөөнү) – солто уруусунун баатыры. Талкан бийдин небереси. Учурда Чүй облусунун Жайыл районуна Жайыл баатырдын ысымы ыйгарылып, эстелиги орнотулган [2].

3. Апаз Жайнаков - Кыргыз Республикасынын Эл артисти, обончу жана аткаруучу. Анын Түмөнбай Байзаковдун сөзүнө жазылган “Кыргыз жери” деген ырга жазылган обону эл арасында кеңири таркаган.

4. Жайнагүл Калчаева – маданияттын мыкты кызматкери, белгилүү ырчы.

5. Орунбеков Бакытбек Орунбекович – Кыргыз Республикасынын журналисттер союзунун мүчөсү.

6. Орунтай уулу Шарше - ат жабдыктарынын чебери.

7. Орунбаев Кирдибай – согуш жана эмгек

ардагери. Даңк орденинин ээси.

8. Жайлообаев Назармат – Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген мугалими ж. б. [7]. Аталган адам аттарынын баарында “Жай” концептинин элементтери бар.

VI. Топонимдик түшүнүктөр:

1. Жаңы жер – 1) Түндүк Муз океанындагы аралдардын тобу. Баренц жана Карск деңиздеринин ортосунда жайгашкан.

2) Сыр-Дарыя областындагы шаар. Ал 1957-жылы негизделген.

3) Баткен, Лейлек райондорундагы айылдар. 2. Жаңы-Жер-Улан – Ат-Башы өрөөнүнүн чыгышындагы Жаңы-Жер жана Улан сууларынын алабындагы табигый кооз жер.

3. Жаңы Зеландия.

4. Гренландия (Grenland) – дүйнөдөгү эң чоң арал.

5. Шотландия (Scotland) – Улуу Британиянын административдик-саясий бөлүгү. *Лэнд* сөзү менен аяктаган бардык мамлекеттердин, шаарлардын, аймактардын аталыштарында “Жай” концепти катышат. Анткени *land* сөзү кыргызчага которгондо жер, кургактык, өлкө, территория, топурак, жер аянты, жай, конуу, кондуруу, келүү ж.б. түшүнүктөрдү берет.

6. Доңуз-орун – Чоң Кавказдын ашуусу.

7. Ат-жайлоо мөңгүсү – Чоң Алай кырка тоосунун мөңгүсү.

8. Ат-жайлоо тоосу – Борбордук Тянь-Шандагы тоо [5].

9. Жайыттуу кырка тоосу – Чоң Кавказдагы тоо. Узундугу – 400 км., бийиктиги – 1541 метрге чейин.

10. Жай-Терек – Бабаш-Ата тоосунун түштүк этегинен орун алган.

11. Жайылган – Киров районундагы кыштак.

12. Жайылма – 1) Панфилов районуна караштуу кыштак. 2) Ноокат районундагы кыштак.

13. Жерге-Тал – 1) Нарын областындагы кыштак. 2) Тажикстандын Жерге-Тал районунун борбору, кыштак.

14. Жер-Үй – Тоң районундагы кыштак ж.б.

Эскертүү: мындагы топонимдер баштапкы булактан алынган бойдон өзгөртүүсүз киргизилди. Көпчүлүк райондор азыр башкача аталат.

VII. Айрым бир адамдарды атоочу түшүнүктөр:

1. Жай табар – өз эмгеги менен күн көргөн, жумушчу-дыйкан.

2. Жайчы – жай таштын жардамы менен аба ырайын өзгөртүп жиберүүчү сыйкырчы.

3. “Жайыл дасторкон” – жөө жомоктордо кезигүүчү кереметтүү буюм жана март адам. Ал башка кереметтүү нерселер (казан, саба, сандык, токмок ж.б.) сыяктуу элдин бактылуу келечек жөнүндөгү көркөм чыгармачылык фантазиясынан жаралган.

4. Жайсаң.

5. Жайдак төш ж.б. [1].

VIII. Кандайдыр бир окуялар жүрүүчү жайлар:

1. Кафедра – лекция окуу, доклад жасоо ж.б. үчүн жасалган бийик орун.

2. Окуя болгон жер (место происшествия) – кылмыш болгондуктан издери (уурдалган мүлк, жансыз дене же кылмышкер жашырган курал ж.б.) табылган имарат же участок.

3. Турган жери – өлкө жараны убактылуу жашап жаткан жер ...

IX. Кызматка тиешелүү түшүнүктөр:

1. Кызмат орун.

2. Ваканция (фр. *vacance* - бош) – мекемедеги, окуу жайындагы бош кызмат орун.

3. Орун басарлык - колдонмо психологиянын эмгек иш-аракетинин психологиялык жагын жана закон ченемин изилдеген тармагы.

4. Орун алмашуу (ротация – лат. *rotation* – тегеренүү, айлануу) – белгилүү бир жагдайда колдонулган буюмду же белгилүү бир кызматты аркалаган адамды регулярдуу түрдө алмаштыруу аракети [6].

5. Кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу – кызмат адамынын өз кызмат абалынан кызмат кызыкчылыгына кайчы келген пайдалануусу ж.б.

X. “Жай” концептинин убакытты кучагына алуучу түшүнүктөрү:

1. Жай – Жердин Түндүк жарым шарында жайкы күн-түн теңелүү (21 же 22-июнь) мезгилинен күзгү Күн токтолууга (23-сентябрга) чейинки жыл мезгили. Жыл мезгилдеринин астрономиялык узактыгы жайында – 93,6 суткага барабар.

2. Жай саратан.

3. Жергиликтүү убакыт (астрономияда) – жердин белгилүү орунунда аныкталган убакыт ... [5].

XI. Изилдөө объектиси “Жай” концепти менен байланыштуу илимдер:

1. География.

2. Геометрия.

3. Аймак таануу (край таануу).

4. Европа таануу.

5. Урбанистика.

6. Геодезия ж.б. Жалпы – 35 сөз.

XII. “Жай” концептинин флора-фауна-га тиешелүү алкактары:

1. Жайдак көздөр – сцинк тукумундагы кескелдириктер уруусу.
2. Жайдары кой – эт-май багытындагы кылчык жүндүү, куйруктуу кой породасы.
3. Жайкы бак – Ленинградда 1704-жылы түзүлгөн жай.
4. Жай саратаны – эбелек муруттуулар тукумундагы коңуз.
5. Жайчылар – окунь сымалдар түркүмүндөгү деңиз балыктарынын тукуму [5].
6. Төшөк канталасы – канталалар түркүмүндөгү кан соргуч ...

XIII. Жергиликтүү башкарууга тиешелүү терминдер:

1. Жергиликтүү бюджеттер – жергиликтүү мамлекеттик бийлик жана башкаруу уюмдарынын бюджеттери.
2. Жергиликтүү салык жана жыйым – жергиликтүү мамлекеттик бийлик жана башкаруу уюмдарынын кирешесин түзүүчү салык жана жыйым ... [7].

XIV. Тутумунда *locus, local* – орун мааниси бар түшүнүктөр:

1. Локализация (лат. *localis* – жергиликтүү, *locus* – орун) – бир нерсени белгилүү бир орунга тийиштүү кылуу; кандайдыр процесстин, аракетин, жайылыш ордун чектөө.
2. Локомобиль (лат. *locus* – орун жана *mobilis* – кыймылдуу) – бир агрегатка бириккен буу машиналары менен казандардан турган буу менен иштөөчү кыймылдуу же туруктуу установка.
3. Локомотив (лат. *loco moveo* – ордунан жылдырам).
4. Локомоциялар (лат. *locus* – орун жана *motio* – кыймыл) – жаныбарлар жана адамдын мейкиндикте активдүү орун алмашышын камсыз кылуучу кыймылы.
5. Локус (лат. *locus* – орун) – белгилүү гендин хромосомада же хромосоманын генетикасынын картасында алган орду [5].
6. Локалдык согуш (лат. *localis* – жергиликтүү) – салыштырмалуу аз сандагы өлкөлөрдү жана чектүү географияны, районду каптаган согуш.
7. Үндүк локация – объект чыгарган жана чагылдырган үндү анализдөөнүн жардамында объекттин жайгашкан ордун аныктоо.
8. Жергиликтүү климат.
9. Пайдалуу кендердин чыккан жери – саны, сапаты жана өндүрүштө колдонуу үчүн жарамдуулук шартына карата минералдык заттардын Жер астында же бетинде топтолушу [4].

10. Жергиликтүү өнөр жай – эл чарбасынын бир тармагы ж. б.; [2]. Жалпы – он сегиз бирдик.

XV. “Жай” концептинин илимий түшүнүктөрү:

1. Жай нейтрондор – энергиясы 100 кэвтон аз болгон нейтрондор.
2. Жай разряд – газда өз алдынча болуп өтпөөчү электр разряды.
3. Жайылган бурч - 180° тагы бурч.
4. Комбинаторика – математиканын жөнөкөй “биригүүлөрү” изилденүүчү бөлүмү. Орун алмаштыруу – n предметти жайгаштырууда бардык мүмкүн болгон ыкма менен тартибин алмаштырып бириктирүү; алардын саны: $P_n = 1 \ 2 \ 3 \dots n = n!$
5. Коммутативдик (лат. *commutativus* – алмаштыруу) же коммутативдүүлүк (орун алмашуу) закону – кошуу жана көбөйтүүнүн $a+b = b+a$, $ab = ba$ формулалары менен туюнтулган касиеттери.

6. Жайылма толкун лампасы.

7. Гравиметриялык пункт – геодезиялык координаталары өлчөнгөн жер бетиндеги чекит [7].

8. Жай сүйлөм – кандайдыр бир окуяны, кубулушту, ой жүгүртүүнү, билдирүүнү, түшүндүрүүнү баяндап берүү максатында жайынча айтылган сүйлөм. Мисалы, *Той болду. Жаңы окуу жылы башталды. Ачуу – душман, акыл – дос*. [1].

9. Жайылма сүйлөм.

10. Орун бышыктооч ... ж.б.

XVI. “Жай” концептинин мал чарбачылыгы менен байланышкан түшүнүктөрү:

1. Жаздоо – көктөм, жазгы жайыт. Жаз алды менен тоо этеги, адыр-белес, дөңсөөкыр д. у. с. жерге көк эрте чыгып, тез жетилет.
2. Жайлоо – жайкы конуш, мал жайыты. Кыргызстанда мыкты жайлоолор көп. Алар Ак-Сай, Алай, Арпа, Суусамыр, Соң-Көл ж.б.
3. Жайлоо совети – 1927-жылдан Кыргызстандын тоолуу аймактарындагы совет бийлигинин органы болгон.
4. Жайыт – мал жаюуга пайдаланылуучу от жер. Табигый жана эгилме болуп бөлүнөт.
5. Жайыт жакшыртуу – жайыттын өндүрүмдүүлүгүн арттыруу үчүн жүргүзүлүүчү чаралар.
6. Жайыт чарбасы – айыл чарба тармагы.
7. Жайыт которуу – жайытты пайдалануу ирети.
8. Жайытта семиртүү – уй, кой ж. б. жайытта эттентүү [4].

9. Кыштоо – кышында кыштай турган жер ... Баары – 14.

XVII. “Жай” концептин чагылдырган ар кыл түшүнүктөр:

1. Жапалак токой – жерге жайылып өсүүчү дарак жана бадалдардын тобу (кайың, кедр, мырза карагай ж.б.).

2. Ветеринариялык изолятор (фр. *isolateur, isoler* – бөлүү ажыратуу) – жугуштуу ылаң менен ооруган жана ага шектүү мал өзүнчө багылуучу жай [2].

3. Жайнамаз – намаз орду, намаз окуудагы орун, төшөлгөн жай катары пайдаланылуучу таза ак кийиз ... [1].

Жыйынтыктар. Жогоруда биз “Жай” концепти менен байланыштуу айрым түшүнүктөрдү он жети топтун алкагында гана келтирдик (жалпы саны жүз сексен төрт). Алардын курамы алда канча чоң болушу ыктымал. Илимдин ар кыл чөйрөсүнө таандык терминдердин баарын жыйнактуу келтирүү атайын изилдөөнү талап кылат жана муну бир макаланын чегинде аткарууга мүмкүн эмес деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. КТС – Кыргыз тилинин сөздүгү / Ред. А. Акматалиев – Б.: «AVRASYA JAYINCILIK», 2010. – 1460 б.

2. КСЭ – Кыргыз совет энциклопедиясы (6 томдук) / Башкы ред. Б. Орузбаева – Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, Т. 2. В – Иридий. 1977. – 672 б.

3. Сартбекова Н.К. //Трудности перевода специальных терминов с английского языка на русский. (статья)// Вестник 3(29) КГУСТА с.222-226. Бишкек 2010.

4. СЭС – Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров – 4-изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 1632 б., ил.

5. СЭС – Советтик энциклопедиялык сөздүк / КСЭнин башкы ред. Б.Ө. Орузбаева // 4 томдук – Ф.: КСЭ, 1987. – 656 б.

6. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English: 184500 words, phrases and meanings [Text] / A.S. Hornby – Great Clarendon Street: Oxford university press, 2010. – 1796 p.

7. Wikipedia.

УДК:809.434.1:801.54 (043.3)

Базаралиева Г. К.
жетектөөчү илимий кызматкер
КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

АКСЫ ГОВОРУНУН ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Базаралиева Г. К.
ведущий научный сотрудник
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АКСЫЙСКОГО ГОВОРА

Bazaraliev G. K.
leading researcher
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

PHONETIC FEATURES OF THE AKSY DIALECT

Аннотация. Говорлорду иликтөө белгилүү бир аймакта гана жашаган элдин тилдик өзгөчөлүгүн гана эмес тилдин тарыхын, тектештик маселелерин да кароого чоң мүмкүнчүлүк жаратат. Ошондуктан бир тилдин диалектилик каражаттары көбүнчө ошол элдин адабий тилине алынбаган, бирок ал элдин улуттук тилинин тарыхый өнүгүү процессин ачыкка чыгаруу үчүн өтө маанилүү ролду өз ичине камтыйт деп айта алабыз. Бул макалада Аксы говорунын фонетикалык өзгөчөлүктөрүнүн айрым бөлүктөрү каралат.

Негизги сөздөр: диалектология, диалект, говор, үндөштүк мыйзамы, үндүү тыбыштар, үнсүз тыбыштар.

Аннотация. Изучение Говоров дает большую возможность рассмотреть не только языковую специфику народа, проживающего только на определенной территории, но и историю языка, вопросы родства. Поэтому можно сказать, что диалектные средства одного языка часто не заимствуются в литературный язык этого народа, а играют очень важную роль в раскрытии процесса исторического развития национального языка этого народа. В этой статье рассматриваются некоторые фонетические особенности Аксийского говора.

Ключевые слова: диалектология, диалект, говор, закон гласных, гласные звуки, согласные звуки.

Abstract. The study of Dialects provides a great opportunity to consider not only the linguistic specifics of the people living only in a certain territory, but also the history of the language, kinship issues. Therefore, it can be said that the dialect means of one language are often not borrowed into the literary language of this people, but play a very important role in revealing the process of historical development of the national language of this people. This article discusses some of the phonetic features of the Aksy dialect.

Keywords: dialectology, dialect, dialect, vowel law, vowel sounds, consonant sounds.

Бир элдин адабий тили ошол калктын ички жана тышкы булактарынан азыктанып, өсүп-өнүгөт. Тилдин ички булактары - ошол адабий тилди азыктандырып турган улуттук тилдин сөз казынасы, сөз жасоо каражаттары, пассив катмар катары билинген эски жана тарыхый сөздөр, диалектилик материалдар, жазма жана оозеки тили. Анткени дүйнө таануу, тил, маданият, улуттук аң-сезим жана башка баалуулуктарды азыркы учурда

ар бир улут өзүнүн түпкү маңызын сактап калуу аракетин көрүп жаткан учур менен тыгыз байланышта иликтөө абзел.

Диалектологиянын илимий мааниси - мына ошол тарых, этнография, археология ж. б. илимдерге баалуу маалыматтар берүү менен өзү да ошолордун материалдарынан кең түрдө пайдалануу аркылуу тилдин жазылбай калган тарыхын калыбы келтирүү боюнча кеңири корутундулар жасай ала

тургандыгында [5;12]. Себеби, “жергиликтүү диалектинин базасында калыптана баштаган адабий тил, кай жерде жана кандай болбосун грамматикалык түзүлүш жагынан да, лексика жагынан да жергиликтүү говорлор, диалектилердин эсебинен байыйт. Же ушул күнгө чейин кыргыз диалектилери терең изилденбегендиктенби же тим эле бул олуттуу маселени капарга албагандыктанбы, айтор жазуучуларыбыз да, журналисттер жана котормочуларыбыз да кыргыз адабий тилинин сөздүк составын жергиликтүү диалектилерде кездешүүчү эң сонун турнирлер жана сөз тизмектери менен толуктап туруу мүмкүнчүлүгүнөн пайдаланышпай келатышат” – деп Б. М. Юнусалиев таамай белгилеген [9;326].

Ошонун натыйжасында, дүйнө жүзүндөгү лингвисттер тилдеги диалектилерди жана говорлорду ар кандай доорлордо иликтеп келишкен. Диалектилер, говорлор (подговорлор, наречиелер) жалпы тил илиминде тыянактар чыгарылып, алгылыктуу иликтөөгө алынган. Ал эми кыргыз тилинин жергиликтүү говорлорун иликтөө Совет бийлигинин учурунан алда канча мурдараак башталгандыгын В. В. Радловдун “Түндүктөгү түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” деген фундаментаалдуу эмгегинен көрүүгө болот жана Октябрь революциясынан кийинки мезгилде, уруулук бөлүнүштөрдүн мүнөзү таркай баштаган учурга туура келет. Говорлорду изилдөө айрыкча 1953-жылдары жүргүзүлүп, азыркы учурга чейин уланып келет. Кыргыз тилинин Аксы говорун буга чейин аз гана тилчи-илимпоздор изилдөөгө алынып, тыянактар чыгарылган.

Аксы аймагында негизинен эки чоң уруу: сол канаттан саруу жана оң канаттан багыш уруусу отурукташкан. Ошол уруулардын тилдик өзгөчөлүгүнө токтоло кетели.

Фонетикалык өзгөчөлүктөр

Аксы говорунда үндүү тыбыштардын айтылуусу боюнча адабий тилдин нормасына ылайык келет. Мындагы үндүү тыбыштардын курамы: 8 кыска, 6 созулма: а, э, о, ө, у, ү, ы, и жана аа, оо, өө, уу, үү, ээ, бирок коңшулаш жашаган тектеш элдердин тилинин таасиринен улам айрым гана аймактарда кыска э жана созулма ээ фонемасы сейрек кездешет, биринчиден чектелүү гана жерлерде учурайт, экинчиден ал сөздөрдө бул тыбыш туруктуу сактала бербейт. Тилчилердин изилдөөлөрүнө караганда созулма үндүүлөр эки түрдүү

кездешет: байыркы жана кийинки. Кийинчерээк көпчүлүк түрк тилдеринде байыркы созулма үндүүлөр жоголууга учураган.

Бир топ изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, “байыркы созулма үндүүлөр азыркы жандуу тилдерден якут, тува, түркмөн, татар тилинин мишер диалектисинде, өзбек тилинин Кара-Булак, Манкент, Түштүк Хорезм, Икон ж.б. говорлорунда сакталган. Ал эми өлүү жазма тилдерден Орхон-Энисей эстеликтеринде, байыркы уйгур эстеликтеринде жана Кашкарлык Махмуддун сөздүгүндө учурайт” [6;42].

“Кийинки же жаңы деп аталуучу созулма үндүүлөр түрк тилдеринин тарыхый өнүгүшүнүн кийинки доорлорунда пайда болгон. Бул созулмалар Орто Азиядагы тилдерде кыргыз тилине, Түштүк Сибирдеги ойрот (алтай), хакас, тува, шор тилдерине, алыскы Сибирдеги якут тилине мүнөздүү. Ошону менен бирге аз болсо да осмон түрк, азербайжан, өзбек тилдеринин кээ бир диалектилеринде, гагауз тилинде учурайт” [9;108]. Ал эми азыркы кыргыз говорлорундагы жана адабий тилде колдонулуп жаткан созулмалар кийинки пайда болгон созулмалар экендиги илимде тастыкталган. И. А. Батманов: “Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр дифтонгдордун бузулушу же болбосо үнсүздөрдүн жоюлушунунан улам пайда болгон” [3;38] – деп белгилейт. Демек, Аксы говорунда азыркы кезге дейре учураган **тов, суw, жуw, куw, bow, күw, буw, туw** сөздөрүндөгү дифтонгдор тарыхтын тастыкталышы үчүн аз болсо да орду бар экендиги айгинеленди.

Бул говордо кыска үндүүлөр боюнча олуттуу өзгөчөлүк жок, бирок созулма үндүүлөр боюнча отурукташкан багыш, саруу уруулары тилинде дээрлик дифтонгдор учурайт. Дифтонгдордун кездешиши кыргыз урууларынын түрк уруулары менен канатташ жашагандыгынын белгилери деп болжогоо болот. Мисалы, **тов** - тоо, **гөwө** – көсөө, **bow** – боо, **суw** – суу, **жүдөw** – жүдөө, **гүйөw** – күйөө, **kow** – коо деген сөздөрдү алып карасак болот. Бул сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгү боюнча Аксы говорунан башка Казакстандагы кыргыздарда, Талас говорунда кезигерин баамдадык.

Ошондой эле бул говордогу үндүүлөрдүн комбинатордук өзгөрүшү боюнча токтолсок, мында уңгудагы жана мүчөдөгү үндүү тыбыштардын үндөшүп өзгөрүүсү, уңгуга мүчө жалганганда көбүнчө толук эмес үндөшкөнүн, көпчүлүк учурларда үн-

дүүлөрдүн үндөшүү мыйзамы бузулганын байкадык. Адабий тилде жана башка говорлордо үндөштүк мыйзамына багынып айтылбаган ээрчибес мүчөлөр (-кер, -тай, -гер, -кеч, -кор ж.б.) бул говордо да тиешелүү. Мисалы, күнөөкөр (ушул сөздүн ээрчибес мүчөлөрдү “гүнээкер” деп өзгөргөнүн байкадык), сүрөткер, агатай, соодагер, арабакеч, сүткор, атакей - *сырдык сөз (таң калуу сезимин туюндурат); атакей эй, мурун да ушундай болот экен ээ!* ж.б.

Эрин күүсү боюнча: “Көп муундуу сөздөрдүн түзүлүшүндөгү үндүү тыбыштардын эринге карата үндөшүп айтылышы башка

түрк тилдерине караганда алтай, кыргыз тилдеринде күчтүү орун алат. Ошондуктан түрк тилдеринен бөлүнүп, өздөрүнчө бир группага киргизилген” [4;15]. “Антсе дагы “кыргыз тилинде таңдай күүсүнө караганда эрин күүсүнүн сакталышы анчалык туруктуу эмес экендигин, көп муундуу сөздөрдө эрин күүсү сөздүн акыркы муунуна чейин жетпей калган учурлары да бар экендигин кээ бир окумуштуулар тарабынан белгиленет [7;5]. Биз иликтөө жүргүзгөн Аксы говорунда да таңдай күүсүнө караганда эрин күүсүнө боюнча үндөшүү толук сакталбаганын байкадык. Мисалы:

Аксы говорунда	Адабий тилде
Жүрек//жүрегим	Жүрөк//жүрөгүм
жүген // жүгенде	Жүгөн // жүгөндө
үзеңги	үзөңгү
түкүлдөк	дүкүлдөк
түшүнбедим	түшүнбөдүм
түндө	түндө

Жогорудагы мисалдарда бул говордун тилине коңшулаш казак тили белгилүү өлчөмдө таасирин тийгизген болуусу керек.

Үнсүз тыбыштар боюнча байкалган өзгөчөлүктөр

Аксы говорунда адабий тилден айырмаланган орчундуу өзгөчөлүк катары [с] тыбышынын [з] тыбышына өтүп айтылышы, же [з] тыбышынын [с] тыбышына алмашылып айтылышы биз сөз кылган говорго мүнөздүү. И. А. Батманов өзүнүн “Современный киргизский язык” деген эмгегинде эгер байыркы кезде с белгиси солто уруусуна тиешелүү болсо, азыркы учурда с белгиси жалаң эле ага гана эмес, сарбагыштардын өкүлдөрүнө жана кала берсе түштүктөгү адигинелерге да тиешелүү деп көрсөтөт. Ал эми Б. М. Юнусалиев өзүнүн эмгектеринде з-с белгиси экинчи даражада турган маселе деп кароо

менен, Ысык-Көлдөн башка түндүк говорлоруна с-чылдык белги мүнөздүү, башкача айтканда, сөздүн башында, аягында жумшак з тыбышы такыр дээрлик кездешпеген себептүү з тыбышы өзүнчө фонема боло албай тургандыгы бир эле солто уруусуна таандык болбостон, Тянь-Шань, Кетмен-Төбөнүн саяктарына, Чүй өрөөнүндөгү жана Тянь-Шандагы сарбагыштарга, Таластагы бардык кыргыздарга мүнөздүү [8;41] деп көрсөтөт. Ушул маселе боюнча Б.М. Юнусалиев з жана с тыбыштарын толук алмашып сүйлөнгөн Чаткал жана Аксы говорун негедир айтпай кеткен.

Колдо болгон материалдарга карата биз иликтөөгө алган говордун негизги диалектилик белгилери деп төмөнкүлөргө токтолобуз:

1. Аксы говорундагы негизги орчундуу фонетикалык өзгөчөлүк - бул з жана

с тыбыштарынын колдонулушу: **кыскалдак-кызгалдак, гийис-кийиз, кысыл-кызыл, жесте-жезде, гүс-күз, жс. б.** Бирок бул сөздөрдүн баарын эле биз сөз кылып жаткан говордун жашоочулары колдонот деп айтуудан алыспыз, айрым кат тааныган адамдардын кебинде з тыбышынын интервокалдык позицияда так айтылышы да арбын учурайт.

2. Аксы кыргыздарынын кебине мүнөздүү болгон сөз башында жана сөз ортосунда сонордук үнсүздөрдөн кийинки к тыбышынын үндүүнүн алдында г тыбышына өтүп, байыркы формада айтылышы көп кездешет: **гереге-кереге, гир-кир, колгийис-колкийиз-туткуч, гөл-көл, генен-кенен жс.б.**

3. Этиштин учур чагынын формасынын уюшулуусунда тилдеги говорлордо бир топ айырмачылыктар кездешет. Кээ бир говорлордо байыркы түрк тилиндеги атоочтуктун учур чагынын жана келер чагынын **-ар, -ер, -ыр, -ир (и)** формалары менен айтылса, мисалы: **тур / туру, отур / отуру, сүйлөп жатыр / сүйлөп жатыры, окуп атыр / окуп атыры, уктап атыр / уктап атыры, баратат / барайтат** изоглассалары кеңири учурайт, айрым бир говорлордо учур чактын III формасы **т** болуп айтылат, мисалы: **барат, окуйт, келе жатат.**

Бул говордогу фонетикалык диалектизмдер же адабий тилге салыштырмалуу говордогу кандайдыр бир сөздүн тыбыштык өзгөчөлүккө учурап колдонулгандыгы боюнча гана айырмаланган сөздөр: кунажын – кунайын, сызык – чызык, боюнча – моюнча, күбө – күйө, селкинчек – жеңилчек – жеңгилчек – деңилчек, **алькинчек**, чыпалак – чыпанак – чынчалак, ыш – ыс – ис, эми – энди, ушала – укала, топурак – тупурак – турпак сыяктуу сөздөр кездешет.

Мындай сөздөр тууралуу ой Б. М. Юнусалиевдин “Кыргыз диалектологиясында”, Э. Абдулдаев, Ж. Мукамбаевдин “Кыргыз диалектологиясынын очеркинде”, Ж. Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө” ушул эле автордун ушул сөздүгүнүн оңдолуп, толукталып экинчи жолу басылышынын “Сөз башында” жана башка диалектологиялык изилдөөлөрдө айтылган.

Тактап айтканда, Аксы говорунда үндүү тыбыштар боюнча үндөштүк мыйзамынын эрин күүсү боюнча толук сакталбагандыгы, дифтонгдордун кездешиши, **-анак, -аган**

аффикстери жалганган сөздөрдөгү созулмалардын колдонулушу (*тевенээк ат, каванаак ит, качагаан ат*), жанаша айтылган эки сөз ортосунда үндүүлөрдүн сөз аягында түшүп айтылышы (*итке нават таштасаң таттуулугун биле албайт, жаманга жардам кылсаң жакшылыгың биле албайт*), үндүүлөрдүн алмашып айтылышы: *чыкыр/чакыр, аткыча/атканча, аркалуу/аркылуу, супара/супура/сурпа, адаты/адети сыяктуу өзгөчөлүктөр кездешет.*

Ал эми үнсүз тыбыштар боюнча абдан деле орчундуу айырмачылык билинбейт, ошентсе да айрым өзгөчөлүктөргө токтоло кетели:

- Б кош эринчил фонемасы сөздүн башында, ортосунда колдонулат, акустикалык сапаты жагынан адабий тилден айырмаланбайт. Алсак, *дувалдын түвүнө койчу жыгачты баштыйан дейт.* Бул мисалда **б** тыбышы баарында эле так айтылды, бир гана түвүнө деген сөздө **б** тыбышы позициялык өзгөрүүгө учурап, эриндер бири-бирине анчалык тийишпей, аба чыгуучу жол бир аз эркинирээк болуп калган абалда жасалды, анын мындай комбинатордук өзгөрүшүн **в** транскрипциясы менен бердик.

- Интервокалдык позицияда же жумшак үнсүздөр менен жанаша келгенде, каткалаң к тыбышы жумшак г тыбышына өтүп айтылат: *гөвүрчөк (кичинекей, сөөмөйдөй жумуру, борбоң өзөк алып, анан ичи карамтыл, сырты аппак тегерек келген калдагай баш байлап өскөн өсүмдүк); гөкүрек/көкүрөк, гөч/көч ж.б.*

- Сөз башында айтылуучу н тыбышы түшүрүлүп айтылышы өтө аз кездешет: *амыркен (ад.т. намыркен) - маасы, намыркен - коондун бир сорту; намыркен, тордомо, басып алды, көкчө, кыркма деген коондор болот.*

- 3, с тыбыштарынын айтылышында Аксы жана Чүй, Талас говорлору орчундуу өзгөчөлүккө ээ. Мында з тыбышынын ордуна с тыбышы колдонулуп з тыбышын сүрүп чыгарган сыяктуу. И. А. Батманов түндүк райондордун Чүй, Талас, Ат-Башы, Кочкор, Жумгал тарабындагы кыргыздардын тилине кысыл изоглассасы туура келет деп белгилеген, ошону менен бирге сөз башында, сөз ортосунда жана сөз аягында з тыбышынын ордуна с тыбышы алмашылып айтыларын көрсөткөн (саман/заман, кысыл/кызыл, бис/биз) [2:19-25]. Салыштырып көрөлү:

<i>Аксы говорунда</i>	<i>Адабий тилде</i>
истеп	издеп
герес	керээз
гүстүк	күздүк
оос	ооз
тискин	тизгин
гүскү	күзгү
жастык	жаздык
жесте	жезде

с→з га өтүп айтылышы да арбын кездешет, мисалы: авызын – абысын, гезир – кесир, ызык – ысык, энеси – энеси, атазы – атасы ж.б. Мындан сырткары да үнсүз тыбыштар-

дын алмашылып айтылышы (таам-даам, танек-данек, дандыр-тандыр, чайдын шамасы (ад.т. чама) жана үнсүздөрдүн түшүп калып айтылышы: аачы (ад.т. аарчы), кетиптир-кетипир, өтүптүр-өтүпүр) да кездешет.

Адабияттар:

1. Бакинова Г., Зишансин Ю. Азыркы кыргыз тили, 1-бөлүм, 46-бет.
2. Батманов И.А. Северные диалекты киргизского языка, 19-25-бет.
3. Батманов И.А. Современный киргизский язык. –Ф., 1962. Ч.1., 38-бет.
4. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, Казань, 1953, 15-бет.
5. Кыргыз диалектологиясы Б.М.Юнусалиев.-Ф., Мектеп, 1971,12-бет.
6. Ормонбекова А. Кыргыз тилинин Тогуз-Торо говору. –Б., 2001. 42-бет.
7. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1940. 5-бет.
8. Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. Труды Института языка и литературы, выпуск VI, 1956, 41-бет.
9. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. –Ф., 1985. -108-326-бет.

УДК 81.0

Бакирова Г.К.,
филол. илим. канд., доц.,
Токтогулова С.Т. – магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

**АКЫЛГА, БИЛИМГЕ, САБАТТУУЛУККА БАЙЛАНЫШТУУ
АЙТЫЛГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР**

Бакирова Г.К.
канд., филол. наук, доц.,
Токтогулова С.Т. – магистрант
ЖАГУ им. Б.Осмонова

**ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ИНТЕЛЛЕКТОМ, ЗНАНИЯМИ,
ГРАМОТНОСТЬЮ**

Bakirova G.K.
cand. of philol. science, associate professor
Toktogulova S.T. – graduate student
JASU named after B.Osmonov

PHRASEOLOGY, RELATED TO INTELLECT, KNOWLEDGE, LITERACY

Аннотация. Макалада тилдин адамдын эс-акылынын калыптанышындагы, андан ары өсүп жетилишиндеги, маданий жана материалдык байлыктар жөнүндөгү улуттук дөөлөттөрдү укумдан тукумга жеткирүүдөгү ролу жөнүндө сөз болот. Тилдин тарыхын үйрөнүү тилдик бирдиктердин келип чыгышын өздөштүрүүдөн башталары, тилдик каражаттардын калыптанышын билүү менен, адамдын тилге болгон кызыгуусу артып, тил жөнүндөгү түшүнүктөрү кеңейип, тилге жана кепке болгон талаптары канааттандырылары белгиленет. Айтылуучу ойду так-таамай, образдуу, жеткиликтүү билдирүүдө активдүү колдонулган фразеологизмдердин айтылып калуу себептерине иликтөө жүргүзүүнүн тил илиминдеги орчундуулугу жөнүндө маалымат берилет. Ошондуктан мында кыргыз тилиндеги айрым фразеологизмдердин адамдагы акылдуулук, билимдүүлүк жана сабаттуулук сапаттарга байланыштуу айтылып калгандыгы тилдик материалдардын негизинде талдоого алынат.

Негизги сөздөр: Тилдин эс-акылдын калыптанышындагы ролу, маданий жана материалдык байлыктар, улуттук дөөлөттөр, тилдин тарыхы, тилдик бирдиктер, тилдик каражаттардын калыптанышы, тилге кызыгуу, тилге жана кепке болгон талаптар, ойду так-таамай, образдуу билдирүү, активдүү колдонулган фразеологизмдер, акылдуулук, билимдүүлүк, сабаттуулук.

Аннотация. В статье речь пойдет о роли языка в формировании человеческого сознания, его дальнейшем развитии, передаче из поколения в поколение культурные и материальные ценности национального достояния. Также говорится что изучение истории языка начинается с овладения происхождением языковых единиц, знания формирования языковых средств, повышения интереса человека к языку, расширения его понимания языка, удовлетворения его требований к языку и речи. Подчеркивается значимость в лингвистике исследования причин употребления фразеологизмов, активно употребляемых в ясном, образном и доступном представлении. Поэтому на основе лингвистического материала анализируется тот факт, что отдельные фразеологизмы в кыргызском языке связаны с качествами интеллекта, знаний и грамотности человека.

Ключевые слова: Роль языка в формировании памяти, культурных и материальных благ, национальные ценности, история языка, языковые единицы, формирование языковых средств, интерес к языку, требования к языку и речи, ясность мысли, образное выражение, активно употребляемое фразеология, интеллект, знания, грамотность.

Annotation. The article talks about the role of language in the formation of human consciousness, its further development, and the transmission of cultural and material values of the national heritage from generation to generation. It is noted that learning the history of the language begins

with mastering the origin of linguistic units, knowing the formation of linguistic means, increasing a person's interest in language, broadening his understanding of language, and satisfying his requirements for language and speech. The significance in linguistics of investigating the reasons for the use of phraseological units that are actively used in clear, figurative, and accessible communication is emphasized. Therefore, the article analyzes the fact that certain phraseological units in the Kyrgyz language are related to the qualities of intelligence, knowledge and literacy in a person based on linguistic materials.

Key words: The role of language in the formation of memory, cultural and material wealth, national states, the history of language, linguistic units, the formation of linguistic means, interest in language, requirements for language and speech, clear thought, figurative expression, actively used phraseology, intelligence, knowledge, literacy.

Тил адам баласынын ой-пикирин туюнтуу менен бирге, анын эс-акылынын калыптанышында, андан ары өсүп жетишинде чоң роль ойнойт. Ошону менен бирге элдин тарыхында эчен кылымдар бою калыптанып, өнүгүп келген маданий жана материалдык байлыктары, түшүнүгү, көз карашы, турмуш-тиричилиги, башка элдер менен болгон байланыш-катнашы сыяктуу улуттук дөөлөттөрүн укумдан тукумга жеткирүүдө да тил негизги курал катары чоң мааниге ээ. Тилдин байлыгы элдин бүткүл тагдыры, тарыхы менен тыгыз байланышта [2:15]. Ал эми тилдин тарыхын үйрөнүү ошол тилдеги сөздөрдүн, сөз тизмектеринин келип чыгышын өздөштүрүүдөн башталат. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн келип чыгуу тарыхына көптөгөн окумуштуулар (К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев, К. Дыйканов, Х. Карасаев, К. Сейдакматов ж. б.) [1] тарабынан иликтөөлөр жүргүзүлүп, этимологиялык жактан чечмеленип келгендиги белгилүү. Тилдик каражаттардын келип чыгуу тарыхына кайрылуу ошол тилдин өнүгүшүнүн белгилүү бир учурдагы абалын аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт. Тилдик каражаттардын калыптанышын билүү менен, адамдын ал тилге болгон кызыгуусу артып, тил жөнүндөгү түшүнүктөрү кеңейип, күн санап өсүп жаткан тилге жана кепке болгон талаптары канааттандырылат.

Негизги лексикалык каражаттардын бири катары эсептелген, сүйлөө кебине көркөмдүктатым кошуп, айтылуучу ойду тактамай, образдуу, жеткиликтүү билдирүүдө активдүү колдонулуп келе жаткан фразеологизмдердин келип чыгышына, алардын айтылып калуу себептерине иликтөө жүргүзүү тил илиминдеги негизги маселелерден болуп эсептелет [7:6]. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тилдик табияты, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, тематикалык топтору, кепте колдонулуу маселелерине арналган илимий-теория-

лык изилдөөлөр бир топ тилчилер, окумуштуулар тарабынан (Ж. Шүкүров, Ж. Осмонова, Р. Эгембердиев, А. Назаров, Г. Бакирова ж.б.) [1,5,7] колго алынганы менен, алардын маанилик өзгөчөлүктөрүн таанып билүү фразеологиядагы орчундуу маселелерден болуп калууда. Себеби кээде фразеологизмдердин табиятына туура келбеген тизмектер алардын катарына кошулуп каралган учурлар кездешүүдө.

Фразеологизмдердин маанилик касиети жөнөкөй сөздөргө караганда бир топ тааал көрүнүшкө жатат. Анткени алардын билдирген мааниси тутумундагы бир нече компоненттердин ар түрдүү жолдор менен өз ара айкалышынан келип чыгат. Анын натыйжасында фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин алгач өз алдынча тургандагы лексикалык маанилери жалпы бир фразеологиялык мааниге айланып, анда кандайдыр бир түшүнүк гана берилбестен, анын элеси, образы кошо чагылдырылат [1:47]. Ошондуктан фразеологизмдер айты-луучу ойду элестүү, образдуу түшүнүктөр менен туюндурат. Фразеологизмдердин маанилик өзгөчөлүктөрүн аныктап, тактоо анын жалпы фразеологиялык мааниси менен тутумундагы компоненттердин алгачкы лексикалык маанисинин ортосундагы байланышты аныктоо жолу менен гана ишке ашат. Маселен, сыртынан караганда фразеологизмдин билдирген мааниси тутумундагы компоненттердин тике лексикалык маанилери менен эч бир байланышы жоктой сезилет. Бирок андай байланыштарды аныктап билүү фразеологизмдердин пайда болуу тарыхына иликтөө жүргүзгөндө гана билинет [7:31].

Эгерде фразеологизмдердин мааниси өзүнүн тутумундагы компоненттер менен эч бир байланышы жок, алардын маанисинен келип чыкпаган болсо, анда фразеологизмдердин пайда болуу

булактары такыр жокко чыгарылган болоор эле. Демек, тутумундагы компоненттердин тике лексикалык маанилери фразеологиялык мааниге түздөн-түз дал келбесе да, алар качандыр бир кездерде ошол фразеологизмдин айтылып калышына негиз болгон болуш керек деген жыйынтык чыгарууга болот. Эгер мындай шарт болбосо, тилде өтө кеңири колдонулуп жүргөн, лексиканын өзүнчө бир байлыгын түзгөн фразеологизмдер жөн жерден айтылып калбаган чыгар. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин ар түрдүү жолдор менен пайда болгондугу жана аларды мындай өзгөчөлүктөрүнө карай бир нече топторго бөлүштүрүүгө боло тургандыгы жөнүндөгү пикирлер айрым тилчи-окумуштуулар (Ж. Осмонова, Р. Эгембердиев, Г. Бакирова ж.б.) [1,5,7] тарабынан белгиленген. Ошондуктан бул макалада кыргыз тилиндеги айрым фразеологизмдердин айтылып калуу себептерине кайрылуу менен, алардын арасында адамдагы акылдуулук, билимдүүлүк жана сабаттуулук сапаттарга байланыштуу айтылган фразеологизмдердин да бар экендиги белгиленет. Маселен, *ак-караны ажырата билүү*, *ак-караны тааныган* деген фразеологизмдер акыл-эстүүлүк менен турмуштагы жаман-жакшыны ажырата билүү маанисин туюндурат. Мындай сапат адамдагы акылдуулуктун белгисине жатары белгилүү. Мисалы: *Жылдызкан ак-караны ажыратууга умтулат*. (Н.Байтемиров). *Ак-караны ажырата билүү* – бир нерсеге түшүнүү (Сөздүк). *Түшүнүктүү. Ал жакта да ак-караны тааныган адамдар бар* (К.Баялинов).

Кыргыз тилинин материалдарында адамдагы акылдуулукту, билимдүүлүктү, билермандыкты, даанышмандыкты, көп нерсеге көзү жеткен, аркы-беркини мыкты билген түшүнүктүүлүктү, кыраакылыкты билдирген фразеологизмдер арбын [3,4]. Маселен, адамдардын ортосундагы мамиле, карым-катышка байланыштуу *акылга дыйкан*, *акылы тунук*, *баш билги*, *башы бар*, *билбегени бит*, *дээринде бар*, *жакшы чыкма*, *жөн билги*, *сыр билги*, *көзү жетик*, *көзү төбөсүндө*, *тил билги*, *көкүрөгү тунук*, *көзү ачык*, *көй кашка*, *дүнүйөнүн түбүн билген*, *жөргөмүштүн жөтөлгөнүн*, *кумурсканын улутунганын билген*; *жыландын кепшегенин билген*, *өлөрүнөн башканын баарын билген*, *куйма кулак*, *эс токтотуу* сыяктуу фразеологизмдер жалаң адамдардагы мыкты сапаттардын өбөлгөсү болгон акыл-эске

байланыштуу айтылып келет. Байыркы замандардан бери өз акылмандыгы менен башкалардан айырмаланып турган чыгаан адамдарга карата *көй кашка*, *каш көй* деген фразеологизмдер айтылып, ал “Манас” эпосунун материалдарында Бакай, Манас баш болгон баатырларга карата колдонулат:

Кызыл байрак кырк кашка,
Кылыгы журттан бир башка,
Кырааны Манас көй кашка (“Манас”).

Адамдын жашы жогорулаган сайын турмуштан алган байкоо, тажрыйбаларынан акыл-эси толуп, ойлонуп иш кылып, бир нерсеге түшүнө баштагандыгы *акыл токтотуу*, *эс токтотуу*, *акыл-эсине кирүү*, *акыл элегинен өткөрүү*, *башы иштөө* сыяктуу сөз тизмектери менен туюндурулган. Мисалы: *Керимбү түн жарымына чейин күндүзгү окуяны дагы бир сыйра акыл элегинен өткөрдү* (Ж.Мавлянов). Келтирилген мисалдагы *акыл элегинен өткөрүү* деген фразеологизм адамдын акыл-эстүүлүк менен өз ичинен ойлонуп, бир бүтүмгө келген абалын сүрөттөйт.

Мындай тематикалык топтогу фразеологизмдердин ичинен *жөн билги* // *сыр билги* // *тил билги* фразеологизмдери белгилүү деңгээлде бири-бирине маанилеш болуп, адамдын билимдүүлүгүн, ар кандай иштин көзүн таба билгендигин, жасаган ишинин белгисин, сапатын, башкаларга кылган мамилесин билдирет. Мисалы: *Кандай жумуш кылсаң да, сыр билги адам менен кылган ишиндин жыйынтыгы болот* (Оозеки кептен).

Ал эми *көкүрөгү тунук* фразеологизми «көзү баарына жеткен» деген түшүнүктү туюндуруп, жалпы жонунан акыл-эстүү, көптү билген, ар кандай татаал маселени акыл калчап чече алган адамга карата айтылып, анын адамдык сапатын аныктайт. Мисал: *Жарыктык, Нүзүп абабыз көкүрөгү тунук, көңүлүндөгүнү шар айткан киши эмес беле, ордонун иши оңолсун деп жүрбөдү беле?!* (Т. Касымбеков). Мында «Сынган кылыч» романынын каарманы Нүзүптүн мүнөзү, аткарган иштери, турмушка болгон ой-максаты, мамилеси, башкалардан айырмаланып, акыл-эси жагынан алдына адам салдырбаган мыкты касиети аталган фразеологизм аркылуу сүрөттөлөт.

Окумуштуу А. Сапарбаев: “Бардык тилдердеги фразеологизмдердин сөз сыяктуу эле өзүнө тиешелүү болгон конкреттүү лексикалык маанилери ар түрдүү болуп, стилистикалык жактан бейтараптык, сти-

листикалык боектуу маанилерге жана конкреттүү грамматикалык категорияга ээ. Ошондой эле анын ушул тилдик категориялары анын семантикалык мазмунун түзөт жана ал семантикалык мазмун фразеологизмдин компоненттеринин семантика-функционалдык структурасына, сүйлөм менен тексттин мазмунуна көз каранды болот,” - деп белгилеген [6:46]. Демек, айрым фразеологизмдердин контексттик маанилери аркылуу сүйлөмдүн мазмунуна жараша адамдагы акыл-эстүүлүктүн туюндурулушун көрүүгө болот. Мисалы: *Атам жарыктык, кашың серпиле электе, ичинди аңтара билген өтө сергек киши* (Т.Касымбеков) деген сүйлөмдөгү *кашың серпиле электе билген* жана *ичинди аңтара билген* деген фразеологизмдер контекстте адамдын жүзүндөгү өзгөрүүнү, анын ичиндеги оюн каш-кабагына карап билип койгондукту туюндуруу аркылуу акыл-эстүү адамдын байкагычтыгы, түшүнүктүүлүгү сүрөттөлөт.

Адамдын илим-билимге умтулуп, билермандык, окумуштуулук даражага жеткендиги *чилистен болуу* фразеологизми менен сыпатталып айтылат. Мисалы: *Айылга китеп окуганы келдиң беле? Чилистен болсоң да жап кагазыңды* (К.Жусупов). Мында каармандын китептен көзүн албаган окурмандыгы, билимге умтулуусу аталган фразеологизм аркылуу берилет.

Турмушта, адам сапаттарында жакшы менен жаман, ак менен кара дайыма аралаш келгендиктен, адамдагы акыл-эс жагынан жетиле электик, кемчиликтер, мүчүлүштүктөр да фразеологизмдер аркылуу туюндурулган. Маселен, *акылы жетпөө, балалык кылуу, чала сабат, башы ордунда эмес, бир буроосу жетпейт, кем акыл, кирди-чыкты эси бар, оозунда эми жок* сыяктуу тизмектер менен адамдагы түшүнбөстүк, акылсыздык, акылы жетик эместик, билими тайкылык сыяктуу сапаттар мүнөздөлгөн. Алардын арасында айрым фразеологизмдер адамдын акыл-эси, түшүнүгү жагынан жетишпегендигин түздөн-түз эле айтып, жемелөө, келекелөө, кемсинтүү маанисинде колдонулат. Мындай көрүнүштөр *ашкабак баш, башы жок, чолок акыл, эт баш, мээси бөксө, маң баш, кирди-чыкты акылы бар, кем акыл, бир шариги жетпейт* сыяктуу фразеологизмдер аркылуу туюндурулат.

Демек, келтирилген мисалдардан көрүнгөндөй, кыргыз тилиндеги бардык фразеологизмдер тилде айтылып калуу себептерине ээ. Алар тилде жогоруда белгиленгендей, түздөн-түз адамдардын турмуштан алган байкоо, тажрыйбаларынын, көптөгөн турмуштук кырдаалдардын негизинде айтылып калгандыгы, калыптангандыгы байкалат.

Адабияттар:

1. Бакирова Г. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү.-Б., 2018. – 198 б.
2. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан.-Ф.: Мектеп, 1980. – 156 б.
3. Карасаев Х. Накыл сөздөр. I-II китеп.-Ф.: Кыргызстан, 1982, 1987. – 368, 344 б.
4. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү.-Б.: КТМУ, 2001. - 519 б.
5. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы.-Каракол.: К.Тыныстанов атындагы ЫМУ, 2007. – 178 б.
6. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы.-Б.: «Кыргызстан - Сорос» фонду, 1997. – 328 б.
7. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы.-Б., 2009. - 312 б.

УДК: 81.512.154.(575.2)(04)

Баястанов А. Ж.

жетектөөчү илимий кызматкер
КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТАТААЛ ЭТИШТЕРДИН АТКАРЫЛЫШ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮН
ТУЮНДУРГАН ЖАРДАМЧЫ ЭТИШТЕР**

Баястанов А. Ж.

ведущий научный сотрудник
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

**ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ОСОБЕННОСТИ
ПРОТЕКАНИЯ ДЕЙСТВИЯ СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

Bayastanova A. J.

leading researcher
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

**AUXILIARY VERBS EXPRESSING THE PECULIARITIES
OF THE FLOW COMPOUND VERBS IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация. Татаал этиш эки же андан ашык компоненттердин айкалышынан туруп, жаңы лексикалык мааниге ээ болот. Татаал этиш жасоодо анын түгөйлөрүнүн өзүнө тийиштүү аткарган кызматы бар. Экинчи түгөй катары милдет аткарган жардамчы компонент негизги форма болуп эсептелет да, кыймыл-аракеттин ишке ашышынын ар кандай өзгөчөлүктөрүн аныктайт.

Негизги сөздөр: Этиш, кыймыл-аракет, негизги компонент, жардамчы этиш, сөз жасоо, татаал этиш, лексика, маани.

Аннотация. Сложный глагол состоит из двух и более компонентов, которые, сочетаясь, обретают новое лексическое значение. Каждый из компонентов выполняет свою, присущую ему функцию в образовании сложного глагола. Форма второго, вспомогательного компонента является основной и определяет различные особенности осуществления обозначаемого глаголом действия.

Ключевые слова: Глагол, действие, основной компонент, вспомогательный компонент, словообразование, сложный глагол, лексика.

Annotation. A compound verb consists of two or more components, which, when combined, acquire a new lexical meaning. Each of the components performs its own inherent function in the formation of a complex verb. The form of the second, auxiliary component is the main one and determines the various features of the implementation of the action denoted by the verb.

Keywords: verb, action, main component, auxiliary component, word formation, compound verb, lexicon, meaning.

Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин аткарылыш өзгөчөлүгүн туюндурган татаал этиштерди жардамчы этиштин белгилүү бир тобу гана жасай алат. Алардын айрымдары кыймыл-аракеттин ыкчам жана чукул болгондугун билдирсе, айрымдары кыймыл-аракеттин чечкиндүү иштелип бүткөндүгүн туюндурат. Бул топко *сал, жибер, кал, ташта, түш, кой* жардамчы этиштери кирет. Бирок кыймыл-аракеттин ыкчам, чукул же болбосо чечкиндүү иштелип бүткөндүгүн

аныктаган татаал этиштерди жалаң гана аталган жардамчы этиштер уюштура албайт. Аны жасоодо негизги (биринчи) түгөйгө жалганып келген чакчылдын *-ып, -а/-е, -й, -ганы* формалары да өз салымын кошот. Бул мүчөлөр эки түгөйдү байланыштыруу касиетине ээ болуу менен бирге, кыймыл-аракеттин аткарылыш өзгөчөлүгүнүн белгисин да мүнөздөйт. Бул кубулуштун мааниси *сал, кой, кал, жибер, ташта* жана *түш* жардамчы этиштеринин түгөйлөрү

менен айкалышканда даана байкалат. Ошондуктан бирдей эле түгөйлөрдүн ар бир форманын жалганышына жараша маанилери өзгөрүп турат. Маселен негизги түгөйгө –*ып* чакчыл формасы уланып, ага *сал* жардамчы түгөйү жалганып *айтып сал, берип салды, кошуп сал, коюп салам, жазып сал, алып сал, көтөрүп сал, айтып салба, сүйлөп сал, ырдап сал* сыяктуу татаал этиштер жасалат. Бул жерде *айтуу, берүү, кошуу, коюу, жазуу, алуу, көтөрүү, сүйлөө, ырдоо* сыяктуу кадимки кыймыл-аракеттин ар кандай жагдайын билдирген жай этиштерге *сал* жардамчы этиши уланып, ошол кыймыл-аракеттин өзгөчө тездик менен, чечкиндүү аякташын туюндурган татаал түшүнүк пайда болду. Булардын ичинен макалада *сал, кал* жана *кой* жардамчы түгөйлөрү жөнүндө сөз болот.

Сал жардамчы этиши учурда өзүнүн баштапкы маанисинен (т. а. нерсени бир нерсенин ичине же бетине жайлаштыруу, коюу, жаюу, төшөө) кыймыл-аракеттин толук жана ыкчам иштелип бүткөндүгүн билдирүү маанисине өтөт. Айрым окумуштуулардын изилдөөлөрүндө *сал* жардамчы этиши өз маанисин жоготуп, кыймыл-аракеттин аткарылыш өзгөчөлүгүн гана билдирип калгандыгын эске алып, бул жардамчы этиш менен уюшулган айкалыш татаал этиш болуп эсептелбейт деген көз карашты карманышат [1. 20-24, 2, 11-12, 3, 16-164]. Бирок кыргыз тилинин сөз жасоо системасын эске алуу менен, бул пикирге кошула албайбыз. Себеби, эки же андан артык түгөйлөрдүн биригүүсүнөн жасалган татаал этиштер бир бүтүн бирдик катары уюшулуп, бирдиктүү семантикалык маанини туюндурат. Татаал этиштер билдирген кыймыл-аракет адам баласынын аң-сезиминде биртутап кыймыл катары кабыл алынгандыктан, татаал кыймылга жатат.

Айтып салуу, берип салуу, кошуп салуу, коюп салуу, жазып салуу, алып салуу, көтөрүп салуу, айтып салбоо, сүйлөп салбоо, ырдап салуу мисалдарынан көрүнүп тургандай, бул татаал этиштерде кыймыл-аракеттин айтылган мезгилге карата толук иштелип бүткөндүгү же буйруучунун белгилүү убакыттын ичинде кыймыл-аракеттин толук иштелишине чечкиндүү көңүлдүн бурулгандыгы болуп эсептелет. Мисалы: 1. Тиги бирөө сайдан чыгып бараткан уйларды таш ыргытып, кайра *тосуп салды* (М.Э.). 2. Зындандын темир оор капкагын шарак эттире *жаап салды*. 3. Бекназар Исхакты акбоз аргымактын үстүнө *ыргытып салды*.

4. Кыш да катуу болуп, кар тизден өйдө *жаап салды*. (Т.К.). –ып+сал конструкциясынын мааниси контекстке жараша так ачылат. Мисалдардагы *тосуп салуу, жаап салуу, ыргытып салуу* сыяктуу татаал этиштер да кыймыл-аракеттин атайылап, чечкиндүү түрдө ыкчам аткарылганын туюндурат.

Ал эми *сал* жардамчы түгөйү –а/-е/-й чакчылдын формаларын улаган негизги түгөй менен айкалышканда кыймыл-аракеттин чечкиндүү түрдө өтө тездик менен аткарылганын мүнөздөйт. *Карай сал, бере сал, айта сал, кое сал, ырдай сал, ала салды* деген татаал этиштердин эки түгөйү биригип келип тездик, айрым учурда капыстык маанисин билдирген бир бүтүндүккө айланган. Бул учурда, тагыраак айтканда –а/-е/-й +сал формасына бардык эле тубаса жана туунду этиштерди түгөй кылып алууга мүмкүн эмес. Маселен *күлө салды, баса салды, чуркай салды* деп айтууга болбойт, себеби мааниси кыргыз адабий тилинин нормасына туура келбейт да, сүйлөм стилистикалык жактан бузулат. Ошондуктан сөз болуп жаткан конструкция айрым гана мааниси төп келген этиштер менен гана айкалышат да, аз өнүмдүү татаал этиштердин категориясына кирет.

Кал жардамчы түгөйү. Кыймыл-аракеттин аткарылыш өзгөчөлүгүн туюндурган татаал этиштерди **кал** жардамчы түгөйү да уюштура алат. Татаал этиш жасоодо *кал* жардамчы түгөйү интенсивдүүлүк, тездик, маанисин билдирип, өзүнө чакчылдын –а/е жана –й формасына уланганда *сал* этишине да семантикалык жактан үндөшүп кетет. Мындай учурда бул эки жардамчы түгөйдү бири-бири менен алмаштырып айта берүүгө мүмкүн. Мисалы: *Китепти бере сал – китепти бере кал. Атаңа айта сал – атаңа айта кал. Кирди жууй сал – кирди жууй кал. Бешикке баланы бөлөй сал – бешикке баланы бөлөй кал. Бер жана сал, бер жана кал, айт жана сал, айт жана кал, жуу жана сал, жуу жана кал, бөлө жана сал, бөлө жана кал* этиштери өз алдынча турганда бири-бирине эч байланышы жок тең маанидеги тубаса этиштер, сүйлөм ичинде өз алдынча туруп белгилүү бир милдет аткара алышат. Бирок татаал этиштин тутумуна түгөй катары колдонулганда бири-биринен ажырагыс бирдиктүү бир кыймылды туюндуруп, маанилери жуурулушуп кетет.

Кал жардамчы түгөйү татаал этиш

жасоодо өтө өнүмдүү жардамчы түгөйлөрдүн катарына кирет. Ал негизги түгөйгө уланып татаал этишти уюштуруучу чакчыл формалардын бардыгы менен айкалыша берет. Татаал этишти уюштурууда аз өнүмдүү болгон чакчылдын -ганы мүчөсүнөн кийин да колдонулат: урганы калды, айтканы калды, сатканы калды, бергени калды, көргөнү калды. -ганы чакчыл формасына жардамчы түгөйдүн айкалышы боюнча Б. М. Юнусалиев төмөндөгүдөй оюн айткан: “Кал” сочетаясь с достигаемыми деепричастиями на “ганы”, указывает, что процесс действие “вот-вот” должен начинаться. Например: Шам өчкөнү калды – свет вот-вот потухнет, Кыш түшкөнү калды – зима вот-вот наступит, Эгин бышканы калды – хлеб вот-вот поспеет” [4, 126].

Ошондой эле негизги түгөй катары колдонула турган этиштердин дээрлик бардыгына *кал* этиши жардамчы түгөй боло алат да, татаал сүйлөм ичинде ар башка негизги түгөйгө айкалып бир нече жолу жардамчы түгөй катары түрдүү мааниде колдонулуу мүмкүнчүлүгү бар. Мисалы: Соода менен Сыр боюна *барып калып*, Ак Эркем ошондо он беште экен, даланын кызыл гүлүндөй ачылып калган кези экен, көрүп, көңүлүм *байланып калды*. (Т. К.) Сүйлөмдө *барып калуу* татаал этиши кыймыл-аракеттин капысынан, ойдо жок жерден аткарылганын туюндурса, *байланып калуу* татаал этиши аркылуу кыймыл-аракеттин убакыт ченеминдеги туруктуулугун билдирип калат.

-ып формасындагы чакчылдар менен айкашканда *кал* жардамчы түгөй катарында өткөн чакта кыймыл-аракеттин толук иштелип бүткөндүгүн, өз жайында болуу же болбосо кыймыл-аракеттин тез жана чечкиндүү аткарылыш маанисин туюндурат.

Эжемдин чаңырган дабышы менен эл жыйналып калды. Бир аз ойноп жүрүп, эриккен кезде кайра кетип калды. Ошол мүнөттө топ козу бөлүнүп алып, жүрүп калды. Аркы кырдан аша коюп койлор да келип калды. (М.Э.) Берилген мисалдарда – ып+кал конструкциясы алдындагы негизги түгөйдүн маанисине ылайык кыймыл-аракеттин иштелүү даражасын, капыстыктан чечкиндүү аякташын туюндурат.

Айрым учурда ушул эле формада жасалган татаал этиштер контекстке жараша кыймыл-аракеттин бир орунда токтоп калышы же убакыт мейкиндигинде улам кайталанып, байма-бай аткарылып тур-

ган иш-аракетти чагылдырат. Мисалы: *Бирин-серин эл кап бөктүрүп алып, орус поселекторуна чубап калган.* (М. Э.) *Ал шартнама боюнча кокус согуш чатагы чыгып калса, өз ара жардамдашуу макулдашылган эле... - деп, эсине салып, тиктеп калды.* (Т.К.) Эгерде жогорудагы эки топтогу мисалдардагы *жыйналып калуу, байланып калуу, кетип калуу, жүрүп калуу, келип калуу, чубап калуу, тиктеп калуу* деген татаал этиштерди контексти жок жалкы ала турган болсок, алардын аткарылыш өзгөчөлүгүндө эч айырма болбогон сыяктанат. Контексттин ичинде гана өзүнүн семантикасын толугу менен ачып бере алды. Мындай учурда татаал этиштин табиятын ачууда контексттин да аткарган кызматы чоң.

Дал ушул эле конструкцияга кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү отур, тур, жат жана жүр этиштери негизги түгөй болуп айкалышканда бул этиштердин мааниси менен жуурулушуп, өзүнүн бир орунда калуу мааниси да толук ачылгандыгын көрсөтүп турат. Мисалы: *Бетимди аткып алчудай болуп, көзүн акшыйтып, алдыма какайып туруп калды. Ушундан он күн өтпөй бир Бурмакеден башкабыз текши ооруп жатып калдык. Эшим салбырап отуруп калды. Үйүнө кете албай көпкө жүрүп калды.* (М. Э.) Бул мисалдардагы *туруп калуу, жатып калуу, отуруп калуу, жүрүп калуу*, татаал этиштери лексикалык бир бүтүндүккө ээ болуу менен убакыт ченеминде бир орунда убактылуу калуу маанисинде колдонулат.

Ошондой эле *кал* этиши негизги түгөй милдетин да аткарып, бири негизги түгөй, бири жардамчы түгөй болгон учурлар да кездешет: *Атамдыкында калып калды. Ошентип эки жаш бул айылда калып калышкан.* Мындай учурда *калып калуу* татаал этиши кыймыл-аракеттин бир орунда болуу, убакыт ченеминде узакка созулган туруктуулук маанисин туюндуруп, *кал* этиши жардамчы түгөй катары да, негизги түгөй катары да баштапкы маанисин сактап калат. Андан сырткары *калып калуу* татаал этиши мелдештен жеңилүү, утулуп калуу маанисин да туюндурат. *Кал* жардамчы түгөйү сүйлөм ичинде үч компоненттүү татаал этишти да уюштурат. Мисалы *окумуш боло калды, айтымыш боло калды, уктамыш боло калды.* Такое сочетание часто часто применяется когда действующее или говорящее лицо переключается на другой вид действия или состояния, из динамики движения в статику [4, 125].

Кыргыз адабий тилинин грамматикасында: тангыч –ба мүчөсү жалгангандагы маанинин берилиши жагынан *кал* жардамчы этиши *кой* деген этиш бирдей: жазбай койду, келбей калды, жазбай койбо, келбей калба ж.б.–деп жазылган [5, 341]. Бул пикирге толук кошулууга мүмкүн эмес. Ырас, эгерде татаал этиштин эки компонентине тең тангычтын –ба мүчөсүн улап, жазбай койбо, келбей калба десек, *кой* жардамчы этиши менен *кал* жардамчы этиши үндөшүп, маанилик жактан бир синонимдик талаага кирип калат. Ал эми тангычтын –ба мүчөсү негизги түгөйгө гана уланганда *кой* жана *кал* жардамчы этиштери аркылуу жасалган татаал этиштер сүйлөм ичинде ар башка маанинде колдонулат. Мисалы: айтпай койду, жазбай койду деген татаал этиштерде субъект тарабынан атайылап, кандайдыр бир себептин негизинде аткарбай коюшу жөнүндө сөз болот. Тамактын тартышынан оңой менен

муунубузга күч кирбей койду. Кечээ эмне болгонун такыр айтпай койду (М.Э.). Ал эми айтпай калды, жазбай калды деген татаал этиштерде кыймыл-аракет капысынан же айрым жагдайлардын себебинен ишке ашпай калгандыгы жөнүндө сөз болот. Былтыр эгин болбой калган. Ашууга барганда аттары тартпай калды (М.Э.).

Жыйынтыктап айтканда, татаал этиш жасоодо жардамчы компоненттердин ролу өтө чоң. Жардамчы компонентти татаал этиштерди жасоочу *негизги форма* деп кароого болот, анткени алар тилдеги түрдүү этиштерге тиркешип, алардан татаал этиш жасайт. Татаал этиш жасоочу форма катары жардамчы компоненттер бир нече татаал этиштин составында кездеше берет. Ар кандай маанидеги татаал этиш жасай турган жардамчы этиштердин арасынан анын аткарылыш өзгөчөлүгүн жогоруда сөз болгон *негизги формалар* аткарып келет.

Адабияттар:

1. Касимова Б. Сложные глаголы в современном казахском языке. Автореферат дис... канд. фил. наук. / Б.Касимова. – Алма-Ата, 1991.–29с.
2. Харисов А.И. Категория глагольных видов в башкырском языке. –Уфа, 1944.–215стр.
3. Вопросы грамматики тюркских языков. –Алма-Ата, 1958.– 250стр.
4. Юнусалиев Б.М. Вспомогательные глаголы в киргизском языке. – Бишкек, 2022.–152.
5. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. I бөлүм. Фонетика жана морфология , – Фрунзе, 1980.– 537.

УДК 811.512.154

Джаманкулова К. Т.

филология илимдеринин доктору
*Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз
тил илими кафедрасынын профессору*

АКАДЕМИК Б. ОРУЗБАЕВАНЫН ИЛИМИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ**Джаманкулова К. Т.**

доктор филологических наук
Професор кафедры кыргызского языкознания КНУ

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКАДЕМИКА Б. ОРУЗБАЕВОЙ**Djamankulova K. T.**

Doctor of Philological Sciences
Professor of the Department of Kyrgyz Linguistics KNU

SCIENTIFIC ACTIVITY OF ACADEMICIAN B. ORUZBAEVA

Аннотация. Макалада академик Б. Орузбаеванын илимий ишмердүүлүгү тууралуу сөз болот. Орузбаеванын Караколдогу М.Горький атындагы педагогикалык окуу жайын, мугалимдер институтун, Фрунзедеги Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун кыргыз тили жана адабияты факультетин, СССР Илимдер Академиясынын кыргыз филиалынын аспирантурасын аяктагандыгы айтылат. Макалада Б. Орузбаеванын илимий ишмердүүлүгү Кыргыз илимдер академиясында тил жана адабият институтунда башталгандыгы, «Кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чагы» темада кандидаттык, «Азыркы кыргыз тилинде сөздөрдүн жасалышы» деген темада доктордук диссертациясын коргогондугу белгиленет. Макалада окумуштуунун кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чагы, кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышы, сөз, сөздүн түзүлүшү, уңгу, уңгу сөздөрдүн муун жана тыбыштык түзүлүшү, кыргыз терминологиясы ж. б. эмгектери каралат. Академик Б. Орузбаеванын кыргыз тил илимине кошкон салымы белгиленет.

Негизги сөздөр: педагогикалык институт, Кыргыз илимдер академиясы, кандидаттык диссертация, доктордук диссертация, этиштин өткөн чагы, сөз жасоочу аффикстер, сөз, уңгу, терминология.

Аннотация. В статье говорится о научной деятельности академика Б. Орузбаевой. Упоминается, что Орузбаева окончила педагогическое училище имени М. Горького в Караколе, педагогический институт, факультет кыргызского языка и литературы Кыргызского государственного педагогического института во Фрунзе, аспирантуру Кыргызского отделения Академии наук СССР. В статье отмечается, что научная деятельность Б.Орузбаевой начинается в Институте языка и литературы АН Кыргызской Академии наук. Она прошла путь с должности научного сотрудника до директора названного института. Подчеркивается, что Б.Орузбаева защитила кандидатскую диссертацию на тему «Прошедшее время глагола в кыргызском языке», а также докторскую диссертацию на тему «Словообразование в современном кыргызском языке». В статье рассматриваются анализы научной работы Б.Орузбаевой на тему прошедшее время глагола в кыргызском языке, словообразовательные аффиксы в кыргызском языке, образование слов в кыргызском языке, слово, структура слова и т.д. Отмечается большой вклад академика Б. Орузбаевой в развитие кыргызского языкознания.

Ключевые слова: педагогический институт, академия наук КР, кандидатская диссертация, докторская диссертация, прошедшее время глагола, словообразовательные аффиксы, слово, структура слова.

Annotation. The article talks about the scientific activities of Academician B. Oruzbaeva. It is mentioned that Oruzbaeva graduated from the M. Gorky Pedagogical School in Karakol, the Pedagogical Institute, the Faculty of Kyrgyz Language and Literature of the Kyrgyz State Pedagogical Institute in Frunze, and graduate school at the Kyrgyz Branch of the USSR Academy of Sciences. The article notes that B. Oruzbaeva's scientific activity begins at the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kyrgyz Academy of Sciences. She worked her way up from the

position of researcher to the director of the named institute. It is emphasized that B. Oruzbaeva defended her PhD thesis on the topic "The past tense of the verb in the Kyrgyz language", as well as her doctoral dissertation on the topic "Word formation in the modern Kyrgyz language". The article discusses analyzes of the scientific work of B. Oruzbaeva on the topic of the past tense of the verb in the Kyrgyz language, word-formation affixes in the Kyrgyz language, the formation of words in the Kyrgyz language, word, word structure, etc. The great contribution of Academician B. Oruzbaeva to the development of Kyrgyz linguistics is noted.

Key words: pedagogical institute, Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, candidate's thesis, doctoral dissertation, past tense of the verb, derivational affixes, word, word structure.

Академик Б. Орузбаеванын билимге, илимге ынтызарлыгы бала кезинен эле башталган. Ал Каракол шаарындагы жети жылдык мектепти аяктагандан кийин, Караколдогу М. Горький атындагы педагогикалык окуу жайын (1940) жана мугалимдер институтун (1942) бүтүргөн.

1945-жылы Фрунзедеги Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институттун кыргыз тили жана адабияты факультетин аяктаган, андан соң СССР Илимдер Академиясынын кыргыз филиалынын аспирантурасында окуган. 1952-жылы «Кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чагы» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон.

Б. Орузбаеванын алгачкы монографиясы «**Формы прошедшего времени в киргизском языке**» (1955) [1] деп аталат. Окумуштуу этиштин чактарына аныктама берет, анын өткөн чак, учур чак, келер чак формаларын талдайт. Өткөн чакты аффикстери *-ган, -ды, -гандыр*.

Б. Орузбаеванын эмгегинде кыргыз тилиндеги өткөн чактын көбүрөөк изилденген формалары *-ды (-ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү)* болуп эсептелери, жакталыш схемасы боюнча кыска жак мүчөлөрү *(-м, -ң, -ңыз, -ки ж.б)* менен айкалышып келери айтылат [1, 9]. Өткөн чак *-ды* аффикси менен уюшулса, *берки өткөн чак* деп аталат. Ал өз ичинен 1) *«берки айкын өткөн чак*, 2) *берки капыскы өткөн чак* деп экиге бөлүнөт [1, 5].

Б. Орузбаева *-ды* формасындагы этиш сүйлөөчүнүн өткөн чактагы конкреттүү кыймыл-аракетин билдирерин айтып, ошону менен бирге анын кошумча маанилерине токтолот. *-ды* мүчөсүндөгү этиш жакында болуп өткөн аракетти гана эмес, эбак болуп өткөн кыймыл-аракетти да билдирет. Окумуштуу *-ды* формасынын сүйлөөчү тарабынан иштелген, же башкалар тарабынан жасалып, ал күбө болгон кыймыл-аракетти же нерсенин абалын, ошондой эле аныкталган фактылардын негизинде болуп өткөн кыймыл-аракетти конкреттүү же ачык

көз алдыга келтирүү менен ага баа берүү иш-аракетин билдирерин мисалдар менен бышыктайт. Ал: «...правы авторы, которые называют образование на *-ды* прошедшим достоверным, категорическим или определенным» [1,17], - дейт.

Б. Орузбаева *-ды* формасындагы өткөн чактагы этиш бардык этиштик негиздерден түзүлүп, бардык жактарда, чактарда, оң жана терс жана суроону билдирүүчү (*-бы*) формаларында тура аларын (*Мен бардым, сен келбедиң, окудуңбу?*) маалымдайт [1, 17].

-ды формасы аркылуу уюшулган этиштик баяндоочтордун жакталышы кеңири талданат. Ал «...аффикс *-ды (-ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү)*, ...в схеме спряжения сочетается с краткими личными окончаниями (*-м, -ң, -ңыз, -ки*) и т.д.», - дейт [1, 9], «жазды» деген өткөн чактагы сөздү 1- жана 2-жактын жекелик жана көптүк түрү, оң жана терс формалар боюнча жактайт.

Б. Орузбаева кыргыз тилинин жакталыш схемасында II жактын көптүк түрүндөгү силер (*сиздер эмес*) деген ат атоочтун көрсөткүчүндө өзгөчөлүк бар экендигин белгилейт. Бул өзгөчөлүк көптүктү билдирүүчү *-лар* мүчөсүнө байланыштуу. Окумуштуу *-лар* мүчөсүнөн биринчи «*л*» түшүп каларын, натыйжада *ды+ң+ар* айкалышы (*ды+ң+лар* дын ордуна) келип чыгарын, тактап айтканда, силер *ал+ды+ң+ар* дын ордуна (*ал+ды+ң+дар эмес*) болорун айтат. Адабий тилден айырмаланып, Чүй өрөөнүндө казактар, айрымдары чала казактар менен коңшу жайгашкан райондордо гана *-ды+ң+дар* формасы кездешет [1,14].

Б. Орузбаева эмгегинде *-ды* формасынын III жагынын көптүк түрүнүн оформленисинде да дал келишпөөчүлүктөр бар экендигине токтолот. Кыргыз тилинде «алар *ал+ыш+ты* жана алар *ал+ды* – они взяли» (тоолуу алтай тилиндегидей) колдонуларын, башка тилдерде *ал+ды+лар* тибиндеги түзүлүш колдонуларын айтып, бул боюнча Н. К. Дмитриевдин «первоначально для 3-го лица обоих чисел употреблялась одна форма (то же и в

собственной категории принадлежности)», - деген пикирине таянат. Б. Орузбаева: «Следовательно формы на *-ыш+ты* и *-ды+лар* являются уже вторичными образованиями», [1, 14] – деген жыйынтыкка келет.

Эмгекте *-ган* формасы менен уюшулса, *байыркы өткөн чак* деп аталат, ал өз ичинен *байыркы айкын өткөн чак* жана *байыркы капыскы өткөн чактарга* бөлүнөт [1, 6].

Мындан тышкары өткөн чактын төмөнкүдөй маанини билдирген түрлөрү да берилет: белгилүү өткөн чак (жаз+ды); белгисиз өткөн чак (жазган+сың); субъективдүү өткөн чак (жазыптыр+сың); көпкө созулган өткөн чак (жазчумун).

Өткөн чак *эле экен* деген жардамчы сөздөр аркылуу жасалып, эчаккы өткөн чакты: эчаккы белгилүү өткөн чак (жаздым эле); эчаккы белгисиз өткөн чак (жазган экенмин); көпкө созулган өткөн чак (жазчу элем) билдирет [1, 6].

Келер чак жакынкы келер чак (жазамын) жана арсар келер чак (жазармын) болуп экиге бөлүнөт [1, 6].

Өткөн чактын формаларынын ичинде *-чу*, *-ыптыр* формалары да каралган, бул мүчөлөр аркылуу уюшулган этиштердин учур чактык маанилери талдоого алынып, кыргыз тилиндеги факты-материалдар менен тастыкталган.

1958-жылы Б. Орузбаеванын «**Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер** (кыскача маалымат)» [2] деген эмгеги жарык көрөт. Мында автор өзүнүн алдына кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстердин негизгилеринин тизмесин сөз түркүмдөрү боюнча санап чыгып, алардын жардамы менен жасалган сөздөрдүн кээ бир лексико-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө кыскача токтолуу максатын койгон [2,3].

Окумуштуу эмгекте сөз жасоо системасынын масштабы жагынан өтө чоң орунду ээлеген тиби аффиксация же морфологиялык тип болуп эсептелерин жана сөз жасоонун бул тибинин бирден бир каражаты болуп сөз жасоочу аффикстер болуп эсептелерин баяндайт [2, 7]. Сөз жасоочу аффикстер сөз түркүмдөрү боюнча төмөндөгүдөй мүнөздөлөт: Атооч сөздөрдөн зат атоочторду жасоочу аффикстер [2, 78-27]; этиш сөздөрдөн зат атоочторду жасоочу аффикстер [2, 27-49]; сын атоочту жасоочу аффикстер [2, 49-57]; тактоочторду жасоочу аффикстер [2, 57-59]; сан жана ат атоочторду жасоочу аффикстер [59-6.]; этиштерди уюштуруучу аффикстер [2, 59-67]. Эмгекте аталган сөз жасоочу аффикстердин түрк тилдеринде берилиши да

каралган. Орузбаева 1964-жылы «**Словообразование в киргизском языке**» деген темада докторлук диссертациясын жактайт. Окумуштуунун аталган темадагы монографиясында сөз жасоо тууралуу жалпы маалымат, анын мүнөздөмөсү, сөз жасоонун жолдору, түрлөрү ж.б. маселелер каралат жана кыргыз тилиндеги факты-материалдар менен талданат. Сөз жасоого автор төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: «тилдеги бардык сөздөргө (б.а., лексикалык катмарларга) морфосемантикалык жактан көз жүгүртсек, ар бир төл сөздүн түзүлүш курамына – уңгусуна, ага айкашуучу куранды мүчөлөрүнө жана ошол мүчөлөрдүн түзүлүш касиеттерине, уңгулардын өз ара айкалыштарына жана туруктуу лексикалык бирдиктерди түзүү эрежелерине көңүл бурууга туура келет. Тил илиминин мына ушул маселелеринин бардыгын өз ичине камтып, ага илимий түшүндүрмө берүүчү бөлүмү сөз жасоо (словообразование) деп аталат», - дейт [3, 201].

Б. Орузбаева сөз жасоо термини эки түрдүү колдонуларын белгилейт: «Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай карааттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн билдирет» [4, 247]. Окумуштуу сөз жасоонун мааниси тигил же бул сөз түркүмүнө кирген айрым гана сөздөргө тиешелүү болорун айтып, сөз жасоочу негизги бирдиктерди - *негиз*, анын *түрлөрү жана куранды мүчө* түзөрүн белгилейт. Негиз *тубаса негиз*, *туунду негиз* жана *түзүүчү негиз* болуп 3кө бөлүнөт [4, 248-249].

Түзүүчү негиз - бул куранды мүчөнү алып салгандан кийин калган туунду негиздин бөлүгү. Туундулук катыш – сөз жасоодогу борбордук түшүнүк. *Туундулук катыш* – бул түзүүчү негизге бир нече туунду сөздүн маани жактан да, форма жактан да шартталып тургандыгы. Мисалы, *акылдуу*, *акылсыз* сөздөрү маани жактан да, турпат жактан да *акыл* сөзүнүн болушун талап кылып турат [3, 250].

Окумуштуу куранды мүчөлөр сөздүн маанисин да, турпатын да өзгөртүп, андан жаңы сөз жасай тургандыгын айтып, төмөнкүдөй мисалдарды келтирет: *өрт (зат) > өрттө (этиш)*, *бас (этиш) > басма (зат)* [4, 250].

Ошондой эле сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби талданат. Б. Орузбаева тилдин сөз жасоо системасы жеке эле сөз жасоочу мүчөлөр (курандылар) ме-

нен чектелбестен, эркин (бир гана муундан же уңгудан турган) сөз маанилүүлүгүнөн да, сөздөрдүн туруктуу айкаштарынан да, ширешкен (бириккен) уңгулардан да түзүлүп, же ар түрдүү ыкмалар аркылуу бүтүн сөздөрдү кыскартып, жаңы сөздөрдү жасоо жолдору менен өз алдынча сөз деген түшүнүккө коюлуучу талаптарга жооп бере алуучу лексемаларды камтыган эрежелерден турарын, жасалуу ымаларына жараша сөздөр *мүчөлөмө* (морфологиялык), *айкашуу* (аналитикалык же синтаксистик), *лексикалык* (сөздөрдүн маанилерин өзгөртүү, экинчи терминология боюнча - семантикалык) жолдору менен жасаларын жана ал ыкмалар ушундайча аталарын белгилейт [4,254-255].

Татаал сөздүн негизги белгилери катары анын экиден кем эмес сөздүн тизмегинен турары, лексикалануусу, морфологияга тиешелүүлүгү, номинативдик функция аткаруусу, жаңы түшүнүк туюнтуу мүмкүнчүлүгү, сөз жасоого тиешелүүлүгү эсептелерин белгилейт. Окумуштуу сөздөрдү жасоодо синтаксистик жолдун олуттуу мааниге ээ экендигине токтолот. Аналитикалык ыкма аркылуу жасалган сөз жаңы түшүнүктү туюндура тургандыгын, анын жасалуу жолдорун тилдик-факты материалдардын негизинде ачып берет.

Окумуштуу синтаксистик-аналитикалык ыкма аркылуу жасалган татаал сөздөрдү үчкө бөлүштүрөт: 1. Бириккен жана тарыхый татаал сөз же (азыркы жөнөкөй сөз); 2. Азыркы татаал сөз; Кош сөз [3, 184-186].

Татаал сөздөрдүн мындай классификациясына карата К. О. Ураимов мындай деген пикирин билдирет: «Татаал сөздөр мурдатан эле кошмок сөз, кош сөз, кыскартылган сөз деп, кээде бириккен сөз деген түрү да колдонулуп, классификацияланып келет. Академик Б. Орузбаеванын тарыхый татаал сөз же азыркы жөнөкөй сөз дегенине бириккен сөздөр туура келсе, азыркы татаал сөз дегенине кошмок сөз туура келет» [5,197].

1980-жылы «**Кыргыз адабий тилинин грамматикасы**» [6] академиялык грамматикасында (татаал сөз бөлүмүн Б. Орузбаева жазган) окумуштуу «Эки же андан көп компоненттерден түзүлгөн сөздөрдүн туруктуу айкашы лексикалык бир мааниде колдонулса, алар татаал сөздөр деп аталарын» (мисалы, *өнөр жай*, *мал чарбасы*, *үндөштүк закону*, *кошумча баа*, *чыр-чатак* ж.б.) айтып, татаал сөздөр маанилик жактан жөнөкөй сөздөр сыяктуу эле белгилүү бир түшүнүктү билдирерин жана маанини тактай тургандыгын, ал

эми айрым татаал сөздөр маанини жалпылап көрсөтөрүн мисалы, *мал-сал*, *бала-бакыра* ж.б.) белгилейт [6, 100].

Бул жерде Б. Орузбаева татаал сөздөрдү төрткө бөлөт: 1. Кошмок сөздөр (азыркы татаал сөздөр); 2. Бириккен сөздөр (тарыхый татаал сөздөр); 3. Кыскартылган сөздөр; 4. Кош сөздөр [6].

2009-жылы жарык көргөн «**Кыргыз адабий адабий тили**» аттуу академиялык басылманын «Сөз жасоо» деген бөлүмүндө [7] (автору Б. Орузбаева) татаал сөздөрдүн жасалуу ыкмалары, мурун берилгендей эле, *мүчөлөмө* (морфологиялык), *айкашуу* (аналитикалык же синтаксистик), *лексикалык* (сөздөрдүн маанилерин өзгөртүү, экинчи терминология боюнча - семантикалык) жолдору менен жасалаары айтылган. Сөз жасоонун айкашуу ыкмасына мүнөздөмө берип жатып, бул ыкма аркылуу бул же тигил сөз тизмектери жаңы маанини билдирүү үчүн ажырагыс бир сөз айкашын түзүп каларын айтат. Болгондо да, тилибизге мүнөздүү, ар кандай синтаксистик сөз айкаштары негизделүүчү сөз байланыштары (ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, кыйышуу) колдонулуп, туруктуу сөз айкаштары, кошмок сөздөр да түзүлөт. Мисалы, *төө+куйрук*, *көк+шибер*, *бодо+мал*, *беш+көкүл*, *өнөр+жай*, *калем+сап*, (ыкташуу), *кол+кой*, *көз+сал* (башкаруу), *көк+асаба*, *сары+кар* (кыйышуу) сыяктуу татаал (кошмок) сөздөрдүн жасалышы кашаанын ичинде саналган синтаксистик байланыштарга негизделип турат (булардын бардыгы бирге жазылат) дейт окумуштуу [7, 254].

Окумуштуу татаал сөздөрдө «бириккен сөздөр» деп аталган түрлөрү да ушул жогорудагы ыкмага негизделип жасаларын белгилейт. Мисалы; *былтыр<бир+жылдыр*, *басмайыл<басма+айыл*, *бүгүн<бу+күн*, *өйүз<о (тетиги, тиги* маанисиндеги ат атооч)+жүз (*бет, тарап* маанисиндеги сөз) [7, 254].

Мында бириккен сөздөргө карата «Мындай сөздөр лексикага бүгүнкү күндүн баасында мамиле кылганда жөнөкөй сөздөрдүн эле катарына кошулат. Ал эми татаал сөздөрдүн катарына тарыхый этимологиялык планда гана кошулат» [7, 254] деген түшүндүрмө берилген. Бул сөз жасоо маселелеринин даде да болсо мындан аркы илимий иликтөөлөргө муктаж экендигин көрсөтүп турат.

Окумуштуу сөз жасоонун лексика-семантикалык, фонетикалык, морфологиялык ыкмаларын кеңири талдоого алган [7, 257-261].

Б. Орузбаеванын «Сөз (сөздүн түзүлүшү)» деген монографиясы 1994-жылы жарык көргөн. Эмгектин негизги бөлүмдөрүндө кыргыз тилиндеги уңгулардын тыбыштык түзүлүштөрү жана семантикалык өзгөчөлүктөрү талданат. Бул маселелер менен катар эле автор сөз жана уңгу, семантика жана семасиологиянын аспектилерин, маани жөнүндөгү теориялык маселелерге да токтолгон [8, 10].

Окумуштуу жыйналган материалдарды тыбыш составы (муун-морфема) түзүлүшүнө ылайык типтештирип алып, аларды түзгөн айрым морфемалар жөнүндө, алардын карым-катнаштарын, айкалышуу жолдорун типтүү мисалдардын негизинде талдоого алган [8, 10]. Мисалы, *күндүз* - днем тактоочу *күн* - солнце, *день*+*-дүз*//*-түсдү* изилдөөчүлөрдүн бирдаары < - *д+з* айкаштарынан турган куранды десе, Э. В. Севортян мындай мүчөнүн жардамы менен жасалган башка сөздөр болбогондуктан, аны маанисинен ажырап калган өз алдынча сөз болгондугун ыктымалдайт (ЭСТЯ, III, 103) [8, 193], - дейт автор. Автор тарабынан аталган эмгектин теориялык базасы, фундаменти катары ата-мекендик, анын ичинде совет дорунда изилдөө жүргүзгөн тилчи илимпоздордун, түркология илиминде кесиптенген окумуштуулардын жана кыргыз тил илиминин ар кайсы салааларында эмгектенип келе жаткан изилдөөчүлөрдүн эмгектериндеги көз караштар, пикирлер пайдаланылгандыгы айтылат. Б. Орузбаеванын жогорку окуу жайларынын филология факультети үчүн жазылган «Сөз курамы» аттуу эмгеги 2000-жылы [9] жарык көргөн. 1994-жылы Б.Орузбаеванын «Кыргызский язык: Краткий грамматический очерк» аттуу эмгеги

басмадан чыккан [10]. Орус тилдүү окурмандарга арналып жазылган бул эмгекте кыргыз тилинин фонетика, морфология, синтаксис жана лексикасы боюнча кыскача мүнөздөмө берилген.

Биз жогоруда академик Б. Орузбаеванын кыргыз тилинин грамматикасына, лексикологиясына байланыштуу эмгектерин карадык. Булардан тышкары Б. Орузбаева - кыргыз тилинин лексикографиясына, терминологиясына да өзүнүн бараандуу салымын кошкон окумуштуу. Ал «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (1972), «Кыргыз терминологиясы» (1983) аттуу эмгектердин автору. Академик Б. Орузбаева КСЭнин башкы редактору болуп иштеп турганда Кыргыз Советтик Энциклопедиясынын жарык көрүшүнө чоң салым кошкон. Ошондой эле республикада кыргыз тилинин, мамлекеттик тил маселелеринин өнүгүшүнө активдүү катышкан. Б. Орузбаева - кыргыз тилинин актуалдуу маселелерин, жетишкендиктерин эл аралык деңгээлде илимий коомчулукка тааныткан окумуштуу.

Академик Б. Орузбаеванын илимий мурасын мындан ары улантуу б.а. лексикология, лексикография, терминология маселелерин илимий негизде изилдөөнү улантуу учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат. Лексикология маселелери илимий иликтөөгө муктаж. Илимий-техниканын өтө тездик менен өнүгүү мезгилинде, кыргыз лексикасына ички жана тышкы факторлор аркылуу активдүү кирип жаткан сөздөрдү жөнгө салуу, тартипке келтирүүнү колго алуу - учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат. Котормо сөздүктөрдү, ар кандай тармактык ж.б. сөздүктөрдү чыгаруу да күн тартибиндеги маселелерден.

Адабияттар:

1. Орузбаева Б. Формы прошедшего времени в киргизском языке. -Ф.: 1955. – С.61.
2. Орузбаева Б Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер (кыскача маалымат). -Фрунзе, 1958. – 67 б.
3. Орузбаева Б.Ө. Словообразование в киргизском языке. - Ф.:1964. – С. 270.
4. Орузбаева Б. Сөз жасоо/Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек. 2009. – 928 б.
5. Ураимов К.О. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн кийинки эмгектерде изилдениши / Известие вузов Кыргызстана. № 10, 2017. - 197-2001-66.
6. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы". I бөлүм, Фонетика жана морфология. 1980.
7. Орузбаева Б. Сөз жасоо / Азыркы кыргыз адабий тили. - Б.: Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек: 2009. – 928 б.
8. Орузбаева Б. Сөз (сөздүн түзүлүшү). - Бишкек: «Илим», 1994. – 200 б.
9. Орузбаева Б. Сөз курамы. -Бишкек: 2000, Мектеп.
10. Б.Орузбаева. Кыргызский язык: Краткий грамматический очерк». -Б.: Илим, 1994. - С.71.

УДК 81-11(575.2) (04)

Джунушалиева Г. Ж.
жетектөөчү илимий кызматкер
КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

МАХМУД КАШКАРИ - АРЕАЛДЫК ЛИНГВИСТИКАНЫН НЕГИЗДӨӨЧҮСҮ

Джунушалиева Г. Ж.
ведущий научный сотрудник
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

МАХМУД КАШКАРИ - ОСНОВАТЕЛЬ АРЕАЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Djunushalieva G. Dj.
leading researcher
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

MAHMOOD KASHKARI - FOUNDER OF AREAL LINGUISTICS

Аннотация. Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ат түрк сөздүгү» авторду ареалдык тил илиминин негиздөөчүсү катары тааныткан. Бул жерден көңүлдү М. Кашкаринин көп тилдерди билүү өзгөчөлүгүнө жана ал түзгөн дүйнөнүн картасына буруу зарыл. Сөздүк филология илиминде ар тараптан изилденип келгендиги менен дүйнөнүн картасы тууралуу кыйыр түрдө айтылат. Негизинен картада камтылган топонимдер аркылуу сөздүк жаңы деңгээлге көтөрүлгөн. Түрк урууларынын географиялык чек аралары, тил байланыштарынын өзгөчөлүктөрү, илимдин ар кыл тармактары жана багыттарынын чегин аныктоо процесстери чагылдырылат.

Негизги сөздөр: ареалдык, топонимдер, географиялык чек аралар, дүйнөнүн картасы, түркология, илимдин тармактары ж. б.

Аннотация. «Словарь Дивани лугат-ат-турк» Махмуд Кашкари идентифицирует автора как основоположника ареальной лингвистики. Отсюда необходимо обратить внимание на многоязычие М. Кашкари и созданную им карту мира. Хотя словарь по-разному изучается в филологической науке, но косвенно рассказывают о карте мира. В основном благодаря топонимам, включенным в карту, словарь был выведен на новый уровень. В нем отражены географические границы тюркских племен, особенности языковых контактов, процессы определения границ различных отраслей и направлений науки.

Ключевые слова: ареал, топонимы, географические границы, карта мира, тюркология, отрасли науки и др. б.

Abstract. Mahmoud Kashkari's «Divani lugat-At-Turkish Dictionary» identifies the author as the founder of areal linguistics. Here it is necessary to focus on M. Kashkari's multilingualism and the map of the world he created. Although the dictionary has been studied in various ways in the science of philology, it indirectly tells about the map of the world. Mainly due to the toponyms included in the map, the dictionary has been brought to a new level. It reflects the geographical boundaries of the Turkic tribes, the peculiarities of language contacts, the processes of defining the boundaries of various branches and areas of science.

Keywords: area, toponyms, geographical boundaries, world map, Turkology, branches of science, etc.

Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ат түрк сөздүгү» орто кылымдардагы түрк урууларынын тилдерин изилдөөдө ареалдык техниканын негизинде биринчи жолу жаралган эмгек. Ареал (лат. area - аралык, чек,

аянт) тиги же бул көрүнүш же белгинин таралыш аймагы. Мис., тил илиминде бир тилдин ичинде жергиликтүү диалектилик же говордук өзгөчөлүктөрдүн белгилүү бир аймакка тараган чеги. Натыйжада диа-

лектилердин ареалдык карым-катышы, жайланышы, таралышы, тилдик байланыштар такталат [1, 73].

«Дивани лугат-ат түрк сөздүгүндө» жогорудагы аныктамага ылайык, түрк урууларынын географиялык чек аралары, тил байланыштарынын өзгөчөлүктөрү, илимдин ар кыл тармактары жана багыттарынын чегин аныктоо процесстери чагылдырылат. Кашкари жашаган доордо ислам идеяларына негизделген илимий изилдөөлөр тез өнүгүп, философиялык негиздер топтолуп, гуманитардык илимдер менен катар табигый илимдеринин тармактары да калыптанган учурга туш келген. Тактап айтканда, илим түрдүү тармактарга бөлүнө баштаган жана билимдин жалпы деңгээли трансформацияланганын көрүүгө болот.

М. Кашкари ареалдык лингвистиканын негиздөөчүсү дегенибизде, анын тилдерди билүү байлыгына жана ал түзгөн дүйнөнүн картасына көңүл буруу зарыл. Сөздүк филология илиминде ар тараптан изилденип келгендиги менен дүйнөнүн картасы тууралуу кыйыр түрдө айтылат. Негизинен картада камтылган топонимдер аркылуу сөздүк жаңы деңгээлге көтөрүлгөн. И. Ю. Крачковский «Лингвистическое произведение Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» имеет особую значимость и с точки зрения географии» [2, 267]. Изилдөөчү М. Кашгаринин картасындагы түрк урууларынын так чиймесин жана чек ара жерлерин белгилеген жана лингвистикалык эмгек географиялык жактан өзгөчө мааниге ээ экендигин туура көрсөткөн. Бул жерден лингвистикалык багыттын география илими менен түздөн-түз байланышын жер-суу аттарынын колдонулушунан байкоого болот.

Ал эми Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ат түрк сөздүгүнүн» лексика-семантикалык ареалын талдоого алуу тил илиминин тарыхындагы маселелерди: фонетикалык, лексикалык процесстердин өнүгүшүн, грамматикадагы өзгөрүүлөрдү, түрк тилдеринин байыркы этникалык топторунун тарыхый байланышын аныктоодо, автордун жер кыдырып жыйнаган материалдары жардам берет. Түркологияда жазма эстеликтерди изилдөө, айрым элдердин маданий-тарыхый калыптануусун чагылдырууда олуттуу ийгиликтерге жетишкен.

Ошентип, «Дивани лугат-ат түрк сөздүгүнүн» лексикалык ареалы универсалдуу материалдарды камтыйт. Ошондой эле,

миңдеген жылдар мурда жашаган түрк элдеринин жашоо турмушунун баардык аспектилерин чагылдырат. Алардын тили жана адабияты, тарыхы жана географиясы, маданияты жана экономикасы, адеп-ахлактык баалуулуктары жана ишенимдери, психологиясы жана ой санаасы, жашоосу жана үрп-адаттары, каада-салты жана үй-бүлөсү, тууганчылык жана социалдык мамилелер, кийим-кече жана зергерчилик, курал-жарак жана шаймандар, тамак-аш жана даярдоо, оюндар жана көңүл ачуу ж. б. лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн айкалыштырат.

Кормушин «Цель написания словаря. Любо́й человек, знако́мый со словарем, понимает, что изучение тюркского языка было давно и сознательно избранным научным поприщем Махмуда Кашкари: слишком много специальных премудростей арабской лингвистики должен был усвоит человек, задумавший выполнить сопоставительное, по сути, исследование тюркского языка» [3, 31]. Чындыгында, сөздүк менен тааныш болгон адам Махмуд Кашкаринин түрк тилдерин изилдөө автордун илгертен эле атайылап тандап алган илимий тармагы болгондугун, араб тилин үйрөнүү менен тектеш тилдерди салыштырып, түрк калкынын маданиятын араб элдерине таанытууну түпкүлүк максаты катары койгондугун түшүнөт.

«Дивандын» дүйнөнүн картасы тууралуу түзүлгөн материалында, жердин чордону катары ыйык Ысык-Көл, Борбордук Теңир-Тоо аймагы жайгаштырылат. Барскан шаарынын аты «Дивандын» текстинде каткалаң «гайн» аркылуу «Барсган» деп бериген болсо, ал эми картада – каткалаң «каф» аркылуу «Барскан» берилет, азыркы учурда «Барскоон» топоними созулма үндүү менен жазылат. Сыягы, бул айырмачылык диалектилик өзгөчөлүктөр менен байланыштуу болсо керек. Түркстан аймагы көңүл борборунда тургандыгынан улам бул картаны кандайдыр бир даражада Кара кагандар сулалесинин географиялык картасы деп таанышкан. Ошентсе да, айрым пикирлер болбой койбойт. «Ысык-Көлдүн жан-жагындагы этно шаарларды билдирүүчү айрым наамдарынын жазылбай калышы, кыргыз сыяктуу өз каганаты бар айрым элдердин теңир-тоолук айрым калктардын чагылдырылбай калышы, бул картаны түзүү иши өз соңуна толугу менен чыгарылбаса керек. Мында мусулман карталарынын ичинде эң биринчи ирет топонимдер жөнүндө чыгышта – Жапония, Катун Сыны

шаары, Кыргыз каганатынын X к. бир буквагы болуп, кийинчерээк татарларга өткөн Өтүкөн аймагы, Ысык-Көлдүн түштүк-батышында – азыркы Кочкор өрөөнүндөгү жери, абатышта – Венгрия (ал-Мажар) кагазга түшүрүлүп, ал эми Теңир-Тоодогу кырка тоолор тизими өтө туура чагылдырылган» [4, 227]. Мындай көрүнүштөр орун алышы туура маселе. Анткени ар аймактын баардык калкын же топонимикасын жайгаштыруу милдет эмес, белгилүү жерлердеги калктын маданиятынын өзгөчөлүгү менен аймакташ этностордун жашоо жагдайын жалпылап көрсөтүү болгон чыгар.

Ошентип, сөздүктүн лексикографиялык ареалы тууралуу айтсак, 31 түрк диалектилеринин негизинде салыштырма тарыхый лексикология боюнча баалуу материалдар камтылган [5, 12]. Мисалы, эмгекте ономастикалык терминдердин жана сөздөрдүн чечмелөөлөрүн карап көрсөк:

Антропонимдердин аттары: *Аф-расиаб, Барсган, Бэктур, Богра-кара-кахан, Искаж, Зулкарнайн, Нух пайгамбар, Сабит, Тахмурас, Хусайн, Кадирхан* ж. б.

Элдердин, уруулардын, уруктардын аттары: *ава* – огуз уруусунун аты, *аргу* – түрк уруусунун аты, *башгырт* – элдин аты, *ограк* – түрк уруусунун аты, *сувар* – улуттун аты, *огуз* – түрк элинин аты, *татар* – улуттун аты, *фарс* – улуттун аты, *кыргыз* – улуттун аты, *кыпчак* – элдин аты ж. б.

Шаарлардын жана айылдардын аттары: *Абул* – айылдын аты, *Афрасиаб* – шаардын аты, *Бухара* – шаардын аты, *Сайрам* – шаардын аты, *Самарканд* – шаардын аты, *Талас* – шаардын аты, *Күз ордо* – шаардын аты (*Баласагын шаары*), *Карачук* – шаардын аты ж. б.

Өлкөлөрдүн, райондордун, аймактардын, өрөөндөрдүн, ашуулардын, чөлдөрдүн аттары: *Ажам* – өлкөнүн аты, *Азгиш* – аймактын аты, *Аруг* – ашуунун аты (Фергана менен Кашкардын ортосундагы ашуу), *Эртиш* – өрөөндүн аты, *Букач арт* – ашуунун аты, *Занби арт* – капчыгайдын аты, *Жала* – чөлдүн аты, *Жэмак* – талаанын аты, *Мачин* – өлкөнүн аты, *Кашкар* – шаардын жана өлкөнүн аты, *Кизил* – өрөөндүн аты, *Кавак арт* – ашуунун аты ж. б.

Деңиздердин, дарыялардын, суулардын, океандардын, көлдөрдүн аттары: *Этил* – дарыянын аты, *Ай көл* – көлдүн аты, *Ысык көл* – көлдүн аты, *Хинд* – деңиздин аты, *Жамар* – дарыянын аты, *Фират* – дарыянын аты, *Эртыш* – дарыянын аты, *Таман* – суунун

аты, *Тапинг кул* – көлдүн аты, *Улуг Кежган* – дарыянын аты ж. б.

Планеталардын, жылдыздардын жана мезгилдердин аттары: *Эран туз* – Тараза, зодиак белгиси, *Бакир сокум* – Марс планетасы, *Оглак аж* – эрте жаз мезгили, *Темир казык* – Ак жылдыз, *Улуг оглак* – эрте жаздан кийинки мезгил, *Үркөр* – жылдыз, *Каракуш* – *Юпитер планетасы* ж. б.

М. Кашкари түрк тилдеринин айырмачылык ареалын изилдеп, талдап, мүнөздөп жатып, илимий негиздеген принципти карманган. Натыйжада ал төмөнкүдөй жыйынтыкка келген: *ягму, чигил, кыргыз, тухси, кыпчак, огуз, карлук, булгар, сувар* тилдери таза тилдер деп тааныган. Ал *канжаж, таргут, аргун, сугда* тилдерин аралаш тилдер деп классификациялаган. Уруулар арасындагы тилдерди фонетикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө карап, келечекте изилдөө керектигин айткан.

1) Түрк тилдеринин чыгыш тобун: *чигил, ягма, кыпчак, татар, тухси, карлук жана уйгур* тилдери түзөт.

2) Түрк тилдеринин батыш тобуна: *огуз, аргун, яман, сувар* тилдерин киргизген.

Мындан улам, төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот: Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат ат-түрк» сөздүгү исламга чейинки жана исламдан кийинки түрк элдеринин теңдешсиз лексикографиялык ареалын камтыган эмгек. Жогоруда көрсөтүлгөндөргө кошумча айтканда, китепте түрк элдеринин руханий жана материалдык маданияты чагылдырылып, анда үч жүздөн ашык макал-лакаптар, ошондой эле кошок, ишенимдер, баатырдык ырлар, элдик медицинанын рецептери, календарга байланыштуу билимдер жана аларды даярдоо ыкмалары берилген. Бул эмгекте ошол мезгилге мүнөздүү көптөгөн кийимдердин, анын ичинде баш кийимдердин аталыштарын табабыз. «Дивани лугат-ат түрктүн» материалына таянып, түрк элдеринин М. Кашкариге чейин жана анын убагындагы чарбалык иштеринин жандуу картинасын элестетүүгө болот. Дыйканчылык, дан жана буурчак өсүмдүктөрү, мал чарбачылыгы жана аңчылык боюнча көптөгөн маалыматтар бар. Белгилүү болгондой түрк элдеринин байыртадан бери эле мал чарбачылыгы, өзгөчө кой чарбасы, бодо мал чарбасы, жылкы чарбачылыгы, төө чарбасы жана эң байыркы адаты жаныбарларга аңчылык кылууда бай тажрыйба топтошкондугун

айтууга болот. Алар жеке жана жамаат менен мергенчилик кылышкан. Канаттуулардын жана жапайы жаныбарлардын этин жешип, терисинен кийим тигип кийишкен. Сөздүктө аңчылыктын ыкмалары, аңчылыкта колдонулган куралдар менен тааныштырат. Мына ушул сыяктуу сөздүктөгү камтылган жана салыштырмалуу түрдө көрсөтүлгөн, тарыхый-географиялык, адабий-лингвистикалык, маданий жана этнографиялык материалдардын ареалдарынын кенендиги М. Кашкаринин салыштырма тил илиминин негиздөөчүсү деп эсептөөгө мүмкүндүк берет жана андагы материалдар ар тараптуу изилдөөнүн булагы боло алат.

Жалпысынан айтканда, Махмуд Кашкари түрк тилинин окуу китебин түзүп, грамматикасын оңдоп, тектеш тилдүү элдердин чөйрөсүн жер кезип, тил илимин кеңейтип, анын өсүүсүн көтөргөн биринчи ареалдык тил илиминин негиздөөчүсү. Түркология тарыхында биринчи салыштырма тарыхый ыкманы колдонуп, түрк тилдеринин та-

рыхый диалектологиясынын пайдубалын, сөздүк корун түптөгөн энциклопедист. Анын тилдерди салыштырып изилдөө ыкмасы баардык чыгыш изилдөөчүлөрүнө мүнөздүү өзүнчө мектеп болуп саналат. Түрк элдеринин тили, бай тарыхы, географиялык абалы, адабияты жана искусствосу, социалдык абалы, экономикасы, этнологиялык өзгөчөлүктөрү «Дивани лугат-ат түрктө» көрсөтүлгөн. Махмуд Кашкари көптөгөн уруу-уруулардын тилдик өзгөчөлүктөрүн айырмалап, түрк тилинин структурасын түшүндүрүп, турмуш-тиричилик, каада-салттарын сүрөттөп, түрк элдеринин түпкү ырларын, макал-лакаптарын жазышы, байыркы доорлордо түрк дүйнөсүндөгү Барскан, Баласагын, Тараз, Экиөгүз, Кашкар ж. б. көптөгөн дээрлик байыркы шаарларын, конуштарын белгилеп, дүйнөнүн картасын түзүп, ареалдык тил илимин негиздегендиги жана энциклопедиялык биринчи маалымдаманы жараткандыгы менен кайталангыс тарыхый инсан!

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. – Б., «Авразия Пресс» 2015. 256 б.
2. Крачковский И. Ю. Ал-Бируни и географы в XI в. На Востоке // Избранные произведения. Т. IV. – М. – Л.: 1957. С. 267-270.
3. Махмуд Кашгари Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов) / пер с араб. А. Р. Рустамова, под ред. И. В. Кормушина. – М.: 2010.
4. Ибрагимов К. Махмуд кашкаринин “Дивани лугат-ат түрк” эмгегинин жазылыш тарыхы жана мазмуну Известия вузов, № 2, 2014. С. 227.
5. Равшанов М. Р. Сравнительно-историческая лексикография и методы ее описания в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашкари. – Ташкент. // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение» 2012. №2

УДК 37.02(575.2)(04)

Жамашева Г. З.

филология илимдеринин кандидаты
КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТИЛДИК САЯСАТТЫН КАЛЫПТАНЫШЫ**Жамашева Г. З.**

кандидат филологических наук
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

СТАНОВЛЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**Zhamasheva G. Z.**

Candidate of Philological Sciences
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

THE FORMALION OF LANGUAGE POLITICS IN THE KYRGYZ RESPUBLIC

Аннотация. Макалa Кыргыз Республикасында тил саясатынын калыптанышына, аны шарттаган тышкы жана ички жагдайларга арналган. Тил саясатын өнүктүрүү боюнча көрүлгөн айрым чаралар каралган.

Негизги сөздөр: тилдик саясат, улуттук тил, дүйнөлүк тил, глобализация, тилдик жагдай, тил мыйзамы, тилдик пландаштыруу

Аннотация. Статья посвящена становлению языковой политики в Кыргызской Республике, внешним и внутренним условиям, обусловивших ее принятия. Рассматриваются некоторые меры, предпринятые для развития языковой политики.

Ключевые слова: языковая политика, национальный язык, мировой язык, глобализация, языковая ситуация, закон о языке, языковое планирование

Annotation. The article is devoted to the formation of language policy in the Kyrgyz Republic, the external and internal conditions that determined it. Some measures taken to develop language policy are considered.

Key words: language police, national language, world language, globalization, linguistic situation, language law, language planning

Кыргызстандын тарыхында XX кылым бүтүндөй жашоо турмуштун түп-тамырынан өзгөрүшүн, бир формациядан экинчиге, бир доордон экинчи доорго кескин өтүшүн баштап кечирген жана элдин тагдырын чечкен кылым болуп калды. Дүйнөдөгү эң күчтүү мамлекеттердин бири болгон Советтер Союзунун курамында Кыргызстандын 70 жыл болуусу аны салттуу көчмөнчүлүктөн, турмуштун бардык чөйрөлөрү болуп көрбөгөндөй өнүккөн заманбап агрардык-өнөр жай мамлекетине айлантты. Кыргыз тили да чоң өнүгүүгө ээ болду, анын лексика фонду байыды, жаңы стилдер пайда болду, тил илими түптөлдү, адабий тил калыптана баштады. Албетте, ал жылдары кыргыз тилин өнүктүрүү боюнча иш-чаралар сая-

сий жана идеологиялык принциптердин алкагында өткөрүлгөн, жана белгилүү “аша-чапкандыктар” да болду. Ошондой эле, дүйнө масштабында болуп жаткан тил процесстери бүтүндөй Советтер Союзунда да, анын ичинде Кыргызстандагы тил кырдаалына жана тил саясатынын өнүгүшүнө да таасир эткен маанилүү вектор болуп келди.

Өткөн кылымдын орто ченинен баштап дүйнөдөгү көп улуттук тилдер кооптуу абалга кабыла башташты. Эл аралык глобалдашуунун күчү менен кеңири тараган бир ууч Европа тилдери башка өлкөлөрдө (айрыкча колония болгон жана метрополиянын тилин кабыл алган жер-лерде), өз таасирлерин жайып, тилдик процесстерди башка элдер арасында бир багытта бириктирүүгө

умтулган кырдаал түзүлдү. Дүйнөлүк деп аталган бул тилдер көп өлкөлөрдө улуттук тилдердин ордуна көбүрөөк колдонула баштады. Ошол эле учурда, бардык континенттердеги миңдеген улуттук тилдер дүйнөлүк лингвистикалык өнүгүүнүн артында калышты. Дүйнөлүк процесстин мындай тенденциясы көптөгөн улуттук тилдерге жана маданияттарга кооптуу экендиги талашсыз. Ал тургай, буга чейин улуттук иденттүүлүктөн эч кам санабаган, маданияттары өнүккөн, бардык функциялары жогорку деңгээлге жеткен жана коммуникативдик инфраструктуралары толук кандуу камсыздалган Чыгыш жана Батыш Европа, Түндүк жана Түштүк Америка мамлекеттери айтылган глобализациянын терс таасирлерин сезе башташты. “Глобализациянын тили” деген атка конгон англис тили дүйнө жүзүнүн баардык булунбурчуна чейин жайылып, көп жерлерде жергиликтүү тилдерди сүрүп чыга баштады. Бул көрүнүш айрыкча мурун Улуу Британияга колония болгон жана англис тилин расмий тил катары алган өлкөлөрүнө мүнөздүү болгон. Ал тургай, тарыхый мезгилдерде чоочун тилдерди колдонуп көрбөгөн Жапон, Корея, Италия, Франция жана көптөгөн башка өлкөлөрдө жергиликтүү тилдер англис тилинин жана жалпы “вестернизация”, “американизациянын” катуу таасирине кабылууда.

Колониалдык системанын кыйрашы менен ондогон, жүздөгөн мамлекеттер эгемендикке жетип көз каранды эмес өлкөлөрдүн катарына кошулушту. Тарыхый фактылар көрсөткөндөй, алардын бардыгы эң алгач улуттук иденттүүлүгүн чыңдоого колдорунан келишинче аракет кылууга киришишти. Бул көрүнүш көбүнчө Азия жана Африка мамлекеттерине таандык (ал тургай бул катарга мурунку СССРдин улуттук республикаларын да кошууга болот).

Аз сандуу улуттардын тилдери, ошондой эле мезгилдин талабына ылайык деңгээлде өнүгө албаган жана бул себептен улам коом үчүн тийиштүү коммуникативдик функцияларын аткара албай калган тилдер

коркунучтуу мүнөздө жоголо баштаган. ЮНЕСКО уюмунун маалыматы боюнча ар бир эки жума аралыгында дүйнө жүзүндө бир тил жоголот экен. “Дүйнө тилдеринин атласы” көрсөткөндөй азыркы 7 миңге жакын тилдин жарымы жоголуу коркунучунун алдында турат. 5 миң тилде 100 миңге жетпеген адам сүйлөйт экен, ал эми 1500 тилде сүйлөгөндөрдүн саны бир миңге жетпей, көпчүлүгү улгайгандар¹.

Дагы бир тилдик жагдай – бул бир чөйрөдө ар башка эки же андан көп тилдердин кошо колдонулушу “аралашма” тилдердин пайда болушун алып келген. Пиджин, креол тилдери, макароник диалектилер улуттук тилдердин ордун ээлей баштаган. Кээбир жерлерде алар расмий түрдө мамлекеттик тил функцияларын аткарып калган. Мындан тышкары жер-жерлерде тилдердин варианттары пайда болууда, мисалы, “франглез” француз-англис тилдеринин кошулмасы, “испанглиз” – испан-англис тили, “хинглиш” – хинди-англис тили ж.б. ушул сыяктуу гибрид тилдер.

Улуттук тилдерге, маданияттарга, салттуу аң-сезимдерге, дегеле улуттук иденттүүлүккө болуп жаткан коркунучтарга каршы, улуттук өзгөчөлүктөрдүн жалпы “глобализация” тегирменинде жанчылып жок болушуна жол бербөө үчүн улуттук элиталар, көрүнүктүү инсандар, коомдук уюмдар аракет кылууда. Ошондой эле, бир катар эл аралык уюмдар дагы бул жаатта иш жүргүзүүдө. Мисал үчүн, биринчилерден болуп 1950-жылы кабыл алынган Европа Кеңешинин “Адам укуктарын жана эркиндигин сактоо боюнча конвенцияда” башка укуктар менен катар тил укуктары жөнүндө да айтылган².

1992-жылы Европа Кеңешинин “Жергиликтүү тилдер жана аз сандагы элдердин тилдери жөнүндөгү хартия”; 1994-жылы кабыл алынган “Тил укуктарынын универсалдык декларациясы”, 1996-жылы Бириккен Улуттар Уюму тарабынан конвенция катары кабыл алынган; 1993-жылды БУУнун Генералдык ассамблеясы “Жергиликтүү элдердин эл аралык жылы” деп жарыялаган, ж.б.у.с. чаралар көрүлүүдө.

¹UNESCO Red Book of Endangered Languages

²Всемирная Декларация лингвистических прав Всемирная Декларация коллективных прав народов (Барселона, май 1990). Элдердин жамааттык укуктарынын жалпы декларациясы. Барселона, 1990-жыл, май. “Бардык элдер өз маданияттарын, тилдерин жана жашоо эрежелерин колдонууга жана өнүктүрүүгө укуктуу. Буга байланыштуу өз алдынча саясий, билим берүү, коммуникация жана мамлекеттик түзүлүштөрдү колдонууга укуктуу” деп жарыялаган.

Тилдер жаатында болуп жаткан өзгөрүүлөр, жаңыдан пайда болгон кубулуштар тил илимине өз таасирин тийгизбей койгон жок. Өткөн кылымдын орто ченинен баштап илимде социолингвистика багытына өзгөчө маани бериле баштады.

Бул илимдин учурдагы максаты – тилдик жагдайларды изилдөө аркылуу тилдерди сактоого багытталган иш-чараларды иштеп чыгуу. Алардын ичинде өкмөттөр тарабынан жүргүзүлө турган атайын иш-чараларга, б.а. мамлекеттердин тилдик саясатына өзгөчө маани берилет.

Орус окумуштуусу Никольскийдин аныктамасында: “Тил саясаты бул – тилдин абалын сактоо же өзгөртүү, лингвистикалык нормаларды турукташтыруу же өзгөртүү үчүн мамлекет, коом, партия тарабынан көрүлүп жаткан чаралардын тутуму”³.

Казакстандын социолингвисти Э. Сулейменова тилдик саясатка төмөнкүдөй аныктама берет: “Тил саясаты – бул улуттук, социалдык жана маданий саясаттын курамдык бөлүгү; коомдогу тилдин мамилелерин жөнгө салуу менен байланышкан мамлекеттин иш чөйрөсү (бүткүл коомдун кызыкчылыктарына тиешеси бар жана бардык жарандар үчүн милдеттүү болгон чечимдерди талап кылган).

Тил саясаты коомдун тилдик мамилелерин өнүктүрүүдөгү стратегиялык багытты көрсөтөт, адатта Конституцияда жана атайын улуттук программаларда белгиленет. Тил саясатынын негизинде, башка саясаттардагыдай эле, бийлик, ага жетүү, түзүү жана колдонуу маселелери турат”⁴.

Тил саясаты тилди пландаштыруу аркылуу ишке ашат. Тилдик пландаштыруунун негизги 2 багыты: 1) статусту пландаштыруу, б. а. мыйзамдар, өкмөттүк токтомдор, расмий жазма эскертүүлөр, ж. б. у. с. расмий

акциялар, 2) экинчи багыт – бул тил корпусун өнүктүрүүгө багытталган иш-чаралар. Буга китепчыгаруу, окутуубоюнча методикаларды иштеп чыгуу, котормо кызматын уюштуруу, маданий структураларды өнүктүрүү, б. а. тилге тиешелүү инфраструктураларды жаратуу жана аларга мамлекеттик колдоо көрсөтүү кирет. Мындай көлөмдүү жана татаал маселелерди чечүү үчүн атайын мамлекеттик структураларды уюштуруу – бул дагы өкмөттүн милдети.

Кыргызстанда мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам 1989-жылдын 23-сентябрында парламенттин (ал кездеги “советтин”) 10-кезексиз сессиясында кабыл алынган. Кириш сөздө: “лениндик улуттук саясатынын принциптерин бурмалоонун кесепетинен кыргыз тилинин коомдук жана мамлекеттик турмуштун бардык сфераларында чектелишине каршы кабыл алынган” деп жазылган.

Айта кетүүчү нерсе, Советтер Союзунда өкүм сүргөн улуттук саясаттын кесепетине жана руссификацияга каршы маанай эл арасында өз чегине жетип, күчтүү улуттук аң-сезимдерди ойготкон. 80-чи жылдары ар түрдүү саясий уюмдар жана партиялар пайда боло баштаган. Улуттук кайра жаралуу (возрождение) духунда саясий партиялар жана бирикмелер пайда болду, алардын программаларында өлкөнү өнүктүрүү жана анын көз карандысыздыгын бекемдөө үчүн негизги багыттардын бири болуп, мамлекеттик тилди жана өлкөдөгү башка улуттук тилдерди ар тараптан колдоо жазылган⁵.

Кайра куруу мезгилинде пайда болгон “Асаба”, ДДК, “Ашар” сыяктуу партиялар жана Кыргызстандан сырткары уюштурулган Москва шаарында “Акыйкат”, Ленинград ш. “Ак-кеме” сыяктуу жердештик уюмдардын негизги максаты - улуттук жандандыруу

³Никольский Л.Б. Синхронная социолингвистика. М., 1976, с.110 “Языковая политика это система мер, принимаемых государством, обществом, партией для сохранения или изменения языковой ситуации, для стабилизации или изменения существующих лингвистических норм”

⁴Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. Алматы, «Казак университети. 2005, 115 б. Языковая политика – составная часть национальной, социальной и культурной политики; сфера деятельности государства, связанная с регулированием языковых отношений в обществе (тех, которые затрагивают интересы всего общества и требуют обязательных для всех граждан решений). Языковая политика указывает стратегический курс в развитии языковых отношений общества, обычно закрепляется в Конституции и специальных национальных программах. В центре языковой политики, как и любой другой политики, стоят проблемы власти, ее обретения, устройства и использования

⁵Ибраимов Т.Р., Искакова Г.Т. Кыргызстандын саясий партиялары. Маалымдама, Бишкек, АООТ “эркин Тоо”, 2000

багытын көздөп келишкен. Айтор, биринчи мыйзам өтө курч саясий жагдайда Совет мезгилинде кабыл алынып, бир тараптан советтик идеологияны эске алуу менен түзүлгөн болчу. Ошондой болсо дагы бул мыйзам кыргыз тилинин статусун көтөрүүгө жана жалпы улуттук саясатка жаңы багыт берүүгө негиз түздү.

Көп өтпөй кайра куруудан кийин, Кыргызстан эгемендүүлүккө жетип, Тил мыйзамы кайрадан каралып чыккан. 1991-жылы анын жаңы редакциясы кабыл алынып, мамлекеттин аталышынан баштап, кыргыз жана орус тилдердин функцияларына чейин бир топ өзгөрүүлөр киргизилди. Эки редакциянын мазмундары коомдук-саясий кырдаалдын өзгөрүшүн күзгүдөй чагылдырды деп айтсак болот. Андан бери Тил мыйзамдын экинчи редакциясы көп өзгөргөн жок, бүгүнкү күнгө чейин негизинен ошол калыбында келе жатат.

Тил мыйзамын аткаруу үчүн ал кабыл алынган күнү эле (1989-ж. 23-сентябры) КирССР Верховный Советинин токтому чыккан. Ал “Кыргыз ССРинин Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамынын ишке ашыруу ирети жөнүндө” деп аталган. Токтом боюнча мыйзам 1989-жылдын 1-октябрынан баштап күчкө кирип, өкмөт бийлиги жана башкаруу органдарында, мекеме-уюмдарда, өндүрүштө он жыл ичинде (1989-1999) иш-кагаздар мамлекеттик жана орус, же башка керектүү тилде жүргүзүлүшү, 1999-жылдын 1-январынан баштап, тийиштүү шарт түзүлгөндөн кийин, мамлекеттик кыргыз тилинде жүргүзүлүшү жөнүндө жазылган. Ошондой эле, токтомдо “мамлекет бийлигинин, коомдук жана кооперативдик уюмдардын жетекчилери жана кызматкерлери, укук коргоочу, эл агартуу, саламаттыкты сактоо, маданият, байланыш, транспорт, соода, күнүмдүк турмушту тейлөө органдарынын, дегеле жарандар менен иштеген кызматкерлер эң алгач мамлекеттик тилди билиши керек” деп жазылган.

1990-жылдан баштап Министрлер Совети тарабынан “Мамлекеттин социалдык жана экономикалык өнүгүү планына” Тил мыйзамын ишке ашыруу үчүн каражат бөлүү боюнча атайын статья киргизилген.

Баардыгыбыздын эсибизде, 90-жылдары кыргыз тилин көтөрүү үчүн бир топ аракеттер жасалып, эл арасында патриоттук маанай өтө күчтүү болгон. Жер-жерлерде башка улуттардын өкүлдөрүн кыргызча сүйлөтүш үчүн өндүрүштөрдө, окуу жайларда,

мекемелерде тил үйрөтүүчү курстар ачылып, болгон филологдор бул масштабдуу ишчарага тартылган эле. Буга мамлекеттин көп каражаты сарпталган болчу. Кийин акырын-акырын 2-3 жылдын ичинде бул демилге унутулду. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамды ишке ашыруу үчүн объективдик да, субъективдик да шарт белгилүү деңгээлде бар экенине карабастан, Тил мыйзамынын 35 жылдыгын белгилеп жатып, бүгүн байкасаң тилдик жагдай, тилдердин функцияларынын өнүктүрүү, кабыл алынган программалык документтерге ылайык эмес экенин, бул иш айрым багыттар боюнча гана жүрүп жатканын, тилдик жагдай болсо көп деле өзгөрбөгөнүн, өткөрүлүп жаткан тил саясат бир гана статустук пландаштыруу боюнча жасалган аракеттер, тилдин корпусун өнүктүрүү боюнча аракеттер жетиштүү деңгээлде көрүлбөй жатканын көрөбүз.

Кандайдыр бир мыйзамды кабыл алууга чейин, аны ишке ашыра турган мүмкүнчүлүктөргө, шарттарга баа берип, ага ылайыктап, иш жүзүндө аны аткаруу планын кабыл алуу керек. Эмесе мыйзамдар куру кыял болуп иштебей калганына өзүбүз күбө болуп турабыз.

Кыргыз тилинин бүгүнкү абалы, эртеңки тагдыры ар бир атуулду, ар бир кыргызды кош көңүл калтырбайт.

Ал жагдай көңүлдөгүдөй болбой жатканы бардыгын эле капалантат. Себебин издегенде, адатынча, орусча сүйлөгөндөрдү күнөөлөйбүз. Бирок себеп башкада. Расмий иштерди жүргүзүүдө болобу, илим жана техника болобу, тышкы байланыштар болобу – бул жана башка кээ бир чөйрөлөрдө бүгүнкү күнгө чейин орус тили кеңири колдонулууда. Бирок бул мыйзамченемдүү көрүнүш жана ага тарыхый объективдүү себептер бар. Кеңири деңгээлде бул кыргыз тилинин аталган функцияларынын алигиче калыптана электигин көрсөтүп турат. Негизги көйгөй башкада – тилди өнүктүрүү багытында керектүү жана конкреттүү иш-аракеттер жасалмай турмак, планда да жок экенинде. Мисалы, көп мекемелер “мамлекеттик органдарынын ишин кыргыз тилинде жүргүзүү” деген көп тараптуу, тааал маселени жөн гана иш кагаздарды орусчадан кыргызчага которгон «тил боюнча адис» деген штаттык бирдикти жумушка алуу менен гана чектеп коюшту. Жарандарга бардык тармактардагы кызматтар, ошондой эле жогорку сапаттагы окуу материалдар, сөздүктөр, жаңы адабияттар, башка тил-

дерден котормолор ж.б. кыргыз тилинде толук камсыз болушу керек. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү багытында мамлекеттин жана адистердин милдеттери ушундай.

Адабияттар:

1. Алдашев А. Тил чарбасын колго алалы.//Советтик Кыргызстан, 9.09.1988-ж.;
2. Двухязычие: проблемы и суждения. Вопросы, ждущие решения//Советская Киргизия, 10.09.1988г.
3. Асанканов А. Становление кыргызской нации в годы Советской власти.//Кыргызы. Серия "Народы и культуры", Москва, 2016, сс.478-491.
4. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. – Москва, Наука, 1976.
5. Ибраимов Т.Р., Исакова Г.Т. Кыргызстандын саясий партиялары. Маалымдама, – Бишкек, АООТ "Эркин Тоо", 2000
6. Иванов-Смоленский Г. Уроки языка.//–Известия.27.10.1989;
7. Могучий фактор национально-языкового развития. – Фрунзе, Изд-во "Кыргызстан", 1981.
8. Никольский Л. Б. Синхронная социоллингвистика. –М., 1976
9. Орузбаева Б. Кыргыз адабий тилинин негиз салынышын кээ бир өзгөчөлүктөрү жана тилдеги маданияттуулук үчүн күрөшүү маселесинин зарылчылыгы жөнүндө.// Кыргыз тил илими. Макалалар жыйнагы, 2-том. –Бишкек: КР УИАнын Басмаканасы, 2004. 31-38 бб.
10. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин өнүктүрүү жолундагы кедергилер. // Кыргыз тилилими. Макалалар жыйнагы, 2-том. – Бишкек: КР УИАнын Басмаканасы, 2004. 175-178 бб.
11. Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы, «Казак университети». 2005
12. Шелике В. Расслышать друг друга.//Известия.16.06.88
13. UNESCO Red Book of Endangered Languages

УДК: 811.512.154. (572.2) (043.3)

Жамашова А. Т.

филология илимдеринин кандидаты, доцент
К.Карасаев атындагы БМУнун
Мамлекеттик тил кафедрасынын башчысы

ЭТИШТИК СЫПАТТАРДЫН СИНТАКСИСТИК ФУНКЦИЯСЫ

Жамашова А. Т.

кандидат филологических наук, доцент
заведующая кафедрой Государственного языка
БГУ имени К. Карасаева

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ГЛАГОЛЬНЫХ ПРИЧАСТИЙ

Zhamashova A. T.

candidate of philological sciences,
associate professor
Head of the Department of State Language

SYNTACTICAL FUNCTIONS OF VERBAL PARTICIPLE

Аннотация. Бул макалада түрк тилдериндеги атоочтуктардын – ган мүчөсүнүн жардамы менен субстантивдешүү жолу менен этиштик сыпаттардын жасалышына токтолдук. Этиштик сыпаттар түркологияда XIX кылымдан эле илимде иликтенип баштаганы белгилүү. Этиштик сыпаттардын - ган мүчөсүнүн жардамы менен жасалган формасынын синтаксистик функциясына токтолдук. Этиштик сыпаттардын морфологиялык өзгөчөлүгү синтаксис менен тыгыз байланышта боло турганына илимий далилдер менен бердик. Кыргыз грамматикасында этишти мүчөлөп өзгөртүү формасы этиштик сыпат менен алмаштырылат, ошону менен бирге этиштик сыпат оборот жарылышка учурайт да, багыныңкы сүйлөмгө айланат. Жөнөкөй сүйлөмдөр кеңейип жайылма сүйлөм катарында багыныңкы сүйлөмдү берет. Этиштик сыпат жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда туруп, бүт бойдон бир суроого жооп болуп түшөт да, сүйлөмдүн бир мүчөсү катарында кызмат кылат жана жөнөдөлөт да атоочтуктардын касиеттерин камтыйт. Этиштик сыпаттар бүгүнкү кыргыз тилдеги атоочтуктар болмокчу.

Негизги сөздөр: этиштик сыпаттар, атоочтук, грамматика, синтаксис, морфология, сүйлөм, жайылма сүйлөм, мүчө

Аннотация. В этой статье мы остановились на образовании глагольных причастий путем субстантивации турецких существительных с помощью причастия - ган. Известно, что глагольные причастия изучаются в тюркологии с XIX века. Мы внимание на синтаксической функции формы прилагательного, образованной с помощью причастия – ган. Мы предоставили научные доказательства того, что морфологические особенности глагольных прилагательных тесно связаны с синтаксисом. В кыргызской грамматике изменение окончания глагола заменяется глагольным причастием, при этом глагольное причастие подвергается флексии и превращается в подчиненное предложение. Простые предложения расширяясь в виде распространенного предложения дают придаточное предложение. Глагольные причастия находясь в системе простого предложения, отвечая на один и тот же вопрос, выступая одним членом предложения, включает в себя все признаки причастия. В современном кыргызском языке глагольные причастия будут причастиями.

Ключевые слова: глагольные причастия, причастие, грамматика, синтаксис, морфология, предложение, распространенное предложение, окончание

Annotation. In this article, we focus on the formation of verb adjectives through the substantivization of Turkish nouns using the participle gan. It is known that verb attributes have been studied in Turkology since the 19th century. We focused on the syntactic function of the adjective form formed with the participle - gan. We have provided scientific evidence that morphological features of verbal

adjectives are closely related to syntax. In Kyrgyz grammar, the verbal participle is replaced by the verbal adjective, with the verbal adjective becoming an adjectival sentence. Simple sentences are expanded to give an adjectival sentence in the form of a compound sentence. The verb-adjective is in the system of a simple sentence, is an answer to a question, acts as a member of a sentence, and includes the properties of a noun. In modern Kyrgyz, verb-adjectives would be nouns.

Keywords: verb adjective, pronouns, grammar, syntax, morphology, sentence, common sentences, ending.

Кыргыз тилинин синтаксис бөлүгү, башка тилдердеги синтаксис сыяктуу, морфологиялык категория менен тыгыз байланыштуулукта, диалектикалык бирдикте болот. Ошондуктан этиштик сыпаттардын синтаксистик функциясы анын морфологиялык өзгөчөлүгү менен өз ара ажырагыс бирдикте каралат.

Этиштик сыпаттар, түркологдордун көрсөтүүсү боюнча, этиш сөздөн пайда болот. Мисалы; Н.П.Дыренкова этиштик сыпаттар этиш сөздөн пайда болгондугу жөнүндө кыскача түшүнүк берген [4. 141-б.].

Эң алгачкы мезгилдерде -ган формасындагы этиштик сыпат өткөн чактык функцияны билдирген болуу керек деген дагы пикирлер бар. [6. 23-б.]

Этиштик сыпаттар тилде байыркы учурларда эле колдонулгандыгынан кабарыбыз бар. Азыркы кыргыз тилде колдонуулучу -ар, -ер, -р, -уучу, -оочу сыяктуу формаларда аяктаган этиштик сыпаттар түрк элдеринде байыркы жазма эстеликтеринде -ыр, -ир -ур, -үр; -тачы, -течи сыяктуу формаларда колдонулгандыгын учуратабыз.

Этиштик сыпаттар жөнүндөгү түшүнүк XIX кылымга жана кылымдын башталыш мезгилдерине таандык болгон бир катар түркологиялык адабияттарда бериле баштаган, бирок алгачкы түркологдор этиштик сыпаттардын синтаксистик функциясын атайын тема катарында иштешкен эмес, - деген оюн М.Мураталиев билдирген. [2.,31-б.]

Ал эми Н.К.Дмитриев этиштик сыпаттарды: “Бир эле мезгилде этиштик белгиге да, сын атоочтук белгиге да ээ болгон этиштик формалар причастие же этиштик сын атооч”-деп атаган [Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка, 1948, 189 бет.]

“Этиштик сыпаттар субстантивдешүү жолу менен сын атооч сыяктуу -кайсы? деген суроого жооп болуп түшөт, бирок сын атоочтон айырмасы, биринчиден, кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт, экинчиден, этиштик касиетин сактап, өзүнөн мурунку сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча башкрат, жана заттык оттеночно ээ болот, бирок сөз түркүмү жагынан этишке таандык. Ошону менен бирге алар жакталат,

көптүк “лар” мүчөсүн да, таандык мүчөлөрдү да кабыл алат жана башка атооч сөздөр сыяктуу жөндөлөт”- деген пикирди М. Мураталиев тастыктап турат [2.,31-б.].

Этиштик сыпаттар жөнүндөгү түшүнүк XIX кылымга жана кылымдын башталыш мезгилдерине таандык болгон бир катар түркологиялык адабияттарда бериле баштайт, бирок алгачкы түркологдор этиштик сыпаттардын синтаксистик функциясын атайын тема катарында иштешкен эмес. Кыргыз тилинин грамматикасында “этиштик сыпаттар” ар кандай “этиштик атооч”, “атоочтуктар” ж. б. деп аталып жүрөт.

Белгилүү бир убакытка тушташ кыймыл-аракети заттын белгиси катарында көрсөтүүчү этиштин грамматикалык туунду формалары “атоочтуктар” деп аталат. Атоочтуктар затты кыймылдык белгиси боюнча көрсөтүү, аныктоо зарылдыгынан келип чыккан.

Атоочтуктар этиштик да, атоочтук да касиетке ээ. Этиштик касиети боюнча; 1) кыймыл-аракетти билгизет: “*Куш аяган киши көк карайт, ат аяган киши жер карайт.*”, “*Сөздү угар кишиге айт, сууну сиңер жерге төк.*”.

“Сөздү угар”, “сууну сиңер” – кандай? деген суроого жооп берип, сын атоочтук касиетке өтүп кетти. “Кишиге”, “жерге” деген сөздөр – эмнеге? кимге? деген суроого жооп болуп түшүп, 2) этиштик касиетин сакташып, өздөрү менен бирге айтылган сөздөрдү жөндөмөнүн тигил же бул формасында болушун талап кылат, башкача айтканда аларды башкарышат. 3) мамиле, чак категорияларына ээ. Сүйлөм тизмегинде туруп сын атооч сыяктуу, заттын белгисин билдиришип, аныктоочтук милдет аткарышат. Ал эми этиштин калган туунду формалары (кыймыл атооч, чакчылдар болсо аныктоочтук милдет аткарышпайт). Атоочтуктар менен сын атоочтор заттын жалпы эле белгисин билдирип, аныктоочтук милдет аткарганы менен экөө бири-биринен айырмаланат.

Этиштик сыпат оборот жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда туруп, бүт бойдон бир суроого жооп болуп түшөт да, сүйлөмдүн бир мүчөсү катарында кызмат кылат жана жөндөлөт, ошону менен бирге интонациясыз

айтылат. Жогорудагы макалда, “куш аяган” деген сөз тизмеги же сөз айкашы – кайсы? деген суроого жооп болуп түшүп, “киши” деген ээни аныктады. Ошону менен бирге андагы “киши” деген сөз ээлик милдетти, “аяган” деген сөз баяндоочтук милдетти аткаргансып турат, бирок булар интонациясыз айтылды. Ушундай этиштик касиетте турган атоочтуктарды кээ бир түркологдор сүйлөм катарында карашса, кээ бирөөлөрү сүйлөм катары карашпайт. Мисалы, проф. А.Рифтиндин көз карашы боюнча, этиштик мүчөлөр өзгөрүү формасы этиштик сыпат менен алмаштырылат, ошону менен бирге этиштик сыпат оборот жарылышка учурайт да, багыныңкы сүйлөмгө айланат. Башкача айтканда, этиштик сыпат оборот жөнөкөй сүйлөмдүн ичинен жарылып чыгуу жолу менен багыныңкы сүйлөмгө өтөт.

Татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катыштары, өз ара байланышуу жолдору бирдей эмес. Айрым татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири бири менен багындырбас интонация жана багындырбас байламталар аркылуу байланыш жасап, өз ара бирдей даражада колдонулуп, бири биринен маанилери боюнча көз карандысыз болсо, айрым татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара багындыргыч интонация жана багындыргыч байламталар, жандоочтор аркылуу байланышат да, бири биринен маанилери боюнча көз каранды (багынычтуу) болот. Мына ушуга байланыштуу татаал сүйлөмдөр “Багынычсыз татаал сүйлөм жана багыныңкы татаал сүйлөм” болуп экиге бөлүнөт.

“Этиштик сыпат оборот жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда туруп, бүт бойдон бир суроого жооп болуп түшөт да, сүйлөмдүн бир мүчөсү катарында кызмат кылат жана жөндөлөт, ошону менен бирге интонациясыз айтылат”- дейт турат [2.,31-6.].

Проф. А.Рифтиндин пикирин проф. К.К. Сартпаев да колдойт. Сартпаев: “Атоочтуктардан жөнөкөй сүйлөмдүн ичинен кеңейип отуруп жайылма мүчөлөр өнүккөн, мына ошол жайылма мүчөлөрдүн кээ бирөөлөрү кийинчерээк багыныңкы сүйлөмдөрдү берген.” “Жайылма мүчөлөр – сүйлөмдүн мүчөлөрү менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн аралыгындагы синтаксистик категория” [3.,31-6.].

Проф. Н. Сауранбаев: “Этиштик сыпат оборотто баш жана айкындооч мүчөлөр болот, бирок аларды жөнөкөй сүйлөм катарын-

да кароого болбойт” – деген пикирин билдирсе, проф. Г. Д. Санжеев жайылма мүчө башкача айтканда, этиштик сыпат оборот кандайдыр бир сүйлөм ичиндеги сүйлөм сыяктуу байкала тургандыгын эскертет.

Профессор А. Н. Кононов болсо, “этиштик сыпат оборотту өзүнчө сүйлөм катарында карайт, анткени ал кишинин ою боюнча ээ менен баяндоочтон турса сүйлөм болот.” М: “Апам айткан сөз көпчүлүккө жакты” сүйлөмдүн тутумундагы “апам айткан” деген этиштик сыпат оборотту өзүнчө сүйлөм катарында карайт, анткени, окумуштуунун ою боюнча, апам-сөздүн ээси, айткан – баяндоочу. Ошону менен бирге бул сүйлөм өзүнчө бүткөн ойду түшүндүрдү. Эгерде экинчи сүйлөмдөгү “сөз” деген ээге таандык мүчөнү кабыл ала турган болсо, проф. А.Н. Кононовдун ою боюнча “апам” деген сөз илик жөндөмөнүн мүчөсүн кабыл алып, “апамдын айткан” деген сөз айкашы өзүнчө сүйлөм боло албастан, “сөз көпчүлүккө жакты” деген сүйлөмдүн аныктоочу болуп калат.

Ал эми С.Кудайбергенов кыргыз тилиндеги бул сыяктуу оборотторду сүйлөм деп таппастан, жайылма аныктооч деп карайт ж.б. Азыркы кыргыз тилинде колдонулуучу этиштик сыпат обороттор, биздин оюбузча да, өзүнчө сүйлөм боло албастан, жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөсү (жайылма ээси, жайылма баяндоочу, же жайылма аныктоочу, же жайылма толуктоочу) катарында кызмат кыла алат.

Этиштик сыпат обороттордун сүйлөм боло албоодогу эң негизги себептеринин бири, биздин оюбузча, алар сын атооч, сан атооч, өзгөчө этиштер сыяктуу эле сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган атоочтун ордуна колдонулуу менен субстантивдешип, ошол түшүп айтылган сөздүн милдетин аткарат. Ал эми сүйлөм болсо эч качан сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган сөздүн ордуна колдонулуп, субстантивдешүү жолу менен сүйлөмдүк касиетинен ажырап, кандайдыр бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Ошондой эле интонациясыз айтылат. Мисалы: “Эси кеткен адам эл-журтуна кас болот”. “Бул сүйлөмдүн ээси-адам. Ал эми баш мүчөсү бар сыяктанган “эси кеткен” деген сөздөр – кандай? деген суроого жооп болуп сын атоочтук белгиге өтүү менен аныктоочтук жана этиштик мааниде баяндоочтук милдетти аткарып калды.

Татаал сүйлөмдөгү этиштик сыпаттардын кырдаалдары же атоочтуктардын касиеттери катары салыштыруу менен төмөнкүлөргө токтололу:

1. Азыркы кыргыз тилинде – ган формасындагы этиштик сыпаттар жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда туруп кайсы? кандай? кимдин? эмненин? сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт да, аныктоочтук милдетти аткарат.

Ал эми **атоочтуктар** менен сын атоочтор заттын жалпы эле белгисин билдирип, аныктоочтук милдет аткаргандыгы менен экөө бири-биринен да айырмаланат. “Атоочтуктарга сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аныкталгычы түшпөсө да жалганат, алардын атооч маанисиндеги касиетке ээлигинин негизги белгиси ушунда. Мындай учурда алар жөндөмөлөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгүн сакташат, заттанган түшүнүк катарында кыймыл-аракеттин атын же анын процессин билдиришет” – деген пикирди С.Кудайбергенов далилдеп турат [5., 235-бет.].

Мисалы: “Иштеген адам тиштейт” деген сүйлөмдү алып көрөлү “иштеген” сөздөгү -ган формасы мурда болуп өткөн кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт.

Аныктоочтук милдетти аткарышы төмөнкү учурларга байланыштуу:

а) -ган формасындагы этиштик сыпаттар же атоочтуктар көп учурда атооч жөндөмөдө туруп, өзүнөн кийинки жөндөмөлөрдө зат атоочту аныктайт.

Атооч: Иштеген адам тиштейт.

Илик: Иштеген адамдын ийгилиги болот.

Барыш: Иштеген адамга сыйлык берилди.

Табыш: Иштеген адамды сыйладык.

Жатыш: Иштеген адамда убакыт баалуу.

Чыгыш: Иштеген адамдан үлгү алабыз.

б) -ган формасындагы этиштик сыпат же аныкталгыч илик жөндөмөсүндө турганда аныкталгыч сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, ал анын грамматикалык формасын кабыл алат да, өзүнөн кийинки зат атоочту аныктайт. “Адашкандын айыбы (киши) жок” (макал).

А.Жапаров: “Аныктоочтор зат атоочторду гана аныктайт”- деген пикирин билдирген [8., 41-б.].

Биздин оюбузча, илик жөндөмөсүндөгү зат атооч сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, аны аныктап турган -ган формасындагы этиштик сыпат анын грамматикалык формасын кабыл алат да, субстантивдешүү жолу менен өзүнөн кийинки жамдама сан атоочторду аныктайт. М: Келгендердин бирөө – Кадыр, экинчиси – Садыр деп айтсак, “келгендердин” деген аныктооч

“бирөө” деген жамдама сан атооч болот. “Келген кишилердин” деген сөздүн ордуна “келгендердин” болуп зат атооч атоочтук формага өтүп кетти.

Аныктоочтук милдетти – ган формасында турган жайылма мүчөлөр да аткарат. Алар илик жөндөмөсүндө туруп, түшүп айтылган аныкталгычтын грамматикалык формасын кабыл алат жана аныктоочтук милдетти атоочтук “деген” менен ыкташкан бир нече сөз тизмеги аткарат. М: “Колу кыймылдабагандын (адамдын) оозу да кыймылдабайт” (макал). Бул макалда “колу кыймылдабагандын” - жайылма аныктооч.

Баяндоочтук милдет аткарышы: -ган формасында турган атоочтуктар жөнөкөй да, татаалда баяндоочтун милдетин аткара алат. М: 1. Алар тентек сууну багынтышкан. 2. Сенин келе турган убагың болуп калган экен (миң бир түн).

Ээлик милдет аткарышы төмөнкү учурларда кездешет; а) ээлик милдетти аткарып турган зат атооч сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, аларды аныктап турган -ган формасындагы этиштик сыпаттар же атоочтуктар субстантивдешип ээлик милдетти аткарат да, түшүп айтылган ээнин суроосуна жооп болуп түшөт жана алардын грамматикалык формаларын кабыл алат. Бул бөтөнчөлүктү проф. И. А. Батманов жана С.Кудайбергеновдор туура көрүшкөн.

М: “Май кармаган (адам) бармагын жалайт” (макал).

Толуктоочтук милдетти аткарышы: -ган формасындагы атоочтуктар барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турган толуктоочтор сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, аларды аныктап турган -ган формасындагы атоочтук түшүп айтылган толуктоочтордун грамматикалык формаларын кабыл алат да субстантивдешүү жолу менен толуктоочтук милдетти аткарат.

“**Жатканга** (адамга) жаан жукпайт” (макал). “**Качканды** кууган куткарбайт” (макал).

Этиштик сыпат обороттор деген 70-жылдарга чейин тил илиминде колдонулуп келсе, андан кийин “этиштин өзгөчө формалары” деп бүгүнкү күнгө чейин мектеп окуу китептеринде жана илимий иштерде аталып келет.

Этиштин өзгөчө формасы болгон атоочтуктун -ган формасынын жөнөкөй сүйлөмдөгү синтаксистик функциясына кыскача токтолдук. -ган формасынан башка атоочтуктун (-ар, -а, -е, -й, -оочу, -уучу, -а, -е, -й+ турган

формасы, -а, -е, -й элек формасы, -а, -е, -ып, -п+ жаткан, жүргөн) формасында татаал этиштин формасын же сүйлөмдүн мүчөсүн уюштурат. Алар субстантивдешүү жолу менен көптүк, таандык мүчөлөрдү жана жөн-дөмөлөрдүн мүчөлөрүн кабыл алат.

Атоочтуктар этиш сөзгө таандык болуп колдонулуу менен бирге анын түрдүүчө кырдаалын, мезгилин, максатын, сыпатын

көрсөтөт. Бир мезгилде тил илиминде колдонулган “этиштик сыпат обороттор” деген термин бүгүнкү күндө колдонулбай калды. Азыркы кыргыз тилинде “этиштин өзгөчө формалары” деп колдонулуп келет. Ошонун ичинен биз бүгүн мурунку менен кийинки аталыштагы этиштин өзгөчө формасын салыштырдык, атоочтукту уюштуруучу -ган мүчөсү ошол эле функцияны аткарып турганына күбө болдук.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили. Морфология. / И. Абдувалиев. - Б., 2015.
2. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттар жөнүндө // Кыргыз илимдер академиясынын кабарлары. / Кыргызстан, 1960. - Том II. – Вып. 1. - 31-б.
3. Сартпаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. - Ф., 1957. - 22-б.
4. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. -Л.,1941. 148 б.
5. Кудайбергенов С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы. – Ф., 1979. - 46-б.
6. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. / Морфология. – Ф., 1980. - 187-б.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. -М.,1948,189 бет.
8. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Ф., 1975.
9. Токоев Т. Кыргыз тилиндеги парцеляция кубулушу. - Б.,1999.
10. Токтоналиев Т., Токоев Т. Азыркы кыргыз тили (синтаксис). - Б.,2015.

УДК: 81*25

Жумагулова Ф. М.
чет тилдер кафедрасынын доценти
К. Тыныстанов атындагы БМУ

ТИЛДИК РЕАЛИЙЛЕР ЖАНА АЛАРДЫ КОТОРУУДАГЫ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Жумагулова Ф. М.
доцент кафедры иностранных языков
ИГУ им.К. Тыныстанова

ЯЗЫКОВЫЕ РЕАЛИИ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПЕРЕВОДА

Zhumagulova F. M.
associate professor of the department
of Foreign Languages

LINGUISTIC REALITIES AND PECULIARITIES OF THEIR TRANSLATION

Аннотация. Макалада “Реалий” терминине тилчи-окумуштуулардын эмгектеринин негизинде аныктама берилип, реалийдин турлору каралды. Ар кандай тилдердеги реалийлердин байланышынын варианттарына мисал келтирилди. Ошондой эле, көркөм тексттеги реалийлерди которуудагы өзгөчөлүктөр каралды.

Негизги сөздөр: реалийлер, маданият, лингвомаданият, сөздүн образдуулугу, тексттеги эмоционалдуулук, которуудагы өзгөчөлүктөр, экспрессивдуу создор.

Аннотация. В статье дается определение термина «реалия» на основе трудов лингвистов и ученых, рассмотрены виды реалий. Приведены примеры вариантов связи реалий в разных языках. Также рассматриваются особенности перевода реалий в художественных текстах.

Ключевые слова: реалии, культура, лингвокультура, образность слова, эмоциональность в тексте, особенности перевода, экспрессивные слова.

Annotation. The article provides a definition of the term «realism» based on the works of linguists and scholars, and examines the types of realism. Examples of the connections between realisms in different languages are also presented. Additionally, the article discusses the features of translating realisms in literary texts.

Key words: realia, culture, linguoculture, imagery of words, emotionality in text, translation features, expressive words.

Көркөм тексттерди бир тилден экинчи тилге которууда көптөгөн кыйынчылыктарга туш болобуз. Алардын бири көркөм тексттердеги реалийлерди башка тилге которуу көйгөйү. Бул термин тил илиминде «башка тилде сүйлөгөн адамдардын практикалык тажрыйбасында болбогон нерселерди, түшүнүктөрдү жана кырдаалдарды билдирген сөздөр» деп белгиленет. Башкача айтканда, бул тилдик маданий коомчулукка (көбүнчө анын өкүлдөрүнүн көпчүлүгүнө) тааныш болгон тексттердин, ысымдардын, сөздөрдүн жана кырдаалдардын жыйындысы. Албетте, ар кандай маданий-тарыхый реалдуулуктан улам, бир нече маданияттар толук же жарым жартылай дал келиши мүмкүн. Демек, башка лингвомаданиятка таандык окурмандын көркөм текстти окууда кездешкен реалийлер ошол маданияттын өкүлүндө пайда боло тургандай ассоциаци-

ялар жана коннотациялар пайда болбойт. Илгертен бери котормочулардын алдында тышкы форманы сактоо маанилүүбү же эң негизгиси түп нусканын маанисин жеткирүү керекпи деген суроо турган. Бүгүнкү күнгө чейин бул суроого бирдиктүү жооп жок жана реалийлерди которууда ар кандай котормо стратегиялары колдонулат.

Л. С. Бархударовдун аныктамасы боюнча, реалийлер «башка тилде сүйлөгөн адамдардын практикалык тажрыйбасында болбогон нерселерди, түшүнүктөрдү жана кырдаалдарды билдирген сөздөр».

«Реалий» термини ХХ кылымдын элүүнчү жылдарынын башында пайда болгондуктан, жаңы термин болуп саналат. Бул убакыт аралыгы тил менен маданияттын өз ара байланышына кызыгуунун өсүшүн мүнөздөйт. Эдвард Сапир менен Эдвард Холлдун эмгектери пайда болот, лингвистикалык салыштырма-

луулук теориясы өнүгөт, тил менен ойдун өз ара байланышы активдүү изилденет, «маданияттар аралык байланыш» термини пайда болот. Мунун баары маданий өзгөчө лексиканы жана аны чет тилдердеги берүү жолдорун активдүү изилдөөгө түрткү берди.

«Реалий» терминин биринчилерден болуп Л.Н.Соболев 1952-жылы «Сүрөттү образга которуу жөнүндө» аттуу эмгегинде колдонгон. Андан кийин аны А. Э. Супрун, С. И. Влахов, С. П. Флорин жана башка лингвисттер колдоно башташкан. Ар кандай тилдер жана маданияттар үчүн алардын өзгөчөлүгүнө жана көп түрдүүлүгүнө байланыштуу реалийлердин бирдиктүү классификациясы жок. Бирок, көпчүлүк тилдик маданияттардын реалийлери бөлүнүшү мүмкүн болгон кээ бир пункттарды аныктоого болот.

Аларга төмөнкүлөр кирет:

- Тарыхый реалийлер – бул түздөн-түз же коннотациялык мааниси боюнча кандайдыр бир тарыхый окуяга (мисалы, «Аврора» крейсери, «Комсомол», колхоз) байланышы бар лексикалык бирдиктер.

- Күнүмдүк турмуштун реалийи. Турак жай – турак жайдын ар кандай түрлөрүн, ошондой эле тиричилик буюмдарын (кепе, боз үй, фазенда) билдирген лексикалык бирдиктер.

- Кийим-кечени билдирген реалийлер (кийиз өтүк, кимоно, сари).

- Тамак-аш жана суусундуктарды билдирген реалийлер (квас, куймак, кымыз).

- Каада-салттарды, үрп-адаттарды жана майрамдарды билдирген реалийлер (пасха, сойко салуу).

- Географиялык реалийлер – ар кандай географиялык объектилердин аталыштары (талаа, Волга, тундра, тайга).

- Өсүмдүктөрдү билдирген реалийлер (кайың, сирень).

- Жаныбарларды билдирген реалийлер (бугу, ак илбирс).

- Социалдык-саясий реалийлер – коомдук-саясий турмушка байланыштуу лексика (убактылуу өкмөт, канцлер, лорддор палатасы, округ)

- Адабий реалийлер – адабий чыгармалардын аттары, алардын жазуучуларынын жана баатырларынын ысымдары (Айтматов, Пушкин, «Согуш жана тынчтык»)

Реалийлерди классификациялоо үчүн дагы бир катар пункттарды аныктоого болот, мисалы, транспорттун түрлөрүн, байланыш ыкмаларын, тиричилик мекемелерин, динге, билимге, маданиятка байланыштуу

объектилерди жана түшүнүктөрдү билдирген реалийлер ж.б.

Жогоруда белгиленгендей, реалийлерди классификациялоо ар кандай тилдик маданияттардын реалдуулуктарын салыштырып талдоого мүмкүндүк берет. Ар кандай тилдердеги реалийлердин байланышынын төмөнкүдөй варианттарын ажырата алабыз:

1. Бир лингвомаданияттагы реалийдин башка тил маданиятында жоктугу. Мисалы, америкалык реалий «drugstore» дары-дармектерди, косметикаларды, журналдарды жана кээ бир буюмдарды саткан дүкөн. Кыргыз тилинде жөн гана «дарыкана».

2. Башка лингвомаданияттын тилинде бир лингвомаданияттагы реалий менен белгиленүүчү объект үчүн атайын белгинин жоктугу. Мисалы, амер. «clover leaf» - беде жалбырагы түрүндөгү жол кесилиши. Бул көрүнүш кыргыз маданиятында бар, бирок ал үчүн атайын белги жок.

3. Окшош функцияларды ар кандай тилдик маданияттарда реалий менен белгиленген ар кандай объекттер аткарышат. Мисалы, амер. «sponge» – жуугуч губка, орусчага жуунуу үчүн дене жуугуч (мочалка) деп которулат.

4. Эки тил маданиятынын окшош реалийлери функционалдык жактан айырмаланат. Мисалы, орус тилдүү маданиятта күкүктүн чакырыгы адамдын канча жыл өмүр сүрүшүн алдын ала айтат, ал эми америкалык күкүктөрдүн чакыруусунда кыздын үйлөнүү тоюна канча жыл калганы айтылат.

Көркөм тексттерди (айрыкча, реалийлерди которуу боюнча мүнөздөмөлөрдү) которуудагы өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү үчүн көркөм тексттин башка стилдердеги тексттерден айырмалаган кандай өзгөчө белгилери бар экенин түшүнүү маанилүү. Мындай белгилер бир кыйла көп, бирок көркөм текстке тиешелүү которууга маанилүү жана актуалдуу белгилер төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр катары көрүнөт:

- Көркөм тексттеги эмоционалдуулук : көркөм текстте сөз негизги маанисинен башка, анын бир түрдүү эмоционалдык өңү бар, которууда бул өзгөчөлүктү сактоо маанилүү.

- Көркөм тексттеги сөздүн образдуулугу – бул дагы бир маанилүү өзгөчөлүк. Көркөм текстте сөз (мисал катары, илимий текстте сөздөн айырмаланып) көркөм образдын маанилүү ролуна ээ болушу мүмкүн. Ошондуктан бул сөздүн которуудан туура берилбеши, чет тилдеги бүтүндөй чыгарманы кабыл алууга терс таасирин тийгизет.

•Автор тарабынан түзүлгөн баяндап берүүнүн стилиндеги өзгөчөлүктөр: сапаттуу которуу көркөм текстке тиешелүү автордун стилдик өзгөчөлүктөрүн толук ачып берилиши.

Бардык көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөр көркөм текстти которууда, анын ичинен реалийлерди которууда да эске алынышы керек. Көркөм тексттин которуучусу үчүн эмоциялык жана көркөмдөп жазылган сөздөрдү, автордун индивидуалдык стилин чагылдырган сөздөрдү (бул сөздөр көбүнчө реалийлер) аныктоо өтө маанилүү, анткени алар түз маанисинен тышкары, кайсы бир коннотацияларга ээ болушу мүмкүн. Бул сөздөр тексттин сюжетин өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ. Эгер ушул татаал маанини бере албаса, которуу тексттин оригиналына карата динамикалык эквиваленттүүлүктөн куру болуп калат, башкача айтканда, көркөм тексттин оригиналы

сыяктуу эле окурманга ошол эле эмоциялык таасирин көрсөтпөйт, ал эми динамикалык эквиваленттүүлүк көркөм текстти которууда өзгөчө мааниге ээ.

Экспрессивдүү сөздөрдү нейтралдуу варианттар менен алмаштыруу оригинал тексттин стилин, анын улуттук-маданий өзгөчөлүгүн сактоого мүмкүнчүлүк бербейт. Ошентсе да, котормочу көркөм текстти которууда ашыкча түшүндүрмөлөрдүн кереги жок экендигин эске алуусу керек, анткени бул текстти окууну кыйындатат. Бул дилемманы көркөм тексттин которуучусу реалийлерди которууда ар дайым чечүүгө туура келет. Реалийди сүрөттөп которобу же функционалдык аналог менен которобу же транскрипциялап, түшүндүрмө комментарий береби – бул суроонун жообу ар бир конкреттүү реалийдин сюжетке жана көркөм тексттин стилине карата кандай мааниге ээ экенине негизделет.

Адабияттар:

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: «Международные отношения», 1975. С. 95.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.:Международные отношения, 1980.
3. Голами Х., Голандам А. Классификация реалий в разных языках//Социосфера. 2013. № 1.
4. Евсеева Т.В. Некоторые аспекты трансляции национальных реалий в художественном переводном тексте//Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. 2007. № 2.
5. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода. – М.: ЧеРо, 1999.
6. Лилюкович О.С. Реалии в отечественной и зарубежной лингвистической традиции// Вестник ВГУ. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2015. № 4.
7. Соболев Л.Н. О переводе образа образом. // Вопросы художественного перевода. / Л.Н. Соболев. – М., 1955. С. 290.
8. Трибоцкая А.С., Данько В.О. Реалии как объект перевода. Мир языков: ракурс и перспектива : материалы VI Междунар. науч. практ. конф., Минск, 22 апреля 2015 г. –Минск: БГУ, 2015.

УДК: 373-78/1

Ибраева Д. А.

филология илимдеринин кандидаты
КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

СҮЙЛӨМ ЖАНА АНЫН СЕМАНТИКАЛЫК СТРУКТУРАСЫ**Ибраева Д. А.**

кандидат филологических наук
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

ПРЕДЛОЖЕНИЕ И ЕГО СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА**Ibraeva D. A.**

candidate of philosophical sciences
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

SENTENCE AND ITS SEMANTICAL STRUCTURE

Аннотация. Бул макалада сүйлөмдү семантикалык өңүттө анализдөөнүн максаты – сүйлөмдүн смислы кандай уюшулган, семантикалык компоненттер кандай карым-катышта байланышканы каралган.

Негизги сөздөр: структура, трансформация, схема, модел, функция, субъект, предикат, объект, атрибут, конкретизатор ж.б.

Аннотация. В данной статье целью анализа предложения в семантическом аспекте является определение того, каким образом организован смысл предложения и в каких взаимных связях находятся его семантические компоненты.

Ключевые слова: структура, трансформация, схема, модел, функция, субъект, предикат, объект, атрибут, конкретизатор и др.

Annotation. In the article, the purpose of analyzing a sentence in terms of semantics is to determine how the meaning of the sentence is organized and what the mutual connections between its semantic components are.

Keywords: structure, transformation, scheme, model, function, subject, predicate, object, attribute, specifier, etc.

Синтаксистин жаңы тармагы – сүйлөмдүн структура семантикалык жана коммуникативдик-функционалдык аспектилеринин изилдениши үстүбүздөгү кылымдын 40-60-жылдарында калыптанган структурализм тил илиминин жетишкендиктерин ар тараптуу өнүгүүнүн негизинде жүзөгө ашырылгандыгын танууга болбойт. Мунун негизинде трансформациялык грамматика же деривациялык синтаксис пайда болуп, көптөгөн эмгектер жарык көрдү жана ал структуралык-семантикалык синтаксистин өнүгүшүнө түрткү болду. Сүйлөмдүн ар бир структуралык схемасы өзүнө тиешелүү семантикалык структурасы менен коммуникация процессин ишке ашыруу үчүн колдонулат. Башкача айтканда, ар бир структуралык схема өзүн семантиканын эркин калкыган шартында көрсөтөт. «Тил система – структуралык түзүлүш катары айтымдар

тымдар аркылуу реализациялана турган болсо, ошол эле учурда айтымдар өз ара байланышта, карым-катышта келүү менен, текст уюштуруучу информативдик мазмунга ээ семантика-синтаксистик зарыл структуралык бирдик болуп саналат. Айтымдардын туура түзүлүшү тексттин түшүнүктүүлүгүн камсыз кылат жана кыймыл-аракеттеги тил катары динамикалык мүнөздө түшүнүү аны коммуникативдик-функционалдык жана структура-семантикалык жактан изилдөө зарылдыгын көрсөтөт» [3. 2010, 729].

Синтаксисти изилдөө тилдик деңгээлде синтаксистик бирдиктердин абстракттуу схемасы менен иш алып барууга багытталса, кептик деңгээлде ошол схема конкреттүү ишке ашышы, кептик манифестацияда аткарылат. Сүйлөм тутумундагы синтаксистик процесстер жана алардын конкреттүү тилде ишке ашышы жалпы эле тил

илиминде татаал, көп кырдуу маселелерди камтыган актуалдуу проблемалардын катарына кирет. Анткени тилдин коомдук кубулуш катары функциясы маалыматтын көлөмүнө жана мүнөзүнө жараша сүйлөмдүн тигил же бул структурасында ишке ашат.

Семантикалык мүчөлөнүү өзүн грамматикалык мүчөлөнүүнүн мазмундуу жагынан көрсөтөт. Грамматикалык мүчөлөө жөнүндө окууда анын семантикасы грамматикалык деңгээлде ачылат: ээси субъектти, баяндоочу-предикатты, толуктоочу-объектти, аныктоочу-атрибуутту, бышыктоочу (*конкретизаторду, ордун, убагын, аракет-жолун, себебин, максатын, шартын*) билдирет. Бирок бардык семантикалык түгөйлөр лексика-семантикалык деңгээлде изилденет. Башкача айтканда, сүйлөмдүн семантикалык түзүлүшүн иликтөөдө тилчилер сүйлөмдүн грамматикалык жана лексикалык түгөйлөрүндө түзүлүп жаткан схеманын жалпы семантикасына жана конкреттүү семантикага жыйналган сүйлөмдүн толук тилдик маанисин табууга аракеттенүүдө.

Сүйлөмдүн логика-семантикалык структурасы төмөндөгүдөй компоненттерге бөлүнөт: *субъект, предикат, объект, атрибут, конкретизатор*. Алар сүйлөмдө ар кандай комбинацияда берилип, алардын өз ара мамилеси жаралат ошону менен катар сүйлөмдүн абстракттуу маанисин пайда кылат да, сүйлөмдүн семантикалык структурасын калыптандырат.

«Семантическая структура предложения – это абстрактное языковое значение, представляющее собою отношение семантических компонентов, формируемых взаимных действием грамматических и лексических значений членов предложения. Важно помнить, что категории семантической структуры предложения принадлежат целым классам предложений и поэтому представляют собой единицы общезыковые» [4.1980,124].

Сүйлөмдүн семантикалык-структуралык спецификасын ачып берүү үчүн компоненттердин спецификасын, алардын уюшулушун жана карым-катыш мүнөзүн аныктоо зарыл. Бул үчүн аталган элементтердин кантип калыптангандыгын билүү керек. Сүйлөмдүн семантикалык структурасынын калыптанышы кандай татаал болсо, анын элементтеринин жаралышы да ошончолук татаал» [2. 1983,213].

Сүйлөмдүн семантикалык структурасы маанинин бирдигинен турат, анда семантикалык түгөйлөр болот. Негизги семантикалык категория болуп субъект жана предикат эсептелет. Сүйлөмдүн бул түгөйлөрү субъект-предикаттык мамилени билдирет. Семантикалык түгөйлөр дайыма эле белгиленген грамматикалык мүчөлөргө туура келе бербейт. Демек, сүйлөмдөгү мисалдарда, бир гана грамматикалык мүчө бар.

Ар кандай жөндөмдөгү зат атоочтор аркылуутуюндурулган предикативдик белги тилде абдан көп кезигет. Бул сүйлөмдөгү этиштик баяндоочтун жоктугу норма болуп эсептелет. Баяндооч табыш жөндөмдө туруп, грамматикалык маани жардамчы этиштер аркылуу берилет. Мисалы: **Бермет үйдө**. *Бермет үйдө эле. Бермет үйдө болчу ж.б.*

Сүйлөмдүн экинчи негизги семантикалык түгөйү болуп субъект эсептелет. «Субъекттин категориясы – бул баяндоочтук белгини алып жүрүүчүнүн категориясы: кыймыл-аракети аткаруучу же касиет-белгини алып жүрүүчү. Буга ылайыктуу эки жалпы маани болуп бөлүнөт: активдүү ишинин аракет субъектиси жана пассивдүү абалынын аракетинин субъектиси» [русс.гр, 1980,127]. С

Субъектилердин семантикалык классификациясы баяндоочтук белгилердин классификациясына байланыштуу каралат: аракети жана абалы: физикалык аракеттин субъектиси, жашоо субъектиси, ички абалынын субъектиси ж.б. Субъект аныкталган, конкреттүү белгилениши мүмкүн. Мисалы: *Машина келип токтоду* же аныкталбаган, конкреттүү белгиленбеген.

Ю. С. Степановдун ою боюнча, субъекттин мүнөздөмөсүнүн натыйжасында, сүйлөмдүн үч тобу аныкталат [5.1981, 121].

1. «Мен» – сүйлөмү, айтуучунун өзү менен ээси окшоштурулат. Бул, башкы мүчө ат атооч жана этиш аркылуу туюндурулат. Мисалы: *Мен кеттим*.

2. «Ал» – сүйлөмү, ээ дайыма атооч жөндөмөсүндө болот: Мисалы: *Абам айылда. Энекем кетти*.

Грамматикада «субъект» жана «ээ» түшүнүгү бири-биринен айырмаланат. Субъект – бул семантикалык, ээ – грамматикалык категория.

Сүйлөмдө, баяндоочтогу сөздүн формасынын маанисине тиешелүү, о.э., сөздүн лек-

сикалык маанисинде белги же субъекттин өзүнөн чыккан касиети катары, же анын абалы же квалификациясы катары чыгат.

Белги объекттин өзүнөн чыккан касиети катары, субъект кандай, ал кандай ички же тышкы касиетке ээ, эмнеге окшош, эмнеге ылайыктуу, эмнеге белгилүү ж.б. белгилейт. Бул жерде төмөнкүдөй конкреттүү семантикалык класстарды бөлүүгө болот:

Тышкы жана ички касиеттери боюнча мүнөздөмө: *Мамлекетти куткаруу үчүн бир улуу инсан жетиштүү. Мүнөздүн жөнөкөйлүүлүгү – терең ой жүгүртүүнүн натыйжасы.*

Кимдир бирөөгө же эмне үчүндүр тиешелүүлүгү боюнча мүнөздөмө: *Жаныбарлардын өлбөстүгү - тукумунда, адамдын атак даңкы – иштеринде.*

Жаралышы боюнча, чыгышы боюнча мүнөздөмө: *Жөнөкөйлүүлүк – гениалдуулуктун белгиси. Эски кыякта да жакшы обондор ойнолот.* Мында кыяктын сапаты жакшы болсо, эскирсе да жакшы обондорду жаратат. Бул жерде кандай? (*эски*) жана (*жакшы*) сыяктуу сын атоочтор кыяктын жаралышы боюнча сапатын жана касиетин билдирет.

Окшоштугу, окшоштуруу боюнча мүнөздөмө: *Эшегине жараша тушагы* (макал). *Кайда барсаң - Мамайдын көрү* (макал). Бул жерде бардык жакта окшош эле турмуш. *Кайын эненин камыры.* Мында кайын энесине көп сапаттары окшош болуп калуу же кайын энесинин тарбиясы деген мааниде. Бул сүйлөмдө предикаттык белги субъекттин өзүнөн чыккан касиети катары берилет. Белги туруксуздун абалы, же квалификациясы катары, субъект кандай туруксуз абалда жүргөнүн, ал кандай ишти аткарат, анын дайындалышы кандай, ал эмнеге чакырылганын белгилейт: качан табылат, кимге дайындалат, кандай бааланат, кабыл алынат квалификацияланат. Бул топторго бириккен мааниси көп жеке класстарга ар түрдүү бөлүнүшү мүмкүн:

Орду, мейкиндиктик катыштыгы боюнча мүнөздөмө: *Сөз бирөөлөр арасында* (К.Ж.).

Убактылуу аралыгы боюнча, убактылуу белгиси боюнча мүнөздөмө: Мисалы: *Укчу соңунан. Эртең жамгыр төксө керек* (М.Э.).

Максаты боюнча, дайындоосу боюнча мүнөздөмө: Мисалы: *Аракет кылсаң берекет* (макал).

Тиешелүү мамилеси, себеби, шылтоосу боюнча мүнөздөмө: Мисалы: *кечиккендиктен шашылуу, үшүгөндүктөн көгөрүү, билбегендиктен жаңылуу* ж.б.

Экинчиден, субъект экинчи даражадагы мүчөдө, баяндоочу – ээде (*бир тутумдуу атооч сүйлөмдүн башкы мүчөсүндө*) бириктирилет. Мисалы: *Башында ак жоолук.* Бул жерде лексика-семантикалык чектелүү жоктугуна өзгөчө көңүл буруу керек: Бирок сөздүн лексикалык мааниси бул сүйлөмдө ар түрдүүчө болот: бирөөлөрү-тийиштүү эркин, башкалары-белгилүү таратылуу же курчоо, конституция шартында гана. Бул сүйлөмдүн негизги семантикасы-нерсенин өздүгү, аракеттин, абалынын нерселик көрсөтүлүшү. Номинативдик сүйлөмдө баяндоочтук белги жашагандыгы катары конкреттештирилет:

- Жаратылыш абалы, айлана-чөйрө (*күн-түн, жаз-күз ж. б.*).

- Окуясы, жагдайы, аларды алып жүрүүчү же чыгаруучунун толук алаксытуусунда көрсөтүлүшү (*таң, күн күркүрөшү*);

- Нерсе-жак же жаксыз (*Бөлмө: сол жакта – диван, оң жакта шкаф*); Кимдир бирөөнүн ишкердиги, аракети, эмнегедир бир абал (*сүйлөшүү, табыш*).

Мисалы: *Өткөнкү анын жашоосу бүтүн жыргалы, бүтүн кайгысы.* Сүйлөмдөгү субъекттик мааниси менен жайылтылган формасын «субъект – анын жашоосу» семантикасы кимдир бирөөнүн аракети, абалы ж.б. маанисин пайда кылат.

Сүйлөмдөгү «*Асыл небереме беш жаш*» тиби бул анык чындык. Бирок, сүйлөмдүн экинчи тобунун арасында мындайлар жолуктурулат, мейкиндиктик-мезгилдик мааниде билдирилет жана бул сүйлөмдөгү субъект жана баяндооч өздүк эмес – субъекттик тиби катары бир сөздө – башкы сөздө туюндурулат.

Мисалы: *Кар астында – кайнар чие.* Бул түзүлүштөгү кар астында, баарынан мурда, субъекттин мейкиндикке тиешелүүсүн белгилейт, ал эми кандайдыр бир нерсенин (*чие*) ээси болбойт.

Эртең-жыргал деген сүйлөмдөгү тактооч (*эртең*) субъекттин боло турган убактысын билдирет. Бирок бул жерде ордунун талашы бар. Бул сөздүн мезгилдик мааниси өзүнө бул нерсени кошот деп, божомолдогонго мүмкүн. «*Эртең*» сөзүндө аталган убак, өзүнө майрамды, жыргалды аралаштырат, ал убактылуу карым-катышында бул нерсеге башка убак эмес ээ болот жана мейкиндик мамиледе айрыкча «*кар астында*» орду булактын (*чие*) ээси болуп эсептелет, айрыкча ушул орунга ысык булак (*кайнар чие*) тиешелүү.

Биздин байкообузда мындай, семантикалык структураларды анализ кылганда субъектти жана предикатты бөлүү абдан кыйын экендиги көрүнүп турат. Эгерде сүйлөмдүн биринчи тобундагы баяндоочтук белги кандайдыр бир даражада өзүнө бышыктоочтук маанини кошсо, анда экинчи топтун субъектиси жана мейкиндиктик-мезгилдик мааниси бир сөздөр аркылуу берилет.

Бир канча маанинин бир сөздө берилиши, алардагы эки семантикалык түгөйдүн батырылышы мындай сүйлөмдөрдө абдан көп учурайт.

Субъект жана баяндооч зат атооч, атооч же сын атооч, атоочтукта, сан атооч, кыймыл атооч, тактоочтор аркылуу туюндурулат. Эгерде төмөнкү макалды семантикалык жактан анализдесек, «*Бир жакшыга бир жаман*» анда алып жүрүүчүнүн бир касиети (*бир жаман*) алып жүрүүчүнүн башка белгисине (*бир жакшыга*) таандыгы аталат. Бул мисалда, көрүнүп тургандай субъект да, баяндооч да өзүнө кандайдыр бир атрибуттук белгини камтышы мүмкүн.

Сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы негизги компонент болуп предикат

эсептелет. Предикат да белгилик касиетте болуп, эң негизги өзгөчөлүгү катары анын предикаттык эмес белгилер менен болгон карым-катышын түшүнүүгө болот жана предикат катары шарттуу түрдө салттуу синтаксистеги сүйлөмдүн баяндоочунун касиеттин көрөбүз. [1. 2015, 287]. Демек, түрк тилдеринде анын ичинен кыргыз тилинде да баяндоочтун милдетинде этиш сөздөр гана эмес, бардык атооч сөз түркүмдөрү да келе бергендиги маалым. Мисалы, *күн али эрте, Гүлбара мугалим*. Белгиленген сөздөр сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык предикат болуп эсептелет.

Ал эми субъект - касиети предикат аркылуу аныкталып турган нерселик маанидеги сөз. Салттуу синтаксистеги ээ менен шарттуу түрдө шайкеш келген бирдик.

Сүйлөмдү тилдик бирдик жана кептик бирдик катары сыпаттоодо анын семантикалык аспектисине өзгөчө көңүл бурулат. Сүйлөмдүн грамматикалык структурасынын семантикасы дегенде, биз анын лексикалык толтуруу менен байланышсыз гана структуралык схемасынын, абстрактуу моделдин семантикасын түшүнүшүбүз зарыл.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили (фонетика, морфология, синтаксис, стилистика, текстануу, лингвистика) – Бишкек: Б-сыз, 2009. – 287 б.
2. Ахматов, И. Х. Структуро-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балгарском языке / И. Х. Ахматов, Алпаров, Г. Сайланма хезмотлор [Текст] / Г. Алпаров. – Казань: Татгосиздат, 1945. – 213 с.
3. Мусаев, С. Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери. – Бишкек: Б-сыз, 2010. – 729б.
4. [Русс.гр,1980,124]. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 127 с.
5. Степанов, Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения (Семиологическая грамматика) – М.: Наука, 1981. – 121 с.

УДК:370.20

Иманакунова К. Ш.Педагогика илимдеринин кандидаты, доцент
*И.Арабаев атындагы КМУ***КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫН КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА
КОЛДОНУУ МАКСАТТАРЫ****Иманакунова К. Ш.**Кандидат педагогических наук, доцент
*КТУ имени И.Арабаева***ЦЕЛИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦ
НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА****Imanakunova K. Sh.**Candidate of Pedagogical Sciences
*I.Arabaev Kyrgyz State University***OBJECTIVES OF USING KYRGYZ PROVERBS IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS**

Аннотация. Макалада макалдын табияты, өзгөчөлүгү, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга ылайык кыргыз макалдарын кыргыз тили сабагында колдонуу максаттары, кыргыз макалын орто мектепте окулуучу кыргыз тили сабагынын мазмуну катары кароо зарылдыгы, макалдар кыргыз тилин окутуунун ийкемдүү каражаты экени жана макалдарды белгилүү бир информацияны туюндурган көркөм текст катары сабакта колдонсо болору тууралуу илимий маалыматтар берилди.

Негизги сөздөр: кыргыз макалы, кыргыз тили сабагы, кыргыз тилин окутуу талаптары, сабактын мазмуну, макалдарды сабакта колдонуу максаттары, окутуунун ийкемдүү каражаты, көркөм текст, илимий маалыматтар ж.б.

Аннотация. Статье посвящена вопросам, связанным с природой, особенностями, а также с целями использования кыргызских пословиц на уроках кыргызского языка в соответствии с современными требованиями, к числу которых следует отнести важность рассмотрения пословиц в качестве содержания урока кыргызского языка. Помимо этого, пословицы рассмотрены в качестве выразительных иллюстративных средств, представляющих собой полноценные по содержанию художественные тексты.

Ключевые слова: кыргызская пословица, урок кыргызского языка, требования к обучению кыргызскому языку, содержание урока, цели использования пословиц на уроках, выразительные средства обучения, художественный текст, научная информация.

Abstract. The article is devoted to issues related to the nature, characteristics, and objectives of using Kyrgyz proverbs in Kyrgyz language lessons in accordance with modern requirements, which include the importance of considering proverbs as part of the Kyrgyz language lesson content. Additionally, proverbs are examined as expressive illustrative tools that represent complete artistic texts in terms of content.

Keywords: Kyrgyz proverb, Kyrgyz language lesson, requirements for teaching Kyrgyz language, lesson content, objectives of using proverbs in lessons, expressive teaching tools, literary text, scientific information.

Кыргыз макалдарын кыргыз тили сабагында колдонуу бир нече максаттарды көздөйт. Аталган маселени ар кырынан иликтеп түшүнүү үчүн макалдар тууралуу түшүнүк так болушу керек. Макалдын табиятын толук түшүнүп, билүү үчүн аларга берилген түшүндүрмөлөргө, талдоолорго, аныктамаларга кайрылуу зарыл. Кыргыз тили мугалими макал тууралуу көбүрөөк

маалыматтарды билиши – зарылчылык. Ошондуктан макал тууралуу бир нече аныктама-түшүндүрмөлөргө көңүл бөлөлү.

«Коомчулуктун чар тарабын кучагына алып, турмуштук бай тажрыйбаларды негиз кылып, кубулуштар менен окуяларды, дүйнөгө болгон көз карашты чагылдырган, көп кырдуу каймана маанилерди туюндурган, жакшы сапаттарды даңазалаган, жаман

сапаттарды маскаралаган, калыстык менен чындыктын үлгүсү, турмуштун элдик эрежеси, акыл-насааттын кенчи болгон, эстөөгө жеңил, айтууга элпек, көпчүлүгү ыр түрүндө ар кандай уйкаштыктарда жогорку көркөмдүктө, белгилүү бир ойду жалпылаштыра баяндап, талкуулап, салыштырып келип, бүкүлү жана келки түрдө жыйынтык (корутунду, тыянак) чыгарып, кыска, таамай айтылган, калк арасында кеңири таркаган, элдик оозеки чыгарманын бир бөлүгү болгон туруктуу айкалыштарды макалдар дейбиз» [1., 6-7]. Бул аныктамада макалдын табияты кыйла кенен ачылып көрсөтүлгөн деп эсептейбиз. Ошол эле учурда аныктамада айтылгандай, макал «туруктуу айкалыш» эмес, ал сүйлөм, болгондо да даяр түрүндө, эч өзгөрүүсүз ошол тутумунда колдонуулучу сүйлөм экендигин эскертебиз.

«Макал (ар.) 1. сөз, кеп. 2. Акыл-насаат берүүчү кыска, таасын сүйлөмдөр» [2., -27].

«Макал – тээ байыркы ата-бабадан берки келаткан курч, уккулуктуу, таасын, учкул, таасирдүү жана куюлушкан нуска кеп... Макалдар – калктын акыл казынасы. Андан ар бир атуул чөмүчтөп сузуп алып, урунууга тийиш. Бул – кааласаң да, каалабасаң да, аткарылчу жумуш. Сенин жарандык парзың» [3., 352].

“Макал – текст” деген окумуштуулар да бар. [4., 72].

«Макал. (Пословица) Ар түрдүү турмуштук көрүнүштөр жөнүндө кыскача, элестүү, так айтылган элдик оозеки чыгармалардагы жанрдын бир түрү макал деп аталат. [5., 572]. Кыргыз адабият таануу илиминин көрүнүктүү өкүлдөрү К. Асаналиев менен Р. Кыдырбаеванын макалдарды элдик оозеки чыгармалардагы жанрдын бир түрү катары аныктагандары макалдарды сабакта колдонууда эске алынышы керек деп эсептейбиз.

«Макал менен лакап адамдардын биргелешкен аракетинин жыйынтыгын муундан-муунга өткөрүп берүүдө чоң мааниге ээ, алар маданияттын негизинде жаткан элдин рухий баалуулуктарынын өзүнчө эле бир системасын түзүп турат. Булар, бир жагынан, тилдик көрүнүш болсо, экинчи жагынан, логикалык бирдиктер (ой жүгүртүүлөр жана корутундулар), үчүнчүдөн, кадимки турмуштун фактыларын ачык, так формада чагылдырган миниатюралар» [6., -65].

С.Ибрагимовдун аныктамасында макалдын лингвистикалык табияты гана ачыл-

бастан, ага логика жана адабият таануу илимдеринин өңүтүнөн да көңүл бурулган. Тагыраак айтканда, “макал – логикалык бирдик”, “макал – көркөм миниатюра” катары каралышы маанилүү тыянак болуп саналат.

«Эл өзү жаратып, укумдан-тукумга таратып, жаш муундун акыл-эсин өстүрүүдө, көркөм эстетикалык табитин калыптандырууда кеңири колдонулуп келген эң бай мурастардын бири – макал-лакаптар. Эл адабиятынын башка түрлөрүнөн макал-лакаптар өтө кыскалыгы, көркөмдүүлүгү жана тактыгы, үйрөнүп алууга жеңилдиги, жаратылыштын кубулуштары менен адамдын бири-биринин ортосундагы мамилелер жөнүндө өтө так маалымат бергендиги менен айырмаланат» [5., 4].

«Макал – адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар. Адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы болгон макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет» [7., 85]. Эгерде профессор К. Асаналиев менен Р. Кыдырбаева макалды элдик оозеки чыгармалардагы «жанрдын бир түрү» катары конкреттүү белгилешсе, профессор А. Муратов ж.б. аларды жалпылаштырып «фольклордук чыгармалар» катары карашат.

Макалдар бир эле доордун жемиши эмес. Макалдар ички мазмуну, мааниси жагынан коомдук турмушту ар тараптан камтып, жашоодогу түрдүү карым-катнашты өткүр, көркөм сүрөттөп олтурат. Тек гана көркөм сүрөттөө эмес, макал – элдин философиясы, тарыхы жана тарбия куралы.

Мына ушу сыяктуу макалга тиешелүү негизги түшүнүктөрдү кыргыз тили мугалими өзү жакшы түшүнүп, макалдарды сабакта орундуу, максаттуу колдонуусу тилди ар түрдүү ык-амалдар менен окутуу ишинде абдан маанилүү деп эсептейбиз.

Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку талаптар тууралуу жаңыдан иштелип чыккан «Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун предметтик стандартында (5-9, 10-11-класстар) так жана конкреттүү маалыматтар берилген. Эне тилин 5-9-класстарда окутуунун максаты – **«Окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү,**

кыргыз тилинин байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү пайдаланууга, кеп маданиятынын нормаларын сактоого үйрөтүү» болсо, 10-11-класстарда окутуунун максаты – «окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн, баарлашуунун бардык чөйрөлөрүндө кеп маданиятын мыкты колдонууга, көп тилдүү, көп маданияттуу коомдо тилдик-маданий баалуулуктарды барктоого көнүктүрүү».

Аталган максаттарды ишке ашыруу үчүн кыргыз тили сабагынын мазмунуна, аны окутууга олуттуу өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү зарыл. Кыргыз тилин окутуу тилдин грамматикасын, ал аркылуу окуучунун сүйлөөсү менен жазуусун өнүктүрүүнүн алкагынан чыгып, келечек муундун эртеңки бүтүндөй жашоо-турмушуна, ишмердигине керектүү болгон билим, билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандырууну биринчи орунга койдү. Мындай өзгөчө, маанилүү максатты турмушка ашырууда, тилдин өзгөчө байлыгы болгон макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуу маселеси ашкере актуалдуулукка ээ болду.

Бул маселенин маани-маңызын, макалдарды кыргыз тили сабагында окутуунун ордун, кызматын мыкты көрө билген Кыргыз эл мугалими Бектур Исаков бардык мугалимдерге кеңеш берип, үлгү болуучу эки бөлүктөн турган «Санат сөз» топтомдорун [8., 1-бөлүк. Б., Учкун, 2005, -312 б; 2-бөлүк, – Б., Учкун. 2005, -288 б.]. ар бирин 2000 нускада жарыкка чыгарды. Жаңычыл мугалим топтомдун экинчи бөлүгүндө: «Баарынан мурда санат сөз жөнөкөй адамга эмне үчүн керек? – деген суроо коюп, ага : «**Ал угуучу-ну ынтаа менен тыңшатуу, ойдун сулуулугу менен таасир этүү, таң калтыруу жана тез кабыл алдыруу үчүн керек. Санат сөз – укканды ырахат алдырган, улам-улам уккусун келтирген канаттуу кеп.** Аны менен акыл айтылып, тарбия берилет, эмне жаман, эмне жакшы экендиги, жашоо, адам, жаратылыш, заман санатталат» – деп түшүндүрмө-жооп берген [9., 6-7].

Жогорку маалыматтардан улам **“кыргыз макалын кыргыз тили сабагында кандай максаттарда колдонсо болот?”** – деген суроо туулат. Биздин оюбузча, алар төмөнкүлөр:

1. Кыргыз макалын орто мектепте окулуучу кыргыз тили сабагынын мазмуну катары кароого болот. Мисалы, элибизде: “Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө,” – деген макал кеңири тараган. Тилекке каршы, бул

макалда камтылган маани-маңызга анчейин көңүл бурулбай келет. **Кыргыз тилин окутуунун негизги максаты окуучулардын сүйлөө ишмердигин (демек, сүйлөөсүн) өркүндөтүү деп белгилейбиз.** Ошондуктан да, сүйлөөнүн ойлоо, ой жүгүртүү менен болгон карым-катыш байланышын окутуу процессинде толук ачып түшүндүрүү өзгөчө маанилүү. “Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө,” – деген макал мына ушул байланышты кыска, бирок нуска көрсөтүп турганын таанууга милдеттүүбүз. **Демек, ушул өңдүү макалдар окутуунун мазмуну боло алат.** Анткени жогорку сыяктуу макалдарда элдик тил илиминин (этнолингвистиканын) негизги жоболору чагылдырылган.

2. Макалдар кыргыз тилин окутуунун каражаты боло алат. Бул функцияда макалдар алгачкы окуу китептеринен (И.Арабаев, К. Тыныстанов) тартып колдонулуп келе жатат. Макалдар кыргыз тилин окутуунун каражаты катары көп кырдуу кызмат аткаарын эстен чыгарбоо зарыл. Маселен, мисал катары келтирилген макал бир эле учурда окуучунун тилдик сезүү-туюмун, тилдик табитин калыптандырууга, кыргыз тилинин ой туюндуруу өзгөчөлүктөрүн билүүгө, ошол эле мезгилде макал окуучунун ой жүгүртүүсүнө таасирин тийгизип, турмуштун тиги же бул көрүнүшү боюнча анын дүйнө таанымын кеңейтүүгө, дүйнө көз карашын, дүйнө түшүнүгүн жаратууга көмөкчү болот. Мындан сырткары макалдар жана анда ары эстетикалуу, ары көркөм, ары философиялуу туюндурулган ойлор, информациялар аркылуу окуучулар өз элинин улуттук рухий дөөлөттөрүн, улуттук баалуулуктарын таанып билүүгө мүмкүнчүлүк ала алышат.

3. Макалдарды белгилүү бир информацияны туюндурган көркөм текст катары сабакта колдонсо болот. Мында макалды талдоо, ал боюнча өз пикирин билдирүү, турмуштагы маанисин чечмелөө, өз алдынча текст түзүү сыяктуу иштер жүргүзүлөт. Кыргыз тили сабагында макалдарды максаттуу жана натыйжалуу колдонуу үчүн, мугалим, адегенде, макалдын адабият таануу менен тил илиминде изилдениши тууралуу, аларды пайдалануу боюнча педагогикалык, этнопедагогикалык эмгектер, практикалык иш-аракеттер тууралуу да толук тааныш болуу талабы коюлат. Мугалим макалдардын илимий-теориялык, педагогикалык жактан иликтенип, иштелишин билүүсү, аларды кыргыз тили сабагында колдонуунун теориялык-методологиялык негиздерин түшүнүүсү керек. [10., 55.].

Макалдарды белгилүү бир информацияны туюндурган көркөм текст катары сабакта колдонуу көп артыкчылыктарга ээ. Анткени макалдар кыргыз элинин көркөм дүйнөсүн, көркөм-эстетикалык эс тутумун да чагылдырган универсалдуу чыгармалар болуп саналат. Ошондуктан макалдарга тилдик, этнолингвистикалык, этноэтикалык, этномаданий, этнопсихологиялык, коммуникациялык, философиялык, көркөм-эстетикалык, этноэстетикалык, этнопедагогикалык жана башка өңүттөн мамиле кылып, ар тараптуу иликтөө чоң мааниге ээ. Макалдарды жогоркудай көп өңүттөн иликтөө окуучулар-

дын бай тилдик дүйнө таанымын жаратат, алардын эмоционалдык дүйнөсүн туура багытта калыптандырууга салымын кошо алат.

Нечен кылымдар бою түзүлүп, калыптанып келген кыргыз улутунун рух көрөңгөсүн боюна сиңирген жана учур талабына ылайык санарип коомунун талаптарына да ылайыкташкан, кенен, ийкемдүү, чыгармачыл ой жүгүртө алган, ар тараптан өнүккөн, заман талабына шайкеш окуучуларды тарбиялоодо макалдар чоң көмөк көрсөткөн универсалуу, көөнөргүс педагогикалык дөөлөттөр болуп саналат деп ойлойбуз. Ошондуктан кыргыз макалын кыргыз тили сабагында колдонуу максаттары ар түрдүү жана кенен.

Адабияттар:

1. Шералиева, А.Ж. Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы (V-VI класстардын мисалында): пед. илим. ... канд. дис. автореф. – Бишкек, 2014. – 22 б.
2. Кыргыз макал-лакаптары / түз. ж-а баш сөзүн жазган Ш.Усупбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 224 б.
3. Исаков, Б. Кыргыз тили: VII-IX кл. үчүн. – Бишкек: Педагогика, 2002. – 352 б.
4. Маразыков Т. С. Текст: маалымат алмашуунун негиздери Б., 2014.
5. Кыдырбаева, Р. З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Бишкек: [Б-сыз], 2004. – 572 б.
6. Ибрагимов, С. Лингвокультурология-тилдик маданият таануу: тарыхы ж-а теориялык негиздери. – Бишкек: [Б-сыз], 2004. – 117 б.
7. Муратов, А. Адабият-ыйман сабагы. – Бишкек: Мектеп, 2014. – 85 б.
8. Исаков, Б. Санат сөз: окуучунун китеп текчесине. – Бишкек: Учкун, 2005. – I бөлүк. – 312 б.; II бөлүк. – 288 б.
9. Исаков, Б.Сабат санжырасы. – Бишкек: Мектеп, 1993. – 192 б.
10. Иманакунунова К.Ш. Кыргыз макалын кыргыз тили сабагында колдонуунун методикасы.

УДК: 811.11.112 (575.2) (04)

Исраилова Д.А.

филология илимдеринин кандидаты,
КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

**КӨРКӨМ ТЕКСТТИН УЛУТТУК ЖАНА МАДАНИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮН
ЧАГЫЛДЫРУУДАГЫ ЛИНГВОМАДАНИЙ КОД ЖАНА МЕТАФОРАЛЫК СФЕРАЛАР**

Исраилова Д. А.

кандидат филологических наук
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

**ЯЗЫКОВОЙ КОД И МЕТАФОРИЧЕСКАЯ СФЕРА
В НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА**

Israilova D. A.

candidate of philological sciences
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

**LANGUAGE CODE AND METAPHORICAL SPHERE IN NATIONAL CULTURAL
FEATURES OF THE LITERARY TEXT**

Аннотация. Тексттин көркөмдүк дараметин ачууда сөзсүз түрдө метафоралар чоң роль ойнойт. Тилдик изилдөөлөрдөгү лингвомаданий коддун жана метафоралык сфералардын изилдениши замандын талабы болуп турат. Макалада тексттин улуттук жана маданий өзгөчөлүгүн артыруудагы алардын ролун ачып берүүгө аракет жасалды.

Негизги сөздөр: трансфера, код, мегасфера, метафоралык картина, метафоралык модель

Аннотация. Метафоры, безусловно, играют большую роль в раскрытии художественного потенциала текста. Изучение языкового кода и метафорической сферы в лингвоведении является требованием времени. В статье предпринята попытка раскрыть их роль в повышении национально-культурной специфики текста.

Ключевые слова: трансфер, код, мегасфера, метафорическая картина, метафорическая модель.

Abstract. Metaphors certainly play a major role in revealing the artistic potential of the text. The study of language code and metaphorical sphere in linguistics is a requirement of the time. The article attempts to reveal their role in increasing the national-cultural specificity of the text.

Keywords: transfer, code, megasphere, metaphorical picture, metaphorical model.

Тил менен маданияттын карым-катнаш маселеси мындан бир нече жыл мурун лингвисттердин эмгектеринде жазылып келсе да, бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалдуулугун жогото элек. 20-кылымдын 2-жарымында маданият тил менен кантип коддолгон, кайсы тилдик кубулуштар кайсы маданий маалыматты алып жүрөт жана башка суроолорго жооп берүүгө багытталган жаңы илим – лингвомаданият таануу илими пайда болду.

Лингвомаданият таануу – улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү тилдик жагдайда изилдөөчү илим. Лингвистикалык изилдөөнүн бул чөйрөсү лингвистикалык маданиятты изилдөөчү этникалык топтун

материалдык жана руханий өзгөчөлүгүн көрсөтө алган объект катары көрсөтөт [2,79.]. Лингвомаданий код жана метафоралык сфералар темасы маданий лингвистикада жана этнолингвистикада активдүү изилденип келүүдө. Көптөгөн окумуштуулар белгилеп кеткендей (М. Л. Ковшова, В. А. Маслова, В. Н. Телия, С. М. Толстая ж.б.) улуттук тилде камтылган улуттук маданий маалымат сөздүн семантикалык түзүлүшүндө, ички формасында коддолот, демек, вербалдашкан маданий феномен болуп саналат.

«Лингвистикалык компетенттүүлүктүн маданий компетенттүүлүккө айланышы маданий код категорияларындагы тилдик белгилерди чечмелөөгө негизделет» [9,277].

Маданияттын динамикалык өнүгүшү бүтүндөй элдин тарыхый, социалдык, маданий өнүгүү процессинде адамдардын жүрүм-турумунун белгилүү бир эрежелеринин (үлгүлөрүнүн) пайда болушун жана өзгөрүшүн билдирет. Лингвомаданий код моделдөө системасы болуп саналат, анткени ал кандайдыр бир болмуш чөйрөсүнүн структуралык аналогиясын (моделин) камтыйт, анын ички мыйзамдарын ачып берет жана аны түшүнүүгө жардам берет. Лингвомаданий код адамдын жүрүм-турумуна тигил же бул даражада таасирин тийгизгендиктен, жөнгө салуучу система болуп саналат.

Жалпысынан этнолингвистика менен лингвомаданият таануунун алкагында маданий коддор системалык метафора аркылуу каралат, мында «мотивациялоочу бирдиктердин системасы толугу менен чындыктын башка чөйрөсүнө өтүп, экинчи даражадагы номинативдик функцияны алат» [8.5]. Бул, биздин оюбузча, «маданият коду» терминин коддон – семиотиканын негизги түшүнүгүнөн айырмалайт. Маданий коддоо боюнча ар кандай көз караштарды эске алуу менен, бизге маданий коддун эң туура аныктамасын окумуштуу В. А. Маслова аныктап бергендей болуп көрүнөт, ал Е.С. Кубрякованын «контейнердик» концептуалдык метафорасына таянып, кодду маданий мейкиндик экендигин айтып, ар түрдүү тилдик субъекттер ар кандай маданий маанилерди алып, өздөрү менен толтуруп, ошону менен код түзүүчү «контейнер» экендигин далилдейт, б.а., коддор өзүнө маданияттын белгилери эмес, менталдык мейкиндикке кирген бирдиктерди камтышы мүмкүн. Мисалы, жолдо жаткан таш жөн эле табигый нерсе болуп саналат, ал эми аны көрүстөндөгү нерсе катары кабыл алса анда маданияттын белгиси – эстелик болуп эсептелинип калат.

Маданий коддор – бул дүйнөнү түшүнүү процессиндеги адам ээ болгон улуттук-маданий маанилерди алып жүрүүчү белгилердин системасы. Бир улуттун тарыхый-маданий өнүгүү процессинде бара-бара калыптанып, архетиптер жана элдин өткөндөгү тарыхы жөнүндө маалыматтарды топтоо менен маданий код түзүлөт. Убакыттын өтүшү менен тилдик белгилерде чагылдырылган маданий код тил коомчулугунун мүчөлөрү дүйнөгө көз чаптырган жолго, призмага айланат. Тилдик формаларда бекитилген мындай

призма баарлашуунун тааныш каражаты гана болбостон, маалыматты кийинки муундарга берүү ыкмасына да айланат. Бул учурда окумуштуулар төмөнкү жагдайларга көңүл бурушат: биринчиден, улуттук тилдин формаларында камтылган улуттук-маданий маалыматтар сөздүн семантикалык түзүлүшүндө, лексемалардын айкалышында, фразеологиялык, паремиологиялык жана синтаксистик каражаттарда катылган жана коддолгон; экинчиден, улуттук маданий код тилде ишке ашырылган маданият фактысы жеке адамдын менчиги эмес, бүткүл коомдун менчиги болуп саналган шартта келип чыгат, ошонун аркасында аны эл өкүлдөрүнүн көпчүлүгү активдүү пайдаланышат [7.253].

Заманбап илимде төмөнкү негизги метафоралар же маданий коддор эң кеңири изилденип келет: фитонимикалык, зооморфтук, тамак-аш, предметтик коддор. Көптөгөн илимий эмгектерде «өсүмдүк дүйнөсү → адам», «жаныбарлар дүйнөсү → адам», «объект → адам», «тамак → адам» сыяктуу метафоралык трансферлер изилдөөнүн негизги предмети болуп саналат деген тыянак чыгарууга болот. Мына ушундан төрт маданий коддун актуалдуулугу келип чыгат: фитонимикалык, зооморфтук, артефакттык жана тамак аш коду. Жогоруда аталган коддорду кыргыз элинин байыркы оозеки чыгармачылыгынан баштап азыркы мезгилдеги көркөм чыгармаларына чейин жолуктурууга болот. Ансыз чыгарма көркөмдүк деңгээлине чыга албайт. Дүйнөнүн метафоралык картинасын биз дүйнөнүн лингвистикалык картинанын фрагменттүү проекциясы катары, тигил же бул этностун же инсандын улуттук аң-сезиминде орун алган дүйнө жөнүндөгү аналогдук-ассоциативдик идеялардын жыйындысы катары түшүнөбүз.

Белгилүү бир тилдик жана маданий коомчулуктун тарыхый өнүгүү процессинде дүйнөнүн метафоралык картинасы акырындык менен өзгөрүп турат, ошондуктан болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн мүнөзүн аныктоо үчүн аны эволюциянын ар кандай этаптарында изилдөө зарыл. Дүйнөнүн метафоралык сүрөтү лингвистикалык гана эмес, адамдын физикалык, сезүү жана маданий тажрыйбасынын негизинде түзүлгөн дүйнөнүн концептуалдык картинасы менен да тыгыз байланышта. Тил, анын ичинде анын метафоралары дүйнөнүн концептуалдык картинасында болгон билимди вербалдаштырып, сактап,

толуктап, муундан муунга өткөрүп берет. Метафоралар, биз билгендей, тил чөйрөсү менен гана чектелбейт – адамдын ой жүгүртүү процесстеринин өзү негизинен метафоралык мүнөздө болот (М. Бердсли, М. Блэк, М. Джонсон, Дж. Лакофф, М. Редди, А. Ричардс, М. Тернер, Дж. Фоконье, А. Вежбицкая, Н. Д. Арутюнова, А. Н. Баранов, Н. Н. Болдырев, О. И. Глазунова, И. М. Кобозева, Е. С. Кубрякова, А. П. Чудинов ж.б.). Бул өңүттөн алганда, метафора реалдуулукту сүрөттөөнүн каражаты эмес, аны түшүнүүнүн туруктуу жолу катары берилет, ошондуктан метафоралар тигил же бул этностук топтун концептуалдык чөйрөсүнө, ал эми жалпысынан – чагылдыруунун жалпы концептуалдык системасына кирет. Чындыкты чагылдыруунун спецификалык формасы катары дүйнөнүн метафоралык сүрөтү дүйнөнүн сүрөттөрүнүн башка түрлөрү менен байланышта болот. Ал адамзат коомунун өнүгүүсүнүн ар кандай этабында бардык атайын илимдер тарабынан иштелип чыккан дүйнө жөнүндөгү илимий билимдердин жыйындысы катары дүйнөнүн илимий картинасы менен кесилишет, анткени терминдердин түзүлүшүнүн негизин көп учурларда метафоралоо түзөт. Илимий билимдердин эволюциясынын азыркы этабы моделдөө идеяларынын интенсивдүү өнүгүшү менен мүнөздөлөт. Моделдөө, адатта, бир объекттин моделинин касиеттерин жана структурасын изилдөөнүн негизинде анын моделин куруу аркылуу объекттин же кубулуштун касиеттерин түшүндүрүү катары кызмат кылат. Реалдуу объекттер ушунчалык көп кырдуу жана татаал болушу мүмкүн, ошондуктан аларды изилдөөнүн эң эффективдүү жолу көбүнчө реалдуулуктун белгилүү бир фрагментин бир аз жөнөкөйлөштүрүлгөн формада чагылдырган моделди түзүү жана аны комплекстүү изилдөө болуп саналат. [6. 40].

Азыркы лингвистикалык изилдөөлөрдө «метафоралык модель» термини ар кандай мааниде түшүндүрүлүп келүүдө, ушуга байланыштуу моделдөөнүн параметрлерин тандоодо, метафоралык моделдерди сыпаттоо жана классификациялоо принциптеринде жана аларды түзүүчү компоненттерди тандоодо карамакаршылыктарды байкайбыз. Бир катар илимпоздор (Г. И. Кустова, В. Н. Телия, Н. П. Тропина) «маңызы боюнча метафора сөз сыяктуу эле бир эле функцияны аткарган үлгү» деп эсептешет. [9.180]. Метафораны

моделдөөчү объект катары изилдөөнүн мындай мамилеси Ю. Д. Апресян, Д. Н. Шмелев, А. А. Тараненко жана башка окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан регулярдуу полисемия теориясына негизделген. Алардын пикири боюнча, мааниси жакын сөздөр көбүнчө экинчи даражадагы маанилердин бир түрүнө ээ болот, ошондуктан каралып жаткан сөздөрдүн баштапкы (түз) жана экинчилик (каймана) маанилеринин типтүү катышы тиешелүү башка сөздөрдүн маанилерин өзгөртүүгө үлгү боло алат. А. П. Чудинов «метафоралык модель» терминин «Эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аңсезиминде орун алган, семантикалык жактан баштапкы жана экинчи даражадагы маанилердин байланышында орун алып, жаңы маанилердин пайда болушуна үлгү болот» деп түшүнөт. Дж. Лакофф жана М. Джонсон «метафоралык модель – бул өзүнүн эне тилинде сүйлөгөн адамдын аңсезиминде болгон жана өнүгүп жаткан концептуалдык чөйрөлөр ортосундагы байланыштын схемасы» деп эсептешет [6.56].

Метафоралык моделди изилдөөдөгү ар кандай ыкмалардан улам аны түшүнүү эки ача болуп көрүнөт, бирок, бардык олуттуу айырмачылыктарга карабастан, окшош жагдайларды, анын ичинде метафоралык моделдөөнүн негизги түшүнүктөрүнүн бирдиктүүлүгүн жана изилденүүчү багыттардын жалпылыгын, б.а. метафоризациянын булактары жана багыттары экенин белгилеп кетүүгө болот. Ошентип, универсалдуу жалпы тил модели катары метафораны комплекстүү талдоо «метафоралык модель» жөнүндө жалпы түшүнүк калыптанганда пайда болот б.а. семантикалык жана когнитивдик мамилелерди айкалыштыруунун натыйжасында гана деген тыянак чыгарууга болот. Ошол эле учурда, заманбап метафоралык система узак эволюциянын натыйжасы экени баарыбызга белгилүү. Мындан тышкары, аны уюштуруунун жана иштешинин өзгөчөлүктөрү негизинен анын өнүгүүсүнүн мурунку этаптарында б.а. байыркы тенденциялар менен аныкталат.

Демек, лингвوماданияттын ар кандай этаптарында метафоралык моделдердин иштөө өзгөчөлүктөрүн изилдөө тиешелүү доорлордогументалитеттин өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана эң байыркы когнитивдик механизмдерди аныктоого гана эмес, метафоралык моделдердин эволюциясын көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Жогоруда айтылгандардын баары диахрондук мета-

форологиянын методологиялык негиздерин иштеп чыгуунун зарылдыгын аныктайт – тигил же бул тил маданиятындагы метафоралык моделдердин динамикасын талдоого багытталган багыт.

Тил өзүнүн бүткүл тарыхында элдин кулк-мүнөзүнүн жана үрп-адаттарынын өзгөчөлүктөрүн өзүнө сиңирип алат, ошондуктан маданияттын улуттук спецификалык компоненттеринин ичинен биринчи орунду ээлейт.

Көркөм тексттеги маданий код – бул анын идеяларын жана концепцияларын ачууда баалуулукка жана мааниге ээ болгон татаал артефакт. Демек, бул артефакттын аксиологиялык (*Аксиология – баалуулук, нарктуулук жана бийик дөөлөттөр жөнүндөгү илим*) багыты, функционалдык туруктуулугу жана убакыттын узактыгы менен шартталат. Адабий дискурстагы эң көп жыштык тарыхый-маданий, этно-маданий, мейкиндик, диний-культтук, аймактык коддор сыяктуу маданий коддор менен көрсөтүлгөн. Лингвистиканын ар бир багытында лингвوماданий коддор ар кандай максатта колдонулуп, ар түрдүү кызматтарды аткарып калат. Көркөм текстте лингвистикалык каражаттар аркылуу жазуучунун дүйнөдөгү жеке картинасы чагылдырылат, анткени текстти жазып жатканда ал белгилүү бир маданий мейкиндикте болуп, ага олуттуу таасир тийгизет. Ошентип, көркөм текст маданияттын булактарынын бири катары иштей алат, анткени анда бай маданий маалыматтар камтылган, демек, анда улуттук-маданий өзгөчөлүктөр ачык-айкын көрүнүп турат. Жалпы маданий мурастын олуттуу бөлүгүн көркөм тексттер түзөт. Маданият кубулуштарынын системасында көркөм текст чоң роль ойнойт. Дал адабий текстте элдердин эскирген маданий салттары “шифрленген”.

Тил илиминин көз карашынан алганда, көркөм текст көп кырдуу көрүнүш. Көптөгөн кылымдар бою ал илимпоздордун көңүлүн буруп, лингвистикалык изилдөөлөрдүн объектисине айланган. Башка илимпоздор адабий текстти маданият менен ажырагыс байланышта деп эсептеп, аны белгилүү бир этностун маданий маалымат алып жүрүүчүлөрүнүн бири катары көрсөтүшөт. Окумуштуу Б. А. Маслова текстти лингвوماданият таануунун алкагында карап мындай дейт: «тил илими менен маданият таануунун ортосундагы түйүн, анткени

текст тилге таандык жана анын эң жогорку баскычы, ал эми текст маданияттын формасы болуп саналат» [7. 53].

Н. Б. Кулибина «Адабий текст — бул өзү үч маданий объект болуп саналат. Биринчиден, көркөм адабият анын эң маанилүү компоненти катары элдин бүткүл турмушун, анын ичинде маданиятты чагылдырат. Экинчиден, тил – көркөм текстти түзүүчү материал – эң маанилүү маданий кубулуштардын бири. Үчүнчүдөн, көркөм текст көркөм чыгарма катары өзү маданияттын артефакты болуп саналат» [5. 37].

Жогорудагы аныктамаларга таянып, биз адабий текст текстте сүрөттөлгөн автордун дүйнөсүнүн сүрөтү гана эмес, ошондой эле маданий феномен деп тыянак чыгарууга болот. Ошентип, автор белгилүү бир маданий мейкиндикте болуу менен аны курчап турган чындыкты, тактап айтканда, күнүмдүк турмуштун өзгөчөлүктөрүн, адеп-ахлактык жана социалдык көйгөйлөрдү, ошондой эле тарыхый-маданий салттарды көркөм формада чагылдырат. Көркөм тексттин негизин тилдик каражаттардын жардамы менен улуттук өзгөчөлүккө ээ болгон маданий компоненттердин сүрөттөлүшү түзөт, ошондуктан текст улуттук-маданий маалыматтын булагы, ошондой эле улуттук менталитеттин экспоненти катары кызмат кылат. Адамдар үчүн эң маанилүү кубулуштардын жана түшүнүктөрдүн аталышы катары кызмат кылган сөздөр метафоралык трансферге дуушар болушат: өсүмдүктөр, жаныбарлар, тамак-аш, эмгек куралдары, кийим-кече жана башка буюмдар.

Тил илиминде көптөгөн окумуштуулар метафоралык сфераларды ар кандай өңүттө изилдеп келүүдө.

Окумуштуу Ж. А. Вардзелашвили метафораларды талдап, төмөнкү семантикалык сфераларды аныктайт: «Адам», «Объект», «Физикалык дүйнө (жаратылыш объекттери)», «Жаныбар», «Абстракттуу түшүнүктөр», «Адамдын психикалык ишмердүүлүгү».

Ошентип метафоралык процесске катышкан сөздөр белгилүү бир семантикалык чөйрөнүн субтитрлери менен бириккен тематикалык топторго бөлүнөт: «Объект → Предмет», «Объект → Адам», «Объект → Физикалык дүйнө» «Объект → Абстракттуу түшүнүктөр», «Жаныбар → Адам», «Адам → Адам» ж.б. [1.19].

Дагы бир катар окумуштуулардын изилдөөсүнө таянып, жалпыланган тематикалык топторду байкоого болот: «Объект → Коомдук көрүнүш», «Физикалык кубулуш → Субъект», «Физикалык кубулуш → Абстракттуу түшүнүк», «Психикалык кубулуш → Физикалык кубулуш», «Абстракттуу түшүнүк → Психикалык феномен» ж.б. Бул классификацияда негизгилери катары жансыз дүйнөгө тиешелүү «Объект», «Физикалык кубулуш», «Психикалык феномен», «Социалдык феномен», «Абстракттуу түшүнүк».

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктоо менен ар бир модель семантикалык жактан жакын сөздөрдүн маанилерин трансформациялоо мүмкүнчүлүгүн алдын ала белгилей турганын белгилейбиз. Моделдөө ар кандай принциптерге негизделиши мүмкүн, ал тиешелүү түрдө моделдердин сыпатталышынын жана классификациясынын мүнөзүндө чагылдырылат.

Метафора – бул стереотиптик образ, анын жардамы менен дүйнө жөнүндөгү тажрыйба жана билим уюштурулат. Адамдын элестүү ой жүгүртүүсү ага бейтааныш болгон курчап турган чындыкты чыгармачылык менен кабыл алууга жана ар кандай сезимдер менен кабыл алынган аймактардын ортосундагы окшоштуктарды орнотуу аркылуу объекттерди аныктоого гана эмес, конкреттүү жана абстракттуу нерселердин ортосундагы жалпылыкты да кабыл алууга мүмкүндүк берет.

Метафоралар дүйнөнүн лингвистикалык да, концептуалдык да картинанын курамдык бөлүгү болуп саналат, ал тигил же бул этномаданияттын алып жүрүүчүлөрүнүн

когнитивдик тажрыйбасын, алардын дүйнө жөнүндөгү билимдеринин жыйындысын чагылдырат, ал эми тил, анын ичинде метафора бул билимди вербалдаштырып, дүйнөнүн лингвистикалык сүрөтүндө жазып жана сактап турат. Бир жагынан, тил эне тилинде сүйлөгөндөр үчүн маанилүү болуп көрүнгөн тилден тышкаркы реалдуулуктун өзгөчөлүктөрүн чагылдырса, экинчи жагынан, эне тилинде сүйлөгөндөр дүйнөнү ошол этномаданияттын концептуалдаштыруу мүнөзүнө ылайык көрө башташат. Бул жагынан алганда, метафора чындыкты сыпаттоо каражаты эмес, аны түшүнүүнүн туруктуу жолу болуп саналат. Мына ошондой өзгөчөлүктөрдү изилдөө үчүн сөзсүз түрдө көркөм тексттерге таянабыз. Көркөм тексттерди изилдөө процессинде эң негизги деп эсептелинген жети мегасфераны аныктоого болот:

1. «Адам» (анын физикалык, физиологиялык, психикалык өзгөчөлүктөрү);
2. «Коом» (социалдык топтор, социалдык мамилелер ж.б.);
3. «Фауна» (фаунанын өкүлдөрү, алардын жашоо өзгөчөлүктөрү);
4. «Өсүмдүк дүйнөсү» (флоранын өкүлдөрү, алардын жашоо өзгөчөлүктөрү);
5. «Органикалык эмес дүйнө» (жансыз табияттын реалдуулугу);
6. «Артефакт» (адамдын ишмердүүлүгүнүн продуктулары);
7. «Убакыт» (убакытты өлчөө бирдиктери, объекттердин убактылуу мүнөздөмөлөрү ж.б.).

Жогорудагы сфералар метафоралаштыруунун негизги булактары болуп эсептелинет.

Адабияттар:

1. Вардзелашвили Ж. Метафорические номинации в языковой картине. Научные труды. Серия: филология. Выпуск II. СПб-Тб., 2001.
2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., – М.: Русский язык, 1990
3. Дүйшеев Ш. Агындылар: -Б.: «Кыргыз китеп», 2020.
4. Кравцова Ю. В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ. – К.: Изд-во НПУ им. М. П. Драгоманова, 2014.
5. Кулибина Н. В. Зачем, что и как читать на уроке: художественный текст при изучении русского языка как иностранного. СПб.: Златоуст, 2001.
6. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Изд-во ЛКИ, 1990.
7. Маслова В. А., Пименова М. В. Коды лингвокультуры. М.: ФЛИНТА:Наука, 2016.
8. Толстая, С. М. К понятию культурных кодов. Славянская этнолингвистика[Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ethnolinguistica-slavica.org>.
9. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Наука, 1996.

УДК: 37.091.3:811.111

Kadyralieva D. Zh.
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor

VERBS OF MOTION IN TURKOLOGY AND KYRGYZ LINGUISTICS

Кадыралиева Д. Ж.
кандидат филологических наук, доцент
Кафедра государственных и иностранных языков НАН КР

ГЛАГОЛЫ ДВИЖЕНИЯ В ТЮРКОЛОГИИ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Кадыралиева Д. Ж.
филология илимдеринин кандидаты, доцент
КР УИАнын Мамлекеттик жана чет тилдер кафедрасы

ТЮРКОЛОГИЯДАГЫ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ КЫЙМЫЛ ЭТИШТЕР

Annotation. In linguistics there are number of researchers devoted to verbs of motion in comparative aspect. In these researchers functioning of motion verbs in different contexts were given. Verbs of motion are classified according to grammar semantics features of Turkic languages. In Kyrgyz language they are divided into several subgroups. Verbs of motion express movement in their different characteristics.

Key words: verbs, grammatical, semantic features, movement, result, state, action.

Аннотация. Салыштыруу аспектинде кыймыл этиштерге арналган көптөгөн изилдөөлөр болгон. Тиешелүү иштерде кыймыл этиштердин ар түркүн маанидеги функцияланышы изилденип чыккан. Бул этиштер түрк тилдеринде семантикалык, грамматикалык мааниде классификацияланышат. Кыргыз тилинде алар бир нече топко бөлүнөт, кыймыл этиштер кыймылдын көптөгөн лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн корсотот.

Негизги сөздөр: этиш, грамматикалык, семантикалык өзгөчөлүк, кыймыл, абалы, резуль-
таты.

Аннотация. В лингвистике немало работ было посвящено исследованию глаголов движения в сравнительно- типологическом плане. В работах по данному исследованию было изучено функционирование глаголов движения в различных контекстах. Эти глаголы классифицируются в семантическом аспекте, завися от грамматико- семантических особенностей тюркских языков. В кыргызском языке, они выражают движение в самых его различных видах характеристик.

Ключевые слова: глаголы, грамматический, лексико-семантический, движение, результат, состояние, результат.

In modern linguistics, significant progress has been made in the field of motion verb research. The dissertations of recent decades examine various aspects of this unique phenomenon in the language. Thus, lexicological analysis of the verbs of the movement is given in the works of S.M.Afifi. The problem of paradigmatic formations associated with the seme "movement" (Yu.M. Gordeev) is relevant and is being studied the functional and stylistic properties of the verbs of movement (H. Islamjanova, Muhamed Abdelhalim Muhamed, their semantic and grammatical features (Kumari Mamta), lexical grammatical connections (T.D. Sergeev), syntactic structures with the verbs of movement (Chan Thi Thu Cook).

There are also comparative descriptions of the verbs of movement on the material of Russian and different languages: Russian and Serbian-Croatian, Vietnamese- Hro Zoan Dai, Russian and Uzbek- K.Khalikov, E.Muhamaddyev Russian and Kazakh- A.A.Chigizova, J.K.Shaykenova, Russian and Turkmen-G.Y.Khanov, Russian and Tatar-L.D. Umarov).According to the degree of study, the verbs of movement of the Russian language appear to be quite developed. On the Kazakh language material, these verbs were not the subject of a special study, although in a comparative aspect they were analyzed in the Ph.D. dissertation by J. Shaykenova and A. Abdygalieva.

In recent years, there have been a number of publications and dissertations on various

aspects of the study of the verbs of movement. In connection with the rapid development of the linguistics of text and functional grammar in recent years, researchers have shown a desire to show the functioning of the verbs of movement in various types of contexts, to identify their text-forming functions. This indicates that interest in the problem of the verbs of movement is not waning at present times. Verbs of movement in Turkic languages also were not the subject of a special linguistic study. Brief information about them can be found only in studies devoted to verb vocabulary in general, as well as in publications of the academic grammar of individual Turkic languages. The general nature of the foundations of verbs of movement in Turkic languages was first noticed by E.R. Tenishev in the work "Verbs of movement in Turkic languages" [1; 232-293]. In this study, Tenishev identifies the most common verbs of movement and pays special attention to their etymology. In addition, Tenishev made an attempt to determine the place of movement verbs in Turkic languages. Considering the verbs of this semantics, the scientist notes that they differ from the verbs of action and state, which indicate a process that most often leads to a certain result. In semantic terms, the verbs of movement in the Turkic languages Tenishev proposes to divide into two groups:

1) the verbs of general meaning, which include verbs that differ from each other in designating the direction of movement "to us" and "from us".

2) the verbs of particular meaning, distributed by the author into the following classes: a) verbs indicating the way of movement; b) verbs indicating overcoming of an obstacle in the movement; c) verbs indicating the speed of movement.

In addition, Tenishev draws attention to the functional aspect of motion verbs and, above all, the ability of verbs of movement to form numerous analytical combinations, acting as "modifier verbs". Motion as a process that takes place in space and in time, as a rule, does not have such a result; it does not follow from its essence. For instance, the Uzbek verb "бормок" *to go* in the meaning of a certain process can be interrupted, renewed again, but it does not express any concrete result. These verbs express pure movement in space.

In the article by N.S.Dmitrieva [2] "The verbs of movement", for the first time, the verbs of motion were attempted to solve the problems of the functioning of verbs of movement in Turkic languages in general. The scientist rightly be-

lieves that the verbs of movement in the Turkic languages reflect very important processes of non-linguistic reality and occupy a prominent place in the lexical semantic system. That is why they are one of the most common and extensive LSGs in Turkic languages. This work examines in detail the use of motion verbs in speech, the peculiarities of their compatibility, and cases of discrepancy of ways of expressing the spatial characteristics of movement in different Turkic languages.

While studying the verbs of movement in the Turkish language, V.F. Veshilova [3; 101-114] names three distinctive features of the semantic group of motion verbs:

1) The verbs of movement are characterized by the fact that they control spatial cases, and one verb can simultaneously control several cases depending on the number of steps of movement and the number of moving objects.

2) The verbs of movement, taking the affix of reflexive verbs, they do not acquire a reflexive meaning, but retain the same meaning, and at the same time there is a very significant semantic tinge of slowness, calmness.

3) Almost all verbs in this thematic group are transitive.

All these aspects are quite relevant for other Turkic languages. However, the listed features may vary depending on the grammatical and lexical features of other Turkic languages. The operating conditions in different languages may differ, and according to A.A. Yuldashev, V.F. Veshilova's research must be carried out on the basis of other languages in order to get a more complete picture of the functioning of motion verbs.

The verbs of movement of the Bashkir language are considered in the framework of verb discharges in the study of T.A. Keldibekova, where their lexical and semantic characteristics are given. The Kazakh scientist M. Orazov [4] conducted a comprehensive study of the Kazakh verb in terms of semantic features and proposed a detailed lexical-semantic classification of it. M. Orazov paid special attention to the verbs of movement, drawing attention to the structural, functional and semantic features of this group of verbs. The classification of M. Orazov is based on semantic components: verbs denoting movement on the surface; in the air, in the water; verbs without indication of direction; verbs expressing approximation; verbs expressing the distance of the figure from the object; verbs expressing a certain direction; verbs expressing action from top to bottom, from bottom to top, intense movement, slow pace of movement, si-

multaneous movement of two or more objects, movement deviating from the main subject, side movement, movement accompanied by a certain manner, movement to overcome obstacles, movement within a certain territory, movement in a liquid and loose environment, movement in different directions, movement-slip, movements in opposite direction (antonyms).

The verbs of movement in the Tatar language were studied by D.G. Tumasheva [5; 129- 141]. Her research examines the semantics of analytical structures with verbs of movement, as well as the problems of multiplicity of the meanings and homonymies of analytical structures not only in relation to the Tatar language, but also to Turkic languages in general. In recent years, the interest of linguists in the verbs of movement in Kyrgyz linguistics has not faded. For example, studies are carried out on the semantics of verbs of movement, ways of marking the direction in the verbs of movement, etc.

The ambiguity of the point of view of researchers in the semantic classification of motion verbs is found in works devoted to the study of the semantics of verbs of movement on the materials of individual Turkic languages. So, M. Sadykova divides action verbs in the Uzbek language into four subgroups: 1) verbs associated with the movement of legs; 2) verbs associated with the movement of hands; 3) verbs gesture; 4) verbs of speech [40; 63-68].

I. Kuchkartaev gave a slightly different classification, dividing action verbs into three groups: 1) physical verbs; 2) verbs of intellectual and 3) verbs of speech action [6; 19-31]. G.K. Kuliyeu divides the verbs of action in the Azerbaijani language into verbs of constructive action; verbs of destructive action; action verbs with the meaning of partial change; verbs of dynamic effects on the subject and verbs meaning the process of eating.

In Kyrgyz linguistics, the verbs of the movement were considered in the section of "Lexicology". The fundamental work in this regard is "Kyrgyz lexicology" by B.M. Yunusaliyev [7]. While studying the problem of root words development, the Kyrgyz scientist described in detail the typology of verb roots, in the system of which the verbs of movement occupy a significant place. Among the textbooks of the theoretical plan it is necessary to note "Современный кыргызский язык. Лексика", (Modern Kyrgyz language. Vocabulary), sponsored by J.Mamytov and Z.Kulumbayeva. In this manual a detailed lexical semantic classification of verbs, in which a special place belongs to the verbs of the movement, is given.

The work of Kyrgyz scientists S.Omuralieva and B. Usubaliyev, who deal with Kyrgyz lexicology, deserves special attention. In "Многозначность слов в современном кыргызском языке и ее лексикографическая разработка" (trans.The multiple meaning of words in modern Kyrgyz language and its lexicographical development) the analysis examines such aspect of verbs of movement as multiplicity of their meanings. B. Usubaliyev in "Антонимы в кыргызском языке" (trans. Antonyms in The Kyrgyz Language) traces the antonymic connections of the verbs of movement in the Kyrgyz language.

One of the last works devoted to the verbs of motion in the modern Kyrgyz language is the work of Semenova J.A. The work is performed in the lexical-semantic perspective. Using the method of componential analysis, Semenova based her classification on the criteria and principles of Orazov's taxonomy. The systemization of Kyrgyz verbs of movement was carried out by taking into account the environment, the way, direction of movement, horizontal direction, vertical, in different directions, and by the quality of movement.

Previously, Musurmanova G.S. and Gayupova B.A. proposed the following classification of Kyrgyz verbs: 1) the verbs of movement (кыймыл этиштери); 2) the verbs of action (аракет этиштери); 3) the verbs of state (абал этиштери); 4) the verbs of sense (сезим этиштери); 5) the verbs of thinking (ойлоо этиштери) [8].

However, later they expanded the range of internal semantic classification of the verb of action in the Kyrgyz language. Based on the works of Turkologists on the verb of action, i.e. verbs denoting the influence of the subject on the object, they from the point of view of semantics suggest to divide them into several subgroups:

1) Verbs of action expressing the processes of eating: *жалоо* - (lick), *жалмоо* - (eat hungrily), *жеш* - (eat), *жууу* - (swallow), *ичүү* - (drink), *кемирүү* - (nibble), *чайноо* - (chew), *чакуу* - (crack), *чокуу* - (peck), *шимирүү* - (suck), *эмүү* - (suck);

derived verbs: *азыктануу* - (to eat), *даамдоо* - (try, bite), *отмоо* - (graze), *муштөө* - (bite), *уупмоо* - (slurp, swallow).

2) Verbs of creative or constructive action. Actions resulting something new: *басуу* - (step), *байлоо* - (bind), *бышыруу* - (cook), *жабыштыруу* - (glue), *жаратуу* - (create), *жаммоо* - (darn, patch), *жасоо* - (make/create), etc.

derivative verbs: *байлоо* - (tie), *бурпоо* - (twist), *буулоо* - (soar), *бириктирүү* - (combine), *желимдөө* (to glue), *жыйноо* - (gather), *үймөлөө* - (mourn), *топ* - (dig), etc.

моо- (to collect), *иретмөө*- (to fold), *кабатмоо* - (stack), *канмоо* - (quilt, sew), etc.

4) The verbs of destructive action. Activities, as a result of which objects lose inherent qualities from nature: *ажыроо* - (separate), *айруу* - (break), *бузуу* - (destroy), *бөлөө* - (cut/divide), *бычуу* - (prick), *казуу* - (dig), *кесүү* - (cut), *кыр-*, *кыруу*-, *сүрүү*- (rub), *кулатуу* - (roll down), *майдалоо* - (grind), *ойуу* - (to hollow), etc.

Also in this group it can be included the verbs formed from the names of nouns with the help of affix *-ла*:

Арала(*аралоо*) - (sawing with a saw), *балтала* (*балталоо*)- (cut with an axe), *бычакта* (*бычактоо*)- (cut with a knife), *кылычта* (*кылычтоо*)- (cut with a sword), *чалгыла* (*чалгылоо*) - (mow).

4) The verbs expressing the meaning of the contact. The action carried out by certain parts of the body, i.e. there is physical contact, interaction with objects: *кысуу* - (squeeze), *кучактоо* - (hug), *өбүү* - (kiss) etc.

5) Verbs expressing the meaning of changing position. Actions, which changes the location of the object: *жаткызуу* - (put), *жыгытуу* -, *кулатуу* - (roll), *жылдыруу* - (move), *киргизүү* - (to bring in), *көчүрүү* - (move somewhere), *көтөрүү* - (raise), *козгоо* - (wobble), *кыймылдатуу* - (sway), *тартуу* - (pull), *түргүзүү* - (raise/wake), *түшүрүү* - (drop), *отургузуу* - (plant/ to make to sit), *чыгаруу* - (take out, withdraw), *ыргалтуу* - (swing);

derivative verbs clarifying the manner of movement: *айлантуу*- *тегерентүү* - (circle), *айландыруу* - (rotate), *тогोलотуу*- (roll), etc.

6) Verbs expressing the meaning of changing the external setting of an object. The action is aimed at changing the length of the subject: *кы-*

скартуу (shorten), *узартуу* - (extend), *чойуу*-, *созуу* - (pull), *кичирейтүү*-, *тарытуу* - (reduce, narrow),

7) The verbs expressing the value of measures, the measurements. These are mainly derivative verbs: *өлчөө* - (measure), *карыштоо* - (measure the span), etc.

8) The verbs expressing the shelter, the protection. The action related to the process of protection, shelter from something: *бастыруу* - (crush), *жабуу* - (close, hide), etc.

9) The verbs expressing the actions of purification. Actions related to the process of cleaning: *арчуу* - (wipe), *жуу* - (wash), *чайкоо* - (wash), *сүрүү* - (wipe), *тазалоо* - (clean) and others.

10) Verbs expressing the process of beauty guidance: *бое* - (make up), *жуунуу* - (wash up), etc.

11) Verbs denoting actions related to activities: *айдоо* - (plough), *бошотуу* - (release), *дарылоо* - (cure), *жөндөө* (to establish), etc.

12) The verbs expressing the meaning of "do, act, commit": *кылуу*-, *жасоо* - (do) they can be part of a semantic range of verbs of action only as modifiers.

The main similarity of all the works of three languages is that the researchers pay attention to the environment of movement: moving in the air (to fly, to soar), moving on the water (to sail, to ship, to swim), moving on the surface, vertically/horizontally.

We came to conclusion that motion verbs name a kind of physical action which by its nature is characterized by a certain pace, time of action/elapse, path line (trajectory) where some point can be marked out, for example initial and final, direction and result, for instance, movement in space.

Literature:

1. Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках.// Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., 1961.
2. Дмитриева Н.С. Лексические ограничения в сочетаемости глаголов движения// Ученые записка/ Башк.ун –т. Сер.филол.наук. –1964. – Т.18. –№8. –19 –33
3. Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков.—М., 1998.
4. Оразов М. Семантика казахского глагола. (Опыт семантической классификации): Дис. ... доктора филол.наук. – Алма-ата, 1983.
5. Тумашева Д.Г. О способе номинации пространственной характеристики глагольного действия в татарском языке.// Номинативный аспект лингвистических единиц в языках различных типов. –Саратов, 1986.
6. Юнусалиев Б. М. . Киргизская лексикология. Часть 1. –Фрунзе — 1959.
7. Семенова Ж. А. Глаголы движения в современном кыргызском языке. –Бишкек, 2004.
8. Мусурманова Г.С. О некоторых вопросах семантической классификации глаголов русского и отдельных тюркских языков// Наука и новые технологии. 2006. –№ 7 –8.

УДК: 81.37:81.367:811(575.2)(04)

Кайымова Ф. М.

филология илимдеринин кандидаты, доцент

*Баткен мамлекеттик университети,**М. М. Тайиров атындагы***Султан к. А.,** окутуучу*Кызыл-Кыя гуманитардык -педагогикалык институту***Иматилла у. Э.,** магистрант**«ЛАНГАР» ТОПОНИМИНИН ЛЕКСИКА-ФОНЕТИКАЛЫК МААНИЛЕРИ****Кайымова Ф. М.**

кандидат филологических наук, доцент

*Баткенский государственный университет,***Султан к. А.,** преподаватель*Кызыл-Кийский гуманитарно-педагогический**институт имени М. М. Тайирова***Иматилла у. Э.,** магистрант**ЛЕКСИКО-ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ ТОПОНИМА «ЛАНГАР»****Kaiymova F. M.**

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Sultan k. A., teacher**Imatilla u. E.,** master's student*Batken State University,**Kyzyl-Kiya Humanitarian Pedagogical Institute**named after M. M. Tayirov***LEXICO-PHONETIC MEANINGS OF THE TOPONYM "LANGAR"**

Аннотация. Макалада топонимдердин мааниси баса белгиленет. Баткен облусуна караштуу Кадамжай районундагы «Лангар» топониминин этимологиясына карата лексикалык жана фонетикалык изилдөөлөр аталган этноним боюнча тарыхый, географиялык маалыматтарга таянуу менен жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: топоним, ономастика, фонетика, Лангар, этимология, маани, гидроним, айыл, уламыш

Аннотация. В статье подчеркивается значение топонимов. Лексико-фонетическое исследование этимологии топонима «Лангар» в Кадамжайском районе Баткенской области проведено на основе историко-географических данных по указанному этнониму.

Ключевые слова: топоним, ономастика, фонетика, Лангар, этимология, значение, гидроним, село, легенда.

Annotation. The article deals with the importance of toponyms. Lexico-phonetic study of the etymology of the toponym «Langar» in the Kadamjai district of the Batken region was conducted on the basis of historical and geographical data on the specified ethnonym.

Key words: toponym, onomastics, phonetics, "Langar", etymology, meaning, hydronym, village, legend.

Топонимиканы жер-суулардын аталыштарынын этимологиясы, алар тууралуу даректүү тарыхый табылгалар, фольклордук материалдар; географиялык, этностук атоолор; археологиялык маалыматтар ж.б. боюнча илимий, негиздүү, маанилүү, тарыхый, лексикалык маалыматтарды берүүчү

тил илиминин ономастика бөлүмүнүн бир тармагы катары түшүнүүгө болот. Ошондой эле, жер-суулардын аттары байыркы мезгилдерден бери мааниси менен формасы өзгөртүлбөй сакталып, изилденүүчү аймактардагы элдердин тарыхый лексикасын аныктоодо да маанилүү булак катарында кызмат өтөйт.

Белгилүү изилдөөчү В. А. Никонов: «...энчилүү аттар – булар сөздөр, сөздүн кимдер тарабынан берилгенин аныктап турат. Энчилүү жер-суу аттары ошол жерлерге бекитилип калгандыктан, алар аркылуу белгилүү аймактагы байыркы тилди калыбына келтирип, мейкиндиктеги таралуу чек арасын аныктоого болот. Бул аталыштар көпчүлүк тилдерден эрте пайда болгон» [5, 12], – деп айткан.

Баткен чөлкөмүндө да тарыхый, тилдик, географиялык жактан изилдөөгө муктаж болгон топонимдер өтө көп. Мына ушул жер-суу аттарын билүү менен ошол ат баян эткен жердин географиялык түзүлүшүн, ал жерде кайсы тилде сүйлөгөн эл жашагандыгын, ал элдин тилин; дүйнөгө, жаратылышка болгон көз карашын, көркөм ойлоосун, дагы көп нарселерди ачып, сырын чечүүгө жардам берет [1, 7].

Лангар айылы – Баткен облусунун Кадамжай районуна караштуу, Көтөрмө айыл өкмөтүнүн курамына кирген түзүм. Айыл аймагынын «Көтөрмө» аталып калышынын бирден-бир себеби: Чандеки-Тамаша-Кызыл-Булак-Лаңгар айылдарынын айрым суу чыкпаган жерлерине арыкты көтөрүп эгинди, элди суу менен камсыз кылышкан экен. Кылым кезип ал көтөрүлгөн арык азыркы учурда да элге пайдасын тийгизип келет. Кээ бир жерлерине оңдоп-түзөө иштери жүргүзүлгөнү менен, калган турпаты ошол бойдон сакталып келе жатат. Көтөрмөнүн эли ашар жолу менен топурак, таштарды тургузуп, бийиктиги 3 метрден кээ бир жерлери 10 метрге чейин жеткен суу жүрүүчү арыкты курушкан. Ал эми «Лангар» кыргыз тилинин диссимиляция кубулушуна ылайык «Лаңгар» түрүндө колдонулат, көпчүлүк булактарга таянганда, тажик тилинен кирген сөз. «Кандай гана географиялык ат болбосун, белгилүү бир мааниге ээ. Эч кандай маани бербеген, эч нерсени билдирбеген ат дегеле болбойт», – дейт көрүнүктүү топонимист М. Н. Мельхеев [4, 3]. Анын сыңарындай, «Лангар» топониминин да лексикалык мааниси, этимологиясы, тарыхы ж.б. тууралуу эл ичинде бир нече варианттагы ойлор айтылат. Алардын биринчиси мурда эл жашабаган бул айылдын созулуп жаткан эки тарабы «аңгар» делинип, акырындап «аңгар» сөзү «Лаңгар» деп аталып калган. Айылды «Көк-Таш» деп да атап калган учурлар бар. А бул болсо айылдын ортосунда жайгашкан чоң көк таштын болушу менен байланыштуу. Айылды бойлото дарыя агып

өтсө да, шамал катуу болбойт, анткени шамалды, жаан-чачынды ошол көк таш тосуп турат. «Лаңгар» деген аталыштын элдеги дагы бир чечмелениши: бул айылдын жогору жагында эки чоку бар. Илгери, бир канча кылымдар алдың ошол эки чокуну бириктирип, дар салып Мухаммед пайгамбардын балдары биринчи чокудан экинчи чокуга өтүп ойношкон экен, ошондо алардын колунда лаңгар чөп болгон дешет. Анан ошол пайгамбардын балдары ойноп жатып колдору талып кеткенде, лаңгар чөбүн жерди каратып ыргытып жиберешет. Ыргытылган лаңгар чөп ушул айылга түшөт. Ошондон улам «лаңгар чөп түшкөн жер» дешип, бул жер Лаңгар аталып калган делет. Лаңгар чөп, айрым айыл тургундарынын айтымында, «тең салмактуулукту сактоочу» дегенди түшүндүрөт. Эл арасында айылдын аталышын «якорь» сөзү менен байланыштыргандары да болду. Мунун чындыгы болушу да мүмкүн. Анткени айылды бойлоп Кара-Булак суусу агып өтөт. Булактын суусу анча тунук эмес, ошондуктан аны «Кара-Булак» дешет. Кышында суусу тоңбойт, жайын-кышы жылуу турат, 19-кылымдан бери бул булактын болгондугу белгилүү дешет алар. Якорь - (латын тилинде – *ансога*, грекче – *αγκυρα*) кемени ж. б. сүзүүчү каражаттарды токтотуучу жайда кармап туруучу түзүлүш [2, 97], элде оозеки айтылышына негизделип, «лангар» деп айтылып калган. Демек, айылдын аталышы ушул сууга жана ага келип токтогон кемелерге да алакасы болгондур.

Жогорудагы Кадамжай районунун Көтөрмө айыл аймагындагы Лаңгар айылынын айрым жергиликтүү тургундарынын пикирлерин угуу менен, бул топонимдин этимологиясына кайрылып, анализ жасап көрдүк. Бул атоо, демек, эл арасында, айрым илимий адабияттарда, сөздүк, энциклопедияларда «лангар», «лаңгар», «лянгар» түрүндө кезигип, аталыштын маанисинин айланасында илимий маалыматтарда бир топ пикирлер бар. Окумуштуу, топонимист А. З. Розенфельд бул сөз бир катар индоевропалык тилдерде «якорь» маанисинде колдонулуп, бул сөз бара-бара «отурукташкан», «токтогон», «туруп калган жер» деген түшүнүккө өтүп кеткендигин белгилейт [7, 20] «Лангар» ар кайсы чыгыш элдеринде да бир нече маанилерге ээ. Биринчиси “казык” маанисинде – башкача айтканда, сейилдөөчүнүн төөсү кайсы жерге токтосо,

ошол жерге, “казык таштайт” жана ошол жерге мечит куруу керек деп эсептешкен. Экинчи мааниси: “тең салмактуулук, жип таякчасы” болуп колдонулган, өтмө мааниде “универсалдуу гармония”. Кийинирээк, “лангар” ыйык маанидеги “ыйык мечит”, “акыркы үмүт”, “селсаяктар үчүн баш калкалоочу жай” деген маанилерде колдонулгандыгын байкоого болот. Лангар – чогуу тамактануучу жер, ошондой эле гурдваралардагы ашканалардын аталышы же көпчүлүккө бекер таркатылуучу тамак маанисинде да колдонулат [6]. Лангар, тарыхый маалыматтарга ылайык – б.з.ч. 4-кылымда жашап өткөн, байыркы Грециядагы фракиялык агриан кошунунун падышасынын да ысымы. Лангарды «янчар» деген сөз менен байланыштыргандар да аймакта кездешет. Кытайлар соода үчүн Улуу жибек жолуна кошулган ушул айыл аркылуу катташып, эс алышып, жаратылышы жагымдуу бул жерди “эс алуучу жай” деп атап коюшат. Алэми кытайча эсалуучу жай “янчар” делет. Кийин кыргыз тилине ылайыкташып “Лаңгар” болуп аталып калганын айтышат. Изилдөөлөргө ылайык, кыргыз тилинде мазарларга жакын жайгашкан айылдардын атын да «Лангар» деп аталышын байкадык. Мындай жерлерди ыйык эсептешип, кээде «Лангарата» деп атап коюшат. Өзбекстандагы Катта-Лангар деген айылдын аталышы да мына ушуга (ыйык катары эсептөөгө) байланыштуу болуусу мүмкүн. «Лангар» топоними кыргыз тилинен башка Афганистандын Бадахшан провинциясында (айыл), Өзбекстандын Кашка-Дарыя, Фергана областтарында (айыл), Навои областында, Хатырчин областтарындагы (шаар тибиндеги поселок – Зира-Булак темир жолунан 66 чакырым аралыкта жайгашкан) топонимдер катарында кездешет. Ошондой эле, Тажикстандын Сангвор районундагы Рашт айылындагы жана ушул эле райондун Вахдат, Тавильдара жамааттарында да ушундай аталыштагы кыштактар бар. Кыргызстанда Кара-Суу (Нариман айыл округу), Араван, Кадамжай райондорунда «Лангар» топонимдеринин бар экендиги белгилүү.

Адабияттар:

1. Абдиев А. Кадамжай районундагы жер-суу аттарынын чечмелениши. – Ош, 2019. 40 б.
2. «Кыргызстан». Улуттук энциклопедия: 7-том / Башкы ред. Ү. А. Асанов, .Б.: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2015. - 832 б.
3. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. Башкы редактор Б. О. Орузбаева. -Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1980. Т. 6. Тоо климаты - Яшма. -656 б.
4. Мельхеев М. Н. Географические имена. Топонимический словарь. – М., 1961. 99 ст.
5. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., 2011, 184 ст.
6. Обитель бога на земле// <https://dolorestravel.com/ru/blog/news-langar>. – 06.09.2019
7. Розенфельд А. З. Ванджские говоры таджикского языка. – Л., 1964., 99ст.

Ушул эле сөз гидроним катары да эсептелет. т.а., Тажикстандын Согди областында ушундай дарыя бар. “Лангар” же “Лангар дарья” деп аталган дарыя Өзбекстанда да Кашка-Дарыя областына караштуу Камашин районунда кездешет, Кашка дарыянын сол жак куймасы. Бирок азыркы күндө соолуп калган. Ушундайча «лянгар» топоними таралган аймактарда да түрдүүчө маанилерде колдонулгандыгын байкоого болот. Бирок «лаңгар чөп» тууралуу так маалымат таба алган жокпуз.

Жогорудагы изилдөө-чечмелөөлөрдөн көрүнгөндөй, Кадамжай районуна караштуу «Лаңгар» топониминин этимологиясы, тарыхы тууралуу анык маалымат айтуу кыйын. Мүмкүн, «аңгар» сөзүнөн келип чыгышы туурадыр. Балким, «якорь» буга туура келеттир, анткени бул сөз өтмө маанисинде алгач аңгар түрүндө жаткан жерге калктын отурукташып, конуп калуусун туюндуруусу ыктымал; ошондой эле ыйык чөптүн аталышынан улам болушу да мүмкүн. Кантсе да, бул атоонун айылдын гидронимдик (айылдагы дарыя, чоң суунун болушу) географиялык шарты жана отурукташуу түшүнүгү менен байланыштуу экендиги байкалып турат. Дагы баса белгилей турчу жагдай, бул айылдын ушинтип аталып калышын «лаңгар» топоними, гидроними салыштырмалуу Тажикстанда көп кездешкендиги жана Кадамжай районунун да бул аймакка жакын жайгашкандыгы менен, бул атоонун тажик тилинен кабыл алынган сөз болушу мүмкүн экендиги менен түшүндүрүүгө болот. Сөздүн фонетикалык курулушу да кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн тыбыштык курулушуна, фонетикалык мыйзамдарына туура келбейт. Айыл элинин башчыларынын, өмүр бою айылда жашаган жергиликтүү тургундардын көпчүлүгүнүн пикирин эске алуу менен «Көк-Таш» деп атоо айылдын географиялык жагдайына, жаратылышына; кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык жана орфографиялык мыйзам ченемдерине, кала берсе, атуулдук ариетине да ылайык келмек.

УДК:81-11:81-34 (575.2) (043.3)

Каратаева С. К.филология илимдеринин доктору, доцент
*Ж.Баласагын атындагы КУУ***ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДӨГҮ ДИФТОНГДОР ЖАНА АЛАРДЫН МОНОФТОНГДОШУУСУ****Каратаева С. К.**доктор филологических наук, доцент
*КНУ им. Ж.Баласагына***ДИФТОНГИ В ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВАХ И ИХ МОНОФТОНГИЗАЦИЯ****Karataeva S. K.**Doctor of Philology, Associate Professor
*KNU named Zh. Balasagyn***DIPHTHONGS IN BORROWED WORDS AND THEIR MONOPHTHONGIZATION**

Аннотация. Фонетикалык системадагы татаал фонетикалык бирдик катары белгилүү болгон полифтонгдордон кыпчак, огуз тобундагы бир катар түрк тилдеринде, ошондой эле кыпчакташуу процессине дуушар болгон карлук, уйгур тобундагы түрк тилдеринде жана диалектилеринде дифтонгдор мүнөздүү экендиги белгилүү. Мындай татаал фонетикалык бирдиктер түрк тилдеринин төл сөздөрүндө гана эмес, монгол, иран жана араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында да кездешет.

Түрк анын ичинде кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында монгол, иран тилдеринен басыңкы, араб тилинен көтөрүңкү дифтонгдор келип кирген. Көпчүлүк учурда монгол тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинде түпкү тилдеги турпатында колдонулуп, трансформацияга дуушар болгон эмес. Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинин ички фонетикалык мыйзамдарына ылайык созулмага өткөн, бирок алардын трансформациясы түрдүүчө жүргөн.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, дифтонг, басаңдама дифтонгдор, көтөрүңкү дифтонгдор, тыбыштык тизмектер, дифтонгдошуу.

Аннотация. Известно, что дифтонги среди полифтонгов, известных как сложные фонетические единицы фонетической системы, которые характерны для ряда тюркских языков кыпчакской и огузской групп, а также тюркских языков и диалектов карлукской и уйгурской групп, подвергшихся процессу кыпчакизации. Подобные сложные фонетические единицы встречаются не только в исконной лексике тюркских языков, но и в составе слов, заимствованных из монгольского, иранского и арабского языков.

В составе заимствованных слов из монгольских и иранских языков были заимствованы нисходящие дифтонги в тюркские, в том числе и в кыргызский языки, а восходящие дифтонги - из арабского языка. В большинстве случаев монгольские дифтонги используются в кыргызском языке как на родном языке и не претерпели трансформации. Арабские и иранские дифтонги были адаптированы по фонетическим законам кыргызского языка, но трансформация произошла по разному.

Ключевые слова: тюркские языки, дифтонг, нисходящие дифтонги, восходящие дифтонги, звуковые сочетания, дифтонгизация.

Annotation. It is known that diphthongs are among polyphthongs, known as complex phonetic units of the phonetic system, which are characteristic of a number of Turkic languages of the Kipchak and Oguz groups, as well as Turkic languages and dialects of the Karluk and Uyghur groups, which

have undergone the process of Kipchakization. Such complex phonetic units are found not only in the original vocabulary of Turkic languages, but also in words borrowed from Mongolian, Iranian and Arabic languages.

Long vowels are characterized by high quality stability, and have a special articulation tension. This natural feature of long vowels contributed to their transformation into an emphase means. Emphatic long vowels are found in interjections, onomatopoeic words and particles. There is no doubt that emphatic long vowels are one of the oldest phenomenon in the language, and can be confirmed by the facts of related languages.

Key words: turkic languages, diphthong, descending diphthongs, ascending diphthongs, sound combinations, diphthongization.

Кыргыз тилинде монгол, иран, араб жана орус тили аркылуу Европа тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында дифтонгдордун колдонулган учурлары кенири кездешет. Мындай өзгөчөлүк негизинен кыпчак, андан соң огуз, карлук тобундагы түрк тилдерине да мүнөздүү. Айталы, башкыр тилинде уа, иа, иэ көтөрүңкү дифтонгдору (*амплауа, кулуар, филиал, пенсия, химия*) [1, 76], азербайжан, казак тилдеринде оу, уйгур тилинин таранчы диалектисинде уа, уэ, иа (уа, уä, ia) дифтонгдору көбүнчө араб, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында колдонулат [2, 17-18].

Кыргыз тилинде монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында дифтонгдорду кенири кездешет. Бирок монгол лексикасынын баарына эле дифтонгдор мүнөздүү эмес, айрым учурда дифтонгдун ордунда созулманын келишин байкоого болот. Ушул кубулуштун негизинде кыргыз тилиндеги монгол лексикасынын кайсы кылымдарда өздөштүрүлгөнүн болжолдоого толук мүмкүн. Айталы, дифтонг менен келген айрым сөздөр кыргыз тилине монгол тилдеринде дифтонгдордун монофтонгдошуу процесси башталганга чейин кабыл алынса, кээ бирлери бул фонетикалык кубулуш аяктагандан кийинки кечки мезгилдерде өздөштүрүлгөн.

Азыркы монгол тилдеринде дифтонгдор сөздүн түрдүү позициясында кездешет. Монгол тилдеринде дифтонгдор тарыхый жактан сөз башында жана ортосунда $v+u+i$ жана сөз аягында $v+i$ комплекстеринен келип чыккан. Дифтонгдордон өнүккөн созулма монофтонгдордун сапатын дифтонгдук комплекстеги биринчи басым түшкөн үндүү аныктаган [3, 266-310]. Белгилүү монголтаануучу Ш. Лувсанвандандын пикирине таянсак, дифтонгдук комплекстерде биринчи үндүү өзгөчөлөнгөн жана созулманын сапаты биринчи үндүүгө карай аныкталган [4, 97]. XVII к. орто ченинде калмак тилинде сөздөрдүн акыркы муунунда ai , ei , oi , $öi$, ui , $üi$ дифтонгдору, сөз ортосунда au , eu , ou , $öu$, ui , $üu$, $iü$ тыбыштык комплекстери болгондугу «Тодо бичиг» жазма эстелигинде катталган. Азыркы калмак тилинде тарыхый дифтонгдордун монофтонгдошуусу аяктаган, ошол себептен дифтонгдор кезикпейт [5, 218-225]. Ал эми бурят жана халха тилдеринде дифтонгдордун созулмаларга өтүүсү аяктай элек. Аталган тилдерде au , ou , ui , $üu$ тарыхый дифтонгдору азыркы учурда да колдонулат, бир гана $eü$ дифтонгу биринчи муунда $[i]$, калган муундарда $[ē]$ созулмасына өткөн [6, 53].

Белгилүү алтаист, монгол, түрк тилдери боюнча адис В. И. Рассадин дифтонгдордун монофтонгдошуусундагы негизги себеп катары артикуляциянын бошоңдоо тенденциясын көрсөтөт. Анын пикиринде, $v+u+i$ жана $v+i$ комплекстериндеги жылчыкчыл, алсыз спиранттар [y], [i] эки үндүүнүн ортосунда же сөз аягында келгенде бошоңдоп, үндүүгө өткөн [7, 59]. * $au_i \rightarrow \text{ээ}$: *эск.монг.* qayu i ci, *халх.* хайч, *бур.* хайша, *калм.* хээч “ножница” [ЭСМЯ III 42]; *сал. кырг.* кайчы, *алт.* кайчы. Н. Поппенин божомолдоосу боюнча, байыркы монгол тилинде баба тилдеги * au_i , * $a\beta_i$ комплекстеринен келип чыккан * aj_i , * oj_i дифтонгдору болгон: *монг.жазм.т.* saj i n < * say_i n «хороший» = *түрк.:* *уйг.* sa y «здоровый»; *монг.жазм.т.* qaji i ci < * qab_i ti «ножницы» = *түрк.:* *як.* k i r t i «ножницы». Калмак тилинде гана * au_i монофтонгдошкон, ал эми халха жана бурят тилдеринде дифтонг формасында колдонулат. Кыргыз жана алтай тилдерине дифтонг формасында өздөштүрүлгөн.

Эск.монг. qayu i kira- [* qau_i -k i ra-], *калм.* хээкр-, *бур.* хаахира-, хайхар- “призывно кричат, громко звать” [ЭСМЯ III 42]; *сал. кырг.* кыйкыр- “катуу үн чыгаруу, бакыруу”; *алт.* кыйгыр-. Кыргыз тилине дифтонгдордун монофтонгдошуусу башталганга чейин өздөштүрүлгөн.

* $iye \rightarrow \text{ээ}$: *эск.-монг.* geri y es~keri y es [←* ger_i -y i -s?], *халх.* гэрэ:с, *бур.* гэрэ:д «завещание; последняя воля усопшего» [ЭСМЯ II 43]; *эск. калм.* гере:с, *калм.* герэс “завещание” [8, 107]. Халха, бурят тилдеринде созулма сакталса, калмак тилинде кыска үндүүгө өткөн. Түрк тилдеринин ичинен кыргыз жана алтай тилдеринде созулма менен келет, болжолу эски калмак тилинен кабыл алынган. Ал эми якут тилинде дифтонг менен келет: *сал. кырг.* керээз «өлөрдүн алдында айтылган осуят; мурас»; *алт.* кере:с; *тел.* кере:с сөс «завещание»; *челк.* кере:с; *як.* кәрийәс.

* $üy_i \rightarrow \text{үү}$: *эск.монг.* büyile, *халх.* бүйл, *бур.* мүйлэ, *калм.* бүүл [ЭСМЯ I 126]; *сал. кырг.* бүйлө „тиштин түбү, тиш чыга турган жер“; *алт., тел.* пў:ле; *туб.* бў:лөу, *кум.* пў:лгү „десна“; *теленг.* бў:ле „десны без зубов у младенцев и стариков [9, 131]. Бул лексема курамындагы дифтонг менен өздөштүрүлгөн, алтай тилинин диалектилеринде ички мыйзамга ылайык созулмага өтсө, кыргыз тилинде дифтонг менен келет. Бул процесс монгол тилдеринде да бир кылка жүргөн эмес, калмак тилинде гана созулмалардын өнүгүшү жыйынтыкталган процесс болуп саналат. Мындай кубулуш кыргыз жана алтай тилдериндеги төл лексикадан да байкалат. Алтай тили созулма үндүүлөрдүн өнүгүшүндө кыргыз тилине караганда бир баскычка жогору турат. Буга толуп жаткан мисалдарды келтирүүгө болот: *алт.* сүүрү ~ *кырг.* сүйрү, *алт.* үүр ~ *кырг.* үйүр ж.б.

* $ei \rightarrow \text{ии}$: *эск.монг.* dūlei, *бур.* дули:, *халх.* дулий, *даг.* дули:, *калм.* дүлө [ЭСМЯ I 126]; *сал. кырг.* дүлөй “кулагы укпаган адам”, *алт.* тўлей ж.б. Калмак тилинде дифтонгдордун монофтонгдошуу процесси созулмалардын кыска үндүүгө өтүүсү менен аяктаган. Ошондуктан, башка монгол тилдериндеги дифтонг, созулманын ордуна калмак тилинде кыска үндүү келет. Түрк тилдерине дифтонг менен өздөштүрүлгөн.

Перс адабий тилинде басаңдама еи, оу дифтонгдору кийинки инновациялык көрүнүш. Алардын экинчи элементи муун түзбөгөндүктөн, чыңалуусуз айтылат. Дифтонгдор сөз тизмегинде үнсүздөрдөн мурун бардык позицияда же аяккы муунда келет. Үндүүлөрдөн мурун келбейт, келген учурда дифтонг биримдигин жоготуп, муун түзбөгөн экинчи элементи үнсүзгө өтүп кетет: еи→ей, оу→ов [10, 13].

Биз талдоого алган лексемалардын курамында негизинен оу дифтонгу кездешет. оу дифтонгу сөз башында келбейт, сөз ортосунда жана сөз аягында келгенде оу, үндүүдөн кийин келсе ов болуп айтылат. оу дифтонгу катышкан лексемалар кыргыз тилинин түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилеринде көпчүлүк учурда [oo], кээде [өө] созулмасына өтсө, түштүк-батыш диалектисинде ow дифтонгу менен айтылат. Ал эми казак тилинде сөз ортосунда ау, сөз аягында кээде еу басыңкы дифтонгу менен келсе, өзбек, уйгур тилдеринде тажик тилине мүнөздүү ов~ав тыбыштык тизмеги сакталган.

а) Сөз ортосунда: *п.* سودا [соуда] «соода-сатык»; *таж.* савдо; *кырг.* соода “товарларды сатуу же сатып алуу иши”; *сал. каз.* сауда, *өзб.* савдо, *уйг.* سودا [сода]; *п.* سوغات [соугāt] «саякаттан алып келинген белек»; кыргыз адабий тилинде *соогат*//*соога* фонетикалык дублеттеринде кездешет, маанилик жылышууга учураган: “түшкөн олжодон берилүүчү сыйлык, ыйгарылган шыбага” [КТТС, 536]; түштүк-батыш диалектисинде *совгат* формасында келип, түпкү тилдеги “белек-бечкек” маанисин туюндурат; *сал. каз.* сауға, *өзб.* совға, *уйг.* سوۋغات [совгат]; *п.* نوروز [ноуруз] «нооруз»; *сал. таж.* Навруз; *кырг.* Нооруз “чыгыш жыл эсеби боюнча жаңы жылдын биринчи күнү”; *сал. каз.* Наурыз, *өзб.* Навроз, *уйг.* Навруз; *п.* نوچه [ноуче] 1) «жаңы киши, жаңыдан ишке киришкен киши», 2) “жигит, жаш жигит”; *кырг.* нооча, *өзг. гов.* новча модификацияларында “узунан келген шыңга (бойго карата)” маанисинде өздөштүрүлгөн; *сал. каз.* науша, *өзб.* новча, *уйг.* نوچا [ноча]; *п.* جودر [джоудәр] «буудайда өскөн отоо чөп»; *кырг.* жоодар “сандык баш чөп” [Карасаев, 1986:110], *пам., лейл. гов.* жовдор «жовдор буудайга окшош» [КТДС, 398].

б) Сөз аягында: *п.* علو [элоу] “от, жалын”; *сал. таж.* алов; *кырг.* алоо “от, жалын”, *жерг., өзг. гов.* алов формаларында колдонулат [КТДС, 108]; *сал. каз.* алау. Деривация процессинин негизинде алооло-, алоолон-, алоолот- сыяктуу этиштер жасалган; *п.* پلو [полоу] “палоо”; *сал. таж.* пилаф; *кырг.* балоо // палоо; түштүк-батыш диалектисине палов фонетикалык дублеттери мүнөздүү; *сал. каз.* палау, *өзб.* палов, *уйг.* پىلاف [пилаф]; *п.* بدو [бадоу] “күлүк ат”; *кырг.* бедөө “күлүк ат”; Заамин кыргыздарында бедөw «жылкынын бир тукуму» [КТДС, 219]; *сал. каз.* бедеу.

в) Үндүүдөн кийин: оу дифтонгу [ā] созулмасынан кийин келгенде, кыргыз тилинде [oo] же [өө] созулмасын берет: *п.* ناول [нāв] 1) “аскер кемеси”, 2) “канал”; 3) “арык”; *сал. таж.* нова; *кырг.* ноо “карагайды оюп же тактайдан жасалган, көбүнчө суу агызуу үчүн колдонулуучу нерсе, аштоо” [КТТС, 453], *өзг., жерг. гов.* нова “жыгачтан жасалган тепши” [КТДС, 675]; *сал. каз.* науа, *өзб.* нов, *уйг.* نو [но]; *п.* گاو ميش [гāв-миш] «буйвол» گاو [гāв] “уй; бука, өгүз” +

میش [миш] “кой”; *сал. кл. н.* гāv, *таж.* говмеш; *кырг. түш.* көөмүш же көөмүш уй “сүттүү уй” маанисинде кабыл алынган; *сал. өзб.* гавмуш “сүттүү” (*уйга карата*); *п.* چاولی [чāвли] “калбыр”; *кырг.* чөөлү “кепкир, сүзгүч”, түштүк диалектисинде чавли формасында колдонулат; *п.* گوركاو [гүр-кāv] 1) “көр казган адам”, 2) “көр каракчысы”; *кырг.* көркоо 1) “көрдү ачып жегич жырткыч”, 2) *өтм.* эзүүчү, зулум [КТТС, 350]; *сал. өзб.* гүрков “көр казган адам”, *уйг.* گوركاڭ [гөркав].

оу дифтонгу [й] созулмасынан кийин келгенде, кыргыз адабий тилинде [өө] созулмасын, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш диалектилерде эринчил өв дифтонгун берет: *п.* ديو [дйв] 1) “жин, шайтан”, 2) “дөө, алп”; *сал. кл. н.* дёв, *таж.* дев; *кырг.* дөө 1) “жомокто кишилерге окшобогон алп денелүү адам”, 2) “бою бийик, албеттүү киши” [КТТС, 161], *ичк., чат., тал.* дөw [КТДС, 341]; *сал. каз.* дәу, *өзб.* дев “жин, шайтан”; *п.* ديودار [дйв-дар] “абдан чоң дарак”; *кырг.* дөөдүр “келжирээк, сүйлөөк” маанисинде колдонулат; *сал. өзб.* довдир “келесоо, жинди”.

[э] + [оу] + [ā] дифтонгдук тизмеги кыргыз тилинде [оо] фонемасына трансформацияланган: *п.* جوانمرد [джэwāн-мэрд] «асылзат, ак көңүл, айкөл» [джэwāн] «жаш, жаш жигит» + [мэрд] «эркек»; *сал. таж.* чавонмарди; *кырг.* жоомарт 1) «ак көңүл, айкөл», 2) эркектин ысымы; *сал. каз.* жомарт.

Семит тилдеринде, анын ичинде араб тилинде [ý] жана [ú] тыбыштары үндүү жана үнсүздөрдүн ортосундагы абалды ээлейт. Бул эки тыбыш муундун борборун түзсө “муундук үндүү”, муун түзбөгөн учурда “алсыз үнсүз” деп аталып, үнсүз тыбыштарга кошулат. [ý] жана [ú] тыбыштарынын мындай синкреттик мүнөзү алардын сөздөгү өзгөрүлмөлүүлүгүн шарттайт. [ý] жана [ú] тыбыштары муун түзгөн үндүү менен айкашып келгенде көтөрүңкү аў жана басандама аў дифтонгдорун түзүшөт. Араб тилинде аў жана аў дифтонгдору туруктуу, эгерде муун мындай тизмектер менен аяктаса, эч кандай өзгөрүүгө учурабайт [11, 67]. аў дифтонгу кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө [оо] жана [өө] созулмаларына өтсө, казак тилинде кыска үндүү менен, кээде араб тили сыяктуу дифтонг менен келген учурлары бар. Ал эми өзбек жана уйгур тилдеринде аў дифтонгу менен өздөштүрүлгөн сөздөр артикуляциялык жактан түпкү тилге (бул жерде араб тили – *авт.*) жакын айтылат.

а) аў→оо: *ар.* قَوْمٌ [каум] 1) “эл, калк”, 2) “уруу”; *кырг.* коом; *сал. каз.* коғам; *ар.* خَوْفٌ [хауп] “коркуу, коптонуу”; *кырг.* кооп; *ар.* جَوْهَرَةٌ [джаухар] 1) “кымбат баалуу таш”, 2) *өтм.* “кенч”; *кырг.* жоохар «асыл таштын бир түрү»; *ар.* تَوْبَةٌ [тоубэ] “тообо, тобо кылуу”; кыргыз тилинде тобо//тооба фонетикалык варианттарында колдонулат; *сал. каз.* тоба, *өзб.* тавба, *уйг.* تەۋبە [таувба]; *ар.* تَوْرَةٌ [тоурат] “тора, пятикнижие”; *кырг.* тоорат (Библиянын бир бөлүгү); *сал. каз.* тора, *өзб.* торах, *уйг.* توراх [торах]; *ар.* شَوْقٌ [шоук] “шыктануу, дилгирленүү”; кыргыз тилинде шоок 1) “шыктануу, дилгирленүү”, 2) “оюн-зоок” маанилеринде колдонулат; *ар.* غَوَاةٌ [ғоуға] 1) топтолгон эл; кул-кутан,

2) чуру-чуу; *кырг.* коога “чуру-чуу, чыр-чатак” семантикасында кабыл алынган; *сал. каз.* ғауға, *өзб.* ғовға.

б) ау→өө: *ар.* دَوْلَة [даулэт] 1) “мамлекет”, 2) “үстөмдүк”, 3) “династия”; *кырг.* “дөөлөт”, антропонимиялык системада “Давлат” фонетикалык дублети белгилүү. Кыргыз тилинде лексеманын “мамлекет” семасы эскирип, көпчүлүк учурда “байлык, бакыт” маанилеринде колдонулат; *сал. каз.* дәлет, *өзб.* давлат, *уйг.* دولت [дөлөт]; مَوْصُول [маусул] “бириккен, байланыштуу”; кыргыз тилинде семантикалык жылышууга дуушар болуп, “мөөсүл” формасында кабыл алынган. Уруу башчысын коштоп жүргөн жигитке карата айтылган, азыркы учурда эскирген сөздөрдүн курамына кирет. *ар.* نَوْبَة [наубэт] “кезек”; кыргыз адабий тилинде “нөөмөт”, диалектилерде “нооват//нөөвэт” фонетикалык дублеттери белгилүү; *сал. өзб.* навбат, *уйг.* نَوْبَت [новэт].

Айрым учурда араб тилинде [ау] жана [ау] дифтонгдорунун курамындагы тыбыштар жакындашып, жыйрылып созулма монофтонгго өтүшүнөн айкашты түзгөн тыбыштардан сапаттык жактан өзгөчөлөнгөн [ō] жана [ē] созулмалары келип чыккан [11, 99]. Курамында мындай мүнөздөгү үндүүлөрү бар лексемалар кабыл алынганда, кыргыз тилинин ички мыйзамдарына баш ийүү менен, курамындагы созулмаларды сактап өздөштүрүлгөн: *ар.* جَوَاب [джэвоб] “жооп”; *кырг.* жооп; *сал. каз.* жауап, *өзб.* жавоб, *уйг.* جاۋاب [жаваб], *ар.* ثَوَاب [сэваб] 1) сыйлоо; сыйлык берүү; 2) ийги иш; *кырг.* сооп; *сал. каз.* сауап, *уйг.* ساۋاپ [савап]; *ар.* دَوَات [дэват]; *кырг.* дөөт «сыя челек»; *сал. каз.* дэүт.

Жогорудагы тилдик фактылар көрсөткөндөй, кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында монгол, иран тилдеринен басыңкы, араб тилинен көтөрүңкү дифтонгдор келип кирген. Монгол тилдеринде дифтонгдордон өнүккөн созулмалардын сапатын дифтонгдук комплекстеги биринчи басым түшкөн үндүү аныктаган жана бул өзгөчө белги өздөштүрүлгөндө да сакталган. Көпчүлүк учурда монгол тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинде түпкү тилдеги турпатында колдонулуп, трансформацияга дуушар болгон эмес. Анын бирден бир себеби катары тилдердин структуралык жактан окшоштугун таанууга болот.

Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинин ички мыйзамдарына ылайык созулмага өткөн, бирок алардын трансформациясы түрдүүчө жүргөн. Иран тилдериндеги оу басаңдама дифтонгу кыргыз тилинин түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилеринде көпчүлүк учурда [oo], кээде [өө] созулмасына өтсө, түштүк-батыш диалектиде ow дифтонг формасында сакталган. Араб тилиндеги көтөрүңкү дифтонгдордун өздөштүрүлүшүндө ушул эле өзгөчөлүктүн сакталганын белгилөөгө болот. Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдордун трансформациясында алардын муун түзүүчүлүк белгиси таасирин тийгизген эмес, көтөрүңкү же басыңкы дифтонг болобу

созулманын сапатын анын курамындагы экинчи үндүү аныктаган, ошондуктан кыргыз тилинде негизинен кууш созулма үндүүлөр келип чыккан.

Кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында монгол, иран тилдеринен басыңкы, араб тилинен көтөрүңкү дифтонгдор келип кирген. Көпчүлүк учурда монгол тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинде түпкү тилдеги турпатында колдонулуп, трансформацияга дуушар болгон эмес.

Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинин ички мыйзамдарына ылайык созулмага өткөн, бирок алардын трансформациясы түрдүүчө жүргөн. Араб жана иран тилдериндеги дифтонгдордун трансформациясында алардын муун түзүүчүлүк белгиси таасирин тийгизген эмес, көтөрүңкү же басыңкы дифтонг болобу созулманын сапатын анын курамындагы экинчи үндүү аныктаган, ошондуктан кыргыз тилинде негизинен кууш созулма үндүүлөр келип чыккан.

Адабияттар:

1. Киекбаев Дж. Г. Фонетика башкирского языка (Опыт описательного и сравнительно-исторического исследования). –Уфа: Башкирское книжное издательство, 1958. -210 с.
2. Радлов В. *Phonetik der nördlichen Türkssprachen* («Түндүк түрк тилдеринин фонетикасы»). -Лейпциг, 1882. -365 с.
3. Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. -М.: Наука, 1929. - 449 с.
4. Лувсанвандан Ш. К проблеме долгих гласных среднемонгольского языка // Олон улсын монголч эрдэмтний III их хурал. -Улаанбаатар, 1977.
5. Павлов Д. А. Развитие дифтонгов в монофтонги в калмыцком языке // В кн.: Исследования по восточной филологии. К 70-летию проф. Г. Д. Санжеева. –М., 1974. –С. 218-225.
6. Дарбеева А. А. Историко-сопоставительные исследования по грамматике монгольских языков. Фонетика. –М.: Наука, 1996. -171 с.
7. Рассадин В. И. Очерки по исторической фонетике бурятского языка. - Москва: Наука, 1982. -199 с.
8. Номинханов Ц. Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. -Москва: Наука, 1975. -324 с.
9. Рассадин В. И. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности. - Москва: Нестор-История, 2019. -608 с.
10. Овчинникова И. К. Учебник персидского языка. -М.: Издательство Московского университета, 1956. -440 с.
11. Гранде Б. М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. -М.: «Восточная литература» РАН, 1998. - 439 с.

УДК: 81-42

Касымбекова Н. Ж.филология илимдеринин кандидаты, доцент
*И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети***САЛТТУУ АСТРОНОМИЯЛЫК БИЛИМДЕР****Касымбекова Н. Ж.**кандидат филологических наук, доцент
*Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева***ТРАДИЦИОННЫЕ АСТРОНОМИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ****Kasymbekova N. Zh.**candidate of philological sciences,
associate professor
*Kyrgyz State University named after I. Arabaev***TRADITIONAL ASTRONOMICAL KNOWLEDGE**

Аннотация. Сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн тилдик, улуттук, маданий маани-маңызын комплекстүү изилдөө зарылдыгы иштин актуалдуулугун аныктайт. Макалада байыркы кыргыздардын космизм идеясын этностун болмушунун өзгөчөлүктөрүнүн негизинде талдоо максаты коюлган. Этномаданий лексиканы иликтөөдө салыштыруу, анализ, синтез, тилдик фактыларга негизделген контексттик талдоо, сандык эсептөө ыкмалары колдонулду. Байыркы кыргыздардын этноастрономиялык билимдерин чагылдырган нумеративдик репрезентанттар универсалдуу тилдик бирдиктин милдетин аткалары аныкталды. Изилдөөнүн жыйынтыктары байыркы кыргыздардын тилдик дүйнө таанымын иликтөө иштериндеги боштуктарды толтурууда зор мааниге ээ. Себеби, этноастрономиялык чен бирдиктер коомдук-маданий тажрыйбанын контекстинде коом менен космикалык чөйрөнүн өз ара мамиле принциптерин конструктивдүү логикалык-гносеологиялык түшүнүүнүн чордонун ээлейт. Табигый сааттын жана багыт алуучу компастын милдетин аткарган классикалык үлгүлөр “Манас” эпосундагы тилдик фактылар менен бышыкталат.

Негизги сөздөр: нумеративдик репрезентанттар, табигый саат, этноастрономиялык билим, асман телолору, космизм идеясы, мезгил мыйзамдары, циклдүүлүк.

Аннотация. Актуальность работы обусловлена необходимостью комплексного изучения национально-языковых и национально-культурных значений единиц измерения древних кыргызов. Целью данной работы является анализ идеи космизма древних кыргызов с учетом особенностей существования этноса. При анализе этнокультурной лексики применяются методы сопоставления (сравнения), анализа, синтеза, контекстуальный и статистический анализ. В исследовании приводятся примеры использования нумеративных репрезентантов, отражающих этноастрономические знания древних кыргызов в качестве универсальных языковых единиц. Выводы, сделанные в ходе исследования позволяют говорить о новых знаниях в вопросах изучения языкового познания мира древних кыргызов. Потому как, этноастрономические единицы измерения в контексте общественно-культурного опыта находятся в центре конструктивного логико-гносеологического понимания принципов взаимодействия общества и космической среды. Классические примеры природных часов и компаса подтверждаются языковыми фактами из эпоса Манас.

Ключевые слова: нумеративные репрезентанты, природные часы, этноастрономические знания, небесные тела, идея космизма, законы времени, цикличность.

Abstract. The need for a comprehensive study of the linguistic, national and cultural significance of the concepts of quantity determines the relevance of the work. The article is aimed at the philosophical and methodological analysis of the essence of the idea of cosmism of the ancient Kyrgyz based on the peculiarities of the life of the ethnos. When studying ethnocultural vocabulary, methods of comparison, analysis, synthesis, contextual analysis based on linguistic facts, and

numerical calculations were used. It turned out that numerical representations reflecting the ethno-astronomical knowledge of the ancient Kyrgyz act as a universal linguistic unit. The results of the study are important for filling the gaps in the study of the linguistic worldview of the ancient Kyrgyz. This is due to the fact that ethno-astronomical units underlie a constructive logical-epistemological understanding of the principles of interaction between society and the space environment in the context of sociocultural experience. The classical patterns that act as a natural clock and compass are supported by the linguistic facts of the Manas epic.

Key words: numerical representations, natural clock, ethno-astronomical knowledge, celestial bodies, the idea of cosmism, laws of time, cyclicity.

Сан-өлчөм түшүнүктөрүнүн ичинен этноастрономиялык лексикага алгачкы изилдөөлөр А. Аскарлова, И. Демидова, А. Моисеев, Б. Солтоноев, К. Сейдакматов тарабынан башталса, кыргыз орус тилдериндеги темпоралдык лексика өзүнчө топ катары А. Н. Сыдыковдун «Кыргыз орус тилдериндеги мезгилдик маанини билдирген лексикалык-семантикалык микросистема (зат атоочтордун материалында)» аттуу кандидаттык диссертациясында (1996) жана У. Камбаралиеванын «Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира» аттуу монографиялык изилдөөсүндө «время/убакыт» концептилеринин материалдарынын негизинде салыштырылып талданса, Али Дашман «Кыргыз жана түрк тилдериндеги убакыт-мезгилди туюндуруучу лексикалык каражаттар» аттуу кандидаттык диссертациясында (2009) кыргыз-түрк мисалында иликтейт. Кыргыз тилиндеги темпоронимдерге жалпы мүнөздөмө А. Каргалдаева тарабынан берилген (2003). Ал эми окумуштуу З. К. Дербишева «Тил жана этнос» аттуу монографиясында (2017) мезгил жана мейкиндик концептосферасына өтө кенен токтолгон. Ал эми Ш. Б. Акмолдоева «Манас» форма духовного освоения действительности древними кыргызами» аттуу докторлук диссертациясында (1998) жана Б. Жумабаевдин «Кыргыз дүйнө таанымы» (2011) аттуу эмгегинде бул тилдик катмарга философиялык өңүттө талдоо жүргүзүлгөн.

Анткени, асман китеби космостун түзүлүшүн, ааламдагы адам баласынын ордун символдук түрдө сүрөттөп берет. Аны үңүлө окуп, грамматикасын – асман телолорунун кыймылын, сөздүктөрүн – Күн, Ай, жылдыздар, планеталарды жатка билүү менен гана ааламда жүрүп жаткан иш-аракеттин жигердүү катышуучусуна айланышкан. Анын ар бир кыймылын дыкат көзөмөлгө алып, тажрыйба топтошуп, тиричилигин табияттын ыңгайына карата жүргүзүп келишкен. Түнкү асман жылдыздуу актерлордун жардамы менен космикалык тартип туура-

луу драмалар коюлуучу сахнанын кызматын аткарган. Асман ыргагын күн менен түндүн үзгүлтүксүз алмашуусуна, Айдын жаңырып, толуп, кемигенине, Күн менен жылдыздардын мезгилдик циклдери жараша аныкташкан. Асман телолору жатка билген жолдору менен көчүн токтотпой, адаттагы жерине “конуп”, белгилүү бир тартипке ылайык “коштошуп”, убагы келгенде “сахнада” пайда болуп, кийинки “оюнун” ойной баштаганын байкашкан. Анын ыргагына, боекторуна кылдат байкоо жүргүзүү менен адам менен табияттын ортосундагы байланышты илимий дагы, поэтикалык дагы өңүттө аңдай башташкан. Натыйжада Жердеги адам баласынын жашоо-турмушу да төрөлүү, чоңоюу, карылык, өлүм, кайра жаралуу этаптарынан (асман телолору сымал) турарын түшүнүшкөн. Изилдөөчү С.Каскабасов: «Архаикалык мифтерден байкалган башкы мыйзам ченемдүүлүк – адам жандуу, жансыз табиятты, жылдыздарды, Ай менен Күндү таанып-билүүдө аларды өзүнө окшоштургандыгында» [1, 24]. Француз окумуштуусу Поль Лафарг айткандай: «Ай күндүн жарыгын чагылдырган сымал, асман да жердеги жашоону чагылдырат, асмандан адам жердеги өзүнүн драмасы менен комедиясын көрөт» [2, 24]. Мындай үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүлөрдөн алардын белгисиз жаңы сырлары ачылып олтуруп, натыйжада этноастрономиялык билимге пайдубал болгон уникалдуу тажрыйбалар топтолгон. Байыркы кыргыздар асман “кодун” жандырып, тилмечсиз баарлашып, “түптүз эле асмандын өзүнөн” турмуш-тиричилигине зарыл практикалык кеңештерди алып турушкан. Асман саат, компас жана календардын милдетин аткарган. Аны окумуштуу Д.Г. Ишуктун “ай лексемасы убакытты өлчөөчү алгачкы бирдик болуп эсептелет” дегени да тастыктайт [3, 64]. Айдын индоевропалык “moon” деген аталышынын уңгусу (me) “ченөө-өлчөө” деп которулат. Ал эми “mensura” деген латынча аталышы 1) ченөө; 2) өлчөм; 3) чоңдук, узундук, аралык, сан деп чечмеленет [4, 19].

Демек, атына заты жарашкан Айдын байыркы мезгилдерден бери эле күн санагын жүргүзүүгө, айдын эсебин алууга негиз болгондугу бекеринен эмес.

“Манас” эпосунда асман чырактарынын ичинен табигый сааттын классикалык үлгүсү катары пайдаланылган Ай культунун нумеративдик репрезентанттары бай лексикалык-фразеологиялык катмарды түзөт. Мисалга алсак, *ай батканча, ай батканда, ай башы, ай мезгили болуптур, ай туяктай* ж.б.

Чыгармадагы ай эсеби тууралуу алгачкы маалымат Аккелте мылтыкты бекиткен жеринен издеп барып, таппай калган Бакайдын оозунан угабыз:

Ай эсебин алганда,

Жыйырма төрт ай болгондо [5, 260].

Асман мейкиндигиндеги Айдын фазалык саякаты: туулушу, толугу, кемиши асман телолорунун ичиндеги көзгө урунттуу кубулуштардын бири болгон. Мезгил-мезгили менен толуп, кайра кемип турган ай кайсы бир деңгээлде жарык менен караңгынын күрөшүн чагылдырат. Шекспир жүзүн тынымсыз өзгөртүп турган айды туруксуздуктун, өзгөрүлмөлүүлүктүн белгиси деп атаган. Өзгөрүлмөлүү Айдын ар түрдүү абалы ар башкача кабылданган. Муну окумуштуу А. Вежбицкая мындайча түшүндүрөт: «...жалпы адамзат үчүн универсалдуу болгон түшүнүктөр ар бир маданиятта өзгөчө конфигурацияга ээ болот» [6, 213]. Кыргыздардын жаңырган айды төрөлүү, кайра жаралуу менен байланыштырышы – буга далил. Ал эми кемиген айды алсыроо, өлүү деп түшүнүшкөн. “Айды капка салышып, ай эсебин алышкан” ата-бабаларыбыздын архаикалык маалыматтарынан бул тууралуу көптөгөн далилдерди табууга болот. Кыйындардын баарысын кытайга белек алдырып, Чоң-Казаттан кайткан жолдо Манас баатырды үч айым – Арууке, Бурулча, Бирмыскал, тосуп алып:

Аяш жан, ай караңгы болгондо,

Түндү эмине кылабыз?

Асылдардан аркада эркек бала жок,

Дегеле күндү эмине кылабыз? [5, 666]

деп, Манас баатырдын каңырыгын түтөтөт. Андан көп узабай канкорунан айрылган кайран катын Каныкей

Көзүнөн аккан кандуу жаш

Дайра эле кара суу болуп.

Асмандагы ай чыкпай,

Ой тобо-о-й, ай караңгы түн болуп [5, 694]

деп, кандуу бетин жыртып баатырын жоктойт. Каралуу айымдардын кайрылуу-ко-

шогунан кемиген айдын армандуу нотасын түшүнүүгө болот.

Көзгө сайса көрүнгүс ай чыкпаган караңгы түн мезгилдик түшүнүк гана эмес, өлүм-житимдин, кайгы-капанын, сыр жашыруунун белгиси, адам ыйманын баалоонун атрибуту катары кызмат кылган. Түндө элге жоо келген, ууру-бөрүлөр кол салган, табияттын алай-дүлөйү көп катталган, оорулууларды ажал тооруган.

Үйүң күйгөн Алөөкө

Манжуусуна мингизди,

Кан-казына ордомо

Күрмөлөрүн күлдүйткөн

Күчтүүлөрүн киргизди,

Калайман салып элиме,

Каран түн салды өзүмө [5, 10]

деп, Нойгуттун каны Акбалта Алоокенин чапкынын түнгө салыштырса,

Калдайы кармап албайбы,

Каран түндү салбайбы! [5, 163] деп, азаптуу келечектен кооптонушкан.

Алакең окко учканда,

Капкараңгы түн болуп,

Кайрылгыс мүшкүл күн болуп [5, 645]

деп өлүм, ажал капкараңгы түн мүнөзүндө сыпатталган. Ал эми туяк деп зарлаган Акбалта Куу каймалга жүктөлгөн баланы таап алганда, жанындагыларды ак буудай унун чайнатып, Ак куранды карматып, айтпаска ант бердиртип:

Күүгүм кире, күн бата,

Элдин алды ным жата,

Бир адамга билгизбей,

Бир кишиге көрүнбөй,

Кең Алтайда элине

Салып жетип келди эле,

Ич этине катып баланы

Алып жетип келди эле [5, 336]

дейт. Мында табышмактуу, жандырмагы туюк сыр кара түндөй элге белгисиз бойдон калса деген үмүтү байкалат. Ошол Чубак баатыр атасына таарынып, түндөп кетет:

Кыялы жинди чоң жинин

Чогоолуң Чубак баштады,

Чоң таарынып Балтайга

Ойгут журтту таштады.

Ай караңгы түн болду,

Ойлосо дүмөк күн болду [5, 341].

К. К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” да түндүн метафоралык мааниси “бактысыздык”, “кырсык” деп чечмеленет. Мисалы, душмандар элге каран түн салды, эрлер өлдү, аялдар кара кийди, очок өчтү [7, 282]. Изилдөөчүлөрдүн көптөгөн эмгектеринде түн “жоголуу” маанисин туюндурган

түшүнүк катары каралат. Бул, балким, “жарыктын, жылуулуктун жоголушу” менен байланыштуу келип чыккандыр [8, 214]. Сөздүктөрдөгү маалыматтарга караганда, түс – бул кандайдыр-бир деңгээлде адамдын көрүү сезимине таасир тийгизүүчү жарыктын касиети [9, 246]. Ал эми адамдын жашоосу

жана анын мейкиндиктеги абалы көрүү жөндөмдүүлүгү менен түздөн-түз байланыштуу. Караңгылык адамдын иш-аракетин чектеп койгондуктан, аң-сезимде тоскоолдук катары кабылданат. Ошондуктан коомдогу, адам жашоосундагы бардык терс көрүнүштөр, окуялар кара түстө сүрөттөлөт [8, 363].

Адабияттар:

1. Юдахин, К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Бишкек: Кут-Бер, 2012. – 973 б.
2. Толеубаев, А. Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. – Алматы: Гылым, 1991. – 214 с.
3. Зеленин, Д.К. Статьи по духовной культуре 1917-гг. . – М.: Индрик, 1999. – 348 с.
4. Камалов, А.А. Башкирская топонимия. – Уфа: Китап, 1994. – 304 с.
5. Каралаев, С. Манас. – Бишкек: Турар, 2010. – 1-китеп. – 1005 б.
6. Байбосунов, А. Жаратылыш жана адам. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 192 б.
7. История эстетической мысли. 6 т. / гл. ред. М.Ф. Овсянников. – М.: Искусство, 1985. – Т. 2: Средневековый Восток. Европа XV-XVIII веков. – 456 с.
8. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. 4 т. / М. Фасмер. – М.: Азбука-Терра, 1996. – Т. 3. – 832 с.
9. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 896 с.
10. Байбосунов, А. А. Донаучные представления киргизов о природе. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 184 с.
11. Седова, Л.Н. Вопросы русской метрологии на уроках и внеклассных занятиях по математике. – Ярославль: [б.и.], 1999. – 65 с.
12. Жусупов, К. Ж. Кыргыздар. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – Т. 5. – 648 б.
13. Карасаев, Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан. – Бишкек: Шам, 1995. – 500 б.
14. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 775 б.

УДК: 801.8

Кожоева Г. Ж.филология илимдеринин кандидаты, доцент
*Ош мамлекеттик университети***СЕМАНТИКАЛЫК КАЙТАЛООЛОРДУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ****Кожоева Г. Ж.**кандидат филологических наук, доцент
*Ошский государственный университет***ОСОБЕННОСТИ СЕМАНТИЧЕСКИХ ИТЕРАЦИЙ****Kozhоеva G. Zh.**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
*Osh State University***FEATURES OF SEMANTIC ITERATIONS**

Аннотация. Макалада семантикалык кайталоолордун өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болот. Оозеки жана жазма кепте колдонулган маанилик кайталоолор мисал катары иликтөөгө алынган. Семантикалык кайталоого тиешелүү түшүнүктөр тастыкталып берилген. Плеоназмдар тилге терең синип кеткен. Ошол себептүү мындай кайталоолор тилде кеңири учурайт.

Негизги сөздөр: семантика, кайталоо, текст, мүчө, плеоназм, тавтология, дубляж, этимология.

Аннотация. В статье говорится об особенностях смысловых повторов. В качестве примеров исследуются повторы значений, используемые в устной и письменной речи. Подтверждаются представления, связанные со смысловым повторением. Плеоназмы глубоко прорваны в язык. Именно поэтому такие повторы распространены в языке.

Ключевые слова: семантика, повтор, текст, аффикс, плеоназм, тавтология, дубляж, этимология.

Abstract. The article talks about the features of semantic repetitions. As examples, repetitions of meanings used in oral and written speech are examined. The ideas associated with semantic repetition are confirmed. Pleonasm penetrate deeply into the language. That is why such repetitions are common in the language.

Key words: semantics, repetition, text, affix, pleonasm, tautology, dubbing, etymology.

Плеоназм - бир эле маанини билгизүүчү эки сөздүн кептешип колдонулушу. Айрым плеоназмдар тилге кирип сиңип кеткен. Буларда дубляж байкалбайт. Кептеги плеоназмдар өөн учурайт. Плеоназм - бул семантикалык кайталоо болуп саналат.

Айрым кайталоолордун пайда болушуна тилди пайдалануучулардын аң-сезиминде кайталануу тууралуу маалыматтын болбостугу деле негиз болот. Бир маанидеги эки сөздүн бир тизмекте келип калышына кээде сүйлөөчүлөрдүн оюнда алардын баштапкы маанилери тууралуу кабардын жоктугу жүйө болгондугу байкалат. Мында биз турпаттык эмес, маанилик кайталоо жөнүндө айта алабыз. Мисал катары кыргыз тилиндеги *торпок-тана* кош сөзүн келтирели. Сүйлөөчү мында семантикалык дубляжды көңүлүнө

албайт. Бул сөздүн эки бөлүгүндөгү уңгулар эки түрдүү этимологияга ээ. *Торпок* сөзү түрк тилдеринде кенен таркалган да, «уйдун алты айдан бир жашка чейинки баласы» деген маанини берет. Ал эми экинчи уңгу моңгол тилдеринен кирип, ошол эле маанини билгизгендиги ар кимге белгисиз. Бул жерде тыбыштык жактан окшошпогон, ар түрдүү турпатка ээ болгон эки сөз бир эле денотаттын аты катары бирдей маанини берип жаткандыгы тилчи эмес кыргыздарга маалым эмес. Бул сөздөр түрк-моңгол алакалары тыгыз учурда аталышты эки тарапка тең түшүнүктүү болуш үчүн котормо түрүндө колдонуп жүргөн доордон калган «калдык» сымал бааланат.

Б. Ө. Орузбаева *ыйлап-сыктап* кош сөзүнүн уңгулары *ый* «плач», *сык* «плач» си-

нонимдеринен тургандыгын далилдеп, *сык* якут, алтай тилдеринде «ый» болуп, кыргыз, хакастарда экөө тең сакталганын белгилейт. Ушундай эле маанилик дубляж *сорпо-шилен*, *шорпо-шилен* (бурятча *шүлө*, *шүлүн*, *шөлө* «шорпо») *келин-кесек* (*кесек* «аял») ж.б. мисалдарда кездешет. Ал эми *жарды-жалчы*, *талаш-тартыш* ж.б. кош сөздөрдө семантикалык кайталоонун, кайталанып жаңы маани түзүүнүн бир түрү катары каралат [1, 70-73 бб.; 2, 84 б.]. Ошондой эле кубулуш *аккуу* сөзүндө да бар. Б. Ө. Орузбаева «канаттуунун аталышы «ак»ты эки ирет кайталап» жасалганын айтат [2, 82 б.]. Мында биз маанилик кайталоо же семантикалык плеоназм тууралуу сөз кыла алабыз. Мындай фактылар тилде арбын жолугат. Ошондой эле маанилик плеоназмды *Жаңы-Ноокат* топониминен да көрүүгө болот. Анткени аныкталуучу *кат* сөзү атаган «кыштак» (*кент* «кыштак» сөзүнүн тыбыштык жактан трансформацияланып *кат* түрүнө өтүшү) деноматына эки аныктооч берилген: персче *нов* «жаңы» (*ноода* «чыбык, жаш бутак», *нооруз* «жаңы күн») жана мунун үстүнө кыргызча *жаңы*, өзбекче *янги* «жаңы» аныктоочу кошулуп жаңы татаал сөз пайда болгон. Демек, *Жаңы-Ноокат* жана *Янги-Новкат* сөздөрүндө семантикалык плеоназм катышындагы эки аныктагычтардын бир бүтүндүктү түзүп, аныкталуучу сөзгө препозициялык «өсүүнү» алып келгендигин чечкиндүү эле айта алабыз.

Мындай кайталоо аффикстик деңгээлде деле кездеше берет. Муну биз *койчуман* сөзүнөн да байкайбыз. Мындай *кой* уңгусу тизмектешкен плеоназмдык байланыштагы эки мүчөнүн жардамы менен оңду (алдын) карай өскөн. Субъектти билгизүүчү *-чу* жана *-ман* мүчөлөрү бирин-бири кубаттап турат. Биринчиси экинчиси жок да колдонула берет: *Койчу көп болсо, кой арам өлөт*. Мында *-чу* мүчөсү өзү эле субъекттик мааниге ээ. Бул маанини өтө көп таркалган *-ман* аффикси тактап, күчөтүп берип жатат. *-Ман* аффикси инд-европа тилдеринде аффикс түрүндө гана эмес, зат атооч түрүндө өз алдынча сөз катары да кызмат кыларлыгы белгилүү. Ал түрк тилдеринин сөз байлыгын кеңейтүүдө орчундуу кызмат кылат (кыргызчаны эле алсак: *аларман*, *күйөрман*, *билерман* ж.б.). Жогорку мисалда интерпозициядагы *-чу* мүчөсүн кубаттап, аны менен плеоназмдык катышта колдонулуп турат.

Кээде ушундай эле кызматты *-чу* аффиксинин аткарып калышын байкайбыз.

Оозеки кепте же жаш балдардын тилинде *шопурчу* деген сөз колдонуп калат. Ал жалпы элдик мүнөздө эмес. Субъекттик маани *шофер* сөзүнүн *-ер* аффиксинде эле берилген (*боксер*, *волонтер* ж.б.). Ал эми бул жерде *-чу* ошол мүчөнүн маанисин кубаттап тургандай көрүнөт.

Келтирилген мисалдарда биз семантикалык кайталоолордун болорлугун көрсөттүк. Сөз курамында кайталоолордун турпаттык (формалык) мүнөздө болушу да белгилүү. Уруулардын аттарынын ичинен айрымдары көпчүлүк санды көрсөтүүчү мүчөлөрсүз колдонулбайт: *моңолдор*, *сарттар*, *таздар*. Мында бир эле мүчөнүн тыбыштык үч варианты колдонулган: *-дор*, *-тар*, *-дар*. Булар калган тогуз вариант менен биргеликте бир бүтүндүктү - аффикстик парадигманы түзүп турат: а) *-лар*, *-лер*, *-лор*, *-лөр*; б) *-дар*, *-дер*, *-дор*, *-дөр*; в) *-тар*, *-тер*, *-тор*, *-төр*. Булардын ар биринин аталган системада орду бар, өз ара биримдиги жана ажырым сапаттары бар: (а) тобундагы варианттар *й*, *р*, *л* тыбыштары менен аяктаган сөздөргө, (б) тобундагы алломорфтор жумшак үнсүз тыбыштар менен аяктаган уңгуларга, (в) тобундагы варианттар каткалаң үнсүз тыбыштар менен бүткөн уңгуларга жалганат. Ал эми *ө* тыбыштуу алломорфтор (*-лөр*, *-дөр*, *-төр*) уңгунун акыркы муунунда *ө*, *ү* тыбыштары болсо, *а* тыбыштуу алломорфтор уңгунун акыркы муунунда *а*, *ы* тыбыштары пайдаланса, *о* тыбыштуу алломорфтор уңгунун акыркы муунунда *о*, *у* тыбыштар учураса, *е* тыбыштуу алломорфтор уңгунун арткы муунунда *е*, *и* тыбыштары болсо гана колдонулат.

Ошентип, биз уңгу менен мүчөнүн ортосундагы гармонияны уңгунун акыркы тыбыштары уюштуруарын айта алабыз. Уңгу мүчөгө үстөмдүк кылып жатат. Бирок бизди кызыктырып жаткан мисалдарда он эки элементтен турган аффикстик парадигмадан үчөө гана тандалып алынган. Аффикстин үч вариантын тандоого уңгулардын акыркы үнсүз-үндүү тыбыштары негиз болду.

Ал эми биз сөз кылып жаткан маселеге бул мисалдардын кандай тиешеси бар? Тиешеси, албетте, бар. Аталган сөздөр сүйлөшмө кепте көптүктү билгизүүчү экинчи аффиксти кабыл ала алышат. Караңыз: *Анын атасы Алайлык сарттарлардан болот (сарт-тарлар)*. *Эй, моңолдорлор, көзүңөрдү ачып жүргүлө (моңол-дорлор)*. *Бул жерден таздарлардын жайлоосу башталат (таз-дарлар)*. Бул плеоназмдуу сөз формалары экинчи мүчөсү жок вариантта да колдонула берет.

Ушул өңүттө алганда, мындай плеоназм *биз* жана *сиз* ат атоочторунун колдонулушунда да байкалат. *Биз* сөзүнүн мааниси «мен+сен», «мен+ал», «мен+силер», «мен жана менин тарапкерлерим» ж.б. түрдө жолугат. Кай бир учурларда гана «мен» деген мазмунга ээ болот. Ал эми сүйлөшмө кептеги *биздер* формасында семантикалык кайталоону көрүүгө болот. Анткени *биз* сөзүнүн турпатынын чегинде эле жайгашкан мазмун мында *-дер* аффикси аркылуу кайрадан белгиленип калды. *Сиз* сөзү диахрониялык алкакта «сен+сен», «сен+ал», «сен+алар» ж.б. маанилерди билгизсе керек. Анткени башка көп түрк тилдеринде экинчи жактын көпчүлүк санын көрсөтөт. Кыргыз тилинде бул маани *силер* ат атоочуна бекилип, *сиз* сөзү жеке адресатка сылык мазмунда колдонуп жүрөт. *Сиздер* формасы сылыктыкты күчөтүп айтууда пайдаланат да, адресатка болгон терең урматты билгизет. Ошондуктан *-дер* аффикси бул жерде семантикалык плеоназмды уюштуруп тургандыгын айтууга болот. Мындай кубулуштар башка тилдерде да кездешет.

Шумер тилинде, мисалы, көптүк сан бир нече жол менен берилчү экен. Анда *Lu* сөзү «киши» түшүнүгүн туюнтат. Көптүк төрт жол менен берилет:

1. Ошол эле сөз чектелбеген жалпы маани билгизип көптүктү атайт. Кыргызча *киши* да жалпылоочу мааниге ээ: *Он төрт киши катталды*.

2. Буга *-(e)ne* мүчөсү жалганып, «конкреттүү, мурун аталган, белгилүү кишилер» деген түшүнүктү берет: *Lu(e)ne* «кишилер (белгилүү)».

3. *Lu* сөзү эки жолу кайталанып «аталган кишилер бирге (чогуусу менен)» деген инклюзивдик түшүнүктү туюнтат: *LuLu*.

4. Бул формага *-(e)ne* аффикси уланып, «мурда аталган, конкреттүү, белгилүү кишилер бирге (чогуусу менен)» деген түшүнүктү билдирет: *LuLu(e)ne*.

5. *Lu* уңгусуна кайталанган «бир» маанисиндеги *dili* сөзү (аффикси) жалганып «ки-

шилердин ар бири» деген түшүнүктү билгизет: *Ludilidili*.

Бул тилде этиштик редупликация да өтмө этиштер багытталган көп объектерди атаганда колдонулат: *ǰiſ-a tu-(v) tum-tum* «(ар түрдүү, көп) дарактардан алып келди». Ошондой эле анда кыймыл-аракеттин кайталоосу да этиштик кайталоо менен берилчү экен: *tu-gin-gin* «ары-бери жүрдү, артка-алдыга каттады» [3, 51, 59, 77 бб.].

Сөздөрдүн, уңгулардын кошмоктошуп кайталанып келип көптүк маанини жаратуусу түрк тилдеринде да арбын кездешет. Кош сөздөрдө көптүк, жыйындылык, кайталануучулук ушул ыкма менен берилет: *cap-cap, top-top, үйүр-үйүр...*; *бара-бара, көрө-көрө, жүрө-жүрө...*; *улам-улам, кайта-кайта, тарс-тарс...*; *эл-журт, тоо-таш, талаа-түз* ж.б. [4, 9-10 бб.]. Бул кубулуш башка түрк тилдеринде да арбын учурайт. Мисалы, азербайжан тилинде *дэстэ-дэстэ* «дес-те-десте, букеттер, пачкалар», *гачагач* «кач-кач, жалпы качуу, ар тарапка чуркап таркоо», *араба-араба алма* ж.б. сөздөрүндө нерселердин, кыймылдын көптүгү, көлөмдүүлүгү берилет. Э. В. Севортянын сөзүн келтирели: «Парное существительное *дост-ашна* состоит из синонимов *дост* «друг», «приятель» и *ашна*, который помимо тех же значений передает еще «знакомый», «знакомец» и др.; парное *дост-ашна* передает сумму «друзей» и «приятелей», что без труда воспринимается из русского перевода: «друзья-приятели». Парное существительное *сүрү-сүрү* «стада» (каких-либо животных) передает значение множества «сад» [5, 321-322 бб.]. Биз бул жерде уңгунун же сөздүн кайталоосу татаал сөздөрдү түзүп, буга структуралык да, семантикалык да салым кошконуна күбө болуп турабыз.

Демек, кайталоо тилдик деңгээлдердин баарын камтыйт. Ал тыбыштардын, тыбыш айкаштарынын, муундардын, морфемалардын, сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн кайра-кайра колдонушу аркылуу ишке ашат.

Адабияттар:

1. Орузбаева Б.Ө. Сөз / Слово. – Бишкек: Илим, 1994. - 260 б.
2. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнө материалдар. – Бишкек: Б-сыз, 2010. - 147 б.
3. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. - М.: Наука, 1967. - 492 б.
4. Сейдакматов К. Сөздүн тыбыштык жагы. – Бишкек: Б-сыз, 2007. - 188 б.
5. Севортян Э.В. Словообразование в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. - М., 1956. - Ч.2.: Морфология. - 314-329 бб.

УДК: 811.51

Кошуева М. Ж.филология илимдеринин кандидаты, доцент
*Ош мамлекеттик университети***МУУН ТИПТЕРИНИН КОНЦЕПЦИЯСЫ “КЫЗЫЛ ПРОФЕССОР”
К. ТЫНЫСТАНОВДУН ЖАНА АКАДЕМИК Б. Ө. ОРУЗБАЕВАНЫН ЭМГЕКТЕРИНДЕ****Кошуева М.Ж.**кандидат филологических наук, доцент
*Ошский государственный университет***ТИПЫ СЛОГОВ В ТРУДАХ “КРАСНОГО ПРОФЕССОРА” К. ТЫНЫСТАНОВА
И АКАДЕМИКА Б. Ө. ОРУЗБАЕВОЙ****Kochueva M. J.**candidate of Philology, associate Professor
*Osh state University***TYPES OF SYLLABLES IN THE WORKS OF “RED PROFESSOR” K. TYNYSTANOV
AND ACADEMICIAN B. Ө. ORYZBAEVA**

Аннотация. Макалада академик Бүбийна Өмүрзакова Орузбаеванын “Сөз курамы” эмгегинде муундун 75 тиби илимий анализге алынган. Анда К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча” сөздүгүндөгү уңгу сөздөр изилдөөнүн объектиси болгон. Ал 75 типке бир үндүү тыбыштан турган бир муундуу сөздөрдөн тартып, сөздүн оболочкасын түзгөн үндүү-үнсүз тыбыштардын түрдүү жайгашуусунан келип чыккан 2-3 муундуу сөздөр кирген. Мына ушул өзгөчөлүккө ылайык муундун 75 тиби аныкталган. Аталган 75 тип К. Тыныстановдун 161-инвентардык номердеги сөздүгүнүн 2-китебинде К. Тыныстанов тарабынан иштелип чыккан муун типтери менен салыштырылган.

Ачкыч сөздөр: уңгу сөздөр, муун типтери, сөздүк, үндүү тыбыш, үнсүз тыбыш, илимий анализ, илимий концепция ж.б.

Аннотация. В статье труд академика Бубийны Омурзаковой Орузбаевой «Структура речи» содержит 75 типов слогов для научного анализа. Объектом исследования были коренные слова в «Кыргызско-русском» словаре К. К. Юдахина. Оно включает 75 типов, от однослогового слов, состоящих из одного гласного звука, до 2-3-слогового слов, образующихся в результате различного размещения гласно-согласных звуков, образующих оболочку слова. По этому признаку выявлено 75 типов суставов. Упомянутые 75 типов сопоставлены с суставными типами, разработанными К. Тыныстановым во 2-й книге словаря инвентарного номера 161 К. Тыныстанова.

Ключевые слова: корневые слова, типы слогов, словарный запас, гласные звуки, согласные звуки, научный анализ, научная концепция и т. д.

Annotation. In the article, the work of academician Bubiyna Omurzakova Oruzbaeva “Speech Structure” contains 75 types of syllables for scientific analysis. The object of the study were root words in the “Kyrgyz-Russian” dictionary of K. K. Yudakhin. It includes 75 types, from monosyllabic words consisting of one vowel sound to 2-3-syllable words formed as a result of different placement of vowel-consonant sounds that form the shell of the word. According to this feature, 75 types of joints were identified. The mentioned 75 types are compared with the joint types developed by K. Tynystanov in the 2nd book of the dictionary of inventory number 161 of K. Tynystanov.

Key words: root words, types of syllables, vocabulary, vowel sounds, consonant sounds, scientific analysis, scientific concept, etc.

Академик Б.Ө.Орузбаева кыргыз тили илиминин бир канча тармагында эмгектенип, илим дүйнөсүнө белгилүү иштерди жасап, бүгүнкү күндө кыргыз коомчулугунда тарыхтан орун алды. Мамлекеттик тилге жан

үрөп, бир канча макалаларды жазган жана кыргыз тил илиминин тармагы боюнча да бир канча эмгектери бар. Алардын катарына «Сөз» жана «Сөз курамы» аттуу эмгектерин мисал келтирүүгө болот.

«Сөз курамы» аттуу китебинде сөз жана уңгу жөнүндө жалпы түшүнүк, уңгу сөздөрдүн муун жана тыбыштык түзүлүшүнө, уңгулардын тыбыштык түзүлүшүнө жараша типтерине мүнөздөмө берген. Мындан сырткары сөз жасоонун жалпы табиятына, сөз жасоо жана анын мүнөздүү белгилерине жана кыргыз тилиндеги куранды мүчөлөр боюнча илимий кызыктуу маалыматтарды берген. Бул эмгектин кириш бөлүмүндө илимпоз изилдөөнүн максатына жана талдоого алынуучу факт материалдарга мүнөздөмө берет; тиешелүү адабияттардын обзорунда проблеманын теориялык өбөлгөлөрү баяндалат да, алардын чечилүү процессиндеги айтылган ар түрдүү пикирлер, карама-каршы көз караштар талданып, жарык көргөн адабияттарда бул проблеманын чечилүү даражасы, алардагы айрым ачылбай калган учурларга көңүл бурулат. Биз, академик Б. Ө. Орузбаеванын аталган эмгегиндеги муун типтерине байланышкан темаларына кайрылабыз.

Б. Ө. Орузбаева муун типтерине байланышкан маселени «Сөз курамы» эмгегинде 68-беттен, 190-бетке чейин анализге алган. Аны «Уңгулардын тыбыштык түзүлүшүнө жараша типтеринин кыскача мүнөздөмөсү» деген темада караган [5: 68-б.]. Анда муундун 75 тибин көрсөтөт. Муундардын тыбыштык өзгөчөлүгүн берүүдө үндүү тыбыштарды **Г** менен, үнсүз тыбыштарды **С** менен белгилейт, жумшак жана уяң үнсүздөрдү өз алдынча белгилебейт, алар жалпы эле үнсүз тыбыш катары **С** менен берилген.

Сөздөрдү муунга бөлүүдө (ажыратууда) үндүү тыбыштардын ролу чоң экендиги белгилүү, тактап айтканда, сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо муун келип чыгат. Ошол традиция менен бул эмгекте да муундун 1-тиби адаттагыдай эле, бир тыбыштан турган үндүү тыбыштан башталат. М: **Г**- **а**. Бул типке **а** (*а менден кичүү*), **о** (*О кишинин жигирме түп тыты бар экен*), **ү** (*... ү дээрине үн калбай*), **э** (*э дедирбей – в момент*), **и** (*и? – ну?, что?*) ж.б. мисалдарды келтирет. «Ошентип, булар а, о, э, ү, и үндүү тыбыштарынан жасалган» деп белгилейт да, булардын тарыхый жагына бир аз токтолот. Биз, макаланын талабына ылайык 75 типтин ар биринин мүнөздөмөсүнө токтоло албайбыз, бирок алардын 75 түрүн жана мисалын жазып көрсөтөбүз.

1.Г-6 (а, о, э, ү, и), **2.ГГ-9**, (оо-жүк ооду; уу-ууга чыгуу; ээ-үйдүн ээси), **3.ГС-172** (өң, аш, эт ж.б.), **4.ГСГ-99** (эне, ата ж.б.), **5.СГ-26** (ме,

де ж.б.), **6.ГГС-17** (ууз, ээр ж.б.), **7.ССГ-71** (бээ, жаа, суу ж.б.), **8.ГСС-32** (эрк, ант ж.б.), **9.СГС-726** (бал, жаз ж.б.), **10.СГСС-217** (журт, болк ж.б.), **11.ГСГС-420** (бала, бодо ж.б.), **12.СГГС-78** (боор, таан ж.б.), **13.ГГСС-1** (уурт), **14.ГСГГ-149**, (акта, акча ж.б.) **15.ГСГС-273** (ажар, адыр ж.б.), **16.ГСГГ-23** (аруу, азоо ж.б.), **17.ГГСГ-12** (аары, оона ж.б.), **18.ГСГСГ-40** (алеки, араба ж.б.). **19. ГССГС-234** (асман, аскар ж.б.), **20.ГСГСС-1** (айант ж.б.), **21. СГСГГ-52** (байоо, жагоо ж.б.), **22.ГГСГГ-6** (эрдөө, ындоо ж.б.), **23.ГГСГС-(оолак, оолук ж.б.), 24. ГГСГС-14** (өрөөн, ураан ж.б.), **25. ГГССГ-4** (аарчы, ээрчи ж.б.), **26.ГСССГ-212** (байге, дуңга ж.б.), **27.СГГСГ-42** (дөөтү, шаани ж.б.), **28.СГСГС-936** (балык, күкүк ж.б.), **29.СГССГС-920** (тилмеч, суксур ж.б.), **30. СГСГСГ-95** (бетеге, томого ж.б.), **31. СГСГСГ-(томоло, тоголо ж.б.), 32.ГГССГГ-19** (үзөңгү, ыңылда ж.б.), **33. ГГСГС-32** (абысын, ысырык ж.б.), **34. ГСССГГ-19** (илгери, аңгыча ж.б.), **35. ГГСГГГ-1** (омуроо), **36.СГГСГС-49** (баатыр, жуурат ж.б.), **37.СГСССГГ-25** (таттуу, талкуу ж.б.), **38.СГГССГГ-7** (каалга, жээрде ж.б.), **39. СГСГСС-2** (дүбүрт, чикерт ж.б.), **40. СГСГГС-1** (куртка), **41. СГСГГС-32** (татаал, текөөр ж.б.), **42.ГССГСС-3** (албарс, ыңкыйт ж.б.), **43.ГГСССГ-2** (Уулжан, оорсок ж.б.), **44. ГГСССГ-9** (албуут, өткөөл ж.б.), **45. ГСССГ-1** (арстан, арслан), **46.СГСССГ-15** (серпөөч, тинтүүр ж.б.), **47.СГГСССГ-6** (жээнчер, буурчак ж.б.), **48.СГГСССГ-2** (доолдай, жууркан ж.б.), **49. СГСССГ-4** (бешмант, чалгырт ж.б.), **50. СГГСССГ-5** (туурдук, чаарчык ж.б.), **51.СГСССГ-1** (чымчуур), **52.ГГССССГ-10** (акийнек, эңилчек ж.б.), **53. ГСССГ-9** (устукан, алпуруш ж.б.), **54.ГССССГГ-2** (аргамжы, онжурга ж.б.), **55. ГСССГГ-2** (айбаалы, ургаачы ж.б.), **56.ГСГГСГ-1** (ылаачын.), **57.ГГССССГ-1** (омуртка), **58.СГСССГГ-21** (канжыга, магдыра ж.б.), **59. СГСГССГ-29** (көрөңгө, кабырга ж.б.), **60.СГСГСГ-29** (кекилик, сойочор ж.б.), **61. ГГСГГГГ-1** (абажаары), **62. ГГСССГГ-1** (өрөскөөл), **63. ГССССГГ-3** (ашмалтай, өчмөнтөй, эргенчек), **64.СГСГСССГ-45** (толорсук, чырымтал ж.б.), **65.СГСССГГ-29** (бурганак, шыралаң ж.б.), **66.СГСГСССГ-2** (кумурска, тибиртке), **67.СГСГГГГ-1** (сүлөөсүн), **68.СГГСГГГ-1** (соорусун), **69.СГСГГГГ-1** (булгаары), **70.СГСССГГ-6** (кондурга, кырчаңгы ж.б.), **71.СГСГСГГ-3** (бакалоор, томуроон, чыкыроон), **72.СГСГСГГ-1** (чабалекей), **73.СГСГСССГГ-1** (каңылжаар), **74.СГСССГГ-4** (бүлдүркөн, төрбөлжүн

ж.б.), **75.СГССГСССГ-1** (жылбырска) [5: 68-190-б.]. Бул муун типтерине түшүнүк бе-ре турган болсок, мисалы ушул **“29.СГССГС-920”** деген типти алып көрөлү. Мында “29” деген сан типтин катар номерин билдирсе, **СГССГС** деген бул белгилер ушул типке кирүүчү үндүү, үнсүз тамгаларды белгилөөчү шарттуу белгиси, ал эми **“920”** деген сан, ушул типке кирген сөздөрдүн жалпы суммасын билдирет. Бул 920нын 460тан ашыгы зат атооч сөздөр, 43ү сын атооч, ал эми 27си тууранды сөздөр болуп эсептелет. Ошентип, 75 тип ушундайча чечмеленет. Бул муун типтерин анализдөөдө профессор Б. Ө. Орузбаева К. К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү” сөздөрдү гана алып анализдеген [5: 68-б.]. Ошондуктан буларды кыргыз лексикасындагы бардык сөздөрдөн келип чыккан муун типтери деп чектөөгө болбойт.

Биздин байкообузга караганда, жогорудагы муундун 75 тибинде кээ бир типтер кайталанып калгандай, мисалы, 11, 15-тип окшош, 30 менен 31-тип окшошот. Албетте булардын мисалдарында айырма бар, тактап айтканда, сөздүн оболочкасын түзгөн үндүү, үнсүз тыбыштардын жайгашуу өзгөчөлүгү боюнча айырмаланып турат. Мисалы, “үзөңгү”, “ысырык” сөздөрү *ү-зөң-гү, ы-сы-рык* болуп, 3 муундуу сөздөрдүн катарына кирери көрүнүп турат, бирок Б. Ө. Орузбаева түзгөн муун тибинде 3 муунду түзгөндүгүнө карабастан, булар 2 түрдүү типке кирет: *үзөңгү* – **ГСГССГ**, *ысырык* – **ГСГСГС**. Анткени, мында үндүү, үнсүз тыбыштардын жайгашуу өзгөчөлүгү эске алынган. Ошондуктан, бул 75 типтин 32 жана 33-типтери 3 муундуу сөз болсо да, 2 түрдүү типке бөлүнгөн, мындай кайталанганга окшогон типтер көп эле кездешет. Ошентип, муундун 75тиби келип чыккан. Кээде мисал менен схема дал келбей калган учурлар да кездешет. Мисалы, 40-типтин схемасы менен келтирилген мисалы дал келбейт, биз басмадан ката кетирилген болуу керек деп эсептедик. Алсак, 40-типтин схемасы **СГСГГС** деп берилгендиктен, **үнсүз+үндүү+үнсүз+үндүү+үндүү+үнсүз** тыбыштардан туруу керек эле, анткени мисалга алынган *куртка* сөзү *1үнсүз, 1үндүү, 3үнсүз, 1үндүү* тыбыштардан турат, бирок сөздү схема менен салыштырып көргөндө, тыбыштык түзүмү дал келбей жатат [5: 176-б.]. Ошентсе да, көрсөтүлгөн 75 типтин ар бир тибин өз алдынча карап чыгып, тилдик-фактылык материалдар келтирилген. Ар бир типтин

жалпы сөзүнүн суммасы чыгарылган. Ошол жалпы сөздөрдү кайсы сөз түркүмдөрүнө тиешелүүлүгүнө карата бөлүштүргөн жана ал сөз түркүмдөрүнө кирген сөздөрдүн өз-өзүнчө суммасы чыгарылган. Мисалы, 41-типке жалпы 32 сөз кийирилген, анын 28и зат атооч, 3 сөзү сын атооч, 1 сөзү этиш деп бөлүштүрүлүп, сөздөр тиешелүү ошол сөз түркүмүнө жазылып чыккан. Андагы кээ бир сөздөрдүн этимологиясы тектеш тилдер менен салыштырылган. 75 типтин баары ушул тартипте иштелген.

Б.Ө.Орузбаеванын сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгүнө карата типтерин иштеп чыгууда жогорку деңгээлде анализ жүргүзгөндүгүн баса белгилөөгө болот. Анткени уңгу сөздөрдүн тибин иштеп чыгууда аларды тектеш тилдер менен салыштыруу зарылдыгы келип чыгат жана алардын этимологиясына кайрылууга туура келет. Автор бул маселени кароодо анализга алынган сөздүн маанисин так түшүндүрүү үчүн ал сөздүн орусча котормосун да берип кеткен жана этимологиясын окумуштуулардын пикирине таянуу менен далилдеп, анализге алгандыгы да иштин натыйжалуулугун, илимийлүүлүгүн арттырып турат. Мындан 30-жылдарга салыштырмалуу, кийинки изилдөөлөрдө муун типтеринин илимий анализге алынышы, сөздөрдүн этимологиясынын жогорку деңгээлде иштелип чыгышы, илимдин өнүгүү жолуна түшкөндүгү катары эсептейбиз. Ошентип, бул саамалык, илимий изилдөө профессор Б. Ө. Орузбаева тарабынан жүргүзүлгөн.

Негизинен, жалпы тил илиминде муундун 13 тиби белгиленип жүрөт. Алар V, VC, CV, CVC, VCC, VCCC, CVCC, CCVC, CCVCC, CVCCC, CCCVC, CCCVCC, CCVCCC болуп саналат. Булардын V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC тиби гана кыргыз тилине тиешелүү. Албетте булар бир муундуу гана сөздөрдүн тибине таандык, эки жана андан ашык муундан турган сөздөрдүн тиби башка.

Уңгу сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгү жана аларды муун типтерине ажыратылышы 30-жылдары Касым Тыныстанов тарабынан жүргүзүлгөндүгү белгилүү. Ал муун типтерин лингвистикалык сөздүктөрүндө ишке ашырган, тактап айтканда, 15ке жакын лингвистикалык сөздүк түзгөн (сөздөрдү жыйнаган), уңгу сөздөргө арналган 161-инвентардык номердеги сөздүгүнүн 2-китебиндеги сөздөр бир гана тыбыштан турган сөздөн баштап V – (oo), эки муундан турган

CVCCVC (*терскен*) тибиндеги сөздөр менен аяктаган. Муундар тыбыштык түзүлүшү боюнча жөнөкөйдөн татаалды көздөй жайгаштырылган.

Касым Тыныстанов «Сөздүктө» муун типтерин белгилөөдө [4] үндүүлөрдү **А**, уяң

үнсүздөрдү **Л**, каткалаң, жумшак үнсүздөрдү **Р** тамгалары менен белгилеген. Анын кол жазма сөздүктөрүнүн баары латын графикасында жазылганы бизге белгилүү, ошондуктан муун типтери латын тамгалары менен берилген. Аларды таблица менен көрсөткөндө, муун типтери төмөнкүлөр:

Үндүү менен башталган бир муундуу сөз тиб	Үнсүз менен башталган бир муундуу сөз тиб	Үндүү менен башталган эки муундуу сөз тиб	Үнсүз менен башталган эки муундуу сөз тиб
1	2	3	4
1. А -уу (заар), 2. АР -ак (куудай), 3. АLP – ырк,	4. РА – күү, 5. РАР - как, 6. PALP -калп,	7. АРА – ата, 8. АРАР – өтүк, 9. АРАLP – айант, 10. АРРА – акча, 11. АРРАР – үстөк, 12. АРАLP – апырт, 13. АРРАLP – астырт, 14. АLPРА – анткор.	15. РАРА – какы, 16. РАРАР – чатак, 17. РАРРА – какша, 18. РАРРАР – какшык, 19. РАРАLP – күкүрт, 20. PALPALP – калдырт, 21. PALPPA – буйтка, 22. PALPPAR – терскен.

Касым Тыныстановдун уңгу сөздөрдү муун типтерине бөлүштүрүүдө (сөздүк түзүүдө) белгилүү тартип менен иштеп чыккандыгын байкоого болот. Анда ал, **бир муундуу** сөздөрдүн тибине кирген сөздөрдү, **үндүү менен башталган эки муундуу** сөздөрдүн тибине кирген сөздөрдү, андан кийин **үнсүз менен башталган эки муундуу** сөздөрдүн тибине кирген сөздөрдү өз-өзүнчө топтоштурган. Андан муун типтери да ушул ырааттуулукта келип чыккан.

Ал гана турсун, бир муундуу сөздөрдүн тибин да адегенде **үндүү менен** башталганын, андан кийин **үнсүз менен** башталганын жайгаштырган.

Мисалы:

1. **А** - уу (заар),
2. **АР** - ак (куудай),
3. **АLP** – ырк.
4. **РА** – күү,
5. **РАР** - как,
6. **PALP** – калп

“Сөздүккө” уңгу жана туунду сөздөрдү топтоштурган, туунду сөздөргө -ылда, -к, -аң, -ла, -ырак, -алак, -алаң, -агай, -кей, -да (-ла), -ыра, -аке, -мат куранды мүчөлөрү колдонулган. Ар бир муун тибинен кийин топтолгон сөздөрдүн (келип чыккан сөздөрдүн) суммасы чыгарылган. Аны биз таблица аркылуу төмөнкүдөй көрсөтөбүз:

Бөлүктөр Уңгулар	1- бөлүк	2- бөлүк	3- бөлүк	4- бөлүк	5- бөлүк	6- бөлүк	Бардыгы
VC	13	12	2	3	1	-	31
CV	4	-	-	-	-	-	4
VCC	14	34	4	17	17	9	95
CVC	88	89	40	30	10	-	257
CVCC	177	292	45	159	70	57	800
Бардыгы	296	427	91	209	98	66	1187

Муун типтерине байланышкан маселелерди дагы терең изилдөөгө алуу зарыл. Анткени академик Б. Ө. Орузбаева жалаң уңгу сөздөрдүн муун типтерине анализ жасаса, окумуштуу К. Тыныстанов уңгу жана туунду сөздөрдүн муун типтерин белгилеген. Ошондой эле, К. Тыныстанов бир муундуу сөздөрдү өзүнчө, эки муундуу сөздөрдүн (үндүү менен башталган жана үнсүз менен башталган) муун типтерин өзүнчө иштеп чыккан. К. Тыныстановдун варианты боюнча 1 муундуу сөздөрдүн 6 тибин, үндүү менен башталган эки муундуу сөздөрдүн 8 тибин, үнсүз менен башталган эки муундуу сөздөрдүн 8 тибин

белгилеп, жалпысынан 22 муун тибин караган. Бирок, жогоруда аталган сөздүгүндө жыйналган сөздөрдө 1 муундуу сөздөрдүн 6 тибин, үндүү менен башталган эки муундуу сөздөрдүн 5 тибин, үнсүз менен башталган эки муундуу сөздөрдүн 5 тибин көрсөтөт.

Жыйынтыктап айтканда, академик Б. Ө. Орузбаева менен “кызыл профессор” Касым Тыныстановдун муун типтерине байланыштуу чагылдырылган илимий концепцияларын терең изилдөөгө алуу маселелерин чечүү келечектеги маселелерден болуп саналат. Жалпылап алганда, 3 муундуу сөздөрдүн 54 жана 4 муундуу сөздөрдүн 162 тибин белгилеген.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология. –Бишкек: Кыргызстан. 1998, 46-49-беттер.
2. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика –Ф.: Мектеп. 1978, 52-56-беттер.
3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили: Тил илиминен маалымат. Фонетика. Графика. Орфография. Лексикология. –Бишкек: Кыргызстан, 1996.
4. КРдин УИАсынын Кол жазмалар фонду, инв.161, 2-китеби.
5. Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы: Жогорку окуу жайларынын студ.үчүн.-Б.: Мектеп, 2000.-300 б.
6. Садыков Т.С., Токтоналиев К.Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология –Б.: Имак Офсет. 2015, 140-142-беттер.
7. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь.-М., 1965.

УДК 8.1.08

Кошуева М. Ж.филология илимдеринин кандидаты, доцент
*Ош мамлекеттик университети***УЛУТТУК ТЕРМИНОЛОГИЯНЫН КАЛЫПТАНУУ ТАРИХЫ****Кошуева М.Ж.**кандидат филологических наук, доцент
*Ошский государственный университет***ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ****Kochueva M. J.**candidate of Philology, associate Professor
*Osh state University***THE HISTORY OF THE FORMATION OF NATIONAL
TERMINOLOGY**

Аннотация. Макалада кыргыз улуттук терминологиясынын калыптанышы тууралуу маселелер каралган. Анда академик Б. Ө. Орузбаеванын кыргыз терминологиясынын калыптануу тарыхына карата айтылган пикирлери камтылган. Ошондой эле, бул багытта, улуттук терминологиянын калыптанышында, алгачкылардан болуп салым кошкон жана түптөгөн белгилүү окумуштуу Касым Тыныстановдун салымы чагылдырылган. Кыргыз тилинде түзүлгөн жаңы сөздөр, айрыкча терминдер, коомдук-саясий мүнөздө гана эмес, илимдин түрдүү тармактарына тиешелүү пайда болуп, кыргыз лексикографиясынын калыптануу процесси ишке ашкандыгы, ошону менен бирге котормо маселеси да камтылган.

Негизги сөздөр: улуттук терминология, илимдин тармактары, элдин тарыхы, этнографиясы, философиялык-коомдук, социалдык-экономикалык терминдер, котормонун принциби ж.б.

Аннотация. В настоящей статье рассмотрены вопросы становления кыргызской национальной терминологии. Статья включает в себя высказывания академика Б.О.Орузбаевой об истории и становлении кыргызской терминологии. В работе также отражен большой вклад в основание и формирование национальной терминологии Касыма Тыныстанова - ученого, который одним из первых вел исследования в этом направлении. Новые слова, появившиеся в кыргызском языке, особенно термины носят не только общественно-политический характер, но и касаются различных отраслей науки, что обусловило процесс становления кыргызской лексикографии, в том числе теории перевода.

Ключевые слова: национальная терминология, отрасли науки, история народа, этнография, философско-социальные, социально-экономические термины, принцип перевода и т. д.

Annotation. This article discusses the issues of the formation of the Kyrgyz national terminology. The article includes statements by academician B.O.Oruzbaeva about the history and formation of Kyrgyz terminology. The work also reflects the great contribution to the foundation and formation of national terminology by Kasym Tynystanov, a scientist who was one of the first to conduct research in this direction. New words that have appeared in the Kyrgyz language, especially terms, are not only socio-political in nature, but also relate to various branches of science, which led to the formation of Kyrgyz lexicography, including translation theory.

Key words: national terminology, branches of science, the history of the people, ethnography, philosophical and social, socio-economic terms, the principle of translation, etc.

Кыргыз улуттук терминологиясынын калыптанышында “Кыргыз автономиялуу областтык революциячыл комитеттин 1926-жылдын 8-майындагы токтому менен Билим комиссиясынын алдында терминология комиссиясы түзүлгөн [2: 53-б.]”, ага карата

коюлган талаптарды жана кабыл алынган токтомдордо илимдин тармактары боюнча терминдерди иштеп чыгуу зарылдыгын мезгил талап кылган. Анда төл сөздөрдү колдонуу, араб-иран тилдеринен кирген сөздөрдү колдонууга чек коюлган. Ал эми орус

тили жана интернационалдык терминдерди эне тилден шайкеш келген эквиваленти жок болсо гана колдонуу керектиги белгиленген. Ушул маселелерди академик Б. Ө. Орузбаева “Кыргыз терминологиясы” эмгегинде баса көрсөткөн [2: 19-6.].

Улуттук терминологиянын калыптанышында Касым Тыныстановдун ролу чоң экендиги белгилүү, анткени бул маселе өткөн кылымдын 20-жылдарына, тактап айтканда, СССРдеги маданий революциянын башталышына барып такалат. Кыргыз терминологиясынын тарыхына көз жүгүртсөк, XX кылымдын 20-жылдарынан баштап эле «тилибизде пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү жалпы элге жеткиликтүү кылып берүү үчүн адабий тилибиздин алгачкы мезгилинде мүмкүнчүлүктүн болушунча аларды эне тилибиздин сөздүк байлыгы аркылуу туюндуруу муктаждыгы туулду» [3: 9-бет]. Бирок бул мезгилде терминдердин кыргыз тилине кабыл алынышынын өзгөчө татаалдыгы да бар эле. Ал татаалдык - кыргыз тилиндеги терминдерди унификациялоонун принциптеринин толук иштелип чыкпагандыгы жана термин жасоо тажрыйбасынын эми гана башталгандыгы менен байланышта каралат.

К. Тыныстанов жана анын замандаштарынын термин жасоо ишмердигинин алгачкы этабында терминдерди кабыл алуу эки принципке негизделген. «Биринчи принцип - башта кыргыз коомчулугу үчүн тааныш эмес ар кандай тармактагы (маселен, илим жана техникада) орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн терминдерди мүмкүн болушунча кыргызчалатып берүү аракети. Экинчи принцип - которула турган сөзгө кыргыз тилинде ылайыктуу эквиваленти болбосо ал термин ошол бойдон которулбай кабыл алынган» [3: 9-6.]. Натыйжада, К. Тыныстанов сөздүктөрдү, айрыкча, философиялык-коомдук, социалдык-экономикалык терминдердин сөздүгүн түзүүдө жогоруда белгиленген эки принципти тең пайдаланууга аракет жасаган.

Терминология комиссиясынын ишмердигинде терминдерди түзүүдө мүмкүн болушунча төл сөздөрдү пайдаланууга басым жасалганы К. Тыныстанов тарабынан түзүлгөн сөздүктөрдө даана көрүнөт [4; 5.]. Илимпоз орус жана батыш европалык тилдердеги терминдерди калькалоодо бул принципти бекем карманган. Натыйжада улуттук тилдин базасында толук жана жарым калькаланган терминдердин саны өздөштүрүлгөн терминдердин санынан көптүк кылат.

Б.Ө.Орузбаева белгилегендей, “СССРдин курамына кирген жазмалуу элдердин тилин изилдөө алардын маданиятын көтөрүүдө, жаңы социалисттик маданияттын түптөлүшүндө өзгөчө мааниге ээ болгон”. Анткени кыргыз тилинде башталгыч мектептердин ачылышы окуу китептерин жана окуу куралдарын түзүү милдетин турмуштук зарылдык катары биринчи планга койду. Бул үчүн илимий тармактар боюнча адистерди даярдоо зарыл эле. Ушул муктаждыкты эске алуу менен, К. Тыныстанов авторлорду жана котормочуларды даярдоо семинары үчүн кыргыз тилинин программасын түзгөн [6:]. Семинардын программасында окутуунун (сабактын) мазмунун, негизинен, кыргыз тилинин структурасынан маалымат берүү менен, келечектеги авторлорго жана котормочуларга кыргыз тилинде сөз жасоонун жолун үйрөтүү түзөт.

Программанын «1. Котормо принциптеринен» деген акыркы бөлүгүндө принциптердин мазмуну көрсөтүлгөн. Анда “Котормочунун алдына коюлуучу жалпы негизги шарттар” деген аталыш 4 пункттан турат: а) Котормочу болгон объектини мыкты билүү; б) Которуучу тил менен которулуучу тилдин өзгөчөлүктөрүнө жетик ээ болуу; в) Котормону окуучулардын жалпы билим деңгээлин эсептөө; ж) Элдин тарыхы – этнография жагына канык болуу» бөлүмчөлөрдө котормонун негизги шарттары берилген. Мында котормодо которулуучу объектини мыкты билүү зарылдыгы, которуучу тилди жана которулуучу тилдин өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүрүүгө жетик даярдыкка ээ болуусу, котормо менен таанышып жаткан окурмандын билим деңгээлинин жетиктиги, элдин тарыхы, этнографиясы боюнча жеткиликтүү маалыматка ээ болуусу сыяктуу шарттар коюлган.

Ал эми «2. Котормодогу жалпы принциптер» бөлүктө “а) Тексттеп которуу», “б) Мазмундап которуу» маселелерине ылайык да 4 пункт көрсөтүлөт. Алар “1. Тексттеп которуудагы жана мазмундап которуудагы коркунучтар. 2. Эки принципти айкаштыра колдонуу жолдору. 3. Марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектерин которуудагы айрыкча милдеттер жана котормодогу өзгөчөлүктөр. 4. Сөз байланыштар жана аларды колдоно билүү. 5. Башка тилден алынуучу терминдерди ымдалоо” [6: 4,5-бет] деген бөлүмчөлөр болуп эсептелет. Бул талаптар, чындыгында, котормочунун жалпы интеллектин аныктоочу көрсөткүчтөр болуп саналат. Котормочунун тилдик маданиятына ко-

юлган бул талаптар программанын мазмуну менен шайкеш келерин баса белгилейбиз.

К.Тыныстанов котормонун принциптерин тексттеп которуу жана мазмундап которуу деп экиге бөлөт. Азыркы термин менен айтканда, тексттеп которуу – *сөзмө-сөз которуу*, ал эми мазмундап которуу – *эркин которуу* деп айтылат. Окумуштуу көркөм которуу жөнүндө сөз кылбайт [6: 4-б.]. Албетте, бул жерде программанын арналуу объектиси автор тарабынан таратылган. Башкача айтканда, программа окуу китептерин түзгөн авторлорго жана илимий эмгектерди, биринчи кезекте марксизм – ленинизм классиктеринин эмгектерин которгондорго арналган.

Программада марксизм – ленинизм классиктеринин эмгектерин которуу милдеттери өзгөчө басым менен көрсөтүлөт. Албетте, бул маселеде автор мындай мазмундагы чыгармаларды тексттеп (сөзмө-сөз) которуу принцибине таянары бышык. Айрыкча, саясий ката кетирбөө маселеси айтпаса да даана байкалат. Программанын бул пунктундагы талап да жөн жерден жаралган эмес. Окумуштуу «Ленинизм маселелери» котормосу тууралуу сынга тиркеме» аттуу эмгегинде китептин түп нускасындагы (орусчасындагы) бир топ үзүндүлөр котормодо так эмес которулганын конкреттүү мисалдар менен далилдейт.

Жогоруда белгиленген пункттардын ар биринде К.Тыныстанов термин жасоо маселесин жана алардын мурда жазылышын авторлордун жана котормочулардын эсине салып жатат. Көрүнүп тургандай, термин жасоо маселесинде тилдердин өзгөчөлүктөрүн, эне тилинин сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн, элдин тарыхын жана этнографиялык мүнөздөмөлөрүн билүү жана сөз байлыгына ээ болуу талаптары көрсөтүлгөн. Демек, илимпоз өзү жашаган кылымдын 20-жылдарында эле ушул программанын мазмунун түзгөн көз караштарынын базасында кыргыз терминологиясына негиз салган деп айтууга болот.

К. Тыныстанов илимпоз катары Бодуэн де Куртенэ, Ф. Фортунатов, А. Шахматов, А. Пешковский сыяктуу орус тилчилеринин, М. Казанбек, В. А. Бордлевский, А. Н. Самойлович, Катанов, Чобанзаде, Г. Шираф, С. А. Малов сыяктуу түркологдордун, казак агартуучу-окумуштуу А.Байтурсуновдун жана кыргыз агартуучусу Э. Арабаевдин эмгектери менен тике тааныш болгон [1: 78-бет]. Демек, окумуштуунун илимий дарамети өз замандаштарына караганда бир топ жого-

ру болгону айкын болуп турат. Ошондуктан ал өзүнүн илимий мектеби жок болсо да, 20-30-жылдардагы улуттук алгачкы филологдордун жалпы илимий кызыгууларына ишмердиктерине жана термин түзүү иштерине таасирин тийгизгендиги шексиз.

К. Тыныстанов 1930-жылдан тартып 1937-жылга чейин Кыргызстандын маданият курулушу институтунун директору жана илимий кызматкери болуп иштөө менен, илимий тармактардын терминдерин иштеп чыгарууда жана унификациялоодо чоң эмгек жумшаган. Натыйжада Тойчу уулу Ыбрай, А. Идирисов, Т. Байжиев, З. Бектенов, Бакжыбаев, Бакиев, Х. Карасаев сыяктуу окумуштуулардын филологиялык жана методикалык көз караштарынын калыптанышына таасирин тийгизген. Демек, К. Тыныстанов окумуштуу катары да, илим изилдөө институтунун жетекчиси катары да жана катардагы илимпоз катары да кыргыз тил илимине, анын бир салаасы болгон кыргыз терминологиясына таасирин тийгизгендиги тарыхый чындык катары каралышы зарыл.

К. Тыныстанов кыргыз тили боюнча окуу китептерин жазуу менен гана чектелген эмес. Ал жарык көргөн 1 сөздүктүн жана жарыяланбаган бир нече сөздүктүн түзүүчүсү катары, «Окуу китеби» (1924-жылы жарык көргөн), «Чоңдор үчүн алиппе» (1927-жылы), «Биздин тил» (1927-жылы), «Эне тили» (1928-жылы 1-басылышы, 1929, 1930), «Ене тили» II бөлүм (1931), «Окуу-жазуу бил» (1927), «Жаңы айыл» (1929) сыяктуу окуу китептеринде зарыл терминдерди иштеп чыгуу менен да кыргыз терминологиясынын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө өзүнүн таасирин тийгизген.

К. Тыныстановдун кыргыз тил илиминдеги орду баарынан мурда, кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү катары анын башатында тургандыгы жана кыргыз тилинин фонетикасына, лексикологиясына, терминологиясына, алфавит, орфографиясына, морфологиясына, синтаксисине тиешелүү традициялык маселелерди илимий-нормативдик аспектиден терең териштирип аныктоого аракеттенген ишмердиги менен шартталса, экинчиден, XX кылымдын 30-жылдарынан тартып илимий теориялык айрым бир проблемаларды көтөрүү менен, аларды кыргыз тилинин конкреттүү факт-материалдарынын негизинде териштирүүгө жана аныктоого бел байлаган аракети менен түшүндүрүлөт [1: 15-бет]. Демек, бул пикир окумуштуунун термин-

комдун уюшулушундагы жана улуттук терминологиянын жаралуу жана калыптануу тарыхындагы ордун аныктап турат. Ошентип К. Тыныстанов терминологияга байланыштуу бир топ эмгектерди (сөздүктөрдү) иштеп чыккан жана улуттук терминологиянын калыптанышына чоң салым кошкон.

1. К. Тыныстановдун кол жазма сөздүктөрүн 2 топко бөлүп кароого болот. Биринчи топко коомдук-саясий, философия, коом-чарба жана зоологиялык терминдери (автордун өзүнүн атоосу боюнча берилди) боюнча түзүлгөн сөздүктөрүн, экинчи топко окумуштуунун кыргызча сөздүктөрүн кийиребиз. Булардын ичинен терминологиялык сөздүктөрү алда канча жетишерлик деңгээлде иштелип чыккан.

2. Терминологиялык сөздүктөрүн, иштелип чыккан сөздүктөр катары жарыяланганы да, жарыяланбаганы да өз мезгилинде кыргыз тилинин лексикалык составынын жазма түрүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө кызмат кылган деп эсептөөгө болот.

3. Илимдин түрдүү багытына тиешелүү терминологиялык сөздүктөрү «Социально-экономические термины» (№74 инв.), «Куштар классы» (№84 инв.), «Терминдер», (№85 инв.), «Русско-киргизский словарь зоологических терминов» (27-дело), «Русско-киргизский словарь зоологических терминов» (29-дело) деп аталып тиешелүү делолордо сакталып турат.

4. Кыргыз тилинде түзүлгөн жаңы сөздөр, айрыкча, терминдер коомдук-саясий мүнөздө гана эмес, илимдин түрдүү тармактарына тиешелүү пайда болуп, кыргыз лексикографиясынын калыптануу процесси ишке ашкан.

5. Окумуштуу кыргыз кебинин өзгөчөлүктөрүн изилдөө деңгээлин иштеп чыккан. Мисалы: «Редакторлорду жана авторлорду даярдоо боюнча семинар үчүн программада» сүйлөмдөгү логикалык басымдын, каратма сөздү сүйлөмдүн өзгөчөлүгүн,

ырдын поэтикасын стилистикалык аспектиде окутууну баса белгилеген.

6. Кыргыз тилиндеги тексттердеги стилистикалык каталар «оригиналда айтылган» жана «көтөрүлгөн» деген ажыраткыч темачалар менен «Ленинизм маселелери» котормосу тууралуу сынга «тиркеме» деген рецензияда К.Тыныстанов котормочу кетирген стилистикалык каталарды белгилейт, бирок «стилистика» жана «стиль» терминдерин пайдаланбайт.

7. К.Тыныстанов термин жасоо маселесинде кыргыз тилинин ички жана тышкы сөз жасоо ресурстарын толук пайдаланган жана зоологиялык, коомдук-саясий терминдерди жасоодо элдин дүйнө таанымын, салттык белгилерин бекем сактоого аракет жасаган. К.Тыныстанов баштаган бул саамалык бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жатат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз улуттук терминологиясынын калыптанышы өткөн кылымдын 20-жылдарына туура келет. Анда академик Б.Ө.Орузбаева белгилегендей, адегенде терминологиялык комиссия түзүлүп, бир топ милдеттер коюлган. Тактап айтканда, илимдин тармактары боюнча улуттук терминдерди иштеп чыгууда, башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр жана орус тили, ал аркылуу чет элдик терминдерди которуу маселелери каралган. Бул багытта иш жүргүзүүдө К.Тыныстановдун ролу чоң болгон, аны Б.Ө.Орузбаева «... алгачкы кадамы эң алды менен улуттук жазуу-сызууну түзүү, боордош элдердин, эң алды менен улуу орус элинин көп кылымдык бай тажрыйбасынан пайдаланып, башталгыч мектептин көлөмүндө окуу китептерди жана программаларды түзүүнү, марксизм-ленинизм жана дүйнөлүк, ошондой эле, орус классиктеринин чыгармаларын эне тилге которуу тажрыйбаларын баштоо үчүн атайын терминдерди иштеп чыгуу алдыда турган зарыл милдеттерден экендигин турмуш көрсөттү» деп туура белгилеген.[2: 19-б.].

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдыкалыкова А. К. Тыныстановдун эмгектеринде фонетика жана морфология маселелеринин берилиши. Филол.ил.канд... авторефераты, 78-бет.
2. Орузбаева Б. Ө. Кыргыз терминологиясы. - Фрунзе: Мектеп. - 1983.
3. Исабекова А., Дүйшөналиева Т., Карагулова Г. Кыргыз тилиндеги терминологиялык системалардын калыптанышы жөнүндө / Кыргыз терминологиясынын маселелери, 9-бет.
4. КРдин УИАсынын Кол жазмалар фонду. 27-дело, 29-дело,
5. КРдин УИАсынын Кол жазмалар фонду. Инв. инв.№74, №84, №85.
6. КРдин УИАсынын Кол жазмалар фонду. №75, Apturlardь gana qotormoculardь dajardoo seminarь үсүн qьrqrz titlinin programmasь, 1935.

УДК 80.808

Мирзахидова М. И.
филология илимдеринин доктору, профессор
Надилбек кызы Б.
аспирант

БАЛАГА АРНАЛГАН БАТАЛАР

Мирзахидова М. И.
доктор филологических наук, профессор
Надильбековна Б.
аспирантка

БЛАГОСЛОВЕНИЯ ДЛЯ ДЕТЕЙ

Mirzakhidova M. I.
doctor of philology, professor
nadilbekovna B.
graduate student

BLESSINGS FOR CHILDREN

Аннотация. Макалада батанын мааниси, уул балага берилген баталардын түрлөрү жөнүндө сөз болот. Бата берүү кыргыз элинин күнүмдүк турмушунда кеңири колдонулат. Кыргыз этносунун ой-туюмунда батага ишенүү, сөз күчүнө ынануу, андан таасирленүү, натыйжага жетүү ж.б. түшүнүктөр жашап келет. Уул балага берилген баталардан мисалдар келтирилет. Батанын ыйыктыгы элдин ишениминде болгон, баталар, мына ошондой күндөрдө адамдын маанайына, психикалык абалына оң таасирин тийгизе турган, жалаң жакшылыкты алып келе турган курал болуп эсептелинет. Балдарга арналган баталар: бала төрөлгөндө, ат койгондо, сүннөткө отургузганда, үйлөнгөндө берилген ак тилектер, баталар берилген. Андагы ар бир сөздүн мааниси терең экенин, эр жетүүсүнө, тарбиялоосуна чоң таасири бар экенин байкоого болот.

Негизги сөздөр: бата, бата берүү, алкыш, жакшылык, Теңир, аалам, тукум улоо, наристе

Аннотация. В статье обсуждается значения и виды благословения сыну. Благословение широко используется в повседневной жизни кыргызского народа. В мышлении кыргызского этноса существует вера в благословение, вера в силу слов, попадание под их влияние и достижения целей. Приведены примеры благословений сыну. Кыргызский народ верит в благословения, благословение считается инструментом, способным положительно влиять на настроение, душевное состояние человека, которое приносить только добро. Следующие благословения посвящаются детям мужского пола: благословения при рождении ребенка, при получении имен, при обрезании и когда сын женится. Благословения имеют глубокий смысл, оказывающий большое влияние на рост и воспитание человека.

Ключевые слова: благословение, благословить, похвала, добро, Всевышний, вселенная, продолжение рода, малыш.

Abstract. The article discusses the meanings and types of blessings for the sons of Kyrgyz people is widely used in the daily life of the Kyrgyz people. There is a belief in the power of words and an influence of blessings in achieving goals. The examples of the blessings are given in the article. The Kyrgyz people believe in blessings; a blessing positively influences a person's mood and state of mind, which leads only to kindness. The following blessings are dedicated to male children: the blessings at the birth of a child, at giving the names to a newly born male child, at circumcision, and when a male child marries. Blessings have a deep meaning that has a great influence on the growth and education of a person.

Key words: blessing, to bless, praise, kindness, Almighty, universe, procreation, baby.

Киришүү. Тээ эзелтен бери кыргыз элинин батага болгон ишеними бекем болгон. Батанын чеги жок. Айтылган бата сөзсүз аткарылат. Бата бул жүрөктөн чыгат,

ал сөзсүз ишке ашат. М: Аксакалга “бата берип коюңуз” дегени бул ошол адам бата кылганга татыктуу экени, сый-урматы бар экендигинен кабар берет. Энесинин,

атасынын батасын алган бала эч качан кор болбойт, кем болбойт.

Кыргыз элинде балага өзгөчө көңүл буруп, баланы бул дүйнөгө сак-саламат келишин тилеп, жакшы бата кылышкан. Баланы тарбиялоодо ар кандай ыкмаларды колдонуп келишкен. Кыргыз элинде бала дүйнөгө келгенден баштап кыркы чыга элек бала, кызыл эт бала, чүрпө, бешиктеги бала, эмчектеги бала деп тергеп аташкан.

Кыргыз элинде батага болгон ишеним бекем болгон. Батаны кыргыздар алкыш, алкоо деп да колдонушкан. Элдин алкышына ээ болгун! Каргыш албай, алкыш ал, Кудай жалгасын, Кудай алкасын! деп айтышкан. Батаны берүү максатына ылайык бир нече түрлөрү бар.

Батаны эл үчүн жакшы иш жасаганда, жаңы төрөлгөн жаш наристенин киндигин кескенде, оозуна май салып оозантууда, азан айтып, ат коюуда, аластап бешикке салганда бата беришкен. Мындан сырткары жаңы кийим кийгизгенде, кошуналарга кырк тооч жаап, атап баланын кыркын чыгарганда, жентек тойдо, тамтаң баскан кезде тушоо кескенде, тагалары тайга мингизгенде, үйлөнүү тоюнда түрдүүчө бата беришкен. Бала бата алып чоңойгон. [3]

Кыргыз эли тилдөө, урушуп-жемелөө төмөндөгүдөй сөздөр менен айтып урушкан. Анда “жолуң болгур, бай болгур, чачың өскүр” деп жемелеген. Анын ичинде тилеги чагылдырылып турат. “Ата - аска зоо, эне - оргуган булак, бала - экөөнө тең шам чырак, балалуу үйдө - бакыт бар, балалуунун багы бар, баласыздын жүрөгүндө муңу бар, баласы жоктун ырысы жок, балалуу үй - базар, баласыз үй - мазар, балалуу үй - гүлүстан, баласыз үй - көрүстан, баланын туулганына эмес, турганына сүйүн, ар бир бала өз ырыскысы менен төрөлөт, уулсуз ата - канаты кыркылган куш. Эне үчүн канча бала болсо, ар биринин орду болгон. Канча баласы болсо, ошончо жүрөгү болгон” [5].

Балага мүнөздүү болгон баталарды чогултуп, тарбиялык маанисин көрүп чыгалы.

Баланын адамдык сапаттарына арналган баталар: “Атка минерман бол, касыңа ок бол, досуңа от бол, үйүңө көз бол, жериңе сөз бол, душманга жут бол, элиңе кут бол, кийимиң кептүү болсун, элиң эптүү болсун, өмүрүң узун болсун, өрүшүң жайык болсун, тукумуң журттан ашып, тууганың канат болсун, баяндуу адамдык бер, аброюң тыштан болсун, өзүң журттун туягы, болгун элдин чырыгы, нуска сөзүң эп болсун, сан-

жыра сөзүң сап болсун, катардан озгон эрен бол, көл түбүндөй терең бол, сынай калса, кулак бол, мактай калса керең бол, жигиттин сымбатына ээ бол, карылардын урматына ээ бол” [4].

Бул баталарда кыргыз уулуна айтып жаткан батасы насаат катары жана терең мааниге ээ. Анткени, кыргыз баласы аттын үстүндө сызып уча турганын, кас келсе ок болуп, жут болуп тураарын жана мекениңе жакшы сөз болушунун баяндап жатат. Баарынан мурда адамдык сапатты тилегени, элине кызмат кылган эптүү жигит болушун, тууганына канат болушун, нуска сөзүң эп болуп, карынын сөзүн капка сал деп бата берген.

“Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө өскөн балдар жаштайынан бата алууну гана эмес бата берүүнү да үйрөнгөн, малга, дасторконго, сапарга чыкканда ж.б. бата берген, атасы жоого бара жатканда да, жолго чыкканда да баласынан бата сураган, демек бата баланын кан-жанына өтө жашынан сиңип, аны жөн гана бир айтыла берүүчү сөздөр катары кабылдабай, баталардын кайтарымына, алардын магиялык касиети бар экендигине ишенген”[4].

Демек, бата кыргыз элинин канына сиңген баа жеткис касиет, энергия. Балдарды айтылуу адамдын батасын алуу үчүн айлап жүрүп атактуу адамдарга алып барышкан, алардын астынан өткөн. Арстанбек Буйлаш уулу Жеңижоктун оң жана терс жактарын айтып, ырчы болууда эмнелер керек, кандай даярдыктар, үйрөнүү керек экенин, зарылдыгын белгилеп батасын берген.

Арстанбек Буйлаш уулу “ырчы болоордон мурда сынчы бол, зөөкүрдү чаба турган камчы бол, кургак жерге тамчы, дүлөйгө кулак, чөлдүү жерге булак, аргымак минген баатыр, алсызга жакын, жесирге желек бол, жетимдерге көмөк бол” деп батасын берген [4].

Балага бата берүү алардын жаш курагына жараша да берилген. Мисалы, баланын наристе кезинде кыркын чыгарууда жаңы төрөлгөн баланы кырк күн эч жакка алып чыкпай, далдоолоп, эч кимге көрсөтпөй, этияттап карашкан. Атайын кыркын чыгаруу да аземи өзүнчө мааниге ээ болгон. Апасы, энеси, таенеси кыркын чыкканда келип, чачын таятасы, таякеси аксакалдарга ырым кылып алдырышат. Таятасы кошо энчи атап, кырк тооч жасап, таратып, кырк кашык сууга акырында чайкап эмдеп, ак батасын беришет. “Кырк атаңдын жөрөлгөсү, ата-

энеңдин өбөлгөсү. Кырк уруу кыргыз ичкен суу, кырк атабыз кечкен суу, кырк ашууну ашкан суу, кырк томолонуп келген суу, кыр таштарды кырккан суу, Кызыр атам таткан суу Оомийин! “[2] деп бата беришкенин байкоого болот.

Тушоо кесүүдө ак, кара жипти өрүп байлоо – баланын жашоосунда ак, кара бар экенин туюнткан. Баланын тушоосун кескенде аксакалдар төмөндөгүдөй бата беришкен: “Атка минерман бол, эрөөдө билерман бол, касыңа ок бол, досуңа от бол, үйүңө көл бол, жериңе сөз бол, душманга жут бол, элиңе кут бол, элиң эптүү болсун, өмүрүң узун болсун, өрүшүң жайык болсун, тукумуң журттан ашып, тууганың канат болсун, Бакайдай көсөм, Жээрендей чечен, Манастай кыраан бол! Оомийин!” [2].

Сүннөткө отургузгандагы бата:

Баланы сүнөткө отургузганда ата-эне даярдык көрөт. Аксакалдар *“Бисмиллаха-ман ирахим, мусулман болдуң карагың, чырагың жагар уулсун ата менен апандың, тоодой болсун талабың, алтын менен күмүштөн жасалсын жарагың”* деп бата кылышкан.

Ошону менен бирге *“Эртең эле туруп кет, ошол салтты апкелем, муратыңа жете бер, күндөн күнгө өсө бер, узак болуп өмүрүң, өмүрүңдүн түйүнүн, өзүң билип чече бер, Оомийин!”* деп берген. Айтылган бата баланын көкүрөгүнө кыттай уюп, мен келечекте ушундай күчтүү инсан болом деп ниет кылат жана бата алдым деп батага ишенет [1, 33].

Үйлөнүү тоюнда берилчү бата, ата-эне тапкан мал-мүлкүн чогултуп, баласына той кылып, тапканын элге берип, ак батасын

алат. Эки жашка арналып бата айтылат. Аксакалдарыбыз *“Кол кармашып өткүлө, муратыңа жеткиле, саябалуу дарактай, сан жылдарга өткүлө, ак никелүү болдуңар, бөлүнбөгүн эки эли, аппак келин уул тапсын, айдай жарык чекелүү, жүзгө чыксын жашыңар, аппак болсун чачыңар!”* деп бата берет. Эки жашка айтылган баталар алардын тур-муш жолуна дем болот [1, 34].

Баланын өмүрүндө бата коштолуп келатканын көрүнүп турат. Мындан сырткары коомго салым кошкон инсандар бата менен ийгилик жаратканын айтууга болот. Батадан бүткөн бала дешип да эл ичинде кенен оозго алынып келет. Бул маалыматтар көркөм чыгармачылыктын коомдун, элдин тарыхын, ишенимдерин, үрп-адатын, жашоо мүнөзүн, салт-санаасын, улуттук жүзүн, коомдук карым-катнаштардын, социалдык жана маданий корун, жалпы адамзаттык баалуулуктарын чагылдырып, өсүүсүнө негиз болорун далилдеп турат.

Бата – жамандыктардан коргоо, жакшылыкка умтулуу. Бата берүүдө Умай эненин батасы чоң рол ойногон. “Жаш балдарга Умай эненин колу эм болуп келген. Апаларыбыз менин колум эмес, Умай эненин колу деп эмдеп, кинделеп койгон. Баланы көчүгү көк-ала болсо, Умай энең тартипке салыптыр деген түшүнүк болгон, Умай эне балама таттуу уйку бер деп алдейлеп, уктатышкан” [6].

Жыйынтыктык. Адам баласы үчүн баланын орду чоң экендиги, баталар наристе кыз-уулга тең арбын берилет. Ар бир ата-эне балага бата берүүнүн жана бата алуунун эрежелерин билүү милдет экенин, балага, анын тарбиясына зор таасири бар экенин айткыбыз келет.

Адабияттар:

1. Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу “Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат. — Б.: 2022. -540. 33-34-б
2. Акматалиев А. Каада-салттар. Ак баталар / Баш сөзүн жазгандар Н. Ыйсаева, М. Өмүрбай уулу; Түзгөндөр: А. Акматалиев, К. Кырбашев, М. Өмүрбай уулу, Ө. Шаршеналиев. Кырг. Улут. И. А. ж.б. — Б.: «Шам», 2003. — 400 б. — («Эл адабияты»).53-54-262-277-б
3. Мирзахидова М.Н., Надилбек кызы Бегимай «Бала тарбиялоодогу батанын орду» ISSN 0132 -618X Эл агартуу - Б.: 2023, 439. 242-б
4. Муратов А., Акматов К. Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети: улуттук тарбия жана билим берүү салттары. Б.: 2020-368 6.4-5-7-б.
5. Төлөкова Э. “Кыргыз жана англис паремияларында чагылдырылышы”. 107-б. ISSN 1694-5220. Наука. Образование .Техника. №2, 2024 244-б. <https://doi.org/10.54834/vi2.407>

УДК: 81.23

Мирзахидова М. И.
филология илимдеринин доктору, профессор
Жалал-Абад мамлекеттик университети
Абдимоминов М. А.
аспирант,
Б.Сыдыков атындагы КӨЭУ

СОТТОЛУУЧУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ПОРТРЕТИНИН СОТ ПРОЦЕССИНЕ БОЛГОН ТААСИРИ

Мирзахидова М.И.
доктор филологических наук, профессор
Джалал-Абадский государственный университет
Абдимоминов М.А.
аспирант
КУМУим Б.Сыдыкова

ВЛИЯНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОРТРЕТА ПОДСУДИМОГО НА СУДЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

Mirzahidova M.I.,
Doctor of Philology, Professor
Jalal-Abad State University
Abdimominov M.A.
graduate student
of KUMU named after B.Sydykov

INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF DEFENDANT TO TRIAL

Аннотация. Психологиялык портрет – бул адамдын психикалык өзгөчөлүктөрүнүн жана сапаттарынын жыйындысы. Ал адамдын ой-жүгүртүүсүн, эмоцияларын, мүнөзүн, жүрүм-турумун, кызыкчылыктарын жана башка психикалык өзгөчөлүктөрүн камтыйт. Макаланын максаты психологиялык портрет жөнүндө маалымат берүү жана психологиялык портретти сот процессинде колдонуусун көрсөтүп берүү. Макаланын натыйжасында окурман өз алдынча психологиялык портретти жасай алат жана психологиялык портретти сот процессине болгон таасирин көрө алат.

Негизги сөздөр: сот процесси, психологиялык портрет, юридикалык психология, айыпталуучу, психология, сомантика, кинесика, юридикалык лингвистика.

Аннотация. Психологический портрет – это совокупность психических характеристик и качеств человека. Он включает в себя мышление человека, эмоции, характер, поведение, интересы и другие психические характеристики. Цель статьи – предоставить точную и необходимую информацию о психологическом портрете и продемонстрировать использование психологического портрета в судебных разбирательствах. В результате статьи читатель сможет составить психологический портрет а также понять влияние психологического портрета в судебный процесс.

Ключевые слова: судебный процесс, психологический портрет, юридическая психология, подсудимый, психология, сомантика, кинесика, юридическая лингвистика.

Abstract. Psychological portrait is a set of mental characteristics and qualities of a person. It includes a person's thinking, emotions, character, behavior, interests and other mental characteristics. This portrait helps to understand how it affects a person's lifestyle, perception, decision-making and social relations. The purpose of the article is to provide accurate and necessary information about the psychological portrait and demonstrate the use of psychological portrait in legal proceedings. As a result of the article, the reader will be able to create psychological portraits and understand the role of psychological portraits in trials.

Keywords: trial, psychological portrait, legal psychology, defendant, psychology, somantics, kinesics, juridical linguistics.

Азыркы кылмыш-процессуалдык мыйзамдарда психологиялык портреттерди түзүү жана аларды укук коргоо органдарында пайдалануу жөнүндө так жазылган маалымат жок эсе. Психологиялык портрет жана аны колдонуу иш боюнча далил болуп саналбайт, бирок далилдерди издөөдө жана ыкчам-иликтөө иш-чараларын жүргүзүүдө ийгиликтүү колдонулушу мүмкүн. Психологиялык портрет шектүүлөрдүн чөйрөсүн тарытууга же сунушталган вариантты текшерүүгө мүмкүндүк берет. Кылмышкердин инсандык сапаттарын изилдөө аркылуу психологиялык портрет түзүүдө чет элдик окумуштуулар Ломбросо, Хутон, Месседаглия, Марро, Грималди, Оттоленгинин эмгектери өтө маанилүү. Австрияда кылмыш психологиясы кызматы бар. Дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө психологиялык портретти түзүү жана колдонуу аябай маанилүү болуп эсептелинет. Мисалы Норвегияда Улуттук Кылмыш иликтөө бюросунда кылмышкердин психологиялык көрүнүшүн аныктоочу бөлүм бар. Канадада эки адис кылмышкердин инсандыгын психологиялык талдоо менен алектенет - бири Королдук жандармериядан, экинчиси Онтарио полициясынан, аларга психиатрлар, психологдор, биологдор, криминалисттер, патологдор жана криминологдор жардам беришет.

Психологиялык портрет – бул адамдын психологиялык жана башка белгилерин аныктоо жана издөө үчүн маанилүү болгон атайын маалымат системасын камтыган документ. [1] Белгилүү философ жана филолог Афигеновтун айтымында психологиялык портрет – адамдын ички түзүлүшүн сүрөттөлүшүн жана белгилүү бир маанилүү шарттарда мүмкүн болуучу аракеттерин камтыган татаал психологиялык мүнөздөмөсү. Негизи психологиялык портрет чебер сүрөтчүлөрдүн чыгармасына окшош. Сүрөтчүлөр сырткы келбетти гана чагылдырбастан балким ички дүйнөнү, мимиканы жана позыны колдонуп, көрүүчүгө полотнодо кандай адам тартылганы тууралуу кыйытма берүүгө аракет кылышат.

Ошондуктан, эгер сиз психологиялык портрет (өзүңүздүн же башка адамдын) түзгүңүз келсе, анда сүрөтчүгө же жазуучуга окшош ыкчам аракеттерди жасооңуз зарыл. Белгилүү бир маалыматтарды чогултуп, кылдат талдап, ички дүйнө жөнүндө тиешелүү тыянактарды чыгаруу аркылуу психологиялык портрет жасоо аракетине

кадам коюлат [4]. Психологиялык портретти тажрыйбалуу психолог түзүшү керек, анткени ал терең билимди жана маалыматтарды талдоо жөндөмүн талап кылат. Корутунду чыгарууга шашылбоо керек жана зарыл болсо, кошумча изилдөө жүргүзүү зарыл. Психологиялык портретти түзүү үчүн темпераментти, мүнөздү, жөндөмдү, интеллектти, багытты, сапаттарды, баарлашуу жөндөмүн жана башка индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн аныктаган бир катар тесттерден өтүү керек.

Көбүнчө психологиялык портрет түзүүдө төмөндөгүлөр изилденет: инсандык чөйрө – мүнөздүн өзгөчөлүктөрү, коммуникативдик чөйрө, интеллектуалдык сыпаттар, белгилүү бир иш-аракетке ыктуулук жана мотивациянын түрлөрү. Алынган маалыматтардын негизинде бир адам жөнүндө жалпы тыянак чыгарууга жана белгилүү бир сунуштарды берүүгө болот. Белгилүү бир мүнөздөрдү аныктоо үчүн көптөгөн суроолордон жана тапшырмалардан турган белгилүү тесттер жана методдор бар, мисалы, чыгармачылыктын, өзүн-өзү сыйлоонун, невротизмдин жана башка багыттардын өзүнө жараша талаптары бар. Көбүнчө, психологиялык портреттен ички иштер органдары татаал, ачылыш ыктымалы төмөн болгон иштерди ачуу үчүн колдонулат. Мисалы, сериялык киши өлтүрүүлөр; бычакталып өлтүрүлгөн жана кесилген жаракаттар менен киши өлтүрүүлөр; жабырлануучуну садисттик кыйноонун белгилери менен сексуалдык өлтүрүүлөр; зордуктоо; өрттөө, жардыруу жана башкалар. Бирок, учурда психологиялык портрет ачык эмес кылмыштардын бетин ачуу үчүн гана колдонулбайт. Психологиялык портреттерди түзүүнүн башка максаттары:

- кылмышкердин инсандык өзгөчөлүктөрүн жана анын психологиялык абалын аныктоо максатында шектүүлөрдүн чөйрөсү;

- адамдын мотивинин аныктамасы (жалпы белгилери аныкталганда бир нече кылмыш иштерин бириктирүү; Кылмыштын мотивин аныктоо аркылуу кылмышкердин жалпы келбети психологиялык портретте пайда болот;

- кылмыштын кайталануу ыктымалдыгын аныктоо;

- сурак жүргүзүү үчүн тергөөчүлөргө сунуштарды иштеп чыгуу.

Мындай портреттерди түзүүдө психологдордун, психиатрлардын жана сексологдордун жардамы керек. Алардын ишинин

натыйжасында тергөөчүлөргө кеңеш берүүчү мүнөздөгү корутунду (справка) берилет. Окумуштуулардын айтымында кылмыш-жаза окуялары жана кылмышкерлер жөнүндө маалыматтар, бир катар белгилерди каттоо менен, кийинчерээк жумушта колдонуу үчүн маалымат жылдар бою топтолушу керек.

Кылмыштуу жүрүм-турумду психологиялык моделдөө ыкмасы. Милдет: психологиялык талдоо ыкмасын колдонуу менен кылмышкердин ишмердүүлүгүнүн реконструкцияланган тышкы жагындагы “жеке аракеттердин” компоненттерин аныктоо.

Жеке айырмачылыктарды белгилөөнүн негизинде “индивидуалдык аракетти” аныктоо эрежеси. Кайра курулган аракеттин башка адамдардын аракеттерине дал келүү даражасын баалоодон баштоо керек. Адамдын иш-аракети ошол эле кырдаалдагы адамдардын көбүнүн иш-аракеттери менен канчалык аз дал келсе, ошончолук жеке факторлор жана адамдын индивидуализми менен аныкталат. Адамдын жогорку сапаттагы психологиялык портретинин аркасында кызыктар адамдар адамды жакшыраак таанып, анын жүрүм-турумунун мотивдерин түшүнө алышат. Мындай сыпаттаманын жардамы менен калпты, чыр-чатакка болгон тенденцияны, адамдын күчтүү жана алсыз жактарын таанууга болот. Көптөгөн менеджерлер бош орунга жумушка алууда талапкерлердин сапаттарын жана жөндөмдөрүн аныктоо үчүн сынактан өткөрүшөт. Жетекчилер үчүн адам оор шарттарда кандай иш-аракет кыларын, анын көйгөйлөрдү чечүүгө жөндөмдүүлүгүн жана тапшырманы аткаруу үчүн зарыл болгон мүнөздүү сапаттарга ээ экендигин билүү маанилүү. Баланын психологиялык портрети мугалимге өзүнүн окуучусуна мамиле табууга жардам берет. Чоңдор балдардын жүрөгүнө жетүүнү кааласа, балдардын психологиясын билиши керек. Ар бир баланын темпераментинин түрүн аныктоо менен аны тарбиялоо процессин туура пландаштыра аласыз. Кардардын каалоосу боюнча психологдор адамдын психологиялык портретин тартып, ага ылайыктуу өмүрлүк жар табышат. Анткени, эки уюлдук инсан ынтымактуу мамиле түзө албасы анык. Эгерде өнөктөштөр чыр-чатактардан жана түшүнбөстүктөрдөн алыс болууну кааласа, анда алар окшош баалуулуктарга, ылайыктуу мүнөзгө ээ болушу керек, бирдей ой жүгүртүп, бир максатка карай чогуу иштеши керек [5].

Адамдын психологиялык портретин түзүүдөн мурун, аны кандай критерийлер менен түзөрүн такташ керек. Планетада жашаган ар бир адам индивидуалдуу жана уникалдуу болуп саналат. Ар бир адамдын программасы жана негизги өзгөчөлүктөрү бар. Негизги критерийлер - темперамент, мүнөз, мотивдер жана баалуулуктар жана ишенимдер. Алардын ар бири өз алдынча анкетанын маанилүү компоненттери болуп саналат жана анкета түзүлгөндө психолог, криминалдык эксперт же компонент тарабынан байкоо, анализ жана синтез, ошондой эле индукция жана дедукция жүргүзүлөт. Психологиялык портреттин эң маанилүү бөлүгү – темперамент. Темперамент боюнча сиз субъекттин же кылмышкердин кийинки кадамдарын аныктап, толук көзөмөлгө алуу үчүн бир кадам алдыда боло аласыз. Келгиле бир мисал үчүн айыпталуучу А. Эргешева-нын психологиялык портретин түзүүгө аракет жасап көрөбүз.

Изилденип жаткан адам боюнча кыскача маалымат: жынысы-аял, жашы-22 жаш, билими –жогору.

Мүнөздүн сапаттары: коомдо өз ордун тапкан, өзүнө калган адамдардын көңүлүн оңойлук менен бөлө алган, тааныштардын көп сандуулугу менен ажыралып турат, байланышка муктаж. Учурдун таасири астында аракеттенет, импульсивдүү, ачуулуу. Ал оптимист, ак көңүл, шайыр. Кыймылды жана аракетти жактырат, агрессивдүү болууга умтулат. Сезимдер жана эмоциялар катуу көзөмөлгө алынбайт, ал тобокелдүү аракеттерге жакын болот.

Эйзенктин анкетасына ылайык, ал – сангвиник, демек жаңы шарттарга тез көнүп кетет, адамдар менен тез тил табышат, мамилечил. Сезимдер тез пайда болот жана оңой өзгөрөт, эмоционалдык окуялар адатта тайыз болот. Мимикасы бай, кыймылдуу, экспрессивдүү. Ал бир аз тынчы жок, жаңы эмоцияларга муктаж, импульстарын жетиштүү түрдө жөнгө салбайт, жашоонун же эмгек системасынын калыптанган тартибин так сактоону билбейт. Бул жагынан ал бирдей күч-аракетти, узакка созулган жана методикалык чыңалууну, туруктуулукту, көңүл буруунун туруктуулугун талап кылган иштерди ийгиликтүү аткара албайт.

Интеллектуалдык домен: Кетел интеллект анкетасынын натыйжалары боюнча интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөр орточо деңгээлден кыйла жогору. Аракетчил, тез чечим чыгарган; абстракттуу ой жүгүртүүсү

жогору деңгээлде экендиги байкалат. Жогорку жалпы акыл жөндөмдүүлүгү; кыраакы, тез түшүнүүчү; интеллектуалдык жактан тез ыңгайлашкан; сөз маданиятынын жана эрудициясынын деңгээли менен кандайдыр бир байланыш бар.

Байланыш чөйрөсү: Абдан жөнөкөй, көп сүйлөгөн, өжөр жана активдүү. Кээде баш ийбеген жана шектүү. Дайыма эле ага таяна албайсың. Лидерликке жакын. Үстөмдүк кыла алат, башка адамдардын колдоосуна муктаж эмес, көз карандысыз. Таза, коомдо өзүн кандай алып жүрүүнү билет. Так акылы бар.

Натыйжада, биз субъекттин жалпы көрсөткүчтөрү алгылыктуу чегинде деп айта алабыз. Болгону карама-каршылыктарга көңүл буруу керек: бир жагынан субъекттин коммуникациялык жөндөмү жогору болсо, экинчи жагынан, балким, алар шектенүү жана келишпестиктен улам өзүн толук көрсөтө алышпайт. Демек, жыйынтыктап айта турган болсок, психологиялык портретти

түзүүдө төмөнкү аспектилерди эске алынат:

Мүнөз: Адамдын туруктуу сапаттары. Мисалы, адам тынч, агрессивдүү же баамчыл болушу мүмкүн. Бул анын адамдар менен кандайча мамиле кылаарын аныктайт.

Эмоциялык абал: Адамдын эмоцияларын кантип көрсөтөрү жана аларды кантип башкаары. Кээ бир адамдар эмоцияларын оңой башкарышат, башкалары эмоцияларга бат берилет.

Жүрүм-турум жана адаттар: Адамдын күнүмдүк жашоосундагы жүрүм-туруму, адаттары жана реакциялары анын жалпы психологиялык абалын чагылдырат.

Сот процессинде психологиялык портрет маанилүү ролду ойнойт, айрыкча кылмыш иштеринде жана жарандык процесстерде. Психологиялык портретти түзүү судьяларга, прокурорлорго жана коргоочуларга адамдын жүрүм-туруму, мотивдери жана психикалык абалы жөнүндө тереңирээк түшүнүк берүү менен иштин адилет каралышына жардам берет.

Адабияттар:

1. Леонтьев В. Г. Мотивация и психологические механизмы ее формирования. Новосибирск: ГП «Новосибирский полиграфкомбинат», 2002. 264 с.
2. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. -М.: Изд-во МГУ, 1984.-104 с.
3. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности: (Психол. исслед.). - М.: Знание, 1985.-64 с.
4. Леонтьев Д.А. Опыт методологического осмысления практик работы с личностью: фасилитация, ноотехника, жизнетворчество// Консультативная психология и психотерапия. 2012. №4 С.164-185.
5. Bruner J.S., Tagiuri R. The perception of people // Lindzey G. (ed.). Handbook of Social Psychology. Vol. 2. Mass., 1954.
6. Аллахвердов М. В. Принцип проверяемости имплицитных теорий // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. 2011. №3. С.14-19.

УДК: 37.00

Муратов Т. Р.

окутуучу

*Б. Сыдыков атындагы Эл аралык Кыргыз-Өзбек
университетинин медициналык колледжи***ААЛАМДАШУУ МЕЗГИЛИНДЕ СЛЕНГДИН ТИЛГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ****Муратов Т.Р.**

преподаватель

*Медицинский колледж Международного
Кыргызско-Узбекского университета им. Б. Сыдыкова***ВЛИЯНИЕ СЛЕНГА НА ЯЗЫК ВО ВРЕМЯ ГЛОБАЛИЗАЦИИ****Muratov T. R.**

teacher

*Medical College of the International
Kyrgyz-Uzbek University named after B.Sydykov***THE IMPACT OF SLANG ON LANGUAGE DURING GLOBALIZATION**

Аннотация. Макалада ааламдашуу мезгилиндеги сабатсыздыкты жоюунун негизи катары сабаттуу билим берүүнүн теориялык жана методологиялык аспектери каралган. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча сабаттуулуктун манызы жана мазмуну, адам баласынын жашоосундагы анын орду, сапаттуу билим берүүнүн сабатсыздыкка тийгизген таасири, көйгөйлөр жана аны чечүү жолдору, элибиздеги эң негизги таалим тарбия боюнча ойлор сунушталды. Билим берүү системасын өнүктүрүүдө мугалимдер кесиптик денгээлин жогорулатып, техникалык жактан каражаттар туура пайдаланылса, окутуу методикаларын туура пайдаланса сапат жогорулайт. Изилдөө процессинде аналитикалык, монографиялык изилдөөлөр ыкмалары колдонулду.

Негизги сөздөр: сабаттуулук, билим берүү, тарбия, адептүүлүк, мугалим, коом, көйгөйлөр, техникалык каражаттар, жаштар, тажрыйба.

Аннотация. В научной статье рассматриваются теоретические и методологические аспекты грамотного образования как основы преодоления неграмотности в период глобализации. По результатам проведенного исследования были предложены значение и содержание грамотности, ее место в жизни человека, влияние качественного образования на неграмотность, проблемы и пути ее решения, важнейшее образование в нашем народе. В развитии системы образования учителя повышают свой профессиональный уровень, при правильном использовании технических средств и правильном использовании методов обучения качество будет повышаться. В процессе исследования использовались аналитические, монографические методы исследования.

Ключевые слова: грамотность, образование, воспитание, нравственность, учитель, общество, пастухи, технические средства, молодежь, опыт.

Annotation. The proposed scientific article examines the theoretical and methodological aspects of literacy education as the basis for overcoming illiteracy in the period of globalization. Based on the results of the conducted research, the meaning and content of literacy, its place in human life, the impact of quality education on illiteracy, problems and ways to solve it, the most important education in our nation were proposed. In the development of the education system, teachers increase their professional level, if technical means are used correctly, and teaching methods are used correctly, the quality will.

Key words: literacy, education, upbringing, morality, teacher, society, shepherds, technical means, youth, experience.

Ааламдашуу убагында билим берүү тармагындагы мамлекеттик саясаттын негизги максаты - билим берүү кызматтарынын

сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатуу жана билимге бирдей жетүүнү камсыздоо. Бул жаатта ар бир окутуучу, окуучу жана ата

эненин аракетинен жана тыгыз иш алып баруусунан көз каранды.

Ар бир ата-эне заманбап дүйнөдө коопсуздук көндүмдөрүнөн тышкары балдарына билимдин маңызын үйрөтүшү керек. Биз балдарыбызга тамактын алдында кол жууганды, жолдон туура өткөндү үйрөткөндөй эле, акчага туура мамиле жасаганды, аны акылдуулук менен колдонгонду, өзүнө талыкпай билим топтогонду да үйрөтүшбүз керек. А түгүл толук билими болбосо, эч бир адам ийгиликке жете албайт. Ошондуктан жаш муун бала чагынан тарта билимге карата өз милдеттерин түшүнүп, өз өнүгүүсү үчүн максаттарды коюп, ошолорго кайсы багыттардын эсебинен жете турганын баамдаганды билиш керек.

Сабаттуу деген эмне? Бул сөздүн бүгүнкү күндөгү биз жашап жаткан заманга кандай тиешеси бар? Сабаттуу деп алгач кыргыздарда кат окуй алган жана жаза билгендерди айтышканы баарыбызга аттын кашкасындай белгилүү болсо керек. Анда бүгүнкү күндө да эмне үчүн кайрадан эле сабаттуулук маселесин көтөрүп жатабыз? 21-кылым өнүккөн техникаларды адам акылы менен башкаруучу заман болуп жатса. Бир саамга акыл калчайлы...

Өнүккөн техниканы адам акылы менен башкаруучу заман деген пикирге ким кошулат?.. Албетте мен кошулгум келбейт. Анткени баары тескерисинче, тагыраагы техника адам балдарын башкарып алды. Жөнөкөй эле турмушубуздан алып караганда, бүгүнкү күндө балдары ата-энелерин угушпай, жоосунуз жоруктарды жасап коомду манкуртчулукка алып барышууда. Буга балдардын социалдык тармактарга көп берилип, онлайн оюндарын такай ойноп тургандыктарынан көздөрү көр, кулактары керең болуп калды, тагыраагы адамдын аң-сезимин ошол техника уурдап алды. Демек техникага кандай мамиле жасоо адебин билбегендиктен адам баласы ага кызмат кылып калды. Ооба техника адамдын жумушун тез арада бүтүрүү жана убакытты үнөмдөө үчүн түрдүү багытта чыгарылып жаткандыгы анык. Бул болсо адамдын сабаттуулугу. Бирок чыгарылган техниканы колдонуу өз максатына жеттиби?.. Албетте максатына жеткен жок. Анан калса сабаттуулукту жоюу адептүүлүк экенин түшүнүшүбүз абзел.

Адам баласынын жашоосу адамдын сапатына байланыштуу. Ал сапаттар бири-бирине чынжырдай байланып, бир бүтүм түзүп

турат. Ал сапаттык мүнөздүн эн жакшысы адеп деп билем, бул мүнөз менен жакшы нерселер өзү сени ээрчип келет. Сабаттуулук деген эмне? Сабаттуулукту жоюунун эмне кереги бар? - деген бир нече суроого жооп берүү кыйын. Сабаттуулук чын айтканда мугалимден башталат. Эгерде мугалим ар бир сабакты кызыктырып, оюндар менен өткөрсө балдардын кызыгуусу артат. Мугалимдердин кесиптик денгээлин жогорулатып, техникалык жактан каражаттар туура пайдаланылса сапат жогорулайт деген ойдо мун. Акыркы жылдары элдин сабаттуулугу төмөндөп баратат. Ага оор турмуштун айынан балдарын мектепке эмес, базарга тартылганы себеп болууда. Албетте, билим ала албасан ийгиликсиз адамдын катарын толуктап каласың жана сүйлөгөн сөздөрүңдүн ар бирине сленг сөздөр кошулуп, уккан адамга жагымсыз болушу ыктымал. Ошондуктан «Билим алуу ийне менен кудук казгандай» деп бекеринен айтылбаса керек [1]. Эгерде адамдын өз үндө аракети болсо билим алууда кыйынчылык болбошу мүмкүн. Билимсиз адам жашоосунда да көп жоготууларга учурашы ыктымал. Азыркы учурда насыя алып, үй салып, унаа алып, той өткөрүп жана аны башка керектүү муктаждыгына жумшаган жарандар көп. Бирок насыя алуу ар кандай кыйынчылыктар менен коштолбогон үчүн калктын каржылык сабатын жоюу учурдун актуалдуу талабы болуп тургандыгы манилүү. Көпчүлүк үй-бүлөлөрдө насыяны алып аны туура эмес жакка коротуп, айлык-маянаны алып чогултпай ары-бери ойлонбой туруп, сарптап жиберүүнүн кесепети тийүүдө. Насыя алаарда адам ойлонушу керек. Бул менин каалоомбу же сунушумбу? Өзүнүн кирешелерине ченеп алышы керек. Мунун баары билимди толук кандуу албагандыктан келип чыгат. Учурда жер шаарындагы калктын көпчүлүгү сабаттуу деп саналганы менен канча миллиондогон адамдар үчүн, сабаттуулук ишке ашпаган максат бойдон калып кетет. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө калктын 20 пайызы сабатсыз деп эсептелсе, 100 млнго жакын бала мектепке барбайт. Мунун баары сабаттуулукту жоюуга алып келет.

Биз келечек жөнүндө ой жүгүртүп жатып, эң жөнөкөйдөн, келечекте кимдер менен кошуна болоорубузду же кимдер менен, кандай инсандар менен иштей турганыбызды элестетсек, керектүү картина жана сүрөт белгилүү болот. Азыркы айылдык мектептердеги жалпы абалды, мугалимдердин жетишсиздиги менен бирге, даярдыгы же-

тиштүү болбогон кадрларды, кесиби мугалим болбосо да мугалим болуп иштеп жаткандардын келечекке берген оң же терс таасирин, мектеп психологунун же мектептеги психолог-консультанттардын, окуу китептеринин жетишсиздиги сыяктуу проблемаларды алалы. Шаарда ата-энелер тарабынан каралбай калган балдар, көчө балдары - кароосуз калгандар, кайыр сурап жүргөнгө мажбур болгондор, майда-чүйдө уурдап жашоого мажбур болгон балдар, же көчөдөгү аларга каршы күч колдонууну башынан өткөзгөн балдар, (психологиялык же физиологиялык таяк жеген) ар бир нерсени акча менен гана баалагандар... эртеңки күндүн, 15, 20, 30 жылдан кийинки убакыттын чоң кишилери, жашоочулары болушат. Көбүнчө зордук зомбулукка баш ийип жашаган, сырттан да, телевидениеден да, газеталардан да ошондой кабарларды угуп, ошондой көрүнүштүн күбөсү болгон, азыркы жаш балдардын чоңойгондо толук кандуу, аң сезимдүү, маданияттуу, жоопкерчиликти инсан болооруна кантип кепил боло алабыз? Албетте, бул жерде бүт бардык мектептерди же коомубузду ушундай абалда дегенден алыспыз. Антсе да, мындай көрүнүш өлкөбүздө бар экени чындык жана муну көрмөксөн болууга акыбыз жок. Ушундай кыйынчылык менен бирге алдыңкы тажрыйбаларын таратып, жаштарыбызды бүтүндөй өлкө сыймыктана турган деңгээлде тарбиялап жаткан мектептерибиз, мугалимдерибиз, окуу жайларыбыз да аз эмес. Мындай көрүнүш албетте бизди сүйүнтөт. Ондогон кылымдарды басып өткөн тарыхый жолубузга карап олтурсак, бабалар басып өткөн жол, алардын бүтүндөй жашоосу накыл кеби, салт-саанасы, таалим тарбиясы, эч нерсе менен алмаштыргыс баалуулукка дуушар кылат.

«Тарбия эненин курсагында башталат жана балага айткан ар бир сөзүбүз, анын инсан болуп калыптанышына чоң тасирин тийгизет» деп улуу ойчул Хосса Балов белгилегендей тарбия – инсандын жүрүм-турум эрежесинин системалык башаты экендиги баарыбызга маалым. Анткени тарбия адамзат, улут, коом топтогон социалдык-тажрыйбаны, маданиятты, руханий адеп-ахлак салттарын муундарга мурастап өткөрүүнүн куралы болуп саналат [2]. Коом өнүгүп-өскөн сайын аны менен тыгыз байланышта жашап жаткан адам факторунун калыптанышы өзгөрүп жүрүп олтурат. Эмне үчүн ал негизги фактор? Адамсыз коомдун бирда жагы

өнүктүрүлбөйт, жогорку акыл-эс, сый-урмат адамга, анын өмүрүнө таандык. Демек тарбиянын өзөгүн улуттук педагогика түзүүгө тийиш. Кыргыздын элдик педагогикасы ондогон кылымдар бою кырындыдан чогултулуп, нарк нускалуу каада салтын түзүп келишкен.

Цивилизация – маданияттын жеткен чеги демекчи, кыргыздын цивилизациясы тээ эне курсагындагы баланын бул дүйнөгө жаралышынан баштап, ак кепин оролуп чын дүйнөгө узашына дейре жети атасынын канын улоочусу катары уул-кызында сактала берет. Цивилизацияга баруудан мурда биз эмнеге көңүлүбүздү бурушубуз керек? [3] Бул үчүн ата-бабаларыбыздын асыл, акыл сөздөрүн, керээздерин, осуяттарын урпактарга төкпөй- чачпай жеткирип, керек болсо толуктап, кошумчалап, жаңы агым менен жаңыча көз караш менен өнүктүрүү-эң зарыл шарты ушундай болуп саналат [4].

Тарбиялоо – бул коомдун мүдөөлөрүнө жана муктаждыктарына жараша адамдын адеп-ахлак сапаттарын калыптандыруу боюнча максатка багытталган, план ченемдүү иш. Ал эми элдик педагогика илгертен бери карай коомдогу таалим- тарбиянын ролун ар дайым көсөмдүк менен аныктап, ага чечүүчү маани берип келген. Педагогикалык илимдин классиктери таалим-тарбиянын негизги көздөгөн максаты жөнүндөгү маселени коомдун педагогикасынын биринчи философиялык маселеси деп эсептеген. Демек, тарбия концепциясы, биринчи иретте, өлкөбүздүн, коомубуздун таалим-тарбия ишмердигинин түпкү, башкы максатын алдын ала так аныктап алыш керек [5].

“Адеп, адептүүлүк” латын тилинен которгондо “жүрүм-турум”, башкача айтканда этика, эстетика деген көп маанини камтыган сөз болуп эсептелинет. Мисалы: адептүү-тарбиялуу, тартиптүү, ыймандуу, ызаттуу кулк-мүнөз, жүрүм-турумдун этикасы. «Адеп башы-кызыл тил!» деп макал айткан элибиз, ошол кызыл тилдин чеберчилигенде адептүүлүк –адам көркү деп билишкен. Баланы кандай жолго баштап тарбия берсе, ага чөйрөнүн таасири күчтүү болоорун В. Г. Белинский эң туура айткан. Баланын мыкты тарбия аларын биздин ата-бабалар төмөндөгүдө 3 сапаттан көрүшкөн:

1) Үйдөн (ата-энесинен, жакындарынан) улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо;

2) Элден (айлана-чөйрөдөн, карыялардан, улуу муундан) карынын сөзүн капка сал;

3) Мугалим устаттардан [6].

Мына ушул 3 сапат чөйрөнүн таасири, адам баласына инсаният болуп калыптанышында негизги фактор болуп саналат. Манас атанын 7 осуятын алсак көөнөргүс дөөлөт, тарбиянын тээ түпкүрү шуру сымал тизмектелип бир уккан адамга жаа сымал атылып, жүрөктүн ортосунда толто сыяктуу орун алат.

Тарбиянын мазмунун төмөнкүлөрдөн билсек болот:

а) Мамлекеттик тил – таалим-тарбиянын мазмундук пайдубалы;

б) Калктын уулу тарыхы – тарбиянын улуу тарыхы;

в) Кыргыздын бай фольклору, адабияты жана искусствосу – таалим-тарбиянын көөнөрбөс көрөнгөсү [6].

Кылымдар бою түзүлгөн элдик мораль, ата-бабаларыбыз түзгөн улуу адептик-ыймандык нарк дөөлөттөр – тарбия-таалимдин гүл азыгы.

Байыркы Грециянын улуу ойчул, даанышмандары да: Демокрит, Аристотель, Сократ, Платон да тарбия берүүдө, акылдуу сөздөрдүн, акылмандуулуктун жана чечендик айтыштардын түпкү маанисин билүүгө көп көңүл бурушкан. Алар биздин заманга чейинки доорлордо болушса да, алардын айткандарынын мааниси өчө элек. Мына ушул даанышмандардын сөзүн, азыркы учурда жаңы муунду тарбиялап жаткан педогогдор жаңы көз караш менен, жаны багыт менен жаш муундарды тарбиялашса сөз өзөгүнүн мааниси текке кетпейт эле [7].

Жыйынтыктап айтканда тарбиянын башаты тээ эне курсагындагы балада болсо, аягы азыркы заман өзгөрүү агымындагы цивилизациясында. Инсандын өнүгүүсүн аныктоочу фактор болуп тукум куучулуктан сырткары чөйрө эсептелүүдө [8].

Чөйрө – бул реалдуу чындык, анын шарттарында адамдын өнүгүүсү жүрөт. Ошондуктан ар бир инсан балага тарбияны туура жана билимди жеткиликтүү кылып берсе сабатсыздарды учуратуу мүмкүн эмес.

Адабияттар:

1. [Электрондук ресурс]. - Мүмкүнчүлүк режими: [http:// http:ktrk.kg](http://http:ktrk.kg)
2. Кыдырбаева, Р. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү: Р. Кыдырбаева, К. Асаналиев. - Бишкек: 2004. - 156 б.
3. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Философия энциклопедиялык окуу куралы. - Б.: 2004 ISBN 9967-14-020-8
4. Шергалдиева, А. Адеп башы- элдик мурастарда : А.Шергалдиева.-Кант : 2005. – 62 б.
5. [Электрондук ресурс]. - Мүмкүнчүлүк режими : [https:// kutbilim. Journalist.kg](https://kutbilim.Journalist.kg)
6. Муратов, А. Таалим-тарбия берүүнүн ыкмалары. 2005. -50 б.
7. [Электрондук ресурс].- Мүмкүнчүлүк режими : <https://ky.wikipedia.org/>
8. 3төн 6 жашка чейинки балдарды өнүктүрүү «БАЛАЛЫК» программасына методикалык сунуштар Бишкек, 2017.-74 б.

УДК: 809.434.1(575.2) (043.3)

Мурзалиева А. Ш.филология илимдеринин кандидаты
*Баткен мамлекеттик университети***ЭМОЦИЯНЫ ЧАГЫЛДЫРГАН ТИЛДИК КАРАЖАТТАР****Мурзалиева А. Ш.**кандидат филологических наук
*Баткенский государственный университет***ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ЭМОЦИИ****Murzalieva A. SH.**candidate of philological sciences
*Batken State University***EXPRESSIONS THAT CONVEY EMOTIONS**

Аннотация. Бул макалада эмоцияны чагылдырган тил бирдиктерине басым жасадык. Кыргыз тилиндеги көркөм чыгармалардын алкагында сөз, уңгу, мүчө, негиз, сөздөрдүн маанилерин, лексика-семантикалык маанилерин иликтөөгө аракеттендик. Көркөм чыгармада бир эле мүчөнүн ар түрдүү эмоцияны жаратып, грамматикалык жактан сын атоочтук, зат атоочтук мааниде эле эмес, жазуучунун көркөм образ жаратуудагы индивидуалдык чеберчилигине жараша ар түрдүү маанилерди туюндураары аныкталды. Сөздөрдүн маанилерин изилдөөдө мүчөлөрдүн жалганышынан улам баштапкы маанисин жоготуп, ар кандай жаңы сөздөр жаралып, түрдүү маанилерди туюнтуп, натыйжасында эмоционалдык-экспрессивдүүлүк жана поэтикалык ыргакты пайда кылып, эстетикалык күчкө ээ болду. Чыгармада кейипкерлердин диалог, монологдорунда сөздөр өтмө мааниде, эркелетүү мааниде, кордоо мааниде, шылдыңдоо мааниде, теңсинбөө мааниде колдонулбастан, үндүн тонуна жараша да түрдүү эмоцияны жаратары аныкталды.

Негизги сөздөр: сөз, уңгу, мүчө, маани, негиз, эмоция, тилдик бирдик, эстетикалык маани, тилдин, кептин жана көркөм кептин эстетикасы, эстетикалык категориялар, баалоо категориясы, семантикалык маани, өтмө маани, көркөм образ, тилдик каражаттар, сөз тизмеги, көркөм чыгарма.

Аннотация. В этой статье мы акцентируем внимание на языковых единицах, отражающих эмоции. В рамках кыргызской литературы мы попытались исследовать лексико-семантические значения слов, звуков и основных слов. В художественном произведении одно и то же аффикс может вызывать различные эмоции, и, в зависимости от индивидуального мастерства автора в создании художественного образа, оно может передавать разные значения как в грамматическом, так и в смысловом аспекте.

В исследовании значений слов выясняется, что из-за сочетания членов предложения первоначальное значение теряется, и возникают новые слова, отражающие разнообразные значения, в результате чего формируются эмоциональная экспрессивность и поэтический ритм, обретая эстетическую силу. В произведении в диалогах и монологах персонажей слова используются не только в прямом значении, ласковом, оскорбительном, насмешливом, но также в зависимости от тональности звука создают различные эмоции.

Ключевые слова: слово, звук, аффикс, значение, основа, эмоция, языковая единица, эстетическое значение, категории, категория оценки, семантическое значение, переносное значение, художественный образ, языковые средства, ряд слов, художественное произведение.

Annotation. In this article, we focus on linguistic units that reflect emotions. Within the framework of Kyrgyz literature, we attempted to investigate the lexico-semantic meanings of words, sounds, and basic terms. In a literary work, the same affix can evoke different emotions, and depending on the individual skill of the author in creating a literary image, it can convey various meanings in both grammatical and semantic aspects.

In the study of word meanings, it becomes clear that due to the combination of sentence components, the original meaning is lost, and new words emerge that reflect diverse meanings. As a result,

emotional expressiveness and poetic rhythm are formed, gaining aesthetic strength. In the work, in the dialogues and monologues of the characters, words are used not only in their literal sense—endearing, insulting, mocking—but also, depending on the tone of sound, they create various emotions.

Key words: word, sound, affix, meaning, base, emotion, linguistic unit, aesthetic value, categories, evaluation category, semantic meaning, figurative meaning, artistic image, linguistic tools, word sequence, literary work.

Жалпы тил илиминде тилдин эстетикасы жана кептин эстетикасы жөнүндө ар тараптуу иликтөөлөр жүргүзүлгөнүнө карабастан улуттук өзгөчөлүктөрдү изилдеген айрым маселелер жок эмес. Тилдин эстетикалык мүмкүнчүлүгүнүн айрым маселелери өткөн кылымдын экинчи жарымынан изилдене баштаган. Андыктан бир катар окумуштуулардын омоктуу ойлоруна токтолууга сарасеп салсак. Муну Д. Аксандын: “сөздөр адамдын сезимин, эмоциясын билдирет” деген аныктамасынан байкоого болот. Изилдөөчү сөздүн өтмө маанисин *жалпы тилдик* жана *жалпы тилдик эмес* деп экиге бөлгөн. Ал: “сөздөр контексте колдонулганына карай ар кандай эмоцияны туюндуруп калат, а түгүл бир нерсени туюнткан ар түрдүү сөздөр да бирдей сезимди жаратат”, (“Семасиология жана түрк семасиологиясы” 1987) – дейт.

Ал эми окумуштуунун “Семасиология. Семантикалык топтор жана түрк семантикасы” аттуу эмгегинде «*duygunun tesiri*» деген терминди колдонот, бизче сөзмө-сөз которулганда “сезимдин күчтүүлүгү” дегенди туюнтат. Аталган эмгекте *сезимдин күчтүүлүгү* [З.Кыран, 2000] деген терминди кээбирлери *экспрессивдүү маани* [Инже, 1992], айрымдары *таасирдүү мазмун* деген синонимдерин колдонорун белгилейт. Д. Аксан сезимди билдирүүчү сөздөр поэзиянын таасирин артыруу үчүн колдонулгандыктан, айрым изилдөөчүлөрдүн *поэзия тили* деген түшүнүк менен *коннотация* терминин бирдей мааниде колдонушканын туура көрбөйт. Ошондой болсо да, окумуштуу түрк тилинде сөздүн экспрессивдүү, таасирдүү, эмоционалдуу маанилеринин бар экендигин белгилешкен [Аксан, 1987; Инже, 1992; З. Кыран, 2000]. Бирок анын кең алкакта эмес, тар алкакта иликтөөгө алганын байкоого болот. Анткени сөздүн таасирдүү, эмоционалдуу, экспрессивдүү маанилери поэзияда эле эмес, прозалык, драмалык чыгармаларда да орду чоң. Чыгармадан эстетикалык рахат алуу кабыл алуудан көз каранды. Гейгер искусствонун эки түрдүү түзүлүшү болгондугун айткан: «терең» жана «үстүртөн» деп, алардын эки түрдүү таасир тийгизе тургандыгын билдирген: «Үстүртөн таасири

чыгарманы көрүүдөн алган рахатты, терең таасири болсо, жан дүйнөсү (туюу) менен кабыл алуусу болуп саналат” [Morgan, 1991:223; İnçe, 1992:50; Tökel, 1996:54]. Жогорудагыдай эле көз карашты Гутзен да билдирет: “Кабыл алуу жөндөмдүүлүгүбүз кызыгуубузга, билимибизге жана интеллектуалдык абалыбызга көз каранды. Кабыл алган субъект жана кабыл алынган объект ортосундагы байланыш бул жерде адабий жол менен түзүлгөн, сезүү аркылуу ишке ашат” [Gutzen, 1988:93]. Ал эми Зейнел Кыран менен Айше Кырандын изилдөөлөрүндө “Түшүндүрмө же сезим функциясы”, “Сезим күчтүүлүгү” деген бөлүмдөрү биздин иликтөөгө алган проблемабызга үндөш. Жазуучу сөздөрдү өтмө мааниде колдонуп, баяндалып жаткан предметке карата “мамиле-баасын” (жакшы, жаман, мыкты ж.б.) да билдирет жана баянды жүзөгө ашыруучу төмөнкүдөй тил каражаттары бар: ат атоочтун жанында сын атоочтун колдонулушу, илеп белгиси, басым, тыныш белгилери, жаңдоо, ымдоо ж.б. мында сезимди, эмоцияны туюндурган сөздөр да катышат” [Yazınsal Okuma Süreçleri, Seçkin Yayıncılık, 2000; Dilbilime Giriş, Ankara, Seçkin, Yayıncılık, Ankara, 2000] – деп бүтүм чыгарган.

Р. Будагов: “Тилдин эстетикасы тилдин ресурстары (байлык) жана мүмкүнчүлүктөрү менен аныкталат. Мындай ресурс жана мүмкүнчүлүктөр канчалык бай жана ар түрдүү болсо, тилдин эстетикасы ошончолук көлөмдө бай болот. Анализденип жаткан тилде бир ойду ар түрдүү сөздөр менен берүү мүмкүн. Тилдин эстетикасы так ушул түгөнбөстүккө таянат. Бул түгөнбөстүккө тилдин эстетикалык функциясынын теориясы иштелип чыгуусу керек”, – деп белгилейт [Будагов, 1977:203].

Окумуштуу Б.Усубалиев: “тилдин эстетикасы менен кептин эстетикасынын ортосунда ар дайым өз ара байланыш болуп турат” – дейт [Усубалиев, 1994:115]. Себеби тилдин эстетикасы кептин эстетикасы аркылуу ишке ашат. Бул жерде тил менен кептин ортосундагы байланышкан окшоштукту көрсөтсө болот: кайсы жандуу тил болбосун кепте иштөө процессинин натыйжасында жашайт. Кыргыз тилинин

грамматикасы абстракттык жактан “өз бетинче” жашайт. Тилдин эстетикасына караганда тилдин грамматикасын жана лексикасын, өзгөчө фонетикасын жана фонологиясын окумуштуу А. Абдыкеримова “поэтикалык тилде баштапкы элемент деп тыбыштарды эсептеп, лексикалык-грамматикалык каражаттар сыяктуу эле фонетикалык факторлор да эмотивдик-экспрессивдик, эстетикалык-семантикалык мааниге ээ” [Абдыкеримова, 2008:59] экендигин белгилейт. Тилдин эстетикасы менен кептин эстетикасынын ортосундагы өз ара аракеттешүү тил менен кептин ортосундагы өз ара аракеттешүүгө караганда алда канча тыгыз жана түздөн-түз болот. Мындай айырманы лингвисттер тилде да көрсөтүшөт [Будагов, 1977; Усубалиев, 1994] “сүйлөп жаткан жөнөкөй кишинин” тилдин сулуулугу менен иши жок, тилдин сулуугу акындарды жана прозаиктерди гана кызыктырат. Бирок, биринчиден, жогорудагы адамдардын ортосунда социалдык-психологиялык деңгээлдер бар экендигин унутпоо керек. Экинчиден, тил “жөнөкөй сүйлөгөндөр” менен “жөн гана жазгандарга” өзүнүн чөйрөсүнөн көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Муну менен бирге сүйлөгөндөр менен жазгандардын ортосундагы пикир алышуу дайыма эле бир калыптуу эмес. Пикир алышуунун максаттары тилдик каражаттарды тандоо процессинде ойлонуу керектигин шарттайт. Демек, ойлонуу бар жерде жок дегенде кичинекей өлчөмдө болсо дагы тилдин эстетикасы болот.

Улуу жазуучулардын тилинин эстетикасы, негизинен, тилдин ресурстарынын терең талкуулануусуна жана анын эч качан толугу менен ачылып бүтө элек мүмкүнчүлүктөрүнө таянат. Б. А. Ларин М. Шолоховдун “Судьба человека” чыгармасынын тилин анализдеп жатып, жөнөкөйлүгүн автор аркылуу “анын ар бир фразасы окурманды кытыгылап сайгылап турат, укмуштуулугу менен таң калтырат. Бирок окурман китепти окуп бүтүп жатканда жаралануу менен жеңил ойлуулуктун жаңырыгынан башка эч нерсе сезбейт” [Ларин, 1974:262], – деп таамай белгилеген.

Биз бул иликтөөбүздө кептин экспрессивдүүлүгүн, эмоционалдуулугун ачып берүү үчүн тил илиминин грамматика бөлүмүнө кайрылууну туура көрдүк. Анткени кезинде окумуштуу Б.Орузбаева: сөздүн **уңгусу** деген терминдин түшүнүгү, анын мүнөздөөчү касиеттери – муун составы,

мааниси, грамматикалык жана семантикалык мааниси, **алгачкы** (биринчи), **кийинки** жана **өтмө маанилери** тилибиздеги бардык төл сөздөрдүн жалпы суммасы эске алынып, ар тараптуу, биротоло мүнөздөлө электигин белгилеген [Орузбаева, 2000:12]. Жазуучу Т. Шайдуллаеванын **“Угузуу”** деген аңгемесин анализдөөгө алдык. Алгач **угузуу** деген сөздүн өзүн грамматикалык талдоого алсак, уңгусу **ук + -кыз (-ыз) = угуз** сөз түркүмү боюнча этиш сөз түркүмүнө тиешелүү. Этиш сөз түркүмүнүн аныктамасына токтолсок **заттардын кыймыл-аракетин, бейпилдик абалын жана акыл-ойдогу аракеттерди билдирген сөздөрдү этиш сөздөр атайбыз** (астын биз сыздык) [Абдувалиев, 2008:138]. Окумуштуу И. Абдувалиев жогорудагы аныктаманы берүү менен бирге этиш сөздөрүнүн төмөнкүдөй маанилик топторго ажыратат: кыймыл этиштер; абал этиштер, өзгөрүм этиштер, сезим этиштер [Абдувалиев 2008:145]. Окумуштуу эмгегинде **сезим этиштерге** учкай токтолуп өтөт. Анда сезим этиштери субъектини же объектинин кыймылга келтирбестен, акыл-ой ишмердигиндеги кыймыл-аракет маанилерин гана туюндурат: *эсте, түшүн, ойло, ук, бил ж.б.* [Абдувалиев, 2008:145]. Этиш сөз түркүмүнө тиешелүү категориялар бар. Алардын бири этиштин мамилелери болуп саналат. Негизинен кыргыз тил илиминде этиштер объект менен субъектилердин ортосундагы жандуу карым-катыш, байланыш-аракеттерди тейлегендигине карата беш мамилеси аныкталган. Ал эми **ук** деген сөздүн уңгусуна **-кыз (-ыз)** деген этиштин аркылуу мамилесинин мүчөсү жалганды **ук + -кыз (-ыз) = угуз**. Аркылуу мамиленин аныктамасына кайрылсак кыймыл-аракет кандайдыр башка субъектинин кийлигишүүсү менен ишке ашат [Абдувалиев, 2008:157]. Андан кийин этиштин өзгөчө формасы **кыймыл атоочтун** мүчөсү **-уу** уланып **ук + -кыз (-ыз) = угуз + уу = угузуу** сөзү келип чыкты. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **угузуу** – жаман кабарды жана кырсыкты туугандарына, жакындарына бир нече кишинин чогуу келип билдирүүсү. Кыргызда мындай кабарды угузуу карыяларга, сөз билги, нускалуу кишилерге тапшырылган [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Ф. “Мектеп” 1984]. Жазуучу Т. Шайдуллаева чыгармасынын атын **УГУЗУУ** деп ушул өңүттөн кыйыр түрүндө алгандыгын айтпай коюуга болбойт. Кыргыз элинин наркында өлгөн кишини жакындарына түрдүү ыкмада угузган. Стилист Т. Аширбаев:

“...колорит түшүнүгү көркөм чыгармада пайдаланылган тилдик бирдиктердин мазмуну аркылуу чыгарманын кайсы элге, регионго, кандай кесиптин адамдарына таандык экендигин туюнтулушу менен шарттайт” [Аширбаев, 2004:114]. Демек, жазуучунун чеберчилиги грамматикалык каражаттар аркылуу чыгарманы өзгөчө ыкма менен берген. Анын бул чыгармасында элет жериндеги бирдей курактагы достордун кадыресе турмушу сүрөттөлүшү менен башталып, улам чыгарма чиеленип отуруп, таптакыр башка өңүткө ооп кетет. Чыгарманы окуп олтуруп, кантип дене боюң чымырап, каңың кайнап, эркек аттууну жек көрүү эмоцияларга берилип кеткениңди байкабай да каласың. Аңгеме кыскалыгына карабастан окурманды токсон тогуз психикалык абалга салат. Т. Шайдуллаеванын чыгармасын иликтөөгө алуу үчүн “Угузуу” деген аңгемесине кыскача токтолууга туура келди. Аңгемедеги 1) “**Баарынан жээкке жакын отурган Эсен дарыянын бейгамдыгына, тунуктугуна ичи күйдү бейм колуна илешкен ташты алды да сууну туш келди бир чапты, дагы чапты, чаба берди. Чапкан сайын дарыя ак көбүк чача асманга бир секирип коюп, өз жолу менен ага берди.**

“Сууну неге урасың, мындай таза, бейкүнөө нерсени тиктеп, сүйүп гана туруш керек!” Эсен акылынан ушул нерсени өткөргөнү менен колу сууну чаба берди.”

2) “**Жаз келип, өрүктөр жаңыдан гүл ача баштаган күндөрдүн биринде Эсен жумуштан кайтып келатып адатынча үйүнүн дарбазасы тарапка бир көз таштап алып, чочуп кетти. Дайыма жабык турчу дарбаза бүгүн кенен ачылып, сыртында эки жат жеңил машине токтоп турат. Көптөн бери күйбөй турган пешайванда-**

гы чоң чырак бүгүн балбылдап жанып, үйгө кирип-чыгып аткан бейтааныш аял, эркектердин караанын даана көрсөтүп турду...”

3) Адатта булар суу боюна келгенде азил-тамаша, күлкүнүн баарын Эсен баштачу. Анын жүзү бүгүн олуттуу, оозунан чыккан сөзү да оор болду:

- Угузбасаңар болбойт, башка чыдай албайм, бүгүн бир жолун таап угузгула...

Достору эмнени, кимге угузуу керектигин билишет эле. Баары саамга дымып, шар аккан тунук сууну тиктеп туруп калышты.

- Ай, Эсен, угуздуруп эмне кыласың, аялың билбесе билбей жүрө берсин, кайра жакшы эмеспи, укту дегиче, өзүң билесиң, чаттак башталат.

Досторунун ичинен бири ачык эле буга каршы болду.

- Анар бүгүн болбосо эртең баари бир угат да, укса башкалардан уксун, бизден эмес.” – жогорудагы мисалдарда не деген салыштыруу, не деген метафоралар, кишинин психикасына таасир эткен кырдаалдар, минуталар жатат? Чыгармадагы баш каарман Эсен өз аялын таштап, башка аялды жактырып калат. Өз аялынын төрөбөстүгүнөн же, шалаакылынан, же жалкоолугунан, же көрүмсүздүгүнөн, же ушакчылыгынан, же адепсиздигинен кол шилтеп кеткен жок, тескерисинче, жөн гана сокур сезимдин азгырыгына гана арбалып кетти. Жашоодо мындай түгөйлөрдүн бири-биринен ажыраган көрүнүштөрдө элдин баасы аял кишиге гана берилип, аял кишини айыпка жыгып, жогорудагы терс көрүнүштөрдүн бирине ээ кылып тынат.

Натыйжада көркөм тексттин алкагында аял тараптан төмөнкүдөй эмоционалдык процесс жүрөт:

Жай турмуш (куунак, бактылуулук)	-	Каның кайнап, жек көрүү	=	Көңүл калуу, кайдыгерлик же тирүү өлүккө айлануу	+	Жашоого кайра келүү
-------------------------------------	---	-------------------------	---	--	---	---------------------

Грамматикалык каражаттар аркылуу лексика-семантикалык жактан жаңыланып, жаңы маанинин келип чыгуу процесси:

Ук	+	-кыз -биз	=	Угуз	+	-уу	=	УГУЗУУ
-----------	----------	----------------------------	----------	-------------	----------	------------	----------	---------------

Жыйынтыктап айтканда, жазуучунун жеке чеберчилигинен улам, чыгармасында кейипкердин тирүү туруп, жокко (өлүү жанга) айлангандыгы, дегеле угузуу процессиндеги энантиосемиялык маанини туюнтуп, эмоционалдык-баалоо же мүнөздөөчү-баалоочу маанилер жаралып [Мурзалиева, 2014:77], грамматикалык каражаттар аркылуу лексика-семантикалык жактан жаңыланып, жаңы маанинин келип чыгышына себеп болуп кал-

ды. Т. Шайдуллаева объект менен субъекти дал өзүндөй образдуу, көркөм чагылдырууда кадыресе сөздүн колдонуу чеберчилигинин шыгына жараша контекстте баалоо, өтмө, энантиосемиялык, эмоционалдык-эстетикалык жана атоо маанилерин ичине өзгөчө сыйлыгыштыра алган. Демек, көркөм кепте улуттук колоритти чагылдырууда тил бирдиктери эстетикалык максатта пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Адабияттар:

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы: “Кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча ЖОЖ студ. үчүн окуу китеп / И.Абдувалиев. –Бишкек: Б-сыз, 2008. -284 б.
2. Абдыкеримова, А. Э. Лингвистикалык поэтика. К. Тыныстанов атын. Ысык-Көл мамл. ун-ти. -Каракол: Б-сыз, 2008. -209 б.
3. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер: 4-китеп. / Т.Аширбаев; жооп. ред. А.Оморов: –Бишкек, [б.и.]: 2004. -128 б.
4. Будагов, Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? –Москва, Изд-во “Наука” 1977. -263с.
5. Ларин, Б.А. Эстетика слова и язык писателя: Избранные статьи / Б.А.Ларин; Вступ. ст. А.Федорова. -Л.: “Худож. лит.”1974. -288 с.
6. Мурзалиева, А.Ш. М.Гапаровдун чыгармаларынын эстетикалык кудурети (сын атоочтун мисалында). –Б., 2014. -168б.
7. Орузбаева, Б.Ө. Сөз курамы. –Бишкек: Мектеп, 2000. – 360 б.
8. Усубалиев, Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. –Бишкек:[б.и.], 1994. -199 б.
9. Aksan, D. Her Yönüyle Dil I, Türk Dil Kurumu Yayını: –Ankara,1987.
10. Kıran, Z. Yazınsal Okuma Süreçleri, Seçkin Yayıncılık, 2000.
11. Moran, (1991) Berna; Edebiyat Kuramları ve Eleştiri, Cem Yayınevi, İstanbul, 8. Baskı.
12. İnce, 92 Özdemir, Tabula Rasa, Can Yayınları, İstanbul
13. Tökel, 96, Dursun Ali, ‘Ontolojik Analiz Metodu ve Bu Metodun Bakı’nin Bir Gazeline Uygulanışı, Yedi iklim, s.74
14. Gutzen, 1988, Dieter; Yazınbilime Giriş, (Türkçesi M.Rıdvan Tatlıcı –Şener Bağ), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.)

УДК: 894.2.341. (043.3)

Мусаева Т. С.филология илимдеринин кандидаты, доцент
*Кыргыз-Түрк Манас университети***ОБЪЕКТИВДУУ ЖАНА АКСИОЛОГИЯЛЫК НОРМА МАСЕЛЕСИ****Мусаева Т. С.**кандидат филологических наук, доцент
*Кыргызско-Турецкий университет «Манас»***ПРОБЛЕМА ОБЪЕКТИВНОЙ И АКСИОЛОГИЧЕСКОЙ НОРМЫ****Musaeva T. S.**candidate of philological sciences,
associate professor
*kyrgyz-Turkish Manas University***THE PROBLEM OF OBJECTIVE AND AXIOLOGICAL NORMS**

Аннотация. Тилдик норма, адабий норма жөнүндөгү маселенин илимий-теориялык өңүттө каралышы бүгүнкү күндө кыргыз тил илиминде жаңыдан гана колго алына баштады. Макалада норманын адабий тил деген формасына эмес, жалпы эле табигый тилдин керт башына, анын ар кандай формаларына мүнөздүү көп кырдуу көрүнүш экендиги жөнүндөгү маселе кыскача талкууга алынуу менен, тилдик норманын объективдүүлүгү жана анын баалоочулук мүнөзгө ээ экендиги белгиленет.

Негизги сөздөр: улуттук доор, адабий тил, тилдик норма, кыргыз тили, кыргыз тил илими, диалект.

Аннотация. Изучение вопроса о языковой норме, литературной норме в научно-теоретическом аспекте на сегодняшний день только начинается в кыргызском языкознании. В статье рассматривается объективность языковой нормы и ее оценочный характер, с кратким обсуждением вопроса о том, является ли норма многогранным явлением, свойственным не только литературному языку и его различным формам, но и естественному языку в целом.

Ключевые слова: национальная эпоха, литературный язык, языковая норма, кыргызский язык, кыргызское языкознание, диалект.

Annotation. The study of the question of the linguistic norm, the literary norm in the scientific and theoretical aspect is currently just beginning in Kyrgyz linguistics. The article examines the objectivity of the linguistic norm and its evaluative nature, with a brief discussion of whether the norm is a multifaceted phenomenon peculiar not only to literary language and its various forms, but also to natural language as a whole.

Keywords: national epoch, literary language, linguistic norm, Kyrgyz language, Kyrgyz linguistics, dialect.

Албетте, адабий тил жандуу элдик тилден, анын башка диалектилик, интердиалектилик, наддиалектилик формаларынан айрымаланып, белгилүү өлчөмдө “жол-куйругу таралган”, “жасалгаланган” “оңдоп-түзөтүлгөн” тил экендигине шек жок. Бирок бул жагдай улуттук доордогу улуттук адабий тилдин башка жаңы белгилерге, жаңы касиеттерге ээ болуп өркүндөшүн камсыз кылуу менен эле бирге, анын объективдүүлүгүн, генетикалык жактан ар түрдүү “тилдердин” элементтери өз ара жуурулушкан гетерогендик мүнөздө болоорун айгинелейт.

Арийне, жогор жакта белгилегендей, бул жерде дагы биздин түшүнүгүбүздө норма адабий тилдин гана жеке өзүнө мүнөздүү белги, касиет эмес, ал адабий тилге кандай мүнөздүү, тиешелүү болсо, тилдин калган формаларына да так ошондой эле мүнөздүү кубулуш, бирок тилдин жашоо формаларынын ар кайсынысынын нормасы ар башка, ар түрдүү болот, баарына бирдей норма болбойт. Ошондуктан диалектинин нормасы, жалпы элдик тилдин нормасы, оозеки адабий тилдин нормасы, жазма адабий тилдин нормасы, улуттук доордогу адабий тилдин нормасы деген “нормалар”

илимий адабияттарда жиктеле каралып жүргөндүгү белгилүү. Бирок бул “нормалар” бири-биринен структура-грамматикалык касиеттери боюнча да, жаралуу принциптери боюнча да, колдонулуу мүнөзү боюнча да жана туруктуу, өзгөрүлмөлүү, объективдүү, субъективдүү, катандык, бошоңдук белгилери боюнча да айрымаланышат.

Ушул жерде биз маанилүү бир фактыны дагы бир ирет констатация кылууга мажбур болобуз, б.а тилдик жалпы табигый норма менен анын сырттан таасир этүүнүн натыйжасында жаңы жаралган туунду нормалары жөнүндөгү маселеге кайрылууга туш болобуз. Тээ байыркы мезгилдерде эле грек филологдору нормалашкан койнени, диалектини эч ким атайылап түзбөйт, алар өздөрү түзүлөт. Булар жандуу, эркин тилдер, ошондуктан аларды эл колдонгондо, зарыл тилдик элемент-бирдиктерди бирде тигил, бирде бул, бирде айылдык, бирде шаардык жергиликтүү тилдерден ала беришет, ошентип аларда аралашуу акырындап жүрө берет, бул бара-бара элди бириктирет, диалектилерди аралаштырат деген ойду билдиришкен. Жогору жакта белгилегендей, жалпы тилдин айрым “тилдеринде” норма ошол “тилдердин” өзүнүн өнүгүү жолуда эч кимдин сырттан таасир этүүсүнүн натыйжасы жок эле табигый түрдө жаралып, өнүгүп отурат, анын жаралышы, өнүгүшү объективдүү тубаса болот. Ал эми айрым “тилдерде” норманын белгилери сырттан таасир этүүнүн негизинде жаңы жаралып, ал аксиологиялык мүнөздөгү субъективдүүлүктүн натыйжасындагы туунду норма болуп саналат. Сырттан таасир этүүнүн негизинде жаңы жаралып, аксиологиялык мүнөздөгү субъективдүүлүктүн натыйжасындагы туунду норма стандарттуу калыпка түшкөн адабий тилге гана мүнөздүү, адабий тилдин гана нормасы ушундай норма боло алат. Ал эми диалект-говорлордун, интердиалектилердин, жалпы элдик тилдин, жалпы эл сүйлөгөн жашоо-турмуштук оозеки тилдин нормалары табигый түрдө эле жаралган, өнүгүп келген, объективдүү калыптанган нормалардан болот. Муну, б.а. табыйгый норма менен туунду норманы, туруктуу норма менен өзгөрүлмөлүү норманы, бошоң норма менен катан норманы бири-биринен так жиктеп түшүнү өтө маанилүү жана буларды чаташтырып кароого болбойт.

Тилекке карышы, көпчүлүк адабияттарда норманы мындайча жиктеп түшүнүү

кездешпейт. Жөн гана “норма” “норма” деп жаза беребиз, бирок норма деген эмне экендиги жөнүндө ойлоп да койбойбуз. Ушу “нормалар” бизге табыйгый нерселердей эле туюлат. Маселен, карап көрөлүчү: эгерде айрым бир изилдөөчүлүлөр түшүндүрүп жүргөндөй норма адабий тилге гана мүнөздүү, анын гана адабий тил экендигин көрсөтүп турган негизги белги болсо, адабий тил жарала электеги “тилдердин” өкүлдөрү – ар кайсы аймак-территорияда жашагандар, ар кайсы этностук урук-уруулар, адабий тил жарала электеги өздөрүн кыргыздарбыз деп эсептегендер бирин-бири кантип түшүнүштү, ал гана эмес адбий тилибиз жаралганга чейинки диалектиде сүйлөйт дегендер, адабий тилде жазганды, окуганды билбеген улуу муундун өкүлдөрү эгерде алар үчүн орток тилдик жалпы, объективдүү табигый норма болбосо, бири-бирин түшүнөт беле, өз жеринин, өз уруусунун гана тилинде – диалектисинде сүйлөгөн улуу муундун өкүлдөрү, эмне “1924-жылдан кийин жаралган кыргыз адабий тилинин” түшүнбөй жүрүштүбү. Жок, алар бүгүнкү биздей эле түшүнүп, биздей эле сүйлөшкөн, а түгүл бүгүнкү бизден мыкты түшүнүшүп, мыкты сүйлөшкөн, буга ким макул болбой, башкача дей алат. Эмне үчүн, анткени алар жалпы кыргыз тилинин жалпы тилдик нормасын, объективдүү табигый калыптанган туруктуу нормасынын негизинде, узустук нормасынын негизинде түшүнүшкөн, ошол норманын негизинде сүйлөшкөн, пикир алышкан. Алар үчүн жалпы тилдик норма табыйгый, объективдүү болгон. Бизчилеп норма жөнүндө ойлоп да коюшпаган. Бирок узустук мүнөздө бирин-бири туурап, оңдоп, тактап сүйлөп келишкен. 1924-жылдан кийин биз тилчилер “баш болгон” интеллигенция өкүлдөрү көрсөткөн, жазган нормаларды билбей, укпай, карабай туруп эле айылдагылар, жер-жердегилер өз ара мыкты сүйлөшкөндүгү, жагымдуу, туура, көркөм, уккулуктуу сүйлөшкөндүгү жалганбы, биз ошол улуу муундун – адабий тилде окубаган “билимсиз” муундун кеп-сөзүн угуп, ошого аралашып, алардын кеп-сөзүнөн үлгү алып жашабадыкпы. Демек, мындан эмнени көрүүгө болот?..

Тилдик нормага, адабий тилдин нормасы дегенге, адабий тил дегендин өзүнө формалдык, схематчно мамиле кылуу таптакыр бир жактуу, туура эмес экендигин көрөбүз. Норма адабий тилге гана мүнөздүү, ага гана тиешелүү деген туура

эмес көзкараш калыптанып калганын көрөбүз. Норма – жалпы эле тилге, анын баардык жашоо формаларына мүнөздүү көрүнүш. Бирок ар биринин өз өзгөчөлүгүнө ылайык өз нормалары болот. Ушул өз-өзүнө ылайык нормалары биригип жалпы тилдик норманы жаратат, жалпы тилдик норманын биримдигин жаратат. Эгерде ушул тилдик “нормалардын” жалпы биримдиги болбосо, бир тил экендиги билинмек эмес, бир тил экендиги билинбесе, этностук топтор-уруулар бирин-бири түшүнүшмөк эмес, булар бири-бирин түшүнүшпөсө, этностук биримдик жаралмак эмес, тилдик бир этноско биригүү, өздөрүн бир этностук тилдин өкүлү катары санашмак, сезишмек эмес. Ошондуктан жалпы тилдик биримдиктеги норма менен ошол жапы тилдин жашоо формалары болгон “жеке-жеке тилдердин”: диалект интердиалект, наддиалекти, жалпы элдик тил, оозеки адабий тил, жазма адабий тилдердин нормаларынын өз ара карым-катышын аныктоодо жөн эле норма, норма дей бербей, ал нормалардын кайсыл белгилери табыйгый, объективдүү ички тубаса белгилер, кайсы белгилери акыл-эстүү, аң-сезимдүү түрдө тилге, анын нормасына сырттан таасир этүү ишмердигинин негизинде пайда болгон субъективдүү, туунду, өзгөрүлмөлүү белгилер катары норманы нормалаштыруу аракет-ишмердигинин негизинде жаралды, өнүгүп жатат жана калыптанат так, жеткиликтүү, туура аныкташыбыз керек.

Байыркы мезгилдеги утуттук доорго чейинки норма, нормалык белгилер жөнүндө айтпай эле койолу, кечээки эле улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тилибиз жаралды деп жүргөн учурларыбызда ушул адабий тилибиздин нормалары, мейли орфографиялык, мейли алфавиттик, мейли лексикалык, мейли морфологиялык, мейли синтаксистик болсун, “жасалма”, биз сунуштаган субъективдүү, туунду өзгөрүлмөлүү нормалар кандай өзгөрдү, канча жолу өзгөрттүк. Мына ушунун өзү эле адабий тилдик норманын субъективдүү, өзгөрүлмөлүү, туунду экендигин, ага сырттан таасир этүү өтө күчтүү экендигин көрсөтүп турат го. Бул жерде тилдин өзүнө таасир этүү менен жалпы тилдик нормага, адабий тилдик нормага таасир этүү дегенди чаташтырууга болбойт. Тил мурдагылардын айтканындай айтам, мурдакылар сүйлөгөндөй сүйлөйм, аларды туурап сүйлөйм деген салтка, традицияга негизделген. Ошон үчүн кыргыз

тили тээ ал мустак замандан бери кыргыз урууларынын биримдигинен түзүлгөн кыргыз элинин тили катары колдонулуп келатат. Ушул туруктуу колдонулуп келген кыргыз тилинин жана анын табигый нормасынын базасында, анын жалпы элдик белгилеринин негизинде улуттук доорго чейинки оозеки адабий тили жаралса, анын ошол статусуна жараша нормасы калыптанса, улуттук доордогу жагдай, коомдук-тарыхый шартка жараша кыргыз улуттук адабий тили жана анын нормасы жаралып өнүгүү, өркүндөө жолуна түштү жана калыптануу процессин башынан кечирип жатат.

Менимче, ушул айтылгандар бүгүнкү күнгө чейин илимий-теориялык адабияттарда анча ачык жиктелип каралбаган, бирок айрым чоң-чоң окумуштуулардын изилдөөлөрүндө учкай айтылып келген, ал эми кыргыз тил илиминде деги эле сөз боло элек жогорку жагдайдын өзгөчө мааниге ээ экендигин баса белгилегим келет, б.а. бирин-бири толуктап турган, өздөрүнүн генезисттик табияты боюнча өз ара бири-биринен айрымаланып турган жана бири объективдүү, тубаса, туруктуу, бири субъективдүү, сырткы таасирдин негизинде жаралган туунду, өзгөрмөлүү, бирок бир эле тилдин системасында жана структурасында бирге катар колдонулган, катар жашаган, бири ачык көрүнбөгөн, ачык сезилбеген, бири ачык көрүнүп, ачык эле сезилген эки типтеги норманы бөлүп кароонун өтө маанилүү экендигин баса белгилегим келет: мунун бири – жалпы кыргыз тилине тиешелүү тилдик табигый туруктуу норма; экинчиси – кыргыз улуттук адабий тилге тиешелүү сырткы таасирден жаралган туунду өзгөрүлмө норма. Норма жөнүндөгү маселеде ушул эки жагдай жетекчиликке алынып талдоо жүргүзүлсө, норманын маңыз-мааниси, табияты так аныкталат.

Норма жалпы тилдик түшүнүк катары ал жеке нормалардын өз ара карым-катышынан жана алардын биримдигинен түзүлөт. Жалпы тилдик норманын гетерогендик мүнөзү анын жеке-жеке нормалардын өз ара карым-катышы аркылуу уюшулаарын көрсөтөт, ошону менен эле бирге улуттук доордогу адабий тилдин статусу коомдун адабий тилдик нормаларын нормалаштыруу ишмердигин талап кылат. Нормалаштыруу ишмердигисиз жана ошол норманы кодификациялоосуз улуттук доордогу кыргыз адабий тили улуттук тилдин эң жогорку формасына көтөрүлө албайт. Так ушул

улуттук доордо кыргыз элинин улутка айланышы менен улуттук доорго чейинки кыргыз оозеки адабий тилинин базасында кыргыз улуттук жазма адабий тили жаралып, ушул улуттук коом улуттук жазма адабий тилдин полифункционалдык, поливаленттик тил катары колдонулушуна чоң зарылчылык жаратты. Ушул шартта бирдиктүү нормага ээ, жалпыга бирдей түшүнүктүү колдонулган, жаңы жаралып өнүгүү жолуна түшкөн, коомдук мамилелерди тейлеп-тескөөгө жарамдуу жалпы нормалашкан адабий тилге болгон муктаждык күчөдү, нормализацияланган норманы кодификациялоо талабы коюла баштады. Ушу мезгилде тилдик колдонууларды иретке келтирүү менен байланышкан аң-сезимдүү, акыл-эстүүлүк менен тилге таасир эте турган нормализатордук иштер баштады.

Улуттук жазмасы жаңы жаралган кыргыз тили улуттук доордун алгачкы мезгилинде оозеки тилдик формада жазыла берди. Бара-бара мурдатан калыптанып калган оозеки тилдик форма менен жаңыдан жаралган улуттук жазуунун жаңы формасынын ортосунда ажырым жарала баштады, “эки тилдин” ички структурасындагы ажырым ачык сезилип, андагы ар кандай варианттар, парадигматикалык ар түрдүүлүк, дублеттердин көбөйүшү сыяктуу көрүнүштөр арбый бергени белгилүү. Ушундай кырдаалда адабий тилдин ички структурасын иретке келтирүү, тартипке салуу (упорядоченность), регламенттөө, кодификациялоо ишмердиктеринин алгачкы аракеттери көрүлө баштады. Ачык айтыш керек, улуттук доордун алгачкы учурларында бул иштерге убакыт да, билимдүүлөр дагы жана, эң негизгиси, кадырдык да жетишпегендик ачык сезилип турду. Ошондуктан адабий тилдин нормасын нормалаштыруу, аны кодификациялоо менен байланышкан иштер адегенде мерчемделген багытта эмес, практикалык зарыл иштерди чечүү менен коштолгон стихиялык мүнөздө жүрдү. Көп маселе терең изилденбей, кеңири каралбай билим берүүгө, сабатсыздыкты жоюуга карата көтөрүлгөн таза практикалык иштерди аткаруу менен улантылды. Ушундай коомдук-тарыхый, социолингвистикалык кырдаалда унификация, упорядоченность, регламентация, нормализация, кодификация иштерине киришүүнү, улуттук адабий тилге аң-сезимдүү, акыл-эстүүлүк менен сырттан

таасир этүүнү ошол мезгил өзү, объективдүү шарт, тилдик кырдаал талап кылып турду.

Арийне, тилдик тигил же бул көрүнүштү тилдик нормага жатат деп тандап-иргөө, нормализация процессинин өзү өтө татаал кырдаалда жүрдү. Бул иш бир нормализатор менен экинчи нормализаторду кагылыштырган процесс болгону талашсыз. Тил курулушуна байланыштуу маселелер ал кезде канчалаган адамды “эл душманы”, бири-бирине каршылаштырып, “буржуазиялык улутчул” кылды. Анткени коомубуз бир кылка эмес болчу, улуттун, улуттук маданияттын, улуттук тилдин кызыкчылыгын көздөгөндөр, маселенин маңызын туура түшүнгөндөр менен улут безерлер, бирин-бири көрө албагандар, империянын стратегиялык саясатына баш уруп, өз улутунун кызыкчылыгын саткандар да ал мезгилде жетишээрлик болгон. Улуттук кыргыз тили, тил курулушу жалпы эле маданий курулуш маселелери ошол мезгилдерде бирин-бири жыга чабуунун куралына айланган. Ушул саясий идеологиянын курамындагы, башкасын айтпаганда да Эшенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов аталарыбыз болду, кийинчирээк Болот Юнусалиев агайыбыз улутчулдуктун азабын тартты (бул жерге тилге гана байланыштуу ушу үчөөнү келтирдим). Эгерде Эшенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов сыяктуу аталар улуттук доордун 30-40-жылдарындагы айыгышкан идеологиялык кармаштын, улуттук кыргыз тилине карата болгон мамиле-күрөштөрдүн, “тигил же бул сөздү кыргызча айтабызбы же орус тилинде кандай болсо, ошондой айтып, ошондой жазабызбы”, орус тилиндеги сөздөрдүн кыргызча айтылышы бар болсо, аларды кыргызча которуп берели деген аракети үчүн жана “даның болсо ороодо, коюң семиз короондо” деген макалды кыргыз тили боюнча жазган китебине киргизгендиги сыяктуу маселенин тегерегиндеги саясий-идеологиялык талаш-тартыштын курмандыгына айланышып, эртерээк көздөрү тазаланган.

Б. М. Юнусалиев агай “Октябрь революциясына чейин кабыл алынган сөздөр ошол калыбында айтылып, ошол калыбында жазылышы керек”- деп койгон [3; 4] нормализаторлук аракети үчүн философ А. Алтымышбаев баш болгон мамлекеттик машинанын “кулдары” тарабынан 60-жылдарга чейин улутчул аталып куугунтукталып келди. Канча жолу

кызматынан алынды, үй камагында отурду, 57 жашында 1970-жылы дүйнө салды... Мына, кыргыз жергесине келген тил курулушу, андагы нормализаторлук аракет, кодификация ушундай трагедия менен коштолду...

Улуттук доорго чейинки мезгилдерден бери түзүлүп келаткан тилдик кырдаалда тилдин жашоо формалары (диалект, интердиалект, наддиалект, жалпы элдик тил, оозеки адабий тил) белгилүү даражада социалдык шартталгандыкка ээ болот. Бул улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тилинин алгачкы мезгилине өтө мүнөздүү көрүнүш болгон. Ким эмне сүйлөсө, эмне жазса өз говорунда, өз диалектисинде сүйлөгөн, жазган, билимдүүлөр өз билим деңгээлине жараша сүйлөп, жазган, билимсиздер “билимсиз” сүйлөгөн. Так ушундай тилдик кырдаалдан эртерээк арылуунун иштиктүү жолу катары кыргыз улуттук адабий тилинин нормасын нормалаштыруу, тилге акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен сырттан таасир этүү ишмердигине өзгөчө басым коюлуп, көңүл бурула баштады. Мунсуз кыргыз тилин улуттук адабий тил деңгээлине көтөрүп, учурунда К. Тыныстанов эңсеген “бир жолго салуу” мүмкүн эмес экендиги ачык сезилип, ачык айтыла баштаган [2]. Адабий тилди “бир жолго салуу”, эң алды, тилдик элемент бирдиктерди тандап-тескөө, иргеп-ылгоо (отбор) менен байланыштуу. Бул нормализация процессинин башталышы болот. Улуттук доордогу кыргыз адабий тилине мүнөздүү белгилердин башы – ушу аң-сезимдүү нормализация. Андан кийинки этап – ошол нормализация процессинде сунушталган, нормага туура келет, нормага жатат деген элементтерди баалоо, бекитүү, реализациялоо менен байланышкан кодификация.

Белгилеп коюу керек, ушул эки механизм – нормализация жана кодификация улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тилин стандартташтыра турган, сырттан кире турган элементтердин, диалектилик өзгөчөлүктөрдүн адабий тилге өтүшүн, киришин тескей турган, элей турган, чыпкалай турган механизм, тилдик элемент-бирдиктерди адабий норманын алкагында кармап турган механизм. Диалектизмдер, тилдеги жаңы жаралуулар адабий тилдик норманын алкагына шак эле өтө алышпайт. Адегенде булар өөн учурап, жаңы жаралуулар катадай, нормага төп келбегендей көрүнүп, анда-санда жазуу формаларында кездеше

калып, бир топ аракеттен, “обкаткадан” өтүп, анан адабий тилдик норманын алкагына киргенге мүмкүнчүлүк жарала баштайт.

Адатта, “норма консервативдүү болот” деген жүйөө менен, кээде жаңы жаралган, тилдик өнүгүүнүн кийинки тенденциясына төп келе турган тилдик элементтер бир топко чейин коомдун айрым бир мүчөлөрү тарабынан четке кагылып жүргөн жагдайлар да болот. Алардын аргументтери: “көнүп калдык”, “норма туруктуу болуш керек”.

Туура, көнүп калсаң, ката нерсе да туурадай сезиле берет, туура, норма да, адабий тилдин бирдик элементтери да туруктуу болуш керек. Бирок норма дагы, адабий тил дагы катып калган, эч кандай өзгөрүүгө учурабас, өзгөрбөс нерсе эмес. Алар жаралгандан эле өзгөрүлмөлүү, өнүгүү тенденциясы күч көрүнүштөрдөн. Тилге дагы, нормага дагы “өзгөрүлмөлүү туруктуулук”, “туруктуу өзгөрүүчүлүк” тенденциясы мүнөздүү. Муну дүйнөлүк тилдердин өнүгүү процесси, ал тилдердин адабий нормаларындагы өнүгүүлөрдү изилдеген чоң-чоң окумуштуулар ачык белгилеп жүрүшөт. Аны койсок да кыргыз адабий тилинин эле улуттук доордогу өнүгүшүнүн, анын нормасынын канча жолу, кандай, кантип өзгөргөндүгүнө, мына, өзүбүз күбө болуп эле келатабыз го... Адабий тилдин өзүн да, анын нормасын да катып калган сенек нерседей көрбөшүбүз, карабашыбыз, аларга ошондой өңүттө мамиле кылбашыбыз керек. Адабий тил өнүгөт, өзгөрөт деп, анын ар кандай булактары – ички жана сырткы булактары жөнүндө такай кеп кылабыз. Эгерде адабий тил өнүксө, өркүндөсө, демек, ал жерде белгилүү даражада өзгөрүү болду, ал өзгөрүү же жаңынын жаралышы, эскинин кетиши же азайуу, же көбөйүү менен мүнөздөлөт. Бул өзгөрүү колдонулуп жүргөн норманын да өзгөрүшүн шарттайт, норманын ошолорго тиешелүү тигил же бул өңүтү кошо өзгөрөт. Ушуга байланыштуу норманын ошол өңүтүнө да өзгөртүү киргизүү – норманы кайра нормалаштыруу, аны кодификациялоо зарылчылыгы аркылуу улантылат.

Норманы нормалаштыруу дегенде тилдик кайсы элемент-бирдиктер жөнүндө, кайсы нормаларды нормалаштыруу жөнүндө кеп-сөз болуп жатат...? деген суроо жаралышы мүмкүн. Биринчиден, айтылыштардын нормалары жөнүндө – жеке тыбыштын айтылышы, тыбыштык тизмектердин айтылышы, грамматикалык формалардын айтылышы, алардын

сөздөргө улангандагы айтылыштары, синтаксистик айтылыш жана бул айтылыштардын жазылыш нормалары; экинчиден, ушул айтылыштардын жазылыш нормалары кандай болуш керек жана алар кандай принциптердин негизинде кантип жазылыш керек, эмне үчүн ошол вариантта жазылыш керектигин көрсөткөн нормалар; үчүнчүдөн, дублеттердин, фонетикалык варианттардын, лексикалык варианттардын, морфологиялык варианттардын, синтаксистик варианттардын нормаларын нормалаштыруу жөнүндө кеп-сөз болуп жаткан болот. Ушул айтылыш, жазылыш жана варианттардын нормаларын кодификациялоо жөнүндө сөз болуп жатат. Булар – улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тилинин өзүнө тиешелүү илимий-теориялык дагы, практикалык дагы маселелери. Булардын айрымдары, албетте, илимий-теориялык мүнөздө болбосо да, окутуу, үйрөтүү менен байланышкан таза практикалык зарылчылыктан чыгып чечмеленген, айрымдарына илимий-теориялык өңүттө да, практикалык өңүттө да кыргыз тилчилеринин колу жете элек. Бул багытта илимий талкууга алынчу маселелер арбын. Тилибиз өзүнүн күчтүү грамматикалык ички законунун негизинде гана чаржайыт кетпей стихиялык жактан өнүгүүсүн улантууда...

Албетте, улуттук доордогу кыргыз улуттук адабий тили жөнүндөгү илимий-теориялык маселелерди терең изилдөө менен анын туруктуулугун, функционалдык поливаленттүүлүгүн, нормативдүүлүгүн сактоо, өнүктүрүү жана колдоо бүгүнкү күндөгү өтө маанилүү маселе. Мында нормализация ишмердиги, тилге сырттан таасир этүү аракети тилдин өзүнүн ички имманенттүү табигый өнүгүү тенденциясына каршы келбеши керек, тилдин өнүгүү, өркүндөө тенденциясына каршы келген нормалар өзгөртүлүп, ага шайкеш келчүү жагдай норма катары нормалаштырылышы зарыл. “Норма консервативдүү болушу ке-

рек” деген талап тилдик өнүгүүнүн ички имманенттүү законуна, тенденциясына шайкеш каралышы зарыл. Бул үчүн коом тилдик өнүгүүнүн багыт тенденциясын, коомдогу тилдик кырдаалды туура түшүнүп, туура баамдап, так элестетиш керек. Ошол эле учурда норманын туруктуулугу, ийкемдүүлүгү (пластичность, гибкость нормы) жана динамикалуулугу анын өз табиятына мүнөздүү. Бул анын тилдеги синонимдикке, вариантуулукка, параллелдүүлүккө жол берген мүмкүнчүлүгүндө көрүнөт. Норманын туруктуулугу анын ийкемдүүлүгүндө жана динамикалуулугунда. Норманын бошоңдугу, ийкемдүүлүгү, динамикалуулугу анын туруктуулугун, структуралуулугун, катаңдыгын сактоого, өнүктүрүүгө багытталышы зарыл. Ошондо норма өз табиятына ылайык улуттук адабий тилдин функционалдык поливаленттүүлүгүндө турган тилдин нормасы катары каралат.

Улуттук доордогу улуттук адабий тилдик норманын ушул касиетин кеп маданияты жана адабий тил маселелери боюнча атайын изилдөө жүргүзүп келген окумуштуу Л. И. Скворцов минтип белгилейт: “Языковая норма, понимаемая, в ее динамическом аспекте, есть обусловленный социально-источечийский результат речевой деятельности, закрепляющей традиционные реализации систем (языка – С. М.) или творящей новые языковые факты в условиях их связи как с потенциальными возможностями системы языка, с одной стороны, так и с реализованными образцами – с другой” [1, 53]. Демек, норма, айрымдар белгилеп жүргөндөй, катып калган сенек көрүнүш эмес, ал, бир жагынан, катаң, туруктуу, милдеттүү, экинчи жагынан, бошоң, ийкемдүү, динамикалдуу. Норманын ушул эки жактуу мүмкүнчүлүгү анын варианттуулугун көрсөтөт, б. а. варианттуулуктун да нормативдүүлүгүнүн себеби болот. Маселе ушуларды нормалаштыруу жана аларды илимий негизде кодификациялоо...

Адабияттар:

1. Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи // Актуальные проблемы культуры речи. - М.: Наука, 1970.
2. Тыныстанов К. Десять лет борьбы за новый алфавит в Киргизии. КР УИАнын Кол жазмалар фондусу. Инвент. 7. – 1937.
3. Юнусалиев Б.М. Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери. – 1954
4. Юнусалиев Б.М. Адабий тилдин кээ бир маселелери. – Фрунзе, 1958.

УДК: 894.2.341. (043.3)

Мусаева Т. С.филология илимдеринин кандидаты, доцент
*Кыргыз-Түрк Манас университети***НОРМАЛИЗАЦИЯ ЖАНА КОДИФИКАЦИЯ МАСЕЛЕСИ****Мусаева Т. С.**кандидат филологических наук, доцент
*Кыргызско-Турецкий университет «Манас»***ПРОБЛЕМА НОРМАЛИЗАЦИИ И КОДИФИКАЦИИ****Musaeva T. S.**Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor
*Kyrgyz-Turkish Manas University***THE PROBLEM OF NORMALIZATION AND CODIFICATION**

Аннотация. Адабий тил проблемасын аныктоонун тил илиминдеги эң орчундуу маселелеринин бири тигил же бул конкреттүү тилдеги лингвистикалык бирдиктердин ошол тилди нормалаштыруудагы, норманы кодификациялоодо карала жана аныктала турган жалпы маселелердин көлөмүн белгилөө жана аны ар бир адабий тилдин мисалында терең изилдөө болуп саналат. Бул макалада кыргыз адабий тилин нормалаштырууга жана анын кодификацияланышына байланышкан айрым жеке маселелер жөнүндө алгачкы жолу кыскача маалымат айтуу аракетин көрүлөт.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, улуттук адабий тил, нормалаштыруу, кодификациялоо, тилдик норма, стиль, грамматика

Аннотация. Одной из важнейших задач лингвистики в определении проблемы литературного языка является исследование круга общих вопросов, подлежащих рассмотрению и определению при нормализации и кодификации нормы языковых единиц конкретного языка, и углубленное ее изучение на примере каждого литературного языка. В данной статье впервые предпринята попытка дать краткую информацию о некоторых вопросах, связанных с нормализацией кыргызского литературного языка и его кодификацией.

Ключевые слова: кыргызский язык, национальный литературный язык, стандартизация, кодификация, языковая норма, стиль, грамматика.

Abstract. One of the most important tasks of linguistics in defining the problem of literary language is the study of the range of general issues subject to consideration and definition in the normalization and codification of the norm of linguistic units of a specific language, and its in-depth study using the example of each literary language. In this article, for the first time, an attempt has been made to provide brief information on some issues related to the normalization of the Kyrgyz literary language and its codification.

Key words: Kyrgyz language, national literary language, standardization, codification, language norm, style, grammar.

Кыргыз тилинин улуттук адабий тил катары бүгүнкү күндөгү өнүгүш жана колдонулуш абалы анын нормативдүүлүк мүмкүнчүлүгүнө объективдүү норма жана аксиологиялык (субъективдик) норма өңүтүнөн мамиле кылуу зарылдыгын талап кылууда.

Нормалаштыруу түшүнүгү, илимий-теориялык адабияттарда бир эле учурда эки өңүттөн: таза тилдик, тилдин өзүнө мүнөздүү ички имманентүүлүк жана ошол тилди колдонгондордун социалдык-маданий сал-

ты, узустук идеалы менен мүнөздөлгөн тарыхый категория катары аныкталат. Мунун тилдин өзүнө мүнөздүү имманенттик объективдүү жагы тилдин система катары структурасы, структуралык мүмкүнчүлүгү, структуралык варианттуулугу менен шартталса, анын (норманын) аксиологиялык субъективдүү жагы тилди колдонгондордун ошол объективдүү норманы, варианттарды, баалап-нарктоосу менен байланышат [7; 4].

Норманын бул өңдүү эки түрдүү табият-маңызы, бир жагынан, тилди система

катары константтык жана варианттык структуранын конкреттүү жагдай-шартка жана тилдик дискурстук түзүлүшкө жараша реализацияланыш мүмкүнчүлүгүн, экинчи жагынан, ошол структуранын реализацияланышын коомчулуктун кабыл алуусун же четке кагуусун, “мунусу туура, мунусу туура эмес», «бул варианттан бул варианты дурус» деп тандап-тескөөсүн көрсөтөт. Нормадагы баалоочулук жана тандап-тескеп колдонуучулук тилдик структурада варианттуулуктун болушу тилдин табиятындагы законченемдүү кубулуш экендигин белгилейт. “Там, где нет возможностей выбора (варианта), нет и проблемы нормы... Проблема нормы возникает в тех случаях, когда в языковой системе имеются варианты средств обозначения “одного и того же”... С понятием языковой нормы неразрывно связано понятие вариантности языковых средств... [8: 50-51], - деп Ф.П.Филин норманын варианттуулугу жөнүндөгү маселенин туура багытта изилденишине жол көрсөтөт. Норманын варианттуулугу жөнүндөгү айтылган илимий-теориялык ушундай эле ой-пикир А. Едличка, В. А. Ицкович, В. Г. Костомаров, А. А. Леонтьев, О. И. Москальская, Н. Н. Семенюк сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде да арбын учурайт [3; 4; 1; 5; 6], б.а. бүгүнкү күндө норманын мүнөзүн, табият-маңызын так аныктоо үчүн варианттуулук категориясын изилдеп-иликтөөнүн маанилүү экендиги жалпы тил илиминде ачык таанылып, тилчи окумуштуулардын көпчүлүгү тарабынан кабылданган жыйынтык экендиги аныктала баштады.

Жалпыга белгилүү, ар бир адабий тилде тилдик туруктуу константтык нормативдик структуралардын, бирдиктердин реализациялары менен эле катар белгилүү бир варианттардын да кеңири колдонулушу көп кездешет. Демек, варианттуулук категориясы адабий тилди мүнөздөөдөгү өтө маанилүү белгилердин бири катары норманын өзгөчөлүгүн көрсөтөт да, анын нормаланышында жана кодификацияланышында белгилүү мааниге ээ болот.

Нормалаштыруу адабий тилдин “сырткы чегин” гана аныктабастан, нормага төп келген, нормативдүү деп эле эсептелген бир канчалаган варианттардын, реализацияланган структуралардын “ички чегин” да көрсөтөт. Анткени кандай гана адабий тилде болбосун өзүнүн негизги маанисин өзгөртпөстөн, ага кошумча маалымат бербестен эле катар, жарыша колдонулган, адабий нор-

мага төп, шайкеш келген бирдей маанидеги (равнозначный) варианттык лексемалар, сөз формалары, синтаксистик конструкциялар менен эле бирге тигил же бул дискурста, тигил же бул жагдай-шартка жараша колдонулуу өзгөчөлүгү менен шартталган айрым бир кичине кошумча маалыматка, экспрессивдүүлүккө ээ варианттык лексемалар, сөз формалары, конструкциялар да кездешиши, б. а. толук варианттар жана толук эмес варианттар да болушу мүмкүн. Нормадагы ушул өзгөчөлүк белгилүү бир учур, жагдай-шарт, белгилүү бир дискурстук структуралар үчүн норманын милдеттүү түрдө нормаланышын жана кодификацияланышын талап кылат.

Албетте, кыргыз адабий тилинин өз жетесине, табият-маңызына мүнөздүү имманенттүү, объективдүү ички нормасы жана ага баалоочулук, нарктоочулук аркылуу сырттан таасир этүүнүн натыйжасында жаралган субъективдүү аксиологиялык нормасы белгилүү деңгээлде калыптанган жана ал нормалар милдеттендирүүчү күч, талап катары жана коомчулук аң-сезимдүүлүк менен кабылдаган үлгү катары практикада кеңири колдонулууда. Бирок ошондой болсо да айрым учурларда тигил же бул жагдай-шартта, тигил же бул мүнөздөгү дискурстарда, тексттерде нормативдүү эле варианттардын кайсынысы ушул жерге төп, шайкеш келет, кайсы варианттын нормативдүүлүгү артык, кайсы вариант ушул ойду, ушул түшүнүктү биз каалаган деңгээлде так, жеткиликтүү бере алат, кош маанилүүлүк жокпу деген сымал “баш катыруулар” кездешпей койбойт. Тил колдонулган конкреттүү чөйрө, кырдаал, жагдай-шарт үчүн тилдик нормативдик каражат-бирдиктердин эң керегин, эң ылайыктуусун тандап-тескеп таап колдоно билүү канчалык машакаттуу, канчалык оор жана ал тил колдонгондордун баарынан эле колунан келе берүүчү иш эмес экендиги да белгилүү. Бул тил колдонучунун тилдик сезимталдыгы, билим деңгээли, тилге карата мамилеси сыяктуу субъективдүү факторлор аркылуу аныкталат. Менимче, так ушул жагдай бүгүнкү күндө өзгөчө официалдуу иш кагаздардын, ченемдик-укуктук актылардын тексттерине карата болгон мамиледе ачыктан-ачык көрүнүүдө.

Кодификация деген түшүнүк тилге акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен таасир этүүнүн негизинде адабий тилдин нормалаштырылган мүмкүнчүлүгү дегенди билдирет. Анткени, жогору жакта белгилегендей, норма, бир жагынан, тилдик систе-

ма, структура аркылуу аныкталган объективдүү, имманенттүү норма болсо, экинчи жагынан, ошол объективдүү, имманенттүү норманын «макулдашылган», кагаз бетине түшүрүлүп «закондоштурулган», кептешүү практикабызда жалпыга милдеттүү түрдө «таңууланган» эрежелерди, көрсөтмөлөрдү, алардын ар кандай эмгектерде, грамматикаларда, сөздүктөрдө, маалымат китептеринде (справочник) чагылдырылышын, тилдик каражаттарды нормалаштырууну көрсөткөн субъективдүү норма катары түшүндүрүлөт. Кодификация – бул тилдин объективдүү имманенттүү, табыйгый нормасы эмес, ошол норманын эреже, көрсөтмө катары, «тиги тигиндей, бул мындай» болот деген кыяздагы түшүндүрүлүшү, бекемделиши, бекитилиши, б. а. «кеңешип, макулдашылып», кагаз бетине түшүрүлгөн норма (осознанная и зафиксированная). Ал эми «эмне үчүн тигиниси тигиндей, мунусу мындай» деген маселени аныктап, талдап-чечмелөө нормалаштыруу процесси аркылуу аныкталат. Демек, кодификация – адабий тилдин объективдүү жана субъективдүү нормаларын бузбай так сактоо үчүн иштелип чыккан эреже, талаптар жана алардын тиешелүү эмгектерде берилиши, бекитилиши, тил колдонууну аныктоочу эреже, көрсөтмөлөрдүн кодекси [2].

Ушул өңүттөн чыгып адабий тилди нормалаштыруу жана кодификациялоонун жалпы мазмунунан өз ара тыгыз карым-катыш, байланыштагы үч маселени алып чыгууга болот: биринчиси – тилдик структура-бирдиктерди баалоо-наркоо, б.а. алардын туура же туура эместигин аныктоо; экинчиси – тилдик структура-бирдиктерди тандоо-иргөө, б.а. варианттардын ичинен зарылын аныктоо; үчүнчүсү – тилдик структура-бирдиктерди норма катары кабыл алуу, бекитүү, б. а. тиешелүү эмгектерде чагылдыруу. Адабий тилдик норманын кодификациясынын тактыгы, тууралыгы, анын тилдик объективдүү табыйгый норманы так чагылдырып, дал келиши, эң алды, нормализаторлордун, норманы кодификациялоочулардын тилдик, лингвистикалык сезимталдыгына, тилдин табыйатын жетик түшүнө алуу мүкүнчүлүгүнө, тилдин өнүгүш тенденциясын алдын-ала баамдай алуу жөндөмүнө жараша болот, б.а. өткөндүн фактысын чанбай, тилдин азыркы абалын терең аңдап, келечегин боолголоп, анан тигил же бул фактыны кодификациялоо зарыл. «При кодификации необходим не жесткий консерватизм, а предусмотрительный либерализм, учитывающий

более широкие перспективы в рамках общего процесса развития языка» [1: 38]. Чын-чынына келгенде тилди агып кирген «жаңы» нерселерден сактаган жана анын тарыхый улануучулугун, өтүүчүлүгүн, туруктуулугун камсыздаган «аша чаппаган консерватизм» менен акырындап «жылжып» кирип, норма катары тааныла баштаган, жарыша колдонулуп, мурдакыга катарлаш жүргөн жаңы формалар, варианттарды пайда кылган «аша чаппаган либерализм» кайсы экендигин, кандай экендигин аныктоо эң оор жана татаал нерсе экендиги талашсыз. Ошондуктан тигил же бул текстте кайсы сөз нормага төп, кайсы варианты нормага төп эмес, кайсынысы туура, кайсынысы туура эмес, кайсы вариантты колдонуу зарыл, кайсы вариантты колдонбоо керек экендигин, тилдеги консерватизм менен либерализмдин айкашуу чегин так ажырата албай, кодификациянын практикалык маселелерин ачык чече албай түйшөлүп жүрбөйбүзбү.

Ушул өңүттө чыгып, тигил же бул тексттин кыргыз адабий тилинин нормасына ылайык кодификацияланышынын төмөнкү учурларын белгилөөгө болот: Ченемдик-укуктук актылардын тили катуу регламенттелген, стандартташтырылган тил катары көркөм-поэтикалуулуктан алыс болушу, маалыматты так, таасын, таамай чагылдырып, берилип жаткан ойдун маанисин, мазмунун бузуп-бурмалабай, логикалык ырааттуулукту тыкыр сактоосу зарыл.

Бул үчүн, биринчи кезекте, стилдик жана грамматикалык жактан сүйлөм туура түзүлүшү керек. Аныктагыч менен аныкталгыч, белгилегич менен белгиленгич өз-өз ордунда бири менен бири кыргыз тилинин нормасына ылайык тизмектешиши зарыл. Мисалы: 1. «Бешинчи шайланган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өзүнүн ишин баштады»; 2. «№ 1 шаардык балдардын бейтапканасы»; 3. «Убактылуу эмгекке жараксыздыгы жөнүндөгү справка талап кылынат»; 4. «Эл ишенимине ээ болуп, депутаттыкка талапкерликке көрсөтүлгөн аялдардын көпчүлүгү шайлоо өнөктүгүнүн учурунда өз кандидатураларын алып коюшту. Мындай өкүнүчтүү көрүнүштүн негизги себептеринин бири, байкашымча, кай бир шайлоо округдарына татыктуу аялдар талапкерликке көрсөтүлбөй калгандыгынан улам.

1-мисалда Бешинчи шайланган Кыргыз Республикасы болуп калса, 2- мисалда №1 шаардык балдар болуп калган, 3-мисалда Убактылуу эмгек болуп калган. Бул мисалдар-

да аныктагыч менен аныкталгыч бири-бири менен кыргыз адабий тилинин объективдүү табигый нормасына төп тизмектешпестен, кодификациянын талабы бузулган. Ал эми 4-мисалдын биринчи бөлүгүндө “Эл ишенимине ээ болуп, депутаттык талапкерликке көрсөтүлгөн аялдардын көпчүлүгү шайлоо өнөктүгү учурунда өз кандидатураларын алып коюшту”, - деген сүйлөм аркылуу аялдар депутаттыкка көрсөтүлүп, бирок өзүлөрү кандидатураларын алып салышты деген ой айтылган. Ал эми экинчи бөлүгүндө мындай өкүнүчтүү көрүнүштөрдүн, б.а. аялдардын өз кандидатураларын шайлоо өнөктүгү учурунда алып салууларынын себептерин ачуу жөнүндө ой башталган. Бирок сүйлөмдүн үчүнчү бөлүгүндө аялдардын өз кандидатураларын өздөрүнүн алып салгандыгынын себеби – «татыктуу аялдар талапкерликке көрсөтүлбөй калгандыгынан улам» деген ой айтылат. Демек, бир эле сүйлөмдүн үч бөлүгү бирин-бири танган, бирине-бири каршы-кайчы маанидеги ойлордун стилдик, синтаксистик, грамматикалык жактан туура эмес түзүлгөн жыйындысынан уюшулган, сүйлөм логикалык жактан таптакыр туура эмес. Сүйлөмдүн логикасынан чыкса: 1. Аялдар депутаттыкка талапкер болуп көрсөтүлөт; 2. кандидатураларын өздөрү алып салат; 3. анын себеби кай бир шайлоо округдарында, аялдар талапкерликке көрсөтүлбөй калган.

Бул мисалды кыргыз адабий тилинин стилистикалык, синтаксистик, ал эми сөздөргө мүчө уланууда морфологиялык нормасы бузулуп, нормативдик кодификация такыр эске алынбаган. Мында шайлоо өнөктүгүнүн эмес шайлоо өнөктүгү учурунда, депутаттыкка талапкерликке эмес депутаттык талапкерликке, шайлоо округдарына эмес, шайлоо округдарында деген тизмек туура тизмек катары эсептелет.

Демек, кыргыз адабий тилинин нормасынын бузулушу, сакталбашы кадыресе тексттер менен катар эле укуктук-нормативдик актылардын тексттеринде да өтө арбын кездешет. Укуктук-нормативдик актылардын тилинде нормалаштырууну талап кылган жана анын кодификацияланышын шарттаган негизги типтүү учур катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Укуктук-нормативдик актылардын орус тилинде кабыл алынып, анан кыргызча которулушунун натыйжасында;

2. Орусча текст менен кыргызча текстте шайкештиктин, адекваттуулуктун жоктугу,

маанилик ажырымдын, дал келбестиктин, логикалык карама-каршылыктын болушун тартипке келтирүү;

3. Сөзмө-сөз которуучулуктун кесепетинен текстте плеоназм көрүнүшүнүн, көп сөздүүлүктүн көбүрөөк кездешишин болтурбоо;

4. Текстте лексикалык, грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык, стилистикалык катарлардын орун алышын тескөө;

5. Грамматикалык формалардын сөздөргө ыгы жок эле, ашыкча, катар-катар жалгаша беришин, ар түрдү формалардын колдонулушун болтурбоо;

6. Түшүнүктөр, атоолор, терминдерди туура колдонбоону, алардын бир эле текстте бир нече варианттарынын катар колдонула беришин; бир эле түшүнүктү бир нече сөздүн варианты менен атоону жоюу;

7. Кош маанилүү, өтмө маанилүү жана көп маанилүү сөздөрдүн жыш колдонулушуна бөгөт коюу;

8. Эмоционалдык - экспрессивдик сөздөрдүн, жаргон, элестүү сөздөрдүн колдонулушуна жол бербөө.

Албетте, укуктук-нормативдик актылардын тексттеринде кездешкен бул өңдүү жана мындан башка толуп жаткан мүчүлүштөрдү болтурбоо үчүн ар бир типтүү катаны талдоого алып, анын нормага төп, шайкеш келгендерин нормативдик кодификациялоо жолу менен стандартташтыруу зарыл.

Улуттук доордогу адабий тилдин колдонушун шарттай турган негизги белги катары, бир жагынан, улуттук доордогу адабий тилдин жаралышына негиз болуп, анын андан наркы өнүгүшүндө да тилдик нормалык белги катары улуттук доорго чейин эле колдонулуп келген туруктуу объективдүү табигый белгилер эсептелсе, экинчи жагынан, улуттук доордогу адабий тилдин функционалдык поливалентүүлүк туунду белгиси, үчүнчү жагынан, тилге акыл-эс, аң-сезимдүү түрдө таасир этүү менен тилдик табыйгый норманы өнүктүрүү аркылуу аны нормалаштыруу жана ошол нормалаштырылган норманы кодификациялоо эсептелет. Тилдик нормага акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен таасир этип, анын элементтерин белгилүү деңгээлде тескеп, “мунусу мындай”, “тигиниси тигиндей” болушу керек, бул “нормага жатат, мунусун норма деп эсептөөгө болбойт” деген сымал кийлигишүү коомдун алдыңкы катмары-окумуштуу тилчилердин түздөнтүз ишмердиги менен тескелет. Ошондуктан норманы нормалдаштыруу, нормал-

даштырылган норманы кодификациялоо белгилүү деңгээлде тилге стандарттуулук, жасалмалуулук мүнөз жаратканы менен, бул ишмердикти улуттук доордогу улуттук адабий тил үчүн өтө зарыл иш деп эсептейбиз. Ушул субъективдүү ишмердик улуттук до-

ордогу улуттук адабий тилдин андан аркы өнүгүшүн, улут үчүн бирдиктүү бир адабий тил катары калыптанышын, улут үчүн байланыш-катнаштын чыныгы куралы катары анын эң жогорку деңгээлдеги формасы экендигин жана анын реалдуулугун көрсөтөт.

Адабияттар:

1. Актуальные проблемы культуры речи / под ред. В. Г. Костомарова и Л. И. Скворцова. – М.: Наука, 1970.
2. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. – Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.
3. Едличка А. О пражской теории литературного языка. // Пражский лингвистический кружок. Сб. статей. Под общ.ред. Н. А. Кондрашовой. – М.: Изд.-во «Прогресс», 1967.
4. Ицкович В.А. Языковая норма. – М., 1968.
5. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. – М., 1965.
6. Семенюк И.И. Норма. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М., 1970.
7. Степанов Г.В. О двух аспектах понятия языковой нормы. – Методы сравнительно-сопоставительного изучения романских языков. – М., 1966.
8. Филин Ф.П. О норме литературного языка. – Развитие стилистических, систем литературных языков народов СССР. – Ашхабад, 1968.

УДК 81.373

Нармырзаева К. Ж.*ф.и.к., доцент**Ош мамлекеттик университети,**Ош, Кыргызстан***АКАДЕМИК Б.ОРУЗБАЕВА – БЕЛГИЛҮҮ СӨЗДҮКЧҮ****Нармырзаева К. Ж.***к.ф.н., доцент**Ошский государственный университет,**Ош, Кыргызстан***ИЗВЕСТНЫЙ ЛЕКСИКОГРАФ – АКАДЕМИК Б.ОРУЗБАЕВА****Narmyrzaeva K. Zh.***Associate Professor**Osh State University,**Osh, Kyrgyzstan***ACADEMIC B.ORUZVAEVA IS A FAMOUS IEXICOGRAPHER**

Аннотация. Макалада академик Б.Ө.Орузбаеванын кыргыз терминологиясынын баштоочусу, белгилүү илимпоз сөздүкчүсү экендиги маалымдалат. Кыргыз тил илиминдеги сөздүктөрдүн түзүлүшүн типтерин бөлүштүрүү менен изилдеген. Окумуштуунун сөздүктөрдү түзүүнүн структурасы, тил каражаттары, тартипке келтирүү маселелери, орусча-кыргызча сөздүктөрдүн түзүлүшү белгиленет.

Негизги сөздөр: терминология, кыргыз терминологиясы, лексикография, лексикограф, терминологиялык сөздүк, энциклопедиялык сөздүк, лингвистикалык сөздүк, сөздүкчү

Аннотация. В статье рассматривается вклад академика Б. О. Орузбаевой, выдающегося лексикографа и основоположника кыргызской терминологии. Она изучала структуру словарей в кыргызском языкознании. Также было отмечено о структуре создания словарей, порядке их выпуска, языковых особенностях, структуре русско-кыргызских словарей.

Ключевые слова: терминология, кыргызская терминология, лексикография, лексикограф, терминологический словарь, энциклопедический словарь, лингвистический словарь, словарь.

Abstract. The article discusses the contributions of academician B.O. Oruzbaeva, a prominent lexicographer and the founder of Kyrgyz terminology. She studied the structure of dictionaries in Kyrgyz linguistics. Also was noted about the structure of creating a dictionaries, order issues of them, language peculiarities, the structure of Russian-Kyrgyz dictionaries.

Keywords: terminology, Kyrgyz terminology, lexicography, lexicographer, terminological dictionary, encyclopedic dictionary, linguistic dictionary, dictionary.

Кыргыз тил илимине опол тоодой эмгеги менен из калтырган инсандардын бири – академик Бүбүйна Орузбаева болуп саналат. Бүгүнкү лингвистика көп парадигмалуу негизде өнүгүп жатат. Лексикологиянын эң бир маанилүү маселелеринин бири ар кандай тилдеги сөздөрдүн жыйындысы экендиги белгилүү. Кайсы тил болбосун, андагы сөздөрдүн бардыгынын так санын аныктап чыгуу мүмкүн эмес. Тилдеги сөздөрдүн санын кайсы бир деңгээлде ошол тилдин сөздүктөрү аныктап берет. Сөздүктөрдүн автору илимпоз Б.Орузбаеваны ушул даражага жетүүгө түрткү берген устаты профессор К.К.Юдахин экендиги белгилүү эмеспи.

Кыргыз тил илиминин лексикографиясында биринчи фундаменталдуу алгачкы эмгек профессор К.К.Юдахиндин 1940-жылы Москвадан басылып чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгү» эсептелет. Анткени тил миңдеген, миллиондогон кишилердин энчиси, тилди ошончо адам пайдаланат, демек элдин бардыгынын оозунда айтылып келе жаткан сөздөрдүн баарын калтырбай чогултуп жыйнап алуу мүмкүн эмес. Экинчиден, котормо сөздүктөргө инфинитив негизги материал катары пайдаланылса, орфографиялык сөздүктө бардык формалары берилиши керек. Ал эми 20-кылымдын 40-жылдарынан баштап, бир топ окумуштуулардын экин-

чи мууну илимий аренага келишет. Алар илимпоздор К. Сартбаев, Б. М. Юнусалиев, А. Жапаров, К. Дыйканов, Ы. Жакыпов, Б. Орузбаева, Т. Ахматов, С. Кудайбергенов, А. Осмонкулов, К. Чоңбашевдер ж.б. 30-40-жылдардагы саясий кырдаалдан улам кыргыз тил илими аксап турган мезгилде Константин Кузьмич Юдахин улуттук кадрлардын чыгышына себепчи болуп катуу киришкен. Натыйжада академиктер Б. Юнусалиев, Б. Орузбаева, А. Жапаров, С. Кудайбергенов, Ж. Шүкүров, Ж. Мукамбаев, Г.Бакинова жана башка көрүнүктүү тилчи-илимпоздордун илимий жетекчиси, устаты болгондугу маалым. Бир тилдеги сөздөрдү (же морфемаларды, сөз айкалыштарын, фразеологизмдерди ж.б.) белгилүү бир тартипте жайгаштырган жана алардын маанилерин түшүндүргөн же башка тилге которгон же алар туюндурган предметтер жөнүндө маалымат берген китептер, сөздүктөр түзүлө баштаган. Сөздүктөр уңгулаштык, тематикалык белгилерине карай да түзүлгөн [4, 147- 156-б].

Сөздүктөр элдин маданий турмушунда маанилүү роль ойнойт. Алар туура сүйлөөгө, туура жазууга, сөздөрдүн туура маанисин, колдонулушун ачык түшүнүүгө, эне тилдин эбегейсиз байлыгын терең өздөштүрүүгө жол ачат. Сөздүктөр-элдик тилди элге жеткирип, адабий тилдин нормаларынын калыптанышында улуттук каражаттардын башкысы. Башка тилдерди үйрөнүү практикасында да сөздүктөр негизги таяныч катары колдонулуп жүрөт. Мындан тышкары, алар илим менен техниканын, адабият менен искусствонун, өндүрүш менен чарбанын түрдүү тармактарынан маалымат берип, акыл-ойду, илим-билимди кеңитет, тереңдетет. Бул айтылгандардын баары сөздүктөрдүн жалпы улуттук маанидеги руханий байлык экенин далилдейт. Тилдеги сөздөрдү жана фразеологиялык айкалыштарды жыйноо, тартипке салуу иши сөздүктөрдү түзүү менен тыгыз байланыштуу. Муну тилдин **лексикография** бөлүмү иштеп чыга баштаган аны бир топ илимпоздор Б.Орузбаева баш болуп жетектеген [2, 96-97-б.].

Ар бир улуттун турмушунун өнүгүшүндө сөздүктөрдүн ролу чоң. Туура сүйлөөдө, туура жазууда, сөздөрдүн маанисин түшүнүүдө, башка тилди үйрөнүүдө сөздүктөр жардамдашат да, ошол тилдин лексикасынын өнүгүшүн байкоого көптөгөн материалдарды берет.

Совет доорунда К. К. Юдахин, К. Карасаев, Б. Орузбаева сыяктуу окумуштуулар кыр-

гыз лексикографиясын негиздешкен жана анын илимий принциптерин иштеп чыгып, төмөнкү типтерге бөлүштүргөн [7, 5-8-б.]:

1. Энциклопедиялык сөздүктө буюмдар, заттар, окуялар, көрүнүштөр, илимий-техникалык терминдер, сөздүктүн башка типтеринде берүүгө мүмкүн болбогон жер, суу, шаар, адам аттары, алардын тарыхы, сөздөрдүн этимологиясы ж.б. берилет. Мисалы, мындай сөздүктөрдүн үлгүсү катары Кыргыз совет энциклопедиясы, «Манас», «Ош областы» ж.б. сөздүктөр эсептелет.

2. Лингвистикалык сөздүктө сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанилери колдонуштары аныкталат. Алардын грамматикалык табияты көрсөтүлөт. Мындай сөздүктөр өз ара бир нече топко бөлүнөт:

1. Котормо сөздүк. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанилерин башка тилге которуу - котормо сөздүктүн негизги милдети. Мындай сөздүк эки же көп тилде болушу мүмкүн. Эки тилдеги сөздүк азыркы мезгилде өтө кеңири таралган. Мисал катары проф. К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн», Х. Карасаев, Ш. Шүкүров, профессор К. К. Юдахин тарабынан түзүлүп, профессор К. К. Юдахин редакциялаган «Орусча-кыргызча сөздүктү» (М., 1944) ж.б. көрсөтүүгө болот.

2. Түшүндүрмө сөздүк. Авторлор тарабынан 1967-жылы басмадан чыгарылган «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү - Фрунзе: Мектеп, 1984).

3. Тарыхый сөздүк. Чынында, мындай сөздүктү түзүү өтө оор, анткени тарыхый сөздүктө сөздөрдүн тарыхы (б.а., пайда болушу, маанилеринин өзгөрүшү жана өнүгүшү айтылышы жана анын өзгөрүшү, байыркы эстеликтерден азыркы мезгилге чейинки абалы) хронологиялык тартип менен документтер аркылуу берилиши керек.

4. Этимологиялык сөздүк. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдү жыйнап, алардын түпкү тегин изилдеген сөздүк этимологиялык сөздүк деп аталат.

5. Орфографиялык сөздүк. Мында сөздөрдүн туура жазылышы берилет. Маданиятын өнүгүшү үчүн мындай сөздүк өтө зарыл. Бул сөздүккө Х. Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн» көрсөтүүгө болот.

6. Орфоэпиялык сөздүк сөздөрдү туура, так, адабий нормада айтууга үйрөтөт.

7. Диалектилик сөздүк бир же бир нече диалектиге тиешелүү сөздөрдү, фразеоло-

гизмдерди өз кучагына камтыйт, алардын кайсы аймакта, райондо ж.б. колдонуларын атайын белгилер аркылуу көрсөтөт. Мындай сөздүккө Ж.Мукамбаев тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» мисал боло алат.

8. *Синонимдердин сөздүгү*. Синонимдерди жыйнап, аларга иллюстративдик материалдарды берип, мүмкүн болушунча синонимдердин бөтөнчөлүктөрүн да аныктайт.

9. *Терминологиялык сөздүк* ар түрдүү илимдердин тармактарында колдонулган терминдердин маанилерин аныктайт да, же котормо, же түшүндүрмө сөздүк тибинде түзүлөт. Терминологиялык сөздүктөр ар бир илимге тийиштүү терминдерди өзүнчө чогултуп, алардын маанисин чечмелеп, түшүндүрүп берет, кээде ал тилден экинчи бир тилге которуп да беришет. Профессор Б. Орузбаева тарабынан «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (Фрунзе, 1972), Б. Орузбаева, В. Закирова тарабынан «Грамматикалык терминдердин сөздүгү» (Фрунзе, 1981) окурмандар тарабынан кеңири колдонулууда.

10. *Фразеологиялык сөздүк* фразеология гизмдердин маанисин (маанилерин) ошол тилде түшүндүрөт же башка тилге которот.

Кыргыз терминологиясын негиздөөчүсү Б.Орузбаева “Кыргыз терминологиясы” деген аталыштагы эмгегинде сөздүкчүлөргө төмөндөгүлөрдү эске алууну белгилеген [6,155-156-б.]:

1. Илимий терминологиялык системаларды тартипке келтирүү, алардын сөздүктөрүн түзүп, илимдин негиздерин мамлекеттик тил аркылуу көпчүлүккө жайылтуу, пропагандалоо мүмкүнчүлүк түзүлүп, алар боюнча бир кыйла иштер жүргүзүлүүдө.

2. Улуттук илимий терминологияны түзүү тажрыйбасына байланыштуу анын илимий көз караштан жыйынтыкталып, проблемалары чечиле баштады.

3. Кыргыз улуттук терминологиясы тил илиминин бир салаасы катары негизделди, ал боюнча атайын илимий изилдөөлөр жаралып, терминологиянын тажрыйбалык жана теориялык маселелерин изилдеген адистер өсүп чыкты.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. – Бишкек, 2007. – 144б.
2. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексика. – Фрунзе, Мектеп, 1978. -172 б.
3. Азыркы кыргыз адабий тили.-Бишкек, 2009. -928б.
4. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери.-Б., 2000.-161 б
5. Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе, 1971.-68 б.
6. Орузбаева Б. Ө. Кыргыз терминологиясы. – Фрунзе, 1983. -168 б.

4. Кыргыз улуттук терминологиясы Советтер Союзунда орус тилинде негизделип, иретке келтирилип жана пайдаланылып келе жаткан терминологиялык системаларды жетекчиликке алып, ошолордун чегинде өнүгүүдө.

5. Орус тилиндеги терминология системасы тиешелүү термин сөздөрдү кыргызчага которуу эне тилинин ички мүмкүнчүлүктөрүнөн, каражаттарынан туура пайдалануу, алардын маанисине ылайык типтештирүү милдеттери турат.

6. Тилдик каражаттарды (сөз жасоочу мүчөлөрдү, сөз айкаштарын) туура пайдалануу терминдик туруктуулукка жетишүүнү камсыз кылуу менен терминологиялык стандарттоонун таламдарын камсыз кылып, адабий тилдин лексикасындагы чаржайыттуулукка жол бербөөчү шарттарды түзөт.

7. Терминология системаларын түзүүдө, илимий негизде терминдерди которуу ыкмаларын жана каражаттарын сунуш кылынган колдонмолордун тажрыйбалык мааниси бар.

8. Илимдин ар бир тармагы боюнча негизинен иштелип чыгып, бир кылка тартипке келтирилген колдонмолордун болушу ошол илимдин негиздерин улуттук тилде ийгиликтүү жайылтууну гана камсыз кылбастан, жалпы эле жазма адабий тилдин стилдик жана грамматикалык ырааттуу нормага түшүшүн камсыз кылып, анда байкалган башаламандыктардан акырындап жолго салууну шарттайт [6,155-156-б.] .

Сөздүкчү Б.Орузбаева ар бир жаңы терминди жаратуу үчүн тилдик каражатка илимий негизде кылдат мамиле, эрежелерди өз орду менен пайдалануу адистин милдети экендигин да белгилеп көрсөткөн [6,156-б.].

Жыйынтыктап айтканда, улуттук тилдин илимий жактан изилденишине, кыргыз терминологиясынын системалаштырган, түптөлүшүндө, өсүшүндө академик Б. Орузбаеванын орду, эмгектери база болот. Окумуштуунун бул тармакка кошкон салымы жогору болгондуктан, эженин ар бир түзгөн эмгеги бүгүнкү күндөгү илимий изилдөөлөргө толук негиз болоруна ишенебиз.

УДК: 82.0.97.5

Нурматова Г. М.улук окутуучу
*Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университети***КЫРГЫЗ АРМАН ЫРЛАРЫНДА СӨЗДӨРДҮ КОЛДОНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ****Нурматова Г. М.**старший преподаватель
*Жалал-Абадский государственный
университет им. Б. Осмонова,***ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЛОВ В КЫРГЫЗСКИХ ПЕСНЯХ ПЕЧАЛИ****Nurmatova G. M.**Senior lecturer
*Jalal-Abad State University named after B. Osmonov***FEATURES OF THE USE OF WORDS IN KYRGYZ COMPLAINT-SONGS**

Аннотация. Макалада кыргыз арман ырларынын лингвокоммуникативдик аспектиде лингвистикалык табияты, арман ырларында сөздөрдү колдонуу өзгөчөлүктөрү каралат. Мындай ырларда колдонулган негизги сөздөр жана алардын көркөм семантикалык өзгөчөлүктөрү, текстте аткарган коммуникативдик, семантика-стилистикалык функциялары, негизги сөздөрдүн өзгөчө көркөм деталь катары мазмунду туюндурууга катышы сыяктуу маселелер конкреттүү факты материалдардын негизинде иликтөөгө алынды.

Негизги сөздөр: ашыктык темасы, армандуу мазмун, негизги сөздөр, өзгөчө көркөм деталь, лирикалык каарман, көркөм туюндуруу, салыштыруу, логикалык басым, айтканга жеңил жатык сөздөр ж.б.

Аннотация. В статье рассматривается лингвистическая природа кыргызских песен печали в лингвокоммуникационном аспекте, особенности использования слов в песнях печали. На основе конкретных фактических материалов были исследованы такие вопросы, как основные слова, используемые в таких песнях, и их художественные семантические особенности, коммуникативные, семантико-стилистические функции, которые они выполняют в тексте, отношение ключевых слов к выражению содержания как особой художественной детали.

Ключевые слова: тема влюбленности, содержание печали, основные слова, особая художественная деталь, лирический герой, художественное выражение, сравнение, логический акцент, простые слова удобные для выражения смысла и т. д.

Annotation. The article examines the linguistic nature of Kyrgyz complaint-songs in the linguistic and communication aspect, the peculiarities of using words in complaint-songs. Based on specific factual materials, issues such as the main words used in such songs and their artistic semantic features, the communicative, semantic and stylistic functions that they perform in the text, the relation of keywords to the expression of content as a special artistic detail were investigated.

Keywords: the theme of falling in love, the content of sadness, the main words, a special artistic detail, a lyrical hero, artistic expression, comparison, logical emphasis, simple words that are convenient for expressing meaning, etc.

Кыргыз арман ырларынын тилдик өзгөчөлүктөрү лингвокоммуникативдик багытта буга чейин талапка ылайык ар тараптан изилдөөгө алынбай жатат. Арман ырлары сыяктуу кыргыз элинин фольклордук көркөм дөөлөттөрүнүн лингвистикалык, лингвокоммуникативдик та-

бият өзгөчөлүктөрүн комплекстүү иликтөөгө алуу азыркы мезгилде кыргыз тил илиминде актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Мына ушул жагдайларга байланыштуу бул макалада кыргыз арман кырларында сөздөрдү колдонуунун өзгөчөлүктөрү туу-

ралуу ой бөлүшүүнү максатка ылайык деп эсептейбиз.

Кыргыз элинин арман ырларында колдонулган айтканга жеңил, жатык сөздөр мазмунга ылайык тандалып алынат [2, 87-88-бб.]. Артыкбаш, орунсуз сөздөр, байланышсыз сүйлөмдөр дээрлик колдонулбайт. Мындай ырларда логикалык басым өз ордунда максатка ылайык колдонулат. Ошондуктан ыр саптары кыска, так болот. Орунсуз кайталоолорго, орой-осол угулган сөздөрдү колдонууга жол берилбейт. Мына ушул жагдайларды лингвокоммуникативдик багытта иликтөөдө өтө кызык маалыматтарды кездештирүүгө болот. Мисалы:

Баштасам ырды башынан,
Бал уйкум түндө ачылган.
Бактылуу элем бир кезде,
Бакытым эми чачылган.
Колумда турган бакытты,
Кокусунан качыргам.
Күлүңдөп турсаң жанымда,
Гүл элең мага ачылган.
Азапка түшүп жүрөгүм,
Арманда болуп жүрөмүн.
Адашып калып өзүңдөн,
Аябай эми жүдөдүм.
Ак сүйүү менен жетишкен,
Ашык жар элең чүрөгүм,
Өзгөчө элден жан элең,
Өзүңдөн үзбөйм күдөрүм.
Ажарын чачып жүзүңдөн,
Агарып аткан таң элең.
Баратсаң түндө жанымда,
Балбылдап күйгөн шам элең,
Бактыма менин туш болгон,
Башкача элден жан элең.
Ажырап калдым кокустан,
Анда мен бейкам жан элем. [8, 159-6.]

Мисалга алынган арман ырынын үзүндүсүн лингвокоммуникативдик аспектиде караганда, ал ашыктык темасында жана армандуу мазмунда экени анда тандалып колдонулган сөздөрдүн маанилери аркылуу айгинеленип турат [7, 65-6.]. Маселен, “күлмүңдөп турсаң”, “гүл элең”, “ашык жар”, “өзгөчө элден жан элең”, “ажарың чачып жүзүңдөн”, “агарып аткан таң элең”, “шам элең”, “башкача элден жан элең” деген сөздөр, туюнтмалар лирикалык каармандын кызга болгон сезимин туюндуруп, ыр текстинин темасы ашыктыкка байланыштуу болоорун ырда колдонулган бул негизги сөздөр аталган ашыктык арманынын ар кыл өңүтүн көркөм туюндурууга багытталганын маалымдап турат.

Мында сүйгөн кызынын “күлмүңдөп” турган көзүн, “элден башкача” чачырап турган ажарын, “гүлгө”, “агарып аткан таңга”, түндө жанында баратса, балбылдап күйгөн “шамга”, салыштырып жатканынан лирикалык каармандын ички дүйнөсүндө чын сезимге кабылганын байкаса болот. “Күлмүңдөгөн көз” да, “жүзүнөн жаркыраган кыздын ажары” да, “агарып аткан таң” да, “балбылдап күйгөн шам” да адамдын канын кызытып, сезимин ойготкон эч кимди кайдыгер калтырбаган көрүнүштөр болгондуктан, жактырып, жакын деп сезген адамын ушундай жаркын объектилерге лирикалык каармандын салыштыруусу да орундуу. Бир жагынан караганда, ырда колдонулган бул сөздөр, туюнтмалар ырдын жалпы мазмунуна ылайык тандалып алынган. Маселен, ырда мазмунга ылайык колдонулган “күлмүңдөгөн жагымдуу көз”, “сулуу кыздын ажары”, “кыздын ажарын чачып турган жүзү”, “түндө жанында баратса, кыздын шамдай күйүп турушу” деген тилдик каражаттар кызды лирикалык каарманга “элден башкача жан”, “өзгөчө жан”, “ашык жар” катары көрсөтүп, анын жан дүйнөсүн толкутуп, төбөсүн көккө жеткирип турат. Чындыгында эле, “баратсаң түндө жанымда, балбылдап күйгөн шам элең” деген ыр саптарында туюндурулган маанилерге караганда, кыздын дагы лирикалык каарманга кайдыгер эмес болгонун байкайбыз. Кыздын жигиттин жанында түндө шамдай күйүп, бирге баратышы бул экөөнүн ортосунда эки тараптуу сүйүү сезиминин болгондугун да маалымдайт деп ойлойбуз. Ошондуктан жигит күдөрүн үзбөй, кызды “элден өзгөчө жан” катары эсептеп кабыл алган. Ушундай маанилик өңүттөн караганда, ыр текстинде колдонулган жогоруда аталган тилдик каражаттар ашыктык отун жандыра турган, жигиттин делебесин козгоп, ой-сезимин алоолонткон сөздөр туюнтмалар болуп саналат. Ошондой эле бул каражаттар ырда баяндалган сүйүү сезиминин жогорку деңгээлин дагы билдирүү касиетине ээ. Ушундай кырдаалда лирикалык каармандын сүйгөн кызынан кокусунан айрылып калышы аны орду толгус чоң жоготууга учуратат, айтып болгус арманга салат.

Ырдын армандуу мазмуну “бал уйкум түндө ачылган”, “бактылуу элем бир кезде”, “бакытым менин чачылган”, “колумда турган бакытты, кокусунан качыргам”, “гүл элең мага ачылган”, “арманда болуп жүрөмүн”, “адашып калып өзүңдөн, аябай эми жүдөдүм”, “ажырап калдым кокустан” деген ыр сапта-

рында, туюнтмаларда көркөм баяндалган. Арман ырынын жалпы коммуникативдик структуралык өзгөчөлүгүн эске алганда, анда лирикалык каармандын арманы, арман деңгээли, жан дүйнөнү кыйратуучу өзгөчөлүгү кызга болгон сүйүүнүн жогорку деңгээлине жараша көркөм сүрөттөлгөн [4, 139-б.]. Ошого жараша сөздөр, туюнтмалар тандалып алынып колдонулган. Маселен, “бал уйкум түндө ачылган” деген ыр сабында уйкуга тойбой турган жаш адамдын балдай таттуу уйкусунун түндө ачылышы, түн уйкусунун качышы анын ички дүйнөсүндөгү тынч эмес абалды, сарсанаага батып, аргасы куруп турган жагдайды кабарлап турат. Жаш адамдын түн уйкусунун качышы анын турмушундагы дискомфорттуу карама-каршылыкты, жашоо-тиричилиги өзү каалагандай, өзү мерчегендей багытта болбой жаткандыгын да кыйыр маалымдайт. Ошондуктан “бал уйкум түндө ачылды” деген туюнтмада лирикалык каармандын сүйгөн кызынан айрылып, руху мертинип, сарсанаага баткан абалы, аргасыз кырдаалга туш болгон тагдыр-жазмыш кырдаалы кошо көркөм сүрөттөлгөн. Бир чети, “бал уйкум түндө ачылды” деген туюнтма ырдын армандуу мазмунунда андан ары улануусун кабарлап берди. Ушуга байланыштуу ырдын кийинки сабындагы “бактылуу элем бир кезде” деген ыр сабында “элем” деген өткөн чактагы сөздүн колдонулушу бактысыздыктын башталышын кыйыр туюндуруп турат. Ал эми “бакытым эми чачылган” деген ыр сабында “эми чачылган” деген туюнтманын колдонулушу лирикалык каармандын учурдагы чачкын, баш аламан, багытынан ажыраган жашоо турмушун көз алдыга элестетет. Аталган сөздөр, туюнтмалар лирикалык каармандын арманынын канчалык терең экендигин, бул махабат арманы анын келечек тагдырына да чоң таасири бар экенин кыйыр туюндурган менен өзгөчө мааниге ээ.

Ыр текстинин кийинки бөлүгүндө ушул сыяктуу эле арман-муң мазмундук кырдаал “Колумда турган бакытты, Кокусунан качыргам” деген ыр саптарында андан ары улантылган.

Ырдын жалпы коммуникативдик тутумунан караганда, аталган ыр сабында “бакытты кокусунан качыргам” деген туюнтма негизги мааниге ээ [5, 98-б.]. Мында “кокусунан” деген сөзгө өзгөчө басым түшүрүлгөн. Баштагы маанилик кырдаалдарга караганда, лирикалык каармандын ашык болуп шерттешкен кызынан айрылышы-

нын негизги себеби дал ушул “кокусунан” деген сөз аркылуу кыйыр баяндалган. Бул арман ыры өткөн доордун турмуштук шартын көркөм чагылдырат. Ошондуктан ырдын түзүлүшү да, мазмуну да ошо доордун шарт-кырдаалына ылайык туюндурулганын эстен чыгарбообуз зарыл.

Ушул өңүттөн караганда, конкреттүү ушул контекстте “кокусунан” деген сөз лирикалык каармандын сезим-ынтаазына карата кыздын ата-энесинин каршы көз карашын кыйыр туюнтушу ыктымал. Өткөн доордо кыз бала ата-энесинин көз карашына, эркине, каалоосуна каршы иш кылбаганын эске алсак, лирикалык каармандын сүйгөн кызын анын ата-энеси мурдатан кудалашып, сүйлөшүп койгон жерге күйөөгө берип жиберген. Ушуга байланыштуу “Колумда турган бакытты, Кокусунан качыргам” деп лирикалык каарман муңга батып турат

Ырдын жалпы коммуникативдик багытына, контексттик маанисине караганда, лирикалык каармандын сүйгөн кызынан айрылганына көп убакыт болгону байкалат. Мындай семантикалык багыт “бактылуу элем бир кезде”, “анда мен бейкам жан элем” деген ыр саптарында кыйытылып туюндурулган. Аталган ыр саптарында колдонулган “бир кезде”, “анда” деген өткөн чактагы хронологиялык маанидеги сөздөр баяндалып жаткан армандуу окуянын көп мезгил мурда болгондугун да маалымдайт.

Ал эми “бейкам жан элем” деген туюнтма, бир жагынан, лирикалык каармандын ал кезде турмуштан кагылып-согулуп, такшала элек, боз улан курагын билдирсе, экинчи жагынан, анын баёо, ишенчээк, турмуш жолунда болуп жаткан көрүнүштүн алдын алып, кылдат жол таба албаган жетик эмес сапатын билдирет. Ошондуктан конкреттүү ушул контекстте “бейкам” деген сөздүн маанисинде “алды-артын ойлобогондук”, “турмуштук процесстерге бейаңсезим мамиле кылуу”, “бир ишти акыр-аягына чейин чыгара албаган тажрыйбасыздык”, “максатына жетүүнүн жолдорун кылдат иликтей албаган чалагайымдык”, “турмуштан алыс куру кыялдык”, “тагдыр жолунда кездешкен махабат үлүшүн акыр аягына чейин күтө албаган жетик эместик” деген сыяктуу бир нече кошумча маанилер бар деп эсептейбиз. Мына ошондуктан лирикалык каарман колунда турган бактысын кокусунан качырып алды.

Мисалга алынган арман ырынын үзүндүсү коммуникативдик жактан ырааттуу, логикалуу көркөм баяндалган. Ошондуктан

анда артыкбаш, орунсуз сөздөр жок. Ырдын жалпы мазмунуна байланышпаган тилдик каражаттар кездешпейт. Ырда логикалык басым түшкөн сөздөр максатка ылайык өз ордунда колдонулган. Ушуга байланыштуу ыр саптары түшүнүктүү, мукам, кыска жана так. Арман ырында орунсуз кайталоолор, орой-

осол сөздөр колдонулбаган. Ырда негизги мааниге ээ болгон “уйкум ачылган”, “бактым чачылган”, “бир элең”, “чүрөгүм”, “ажарың”, “шам элең” деген жана башка сөздөр айтканга жеңил жана жатык.

Жогорудагы маселелер кыргыз арман ырларда сөздөрдү колдонуу өзгөчөлүктөрү болуп саналат.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. – Ош., 2000.
2. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе, 1973.
3. Маразыков Т. С. Текст таануу жана анын айрым маселелери I китеп – Бишкек, 2005.
4. Маразыков Т. С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. – Бишкек, 2020.
5. Мусаев Ж. С. Тексттин коммуникативдик структурасы [Текст]: филол.илим.д-ру ... дис. автореф / С. Ж. Мусаев. – Бишкек, 2000.
6. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997.
7. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. – Бишкек, 1993.
8. “Эл адабияты” сериясы. Арман ырлары жана Ак Мөөр. 22 том. – Бишкек, 2003.

УДК: 8:81.11-81.112.12.2

Райым кызы А.
ага илимий кызматкер
КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

**НАРЫН ОБЛАСТЫНЫН ЖЕР-СУУ АТТАРЫНДАГЫ
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР**

Райым кызы А.
старший научный сотрудник
Институт Языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ТОПОНИМИИ
НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Raiym kyzyA.
senior researcher
Institute of Language and literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES IN THE TOPONYMY OF THE NARYN REGION

Аннотация. Аймактык тил илимин өнүктүрүүдө топонимдердин семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктап изилдөө эң зарыл кадамдардын бири болуп саналат. Энчилүү аттардын жана топоним сыяктуу өзгөчө аталыштардын семантикасы өз-өзүнчө чечмеленип каралат. Топонимдин семантикасын аныктоодо биз топонимдердин өзгөчөлүгүн эске алып, баштапкы сөздүн семантикасына (апелляция) таянабыз. Семантикалык изилдөөдө топонимдердин энчилүү жана жалпы аталыштар системасындагы орду, кайсы бир адамдардын жана бүтүндөй бир жамааттын кебинде колдонулуш өзгөчөлүктөрү, аталган объектерге карата сүйлөөчүлөрдүн мамилеси ошондой эле тилдик каражаттардын топонимикада колдонулушу, ар бир аталыштын уникалдуулугу эске алынат.

Негизги сөздөр: топоним, гидроним семантика, лексика, лингвистика, тил, тарых, география

Аннотация. Изучение особенностей определения семантики топонимов является необходимым этапом в деле освоения региональной лингвистики. Вопрос о сущности семантики собственных имен, а тем более таких особых наименований, как топонимы, решается неоднозначно. Определяя семантику топонима, мы основываемся на семантику исходного слова (апеллятива), учитывая своеобразие топонима, его место в системе имен собственных и нарицательных, особенности его употребления в речи отдельных людей и целых коллективов на разных временных срезах, отношение говорящих к называемым объектам, особенности используемых в топонимии языковых средств, а также своеобразие каждого топонима в отдельности.

Ключевые слова: топоним, гидроним семантика, лексика, лингвистика, язык, история, география

Annotation. The study of the peculiarities of defining the semantics of toponyms is a necessary stage in the development of regional linguistics. The question of the essence of the semantics of proper names, and even more so of such special names as toponyms, is being ambiguously resolved. Defining the semantics of a toponym, we base on the semantics of the original word (appellative), taking into account the uniqueness of the toponym, its place in the system of proper names and common names, the peculiarities of its use in the speech of individuals and entire collectives at different time slices, the attitude of speakers to the named objects, the peculiarities of the linguistic means used in toponymy, as well as the originality of each toponym separately.

Keywords: toponym, hydronym semantics, vocabulary, linguistics, language, history, geography.

Кайсы гана тил болбосун алардын сөздүк фонду, лексикасы жалаң гана ошол тилдеги сөздөрдөн турбайт. Кыргыз жергесиндеги топонимдердин аталышы да бир тилге эле тийиштүү эмес, тилдик катмары ар түрдүү. Жер-суу аталыштарынын жаралышы узак убакытты камтыгандыктан, алардын өзүнө гана таандык сыры, маани-маңызы болот. Бирок туюнтмасы белгисиз болгон атоолор дагы көп учурайт. Мындай аталыштардын келип чыгышын, өзөгүн талдап маңызын ачып берүү албетте оңойго турбайт, ал үчүн тактык менен далил талап кылынат.

Топонимика бул лингвистикалык илим болгону менен аны изилдөө тилчилерге гана тиешелүү иш эмес. Жер-суу аталыштарын этимологизациялоодо лингвистикалык талдоо менен бирге ошол элдин тарыхы, географиялык шарты, абалы каралат. Тактап айтканда тарых илими аркылуу, изилдөөгө алынып жаткан аймакта кандай, кайсы тилдеги уруу же эл жашап өткөндүгү аныкталса, ал эми географиялык объектилер аркылуу аталыштар изилдөөгө алынат. Кайсыл гана географиялык аталышты алып карабайлы анын келип чыгышы миңдеген жылдарды камтышы мүмкүн. Кээ бир топонимдер оозеки түрдө сакталып айтылып келген болсо, айрымдары жазуу булактарында сакталып калган. Элдердин көчүп конуу процесстеринин негизинде жаңы көчүп келген эл отурукташкан жерлерине улам ат коюп жүрүп отургандыктан, көпчүлүк жер-суу аталыштары өзгөрүүгө учураганы анык. Бирок тарыхый булактарда алардын эски аталыштары сакталып калганын көрөбүз. Чындыгында көчмөн элдин тарыхын, анын тиричилигин, тилин, экономикасынын техникасын жана табиятын билбей туруп түшүнүү өтө кыйын. Изилденген элдин тилин билбегендиктин негизинде тарыхты абдан чаташтырган өтө олуттуу каталар кездешет. Ушундай эле каталыктар жер-суу аталыштарында да кездешет.

Жакынкы Орто Азия жана Батыш Сибир аймактарындагы жер-суу аталыштары анын ичинен гидронимдердин көпчүлүгү алтай тобундагы тилдерге таандык. Мындай түпкү теги бир, тилдик окшоштуктары дал келген атоолорду коңшу Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан, Кыргызстан, Түркмөнстан өлкөлөрүнөн жана Батыш Сибир, Тоолуу Алтай, жана РФнын бир катар аймактарынан кездештиребиз. Себеби тарыхый кырдалдардан улам түрк уруулары Орто Азия, Кичи Азия, Кавказ, Урал, Алтай ж.б. террито-

рияларга тарап, ошонун негизинде тилдик жакындык түзүлгөн. XVI-XVIII кылымдарда жогоруда аталган Орто Азия аймактарындагы элдердин бирдиктүү жазма адабий тили, маданияты болгону белгилүү. Ошол себептүү физико-географиялык объектилер болуп саналган тоо, көл, дарыя ж.б.у.с. түрк тилиндеги аталыштар анын ичинен суу аталыштары көбүрөөк сакталып калган. [7, 40]

Ал эми тарыхый маалыматтарга таянсак Орто Азия аймактарында анын ичинен кыргыз жергесинде байыркы убакта сактар, усундар жашагандыгын тарыхчылар айтып келишет. Аталган жерлерде иран тобуна кирген уруулар жашагандыктан, жер-суу аттарынын жаралышы иран тилине байланыштуу каралып, изилденип келет. Ал эми XIII кылымдарда кыргыз жергеси моңгол басып алуучуларынын кол астында калып, көп жылдар бою моңгол уруулары үстөмдүк кылганы үчүн биздин тилдик курамга, лексикабызга таасир эткен. Топонимдердин составы жалаң эле түрк тилдеринин лексикасынан турбайт, орус тилинин негизинде пайда болгон топонимдер да бар. Бул тилдеги атоолордун лексикалык-семантикалык мааниси ачык-айкын түшүнүктүү. Көбүнчө айыл конуштарына, көчөлөргө ыйгарылган. Кайсы гана тилдеги аталыштар болбосун бардыгында жалпылыктар кездешет. Себеби ар бир эл жер, суу, шаар, көчө конуш болобу өз тилинде атайт.

Ал эми жаңы пайда болгон конуштарга да ат ыйгарылат. М: Ньюйорк, Неаполь, Нейбург, Новый город, Жаңы-Талап ж.б. аталыштар жалпысынан жаңы деген маанини берип турат. Топонимдерде бул сыяктуу окшогон окшоштуктар көп. Ошондой эле географиялык терминдердин (көл, суу, тоо, токой ж.б.) катышуусу менен да көп аталыштар түзүлөрү маалым. Ат берүүнүн бир канча түрү бар. Жергиликтүү эл тарабынан, же мамлекеттик органдар тарабынан берилиши мүмкүн. Бирок өткөн мезгилде аталыштардын дээрлик көпчүлүгү жердин географиялык абалына, көчүп конуп жүргөн жерлердин түзүлүшүнө, суусунун ачуу-туздуулугуна, көлөмү менен агымына, же кайсы бир өсүмдүктөрдүн көп болушуна, табигый шарттарына жараша коюлуп отурган.

М: Карасуу, Аксуу, Ак Дөбө, Кароол Дөбө, Жан-Булак, Жон-Булак, Кара Үңкүр, Карагайың, Кашкасуу ж.б. Бирок басымдуу көпчүлүк топонимдер элдин чарбалык, тиричилик иштерине жараша коюлуп калгандыгы көрүнөт.

Топонимдерди семантикалык жактан талдоо дегенибиз ошол объектинин тарыхы, башка тилдер менен болгон байланышы деген сыяктуу нерселерди эске алуу менен иш алпаруу. Жер-суу аттарын семантикалык жактан талдай келгенде биз билген эле сөздөрдүн мааниси кеңейип, жер-суу аттары менен кошо келгенде башка мааниге ээ болуп калганын көрөбүз. Алсак *көз, баш, чоку, төш, тумшук* деген сөздөр негизинен анатомиялык терминдерге кирет. Бирок жер-суу аттарына кошулуп айтылганда башка маани келип чыгат. М: Булак башы, тоо чокусу, капчыгай төшү ж.б.

Мындан сырткары топонимдер сын атоочтор аркылуу да жасалат. Кызыл Жар, Ак Жар, Ысык-Көл, Көк-Мойнок ж.б. Кээ бир ботаникалык терминдер тактап айтканда *таш, жыгач, карагай* өңдүү аталыштар түз маанисинде эле колдонулбастан кандайдыр бир аралык, өлчөмдү туюндурун Д. Исаев эмгегинде белгилеген. [1,32] Географиялык терминдердин бири тоо (даг) түрк тилдүү элдерде *тау, даг, так* түрүндө айтылат. Таласта Күмүш-Так, Ысык-Көл өрөөнүндө Муздак деген аталыштар кезигет. Булардын экинчи компоненти тоо дегенди билдирип, ал эми биринчи компоненти анын кандай тоо экендигин көрсөтүп турат. Тактап айтканда, муз тоо, муздуу тоо же муз баскан тоо дегенди да түшүндүрөт. Ошондой эле *Сөөк* топониминин мааниси бурмаланып жутчулук учурда адамдар, малдар кырылып, сөөктөрү ошол жерде калгандыктан, ушундай аталышка ээ болгону айтылат. Бирок бул сай деген маанини берери топонимистер тарабынан белгиленген. Ошол эле *Нарын* аталышы да жүрүшүнө жараша өзгөрүп отурган. Сыр Дарыянын башталышы Нарын, ал эми Көкө Мерен, Толук Көбүк суулары кошулган жер *Дайра*, Кара Дарыя кошулган жерден баштап *Сыр Дарыя* деген атка ээ болот. Бир объектинин жергиликтүү эл тарабынан эки жолу аталганын көрүп жүрөбүз. Каракол – Прежевальск, Балыкчы–Рыбачье, Ак Суу – Беловодск ж.б.

Топонимдерди лексика-семантикалык түргө бөлүүдө тарыхый, географиялык, лингвистикалык аспектиде кароого туура келет. Бул илимдер бири-бирине тыгыз байланышкан. Дегенибиз географиялык, ботаникалык, зоологиялык багытта карай турган болсок *саз, тоо, көл, жайык, тал, карагай, терек, аюу, каман* ж.б.у.с. сөздөрдүн ошол аймактагы энчилүү аттарда кандай мааниде колдонулары эске алынат. Ошондой эле топонимдердин

басымдуу көпчүлүгүнүн жаралышына саясий-экономикалык мамилелер да таасир эткен. Мындай учурда аны тарыхый аспектиде кароого туура келет. Калмак Ашуу, Маман, Нойгут, Дөрбөлжүн Коргон, Чалдыбар деген аталыштар бар. Булардын түпкү маңызы тарых менен байланыштуу. Жер-суу аттары кылымдардан бери келе жаткандыктан, кандай тилдик каражаттардын негизинде пайда болгондугу изилдөөгө алынат. Бул аспектиде фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган топонимдер жана бир канча компоненттерден түзүлгөн аталыштардын кайсынысы аныкталгыч, кайсынысы аныктоочтук милдетти аткалары каралат. Жалпылап айтканда жер-суу аттарын тереңдеп ачып, кең мааниде колдонулушун изилдеп кароо семантикалык талдоого жатат.

Топонимдерди семантикалык жактан талдоо совет мезгилинен баштап жүргүзүлө баштаган. В. Н. Топоров жана О. Н. Трубаев гидронимдерди этимологиялык жактан талдаган эмгектеринде аларды бир нече топко бөлүп караган.

Окумуштуу гидронимдерди төмөнкүдөй топторго бөлүп көрсөткөн:

1. Жалбырак, камыш, кыркмурун атоолорунан коюлган гидронимдер, 2. Жыгачтын бардык түрлөрүнөн коюлган гидронимдер, 3. Жер кыртышы, топурактын өзгөчөлүктөрүнө жараша коюлган гидронимдер, 4. Суунун түсү менен байланышкан гидронимдер, 5. Өзөн агымы менен суунун өзгөчөлүктөрүнө жараша коюлган гидронимдер, 6. Курчаган ландшафтарга байланышкан гидронимдер, 7. Суу сактагыч, ГЭСтердин аты менен байланышкан гидронимдер, 8. Эки облус, аймак ортосундагы гидронимдер ж.б.

Ал эми белгилүү окумуштуу В. А. Никонов топонимдерди үч түрлүү типке ажыраткан:

1. Географиялык объектилердин белгисине карата, 2. Объектинин жайгашкан ордуна карата, 3. Атайын коюлган топонимдер деп ажыраткан. [10, 37]

Көрүнүктүү топонимист А. В. Суперенскаянын пикири боюнча топонимдерди классификациялоо ошол аталыштардын лингвистикалык, экстралингвистикалык сыпатына карай жүргүзүү керек экендигин айтат. [12, 159] Славян топонимистери А. И. Рудных, Э. Г. Беккер, А.И. Яшенко өздөрүнүн эмгектерин классификациялоодо В. В. Топоров менен О. Н. Трубаевдин классификациясына таянган. А. И. Рудных «Гидронимикадагы семантикалык моделдер» аттуу макаласын-

да В. А. Никоновдун семантикалык классификациясына сын көз менен карап, кемчиликтерин ачык белгилеген. «Топонимдерди семантикалык белгилерине карата топтоо – кандайдыр бир атоонун качан пайда болгонун, белгилүү бир тарыхый мезгилин аныктоого жардам берет», – деп белгилеген. [11, 41] Белгилүү топонимистер А. Абдрахманов, С. Атаниязов, О. Т. Молчанова, А. А. Камалов, К. Конкобаев, Д. Исаев ж.б. окумуштуулар топонимдердин лексика-семантикалык маанисин ачып, кеңири талдашкан. О. Т. Молчанова О. А. Султаньяев, К. Конкобаевге окшогон окумуштуулардын эмгектери окшош, классификациясынын негизи бир, мазмундаш десек болот.

Аталган окумуштуулардын айтымында кыргыз, казак, алтай тилдериндеги географиялык аталыштар лексикалык-семантикалык жактан алып караганда экиге бөлүнөрүн көрсөтүшкөн: 1) объектинин физика-географиялык атын көрсөткөн аталыштар, 2) адамдын турмуштук, коомдук иш аракеттерин көрсөткөн аталыштар.

Жалпы тил илиминде топонимдерди классификациялоо тарыхын карасак, семантикалык топторго ажыратуу болгон эмес, Тактап айтканда изилдөө иштери үстүртөн гана жүргүзүлгөн. Ошол эле Ф. Миклошич, П. Ваша, В. Тащицкий, С. Роспонд өндүү окумуштуулардын эмгектери топонимдерди классификациялоого арналган.

Жогорудагы фактыларга таянуу менен топонимдерди лексика-семантикалык маанисине карата төмөнкүдөй топторго ажыратууга болот:

1. Жердин физика-географиялык абалын көрсөтүүчү топонимдер:

Жайык, Кең Жылга Чатыр-Көл, Кара-Үңкүр, Көл-Төр, Ак-Кыя, Бел, Таш-Дөбө, Аскалуу, Үч-Чат, Чоң Чоку, Ак-Талаа, ж.б.

Көл-Төр (*тоо башындагы көл*) – Адатта төр сөзү жогорку, сыйлуу орунду түшүндүрөт. Кыргызстанда төр компоненти катышкан бир канча топонимдер кездешет. М: Салкын-Төр, Бугулуу Төр, Көл-Төр, Шаба Төр, Кара-Булак-Төр ж.б. Булар грамматикалык жактан орун алмашып айтылып калган. Төр – верхняя часть горной долины [6, 174].

Чындыгында көрсөтүлгөн жерлер тоонун жогорку тарабында жайгашкан. Көл-Төр – төрдөгү көл, Салкын-Төр – капчыгайдын жогорку тарабынан орун алган салкын жер, Бугулуу Төр – бугулар жердегени үчүн аталган, ал эми Сөөк Төр – Төрдөгү сай деген мааниси берет.

2. Жер кыртышы, топурагы, тоо теги-нин өзгөчөлүгүн көрсөткөн топонимдер:

Ак-Талаа, Кара-Кужур, Кара-Турпак, Кызыл-Бел, Корумду, Кызыл-Эшме, Жошолу, Кум-Бел, Ак-Шор, Кара-Баткак, Көк-Таш, Ак-Турпак, Оттук-Таш ж.б.

Каракужур (*кужур* – кургак, шор жер) – Кочкор районундагы суу, Жоонарыктын (Чүйдүн алабы) оң куймасы. *Кара* сөзүнүн маанисин жогоруда белгилеп кеткендей түскө карата эмес, анын көлөмүнө жараша айтылышы. Кара сөзүнө байланышкан топонимдер түрк тилдеринде көп жолугат. Ал эми кужур (шор топурак) сөзү монгол тилине тиешелүү. Бул аймак туздуу, шор топурактуу ошол эле учурда чоң-чоң гранит аска таштар көп экендиги белгилүү. Иран тилиндеги «хеджар» аска таш деген мааниси туюнткан сөздөн келип чыккан деген да божомол бар. О. Молчанованын пикиринде Кујур — кургак, күнөздүү, катуу кыртыштуу жер экендигин көрсөтөт. [6, 209]

3. Өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланышкан топонимдер:

Ак-Терек, Алмалуу, Арчалуу-Төр, Жийде-Бак, Карагайлуу-Булак, Он Арча, Терек-Суу, Кара-Чий, Орто-Токой, Өрүктү, Чычырканактуу, Шилби-Кайың, Сары-Сөгөт, Талды, Кырчынды, Көк-Терек, Терек, Камыштуу, Ак-Чий, Көбүргөн-Төр, Шыбакты ж.б.

Терек-Суу – (терек+суу – карагайларды аралап өткөн суу). Нарын районунун Жан-Булак айылында жайгашкан. Терек, карагайларды аралап аккан суу. Жергиликтүү эл ал жерди ошого байланыштуу аташкан.

4. Түскө байланышкан топонимдер:

Ак-Суу, Сары-Булуң, **Кара-Суу**, Кара-Дарыя, Кызыл-Суу, Көк-Ирим, Көк-Мойнок, Ак-Кудук, Кара-Булак, Көк-Суу, Ак-Башат ж.б.

Сары-Булуң (*Сары+булуң – кенен, чоң булуң*). Карасуу (*Кара+суу – чоң суу*) Нарындын сол куймасы. Фергана тоо тизмегинин түндүк капталындагы Капкадаш жана Карасуу көлдөрүнөн башталат. Кара менен байланышкан топонимдер түрк тилинде арбын учурайт. Бирок *кара* сөзү өңдү билдиргени менен суунун өңүнө тиешеси жок. *Су/суз/сув* топотерминдери кеңири колдонулуучу түрк тилдүү гидронимдерге кирет.

М. Кашгарийдин белгилөөсүндө анча чоң эмес дарыяларды байыркы түрктөр сув (su) – «суу», «дарыя» деп колдонушканын ырастайт. [3, 142]. Мындан сырткары белгилүү окумуштуу Э. М. Мурзаев Кара Суу деген сөздүн маанисине кайрылып, бул суулар жер алдынан толукталып турарын белгиле-

се, А. Н. Кононов Карасуу булак суусу экенин тактап айтканда дайыма тунук, таза болуп турарын ошондой эле кара деген өңгө байланышы жок экенин көрсөтүп, Карасуу аталышын «жер суусу», «жерден чыккан суу» деп атаган. [4, 84-85]

5. Гидрографиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша коюлган аталыштар:

Талды-Суу, Көк-Ирим, Узун-Булак, Тогуз-Булак. Үч-Кайнар, Кашкасуу, Кара-Булак, Жылуу-Булак, Жылуу-Суу, Ак-Башат, Ак-Кудук, Ара-Көл, Туура-Суу, Ичке-Суу, Жан-Булак, Аксай, Кең-Сай, Кичи Булак, Сасык-Булак ж.б. Көк-Ирим – *(дарыянын бир бөлүгү, кичинекей дарыя)* Тогузторо өрөөнү менен аккан суу, Нарындын сол куймасы. Фергана тоо тизмегинин түндүк-чыгыш капталынан башталат. Бул гидронимдин экинчи компоненти болгон *ирим* сөзүнүн мааниси Кыргызча-орусча сөздүктө мындай берилген: Ирим биринчи мааниси ирүү, айланпа, 2- мааниси ириң, 3- мааниси ийрим. [5, 303]

6. Айбанаттар дүйнөсүнө байланышкан топонимдер:

Ат-Кулак, Кекилик, Тулпар-Булак, Бугулуу-Төр, Балык-Суу, Каманды, Текелик, Ала-Мышык, Жаман-Эчки, Балыкты, Текелүү-Төр, Коёнду-Төр, Жагалмай, Жыландуу-Кокту, Теке-Секирик, Ак-Тайлак мазары, Чымынды, Турналуу-Көл, Улар-Ашуу ж.б. Каманды-Суу-Нарын районундагы тоодогу суунун аталышы. Мурунку убакта бул жерлерде камандар көп болгондугу айтылат.

7. Объектинин өзгөчөлүктөрүнө жараша кандайдыр бир нерсеге салыштыруу же окшоштуруу, иретинде коюлган топонимдер:

Бөйрөк-Булак, Босого, Кашка-Суу, Сүттүү-Булак, Баш-Кайыңды, Жерге-Тал, Жаны-Булак, Ийри-Суу, Сариймек, Ак-Муз, Кичи-Киндик, Чоң-Киндик, Төш-Булак, Түз-Бел, Жаңы-Жер, Жалгыз-Карагай, Капка-Таш, Кайнар-Суу, Ийри-Жер, Үч-Дөбө ж.б.

Кайнар-Суу (*булак*) Кашкасуу (*таза*) – Акталаа районунун аймагы аркылуу аккан, Арпанын оң куймасы болгон Арпанын Алатоосунун түндүк-батыш капталынан башталган суу.

«Кашка» сөзү келип чыгышы түрк тили менен байланышта каралат. «бийик», «тоо», «тоолуу» деген маанини билдирет. Кашка этнониминин дагы бир мааниси «уруу башкаруучу» дегенди түшүндүрөт. Бул жөнүндө О. Каратаев: Энесайдын уруулук курамында «кашка» (хаска) деген уруу болгонун тактап айтканда жол башчы, уруу башчысы де-

ген маанини берерин айткан. [2, 102-103]. М: аттын кашкасындай таанымал. Ошондой эле кашка сөзүнүн келип чыгышы иран тилинин географиялык термини болгон каш/куш сөздөрүнө барып такалат. «Возвышенность, в которую река упирается и, огибая ее, делится на два русла» [9, 96]. Биздин пикирибизде кашка сөзү таза, тунук, нак деген мааниде колдонулган.

8. Саясий-экономикалык абалга байланышкан топонимдер:

Казан-Куйган, Шайтан-Көпүрө, Тал-Мазар, Мазар-Көл, Таш-Сарай, Конуш, Тоо-Мазар, Дары-Суу, (касиеттүү суу), Чийим-Таш ж.б. Мазар Көл (ыйык жер), Кошой-Коргон (чеп), Шайтан-Көпүрө, (чайпалып, термелип турганы үчүн коюлган)

9. Адам аттарына байланышкан топонимдер:

Козуке, Сейитбек-Кайкы, Ажыбек, Алманбет-Булак, Кожомкул, Тыныке-Булак, Ыманбек молдонун мазары, Каныкейдин көз жашы, Курман-Жайлоо, Кубат-Жайлоо, Эр Табылдынын булагы, Калыбек-Ата, Атабай-Зоо, Куйручук-Булак, Көчөк-Кыштоо ж.б.

10. Этнонимдик топонимдер:

Калмак-Ашуу, Жедигер, байыш, Асан-Тукму, Бай-калмак, Коңурат, Кутчу, Кыпчак, Могол, Моңолдор, Солто ж.б.

11. Калктуу конуштарга тиешелүү топонимдер: Оттук, Он арча, Эки Нарын, Ак кудук, (жерден чыккан суу) Баатов, Жаңы-Жол, Калинин, Өзгөрүш, Алга, Биринчи-Май, Теңдик, Куланак, Учкун, Кеңеш, Эмгекчил, Өрнөк, 8-март, Жаңы-Талап ж.б. Оттук (чөптүү жер). Чыгыш Сибир аймагында, Буряттарда «утег» тосулган жантайыңкы короо дегенди билдирет. Якуттарда оттук чөпкө бай жерди түшүндүрөт; Түрк тилдеринде от чөп маанисинде айтылат. [8, 425]

12. Сан компонентине байланышкан топонимдер: Тогуз-Булак, Үчкөл, Беш-Терек, Эки-Бала мазары, Эки-Булак ж.б.

Изилдөөдө Кыргызстандын аймагындагы анын ичинде Нарын жергесиндеги топонимдер каралып, семантикалык топторго, классификацияларга ажыратылды жана колдонулуш чөйрөсү каралды. Ошондой эле окумуштуулардын семантикалык багытта изилденген эмгектери каралып, анализ жасалды.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй өлкөбүздө айрым түпкү маңызы түшүнүксүз жер-суу аттары кездешет. Ушул сыяктуу маселелер дагы да тереңден изилденүүгө тийиш.

Адабияттар:

1. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. –Ф., 1978
2. Каратаев О. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. –Б.: Бийиктик, 2005
3. Кашгарий М. III: Диван лугат ат-Түрк. –Алматы, 2005
4. Кононов Н.А. О семантике слова кара и ак в тюркской географической терминологии. Изв. отд. обществ. наук АН Таджик. ССР вып. 5 –1954
5. Кыргызча-орусча сөздүк, –М., 1965
6. Молчанова О. Топонимический словарь Горного Алтая. –1979
7. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. –М., 1974
8. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. – М. 1984
9. Нафасов Т. Өзбекстан топонимдеринин сөздүгү. –Ташкент, 1988
10. Никонов В. А. Славянский топонимический тип // Вопросы географии, №58, –М., 1962
11. Рудных А.И. Семантические модели в гидронимике. 1972
12. Суперенская А. В. Общая теория имени собственного. –М.,1973

УДК: 81/80

Рыспакова Мээрим,

аспирант

*Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети***Уйсал Сечкин**

PhD доктор

*Кыргыз-Түрк Манас университети***ЧАГАТАЙ ТИЛИНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ӨТКӨН СӨЗДӨР
ЖАНА АНЫН ЛЕКСИКАЛЫК МААНИСИ****Рыспакова Мээрим**

Аспирантка

*Международный университет Кыргызской Республики***Уйсал Сечкин**

PhD доктор

*Кыргызско-Турецкий университет «Манас»***СЛОВА, ПЕРЕШЕДШИЕ ИЗ ЧАГАТАЙСКОГО ЯЗЫКА НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК
И ЕГО ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ****Ryspakova Meerim**

graduate student

*International University Kyrgyz Republic***Uysal Seckin**

PhD doctor

*Kyrgyz-Turkish Manas University***WORDS PASSED FROM THE CHAGATAY LANGUAGE INTO THE KYRGYZ LANGUAGE
AND ITS LEXICAL MEANING**

Аннотация. Макалада XV-XX кылымдар аралыгында Борбордук Азияда кеңири колдонулган чагатай тилинен кыргыз тилине өткөн сөздөр жана алардын лексикалык маанилери изилденет. Чагатай тилинен кирген сөздөрдүн семантикалык өзгөрүүлөрү, колдонуу өзгөчөлүктөрү, кыргыз тилинин сөздүк корундагы чагатаизмдердин мааниси жана алардын азыркы абалы каралат. Изилдөөдө тарыхый-салыштырма, сыпаттама жана этимологиялык анализ методдору колдонулуп, чагатай тилинен кирген сөздөрдүн кыргыз тилиндеги эволюциясы комплекстүү каралган.

Негизги сөздөр: чагатай тили, кыргыз тили, лексика, семантика, чагатаизмдер, алынган сөздөр, сөз кору, этимология, диахрония, тилдик эволюция.

Аннотация. В статье исследуются слова, широко распространенные в Центральной Азии в XV-XX веках, и их лексические значения. Рассматриваются семантические изменения, особенности употребления чагатайских слов, значение чагатаизмов в кыргызском словаре и их современное состояние. В исследовании использованы историко-сравнительный, описательный и этимологический методы анализа, всесторонне рассмотрена эволюция слов из чагатайского языка в кыргызский язык.

Ключевые слова: чагатайский язык, кыргызский язык, лексика, семантика, чагатаизмы, заимствованные слова, лексика, этимология, диахрония, эволюция языка.

Abstracts. The article studies the words widely used in Central Asia in the XV-XX centuries and their lexical meanings. Semantic changes, peculiarities of the use of Chagatai words, the meaning of Chagataisms in the Kyrgyz dictionary and their current state are considered. The study uses historical-comparative, descriptive and etymological methods of analysis, the evolution of words from Chagatai language in Kyrgyz language is comprehensively considered.

Keywords: chagatai language, Kyrgyz language, lexicon, semantics, Chagataisms, borrowed words, lexicon, etymology, diachrony, language evolution.

XV–XX кылымдар аралыгында түрк тилдеринин тарыхында бай адабий мурасты калтырып, өзгөчө орунду ээлеген чагатай тили орток адабий тили катары кызмат кылып, азыркы түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз тилинин калыптанышына олуттуу таасирин тийгизген. Чагатай тили өзүнүн атын Чыңгыз хандын экинчи уулу Чагатайдан алып, анын башкаруусундагы аймакта кеңири жайылган. Чагатай тилинин өнүгүү жолу үч негизги мезгилди басып өтүп, эрте чагатай доору (XIV–XV кк.) тилдин калыптаныуу мезгили болсо, классикалык доор (XV–XVI кк.) анын гүлдөп-өнүгүү мезгили болгон. Бул мезгилде улуу акын Алишер Навои сыяктуу инсандардын чыгармачылыгы аркылуу тил өзүнүн чокусуна жетсе, кеч чагатай доору (XVII–XX кк. башы) болсо тилдин акырындык менен жергиликтүү тилдерге сиңип кетүү мезгили болгон. Чагатай тилинде жазылган адабияттын мааниси өтө чоң болуп, бул тилде тарыхый хроникалар, диний трактаттар, поэзия жана проза чыгармалары жаралган. Тилдин негизги өзгөчөлүктөрүнө араб жана фарси тилдеринен көп сөздөрдү кабыл алуу, татаал грамматикалык түзүлүш жана өзгөчө фонетикалык система кирет. Чагатай тили азыркы түрк тилдеринин калыптанышына чоң таасир этип, көптөгөн сөздөр жана грамматикалык формалар ушул тилдерге өткөн. Бүгүнкү күндө да бул тилди изилдөө маанилүү болуп саналат, анткени ал аркылуу биз түрк элдеринин анын ичинде кыргыз тилинин тарыхын, маданиятын жана тил өнүгүүсүн терең түшүнө алабыз.

Кыргыз тили менен чагатай тилинин байланышы тарыхый, лингвистикалык жана маданий аспектилерди камтыган татаал маселе болуп саналат. Чагатай тили XV–XX кылымдар аралыгында Борбордук Азияда кеңири колдонулган адабий тил катары, кыргыз тилинин өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизген. Эки тил тең түрк тилдер тобуна кирет жана көптөгөн орток лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ. Чагатай тили өзүнүн гүлдөп-өнүгүү мезгилинде кыргыз акындары жана жазуучулары тарабынан да колдонулган, бул болсо кыргыз адабий тилинин калыптанышына таасирин тийгизген. Кыргыз тилиндеги көптөгөн араб жана фарси тилдеринен кирген сөздөр чагатай тили аркылуу өткөн десек жаңылышпайбыз. Грамматикалык жактан да окшоштуктар бар, мисалы, сөз жасоо жана сөз өзгөртүү системасында. Бирок, кыргыз тили өзүнүн уникалдуу өнүгүү жолун жүрүп, көптөгөн

өзгөчөлүктөрүн сактап калган. Чагатай тилинин таасири көбүнчө жазма адабиятта байкалса, оозеки кыргыз тили салттуу формасын көбүрөөк сактап калган. XX кылымдын башында кыргыз жазма адабияты өнүгө баштаганда, чагатай тилинин таасири дагы деле сезилген, бирок кийинчерээк кыргыз тили өз алдынча өнүгүү жолуна түшкөн. Азыркы учурда кыргыз тили менен чагатай тилинин байланышын изилдөө түркология илиминде маанилүү орунду ээлейт, анткени бул изилдөөлөр аркылуу түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсүн, алардын өз ара таасирин жана Борбордук Азиядагы тил процесстерин терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Албетте, кыргыз тили менен чагатай тилинин байланышы тарыхый жана маданий контекстте каралып, эки тилдин ортосундагы өз ара таасирди, окшоштуктарды жана айырмачылыктарды изилдөө аркылуу Борбордук Азия региондук лингвистикасынын өнүгүүсүнө олуттуу салым кошот.

Чагатай тилинин кыргыз тили менен болгон байланышын талдоо үчүн Байыркы Енисей кыргыздарынын тилинен азыркы кыргыз тилине өтүүнүн негизги өзгөчөлүктөрүн билүү керек. Бул багытта эң маанилүү булактардын бири болуп Тенишевдин «Байыркы кыргыз тили» (2014) деген эмгеги эсептелет. Байыркы кыргыз тилин изоляцияланган фую кыргыздары жана кыргыздардын байыркы уруу коңшуларынын тилдери (хакас, алтай, шор, тува) менен салыштырган Тенишев [2014, 52–72–б.] орто кыргыз тилин да, Кытайдагы лобнор тили менен салыштырган. Эгерде азыркы кыргыз тилин чагатай тили менен болгон байланышы жагынан баалай турган болсок, азыркы кыргыз тили үчүн негизги айырмалоочу өзгөчөлүктөр төмөнкүлөр: адат өткөн чак /-чу/ (<*чүх), сөз башындагы сакталган /ж-/ үнсүзү, бүгүнкү күндө жер аттарында гана кездешкен /-д- (-ḏ)-/дан өнүккөн /-з- (-z)-/: Ысык-Көл (<Ызык Көл) “Ыйык Көл”, Ысык-Ата (<Ызык Ата) “Ыйык Ата”, Жазык-Бел “Кенен Ашуу” ж.б. Мына бул өзгөчөлүктөр чагатай тилинде кездешсе, буларды субстратум деп айта алабыз. Сөз корунда болсо чагатай-кыргыз байланыштарынын деңгээлин кабыл алынган сөздөр менен аныктай алабыз. Эгерде кыргыз тилиндеги араб жана фарсы тилдеринен кирген сөздөр хакас, алтай, шор, чулым тилдеринде активдүү колдонулса, же андан да маанилүүсү, бул сөздөрдүн арабча, фарсча жана кыргызча варианттары синонимдерди түзсө, бул кырдаал кыргыз

тили үчүн дагы бир субстрат (төмөнкү катмар) болуп эсептелет.

“Чагатай тили” аттуу эмгегинде (Аргуншах, 2023) жана “Чагатай тилинин сөздүгүндө” (Үнлү 2013)¹ кыргыз тили үчүн мүнөздүү болгон адат өткөн чак /-чу/ (< *чүх), сөз башындагы сакталган /ж-/ үнсүзү бар түзүлүш табылган эмес. Ысык-Көл энчилүү аты бул жерде “өзгөчө бир учур” болуп саналат. Сөз ичиндеги /-ğ-/ жана /-g-/ тыбыштарынын сакталышы кыргыз тилиндеги чагатай (же тарыхый түрк тилдерине таандык) катмарлар жөнүндө маалымат бере алат: жыгач, бугу, согун, түгүл, өгөй, үгүт, тегирмен, бөгө-, бөгөт [Уйсал 2021, 330-б.]. Бул сөздөрдөн: бугу, түгүл, өгөй (чагатайча өгей формасында), үгүт (чагатайча өгүт формасында), тегирмен, бөгө-, бөгөт (чагатайча бөгүр формасында) табылган. Бул сөздөрдү архаизм, кыпчак катмары деп айтса болот, ошондой эле чагатаизм деп да аталышы мүмкүн.

Сөз кору жагынан: баа (< фар. баха), махабат (< ар. махаббат), аманат (< ар. эманет), дарман (< фар. дерман), дүкөн (< ар. дүккан), саламат (ар. селамет), акыйкат (ар. хакикат), каарман (< фар. кахраман), кымбат (< ар. кыймет), ыктыяр (< ар. ихтияр), мекен (< ар. мекан), кербен (< фар. карван), окуя (< ар. вак’а), сүрөт (< ар. сурет), убакыт (< ар. вакт) сөздөрүн эске ала турган болсок, сөз корундагы чагатаизмдер табылган болот. Каарман “баатыр, эр жүрөк” деген сөз баатыр сөзү менен берилет: Советтер Союзунун баатыры, мекен “мекен, жер” деген сөз жер сөзү менен берилет: Кыргыз жери “Кыргыз өлкөсү, жери”². Жогоруда белгиленгендей, бул мисалдар кыргыз тилинин сөз корундагы чагатаизмдер болуп саналат.

Арийне, чагатай тилинен өткөн сөздөрдүн семантикалык өзгөрүүлөрү - бул узак мезгилге созулган, көп кырдуу процесс. Бул процесс тилдердин өз ара таасирин, маданияттардын алмашуусун жана тилдин ички өнүгүү динамикасын чагылдырат. Ошондуктан, бул маселени изилдөө кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн, анын байлыгын жана ийкемдүүлүгүн терең түшүнүүгө жардам берет.

Азыркы кыргыз тилинде чагатай тилинен өткөн сөздөр кеңири колдонулат

жана тилдин ажырагыс бөлүгүнө айланган. Бул сөздөр күнүмдүк турмуштан тартып, адабият, илим жана искусство чөйрөлөрүнө чейин ар кандай контекстте кездешет. Алардын көпчүлүгү кыргыз тилине ушунчалык сиңип кеткендиктен, алардын чагатай тилинен келгендигин көпчүлүк учурда байкоо кыйын. Мисалы, “дил” (жүрөк, көңүл) сөзү күнүмдүк сүйлөөдө да, адабий чыгармаларда да кеңири колдонулат. “Дилим сыздады” же “дилинде сакта” деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары кыргыз тилинде кеңири таралган. “Китеп” сөзү азыркы кыргыз тилинде эң көп колдонулган сөздөрдүн бири болуп саналат. Ал “окуу китеби”, “көркөм китеп”, “электрондук китеп” сыяктуу сөз айкаштарында кездешет. “Дастан” термини адабият таануу илиминде да, күнүмдүк турмушта да кеңири колдонулат. Мисалы, “Манас” дастаны” же “махабат дастаны” деген сыяктуу колдонуулар кездешет. “Ашык” (сүйүү) сөзү поэзияда да, күнүмдүк сүйлөөдө да кеңири колдонулат. “Ашык болуу” же “ашыктык сезим” деген сыяктуу айкаштар кыргыз тилинде табигый угулат. Мисалы, “шайыр” сөзү чагатай тилинде “акылдуу”, “билимдүү” дегенди түшүндүргөн, ал эми кыргыз тилинде бул сөз “көңүлдүү”, “жайдары” деген маанини алган. “Дүйнө” сөзү “дүйнө жүзү”, “ички дүйнө”, “сырткы дүйнө” сыяктуу көптөгөн контексттерде колдонулат. Ошондой эле, айрым сөздөр өзүнүн баштапкы маанисин толугу менен жоготуп, жаңы мааниге ээ болгон учурлар да кездешет. Бул семантикалык өзгөрүүлөр кыргыз элинин жашоо образынын, дүйнө таанымынын жана маданиятынын өзгөрүшү менен тыгыз байланышкан. Ошондой эле, бул процесске кыргыз тилинин ички өнүгүү мыйзамченемдүүлүктөрү да таасирин тийгизген. Кээ бир учурларда чагатай тилинен өткөн сөздөр кыргыз тилиндеги синонимдери менен катар колдонулуп, тилдин стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейткен. Мисалы, “сулуу” жана “көркөм” сөздөрү бирдей мааниде колдонулат, бирок ар биринин өзүнчө стилистикалык боёгу бар.

Илимий жана коомдук-саясий лексикада да чагатай тилинен өткөн көптөгөн сөздөр кездешет. Мисалы, “илим”, “маданият”, “адабият”, “саясат” сыяктуу сөздөр. Булардын

¹Эки эмгек тең классикага чейинки жана классикалык мезгилдин тил өзгөчөлүктөрүнө жараша даярдалган.

²Кыргызча сөздөр Кыргызча-түркчө сөздүк I, II КТМУ басмасы колдонулуп такталган.

баары чагатай тили аркылуу кыргыз тилине кирген. Ошондой эле, “мамлекет”, “өкмөт”, “эл” сыяктуу мамлекеттик башкарууга байланыштуу терминдер да чагатай тилинен келген. Кесиптик лексикада да чагатай тилинен өткөн сөздөр кеңири колдонулат. Мисалы, “устат” (мугалим, насаатчы), “шакирт” (окуучу, үйрөнчүк) сөздөрү азыркы күндө да актуалдуу. Диний лексикада “ыйман”, “ажы”, “намаз” сыяктуу сөздөр чагатай тили аркылуу кирген. Бул сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде туруктуу сөз айкаштарынын жана макал-лакаптардын курамында да кездешет. Мисалы, “китеп - билим булагы”, “ашыктын тили - саңыроо” сыяктуу макалдар. Ошентип, чагатай тилинен өткөн сөздөр азыркы кыргыз тилинин лексикалык корунун маанилүү бөлүгүн түзөт. Алар тилдин ар кайсы катмарларында жана ар кандай функционалдык стилдерде кеңири колдонулат, бул болсо кыргыз тилинин тарыхый тамырларын жана анын өнүгүү жолун чагылдырат.

Бул маселени изилдөөдө К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгү” (1965), Б.М. Юнусалиевдин “Кыргыз лексикологиясы” (1959), К. Карасаевдин “Камус наама” (1996) сыяктуу фундаменталдык эмгектер маанилүү ролду ойнойт. Ошондой эле, Э. Тенишевдин “Древнекыргызский язык” (1997) жана Т. К. Ахматовдун “Кыргыз тилинин тарыхы” (2015) аттуу эмгектери да бул

темага олуттуу салым кошкон. Бул изилдөөлөр кыргыз тилинин лексикалык корунун калыптанышында чагатай тилинин ролун ачып көрсөтүп, эки тилдин ортосундагы тарыхый байланыштарды тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Чагатай тилинен кирген сөздөрдү изилдөө аркылуу кыргыз тилинин диахрондук өнүгүүсүн, анын лексикалык казынасын жана лингвистикалык ийкемдүүлүгүн тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мындай изилдөөлөр кыргыз тилинин сөздүк корунун калыптанышындагы чагатай тилинин таасирин ачыкка чыгарып, эки тилдин ортосундагы тарыхый-лингвистикалык байланыштарды кеңири талдоого жол ачат. Бул илимий иликтөөлөр түркология илиминин өнүгүшүнө жана жалпы эле Борбордук Азиядагы тилдик процесстерди терең түшүнүүгө олуттуу салым кошот. Бирок бул түзүлүштөрдү талдоо өтө кылдат изилдөөнү талап кылаарын жана бул эмгек аталган катмарларды толугу менен камтый албастыгын белгилей кетүү зарыл. Ошондуктан, кыргыз элинин этногенезин так түшүндүрүү максатында изоглосстордун аныкталышы, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө дал келбеген түзүлүштөрдү табуу, ошондой эле кабыл алынган сөздөрдүн (өзгөчө араб жана фарсы тилдеринен) кайсы диалект аркылуу жазма тилге киргендигин аныктоо боюнча монографияларды даярдоону сунуштайбыз.

Адабияттар:

1. Аргуншах, Мустафа (2023). Чагатай түркчөсү. Стамбул: Кесит басмасы.
2. Ахматов Т.К. “Кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясы” (2015)
3. Бодроглигети, Андрас Ж.Е. “Чагатай адабиятынын грамматикасы” (A Grammar of Chagatay Literature). Mouton, 2001.
4. Карасаев К. “Камус наама” (1996)
5. Дыйканов К.Д. “Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн”. – Ф.: Мектеп, 1980. – 156 б.
6. Кыргызча-түркчө сөздүк I, II. Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин басмасы, 2005.
7. Мукамбаев Ж. “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (2009)
8. Рыспакова Мээрим, “Чагатай тили жана анын кыргыз тилине катышы (XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы жергиликтүү булактардын негизинде)”. БМУ жарчысы Вестник БГУ, №2 (64). Бишкек, 2023. – 573 б.
9. Рыспакова Мээрим, “Чагатай тилинин кыргыз тарыхындагы мааниси”. Известия Вузов Кыргызстана, №5, 2021, 270-274 б.
10. Сыдыков С. “Кыргыз тилинин тарыхы” (2013)
11. Тенишев, Этхем (2014). Байыркы кыргыз тили (Котор. Нургүл Молдалиева жана Майрамбек Орозбаев), Түрк дүйнөсү тил жана адабият журналы, №37, 51-90-б.
12. Уйсал, Сечкин (2021). Байыркы жана орто түрк тилиндеги эки үндүү арасындагы -ğ- жана -g- тыбыштарынын азыркы кыргыз тилиндеги абалы, Коркут Ата түркология изилдөөлөр журналы, №5, 316-333-б.
13. Унлу, Суат (2013). Чагатай түркчөсүнүн сөздүгү, Конья: Эгитим басмасы.
14. Эккманн, Янош. “Чагатай тилинин колдонмосу” (Chagatay Manual). Indiana University Press, 1966.
15. Эрсой, Октай. “Чагатай тили” (Çağatay Türkçesi). Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
16. Юдахин К.К. “Кыргызча-орусча сөздүгү” (1965)

УДК: 81.36:881

Сагынбаева Б.филология илимдеринин доктору,
профессор*Кыргыз-Түрк “Манас” университети***Акматова Т. А.**

Ага окутуучу

*И. Арабаев атындагы КМУ***КЫРГЫЗ, ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНИН ЖӨНДӨМӨЛӨРҮНДӨГҮ
ФОНЕТИКАЛЫК ОМОНИМИЯ****Сагынбаева Б.**доктор филологических наук,
профессор*Кыргызско-Турецкий университет «Манас»***Акматова Т. А.**

Старший преподаватель

*КГУ им. И. Арабаева***ФОНЕТИЧЕСКАЯ ОМОНИМИЯ В ПАДЕЖАХ КЫРГЫЗСКОГО,
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ****Sagynbaeva B.***Doctor of Philology, Professor
Kyrgyz-Turk “Manas” universities***Akmatova T. A.**

Senior lecturer

*I. Arabaev KSU***PHONETIC HOMONYMY IN THE CASES OF THE KYRGYZ AND UZBEK LANGUAGES**

Аннотация. Макалада кыргыз, өзбек тилдериндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн түшүп колдонуусу, тагыраак айтканда фонетикалык омонимия эки тилдин диалектилеринде кандайча ишке ашары мисалдардын негизинде каралат. Айрыкча илик, табыш жөндөмөлөрүнүн мүчөсүнүн түшүп колдонулуусу окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн негизинде талданат.

Негизги сөздөр: кыргыз, өзбек, жөндөмө, келишик, илик жөндөмө, караткич келишиги, табыш жөндөмөсү, тушум келишиги, шева, диалект, говор, түштүк диалектиси ж.б.

Аннотация В статье рассматривается использование падежных членов в кыргызском и узбекском языках, а именно на примерах того, как фонетическая омонимия реализуется в диалектах обоих языков. В частности, на основе исследований ученых анализируется использование падающего члена в способностях к зарабатыванию.

Ключевые слова: кыргызский, узбекский, падеж, келишик, родительный падеж, караткич келишик, творительный падеж, тушум келишик, шева, диалект, говор, южный диалект и т. д.

Annotation. The article examines the use of case terms in the Kyrgyz and Uzbek languages, namely, using examples of how phonetic homonymy is implemented in the dialects of both languages. In particular, based on the research of scientists, the use of a falling penis in earning abilities is analyzed.

Keywords: Kyrgyz, Uzbek, case, kelishek, genitive case, karatkich kelishik, creative case, sheva, dialect, patois, southern dialect, etc.

Түрк тилдеринин жөндөмөлөр системасында, анын ичинде кыргыз жана өзбек тилдеринде жөндөмө мүчөлөрүнүн түшүп колдонулушу же бир жөндөмө мүчөсүнүн экинчи бир жөндөмөнүн милдетин атка-

рышы мыйзам ченемдүү эле көрүнүш. Муну илимде фонетикалык омонимия деп да аташат. Түрк тилдериндеги фонетикалык омонимия ошол тилдердеги тарыхый процесстин тил аркылуу чагылуусунун

көрсөткүчү болуп эсептелет. Макалада кыргыз жана өзбек тилдериндеги фонетикалык омонимия маселесин атооч, илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн мисалында кароону максат кылдык.

Кыргыз кыргыз тилиндеги илик жана атооч жөндөмөлөрүнүн фонетикалык жактан бири-бирине дал келүүсү кыргыз тилиндеги таандык байланышында турган сөз айкаштарында гана байкалса, өзбек тилиндеги атооч (бош), илик (караткич) жана табыш (тушум) жөндөмөлөрүнүн фонетикалык жактан дал келүүсү алардын контекстте колдонуусунда да айкын көрүнөт.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги атооч (бош) жана илик (караткич) жөндөмөлөрү грамматикалык маанилери боюнча анчалык айырмаланбайт. Төмөндө эки тилдеги жөндөмөлөрдүн кызматы, сүйлөм ичинде түшүп айтылышы тууралуу окумуштуулардын пикирлерине токтолобуз.

Кыргыз тилиндеги айрым жөндөмөлөр системасындагы дал келүүчүлүк жана тилди алып жүрүүчүлөрдүн кебиндеги синтаксистик конструкцияларды жасоо мезгилинде жөндөмөлөрдүн “орун бошотуусун”, б.а., атооч жөндөмөсү башка жөндөмөлөрдүн милдетин аткаруусун И.А.Батманов төмөнкүчө белгилеген: Употребление основного падежа в киргизском языке рассмотрим отдельно в следующих случаях: 1) в значении прямого падежа; 2) в значении косвенных падежей (пережитки случаев “расширения” значения основного падежа для обслуживания новых представлений, когда не сложилась еще специфическая для них форма. В современном употреблении этого падежа обнаруживается передача неопределенных (абстрактных) объектов; 3) в значении косвенных падежей, при опущении формальных элементов (здесь основной падеж выступает уже с заместительной функцией). [И.А.Батманов: 1938, 45] Окумуштуу бул жерде атооч жөндөмөсүнүн табыш жөндөмөсүнүн милдетин аткарган учуруна токтолгон. Бирок көбүнчө кыргыз тилинде, анын диалектилеринде изафеттик формадагы сөз айкаштарынын типтерин уюштурууда илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү талап кылынбайт. Кыргыз тилиндеги мындай грамматикалык өзгөчөлүк көбүн эсе топонимияда сакталган. Мисалы, Чүй талаасы, Ала-Арча коругу ж.б.

Бул жөндөмө мүчөсү кыргыз тилинде көпчүлүк учурда сакталып айтылганы менен айрым учурларда сакталбай эле колдонулат. Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү сакталып ай-

тылганда таандык кылуу маанилери ачык, даана көрүнүп турарын, ал эми сакталбай калган учурларда таандык маани так билинбей каларын окумуштуу И. Абдувалиев мындай белгилейт: Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылганда таандык кылуу маанилеринде аныктык белгилер туюндурулбай калат да, абстракттуулук маани пайда болот: *комуз күүсү, тоо жели, гезит кагазы*. Бул жөндөмө мүчөсүнүн түшүрүлүп айтылуусу көбүнчө ыр саптарында кездешет. Күн нуру бизге төгүлдү, Күмүшүм аччы көңүлдү [И. Абдувалиев, 2008:66]. Бул мисалда көрүнүп тургандай күн деген сөздө илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүп айтылгандыгына карабастан, таандык маани туюнтулуп турат.

Өзбек тилинде да илик жөндөмөсүнүн эки түрдүү болорун окумуштуулар белгилешкен: 1) белгилүү илик жөндөмөсү (белгили караткич келишиги), 2) белгисиз илик жөндөмөсү (белгисиз караткич келишиги). Эгерде –нын мүчөсү түшүп калбай, реалдуу таандыкты билдирсе белгилүү илик жөндөмөсү (караткич келишиги) деп аталат. Мисалы: кишлокнинг боги (кыштактын багы) мында кыштакка тиешелүү бак жөнүндө кеп болду. Ал эми илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылса белгисиз илик жөндөмөсү (караткич келишиги) деп аталат. Мисалы: кишлок боги [С. Усмонов, 1978:90]

Белгисиз илик жөндөмөсүндөгү (караткич келишиги) зат өзүнөн кийинки зат менен грамматикалык жана маанилик жагынан өтө тыгыз байланышта болот. Ошол себептүү илик жөндөмөсүнүн (караткич келишигинин) белгилүү же белгисиз болушу лексикалык гана маанисине байланыштуу болот да ал сөздөр белгилүү илик жөндөмөсүндө (караткич келишигинде) турушат: *Энчилүү заттар*: Туйгуннинг пальтоси; *Бүтүндүн бөлүгүн билдирген заттар*: уйнинг деразаси; Ээлик милдет аткарган зат менен генетикалык байланыштагы затты билдирүү үчүн: *тоганинг жияни*

Ал эми грамматикалык маанидеги сөздөр белгисиз илик жөндөмөсүндө (караткич келишигинде) болушат: *туш вақти*. [С. Усмонов, 1978:91]

Түркологдордун пикири боюнча тилдин тарыхындагы негизги өнүгүү этаптарын чагылдыруучу тилдин элементтери негизинен ар бил тилдин диалектилик формаларында сакталат. Мына ошондуктан кыргыз жана өзбек тилдериндеги илик жөндөмөсүнүн тарыхый жактан калыптануусундагы айрым

өзгөрүүлөрдү сактаган жана аталган тилдердин салыштыруу планында үлгү катарында каралган диалектилик фактыларга кайрылуубуз максатка ылайыктуу деп эсептейбиз. Анткени өзбек тилинин айрым диалектилериндеги жөндөмөлөр системасынын сандык көрсөткүчү бир кыйла өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Башкача айтканда, кыргыз тилине салыштырмалуу өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасындагы фонетикалык омонимия бир кыйла ачык жана формалдык жактан так манифестацияланат.

Өзбек тилинин *й* тыбышын сөз башында активдүү колдонушкан диалектилеринде илик (караткич), табыш (тушум) жана барыш (жуналиш) жөндөмөлөрүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрүнүн фонетикалык жактан толук бойдон дал келүүсү ал тилдеги гана эмес жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын категория катарында калыптануусундагы өзгөчө тарыхый этап

катарында мүнөздөлөт. Мындай көрүнүш кыргыз тилинде орун албагандыгын кыргыз тили орто кылымдардагы иран тилинин басымында болбогондугу жана түрк тилдерине тиешелүү болгон сингармонизм мыйзамын азыркы күнгө дейре сактап келгендиги менен да түшүндүрүлөт. Өзбек тилиндеги илик (караткич), табыш (тушум) жана барыш (жуналиш) жөндөмөлөрүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрүнүн фонетикалык омонимиясы кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмө категориясынын калыптануу процессинин татаалдыгы жана башка тилдик системалар менен болгон алакасынын чагылуусу катарында да мүнөздөлөт. Төмөндө өзбек тилинин *й*чыл диалектилериндеги илик (караткич), табыш (тушум) жана барыш (жуналиш) жөндөмөлөрүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрүнүн фонетикалык омонимиясын, *ж*чыл диалектилик аймактары менен салыштырабыз.

Өзбек тилинин сөз башында *й* тыбышын активдүү колдонгон диалектилеринде (*Й-ловчи шеваларда*) илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздин финалдык тыбышына карай өзгөрүүсү (*Ташкент говору боюнча*)

Жөндөмөлөр	Үндүү тыбыштан кийин	Үнсүз тыбыштан кийин
1.Атооч ж. (Б. к.)	Ø	Ø
2.Илик ж. (К. к.)	-нъ	нъ, в, й үнсүздөрүнөн сон -нъ, калган учурларда негиздин финалдык үнсүзүнө жараша -мъ, -лъ, -шъ, -зъ, -гъ формасында ылайыкташып келет.
3.Барыш ж. (Ж. к.)	-га, -гә	
4.Жатыш ж. (У.п.к.)	-гә	
5.Чыгыш ж. (Ч. к.)	-дан, -дән -нан, -нән	-га// -кә ~ -кә -дә// -тә -дән// -тән

[Ш.Шоабдурахмонов, 1962:151]

Таблицадагы жөндөмөлөр системасынын грамматикалык көрсөткүчтөрүнүн сандык жана сапаттык өзгөчөлүгүнөн иран тилинде сүйлөгөн элдер менен тыгыз тилдик алакада өнүккөн өзбек тилинин жөндөмөлөр системасынын калыптануусу бир канча маа-

нилүү тарыхый этаптарды башынан өткөргөндүгү көрүнүп турат. Ошондой эле өзбек тилиндеги жөндөмөлөрдүн сандык жактан кыскаруусу сапаттык жактан өзгөрүүгө алып келбеген учурда деле жөндөмө категориясынын мыйзам катарында тарыхый жактан калыптануусуна өз таасирин тийгизе алган.

Өзбек тилинин жөндөмө категориясындагы жогорудагыдай өзгөчөлүктө, тарыхый фактылардын сакталып калгандыгы айрыкча сөз башында ж үнсүзүн активдүү колдонгон аймактарда байкалат. Жөндөмөлөр сандык жана сапаттык жагынан бир канча өзгөчөлүктөргө ээ болсо да ар бир жөндөмөнүн бири-бирине салыштырмалуу өз алдынчалыгы сакталган. Мындай формалык жактан болгон кескин айрмачылыктар кыргыз тилинде байкалбагандыгы менен Фергана өрөөнүндөгү кыргыз говорлорунда кээде илик жөндөмөнүн ордуна табыш жөндөмөнүн мүчөсү колдонуларын окмуштуу Б. М. Юнусалиев баса көрсөтүү менен азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектинин говорлорунда үндүүлөр менен аяктаган негиздерге илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү уланган учурда *-нын* аффиксинин баштапкы уяң н үнсүзү жумшак д тыбышы менен алмашарын, мындай фонетикалык алмашуу жалпы жөндөмө категориясынын сандык жана сапаттык жактан болгон айырмачылыгына алып келбестигин белгилеген. [Б. Юнусалиев, 2013.]

Өзбек тилинин Икон, Карабулак говорлорунда илик (караткич) жөндөмөсү *-ынг*, *-инг* мүчөлөрүнүн жардамы менен да уюшулат. Мисалы, *атынг, итинг*. Ал эми Карши говорунда фонетикалык омонимиянын активдүүлүгү күчтүү. Аталган говордо жөндөмө категориясы 4 гана жөндөмө менен чагылдырылат. *Й-чыл* говорлорунда илик (караткич) жөндөмөсү табыш (тушум) жөндөмөсүн уюштурган *-ны,-ды,-ты* аффикстери менен да жасалары иликтөөлөрдөн көрүндү. Мисалы: уларды уч оглы бар (алардын үч уулу бар). [Ш.Шоабдурахмонов, 1962:147]

Мындай сандык жактан кыскаруу кыргыз тилинде байкалбайт. Демек кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясын толук калыптанган тилдик категория катарында

белгилөөгө болот. Бирок кыргыз тилинин жөндөмө категориясындагы айрым грамматикалык жактан дал келүүчүлүктү И.А.Батманов байыркы тилдик доордон сакталган көрүнүш катарында түшүндүрүп, тилдеги жөндөмө категориясы калыптана элек мезгилде мындай дал келүүчүлүк мыйзам ченемдүү деген пикирин билдирген [И.А.Батманов: 1938, 45].

Жыйынтыктап айтканда өзбек тилинин көпчүлүк диалектилеринде илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн милдетин бир гана жөндөмө мүчөсү *-ны* аткарат. Жөндөмөлөрдөгү мындай фонетикалык омонимияны тилдин байыркы абалынан сакталган көрүнүш катарында эмес, өзбек тилиндеги жөндөмө категориясынын калыптануу этабы катарында мүнөздөө туура. Анткени Орто Азиянын социалдык-экономикалык жана маданий борборуна жакын жайгашкан өзбек уруулары ар дайым башка тилдик системалар менен активдүү алакада болуп келген. Ошондой эле орто кылымдарда Орто Азияда түзүлгөн тилдик ареалга иран тилинин таасири күчтүү болгон. Тилдердин ортосунда болгон мындай маанилүү карым-катыш жалпы түрк тилдериндеги фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүгүнө жараша жаңы формалардын жаралуусуна өбөлгө түзгөн десек жаңылышпайбыз.

Окумуштуулар кыргыз тилинде өзбек тилиндегидей жөндөмөлөр категориясындагы сандык жактан кескин кыскаруу жок экендигин, жөндөмөлөр системасы туруктуу категория катарында бир кыйла эртерээк калыптангандыгын белгилешкен. Алсак, окумуштуу Г. Бакинова өз эмгегинде «Грамматикалык жагынан кыргыз тилинин диалектилери бири-биринен өтө аз айырмаланарын белгилеп, ал эми лексикалык жагынан айырма көп экендигин, аны изилдөөнүн мааниси өтө зор экендигин» баса көрсөткөн [Г. Бакинова: 1956, 123].

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Бишкек, 2008-666.
2. Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. – Ф., 1956. -123б.
3. Батманов И. А. Употребление падежей в киргизском языке. – Ф., 1938, – Казань.- 45 с.
4. Шоабдурахмонов Ш. Узбек адабий тили ва узбек халк шевалари. 1962. -141б.
5. Усмонов С. Узбек тили. – Ташкент, 1978:91
6. Юнусулиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. – Бишкек, 2013.

УДК: 811.112: 811.512.161(575.2)(0.43.3)

Садыкова С. З.
филология илимдеринин доктору,
Жусун Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин профессору

ТҮРКОЛОГИЯНЫН ТИЛ ИЛИМИ КАТАРЫ ЖАРАЛЫШ БАШАТЫ

Садыкова С. З.
доктор филологических наук
профессор Кыргызского национального
университета имени Ж. Баласагына

СТАНОВЛЕНИЕ ТЮРКОЛОГИИ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКИ

Sadykova S. Z.
doctor of philology
professor of the Kyrgyz National University
named after J. Balasagyn

FORMATION OF TURKOLOGY AS A LINGUISTIC SCIENCE

Аннотация. Макалада түркологиянын өзүнчө илимий тармак катары жаралышы тууралуу сөз болот. Түркология – түрк тилдүү тектеш элдердин тилдерин, тарыхын, адабиятын, элдик оозеки чыгармачылыгын, материалдык, рухий маданиятын изилдөөчү гуманитардык-коомдук илимдер комплекси катары жаралып, бүгүнкү күндө дүйнөлүк илим-билим системасында өзүнө тиешелүү маанилүү оорунга ээ. Түркологиянын комплекстүү гуманитардык-коомдук илимий багыт катары жаралышын негиздегендер, өнүктүргөндөр универсал улуу алтаист-түркологдор. Макалада бул окумуштуулардын илимий мурсатарын тигил же бул конкреттүү ар бир түрк тилинин контекстинде изилдөөгө алынды.

Негизги сөздөр: түркология, түрк тилдери, алтаист-түркологдор, илимий мурастар, грамматика, фонетика, лексикография.

Аннотация. В статье речь идет о возникновении тюркологии как отдельной научной отрасли. Тюркология возникла как комплекс гуманитарно-общественных наук, изучающих языки, историю, литературу, устное народное творчество, материальную, духовную культуру тюркоязычных народов и в настоящее время имеет свое значимое место в мировой системе науки и образования. Основоположниками становления тюркологии как комплексного гуманитарно-социального научного направления являются великие алтаисты-тюркологи. В статье рассматривается научное наследие этих ученых в контексте того или иного конкретного тюркского языка.

Ключевые слова: тюркология, тюркские языки, научное наследие, алтаист-тюркологи, грамматика, фонетика, лексикография.

Annotation. The article deals with the emergence of Turkology as a separate scientific branch. Turkology originated as a complex of humanities and social sciences, studying languages, history, literature, oral folk art, material and spiritual culture of the Turkic-speaking peoples and currently has its significant place in the world system of science and education. The founders of the formation of Turkology as a complex humanitarian and social scientific direction are the great Altaist Turkologists. The article examines the scientific heritage of these scientists in the context of a particular Turkic language.

Key words: Turkology, Turkic languages, Altasit-Turkologists, scientific heritage, grammar, phonetics, lexicography.

Тил илиминин жаралышы, биринчи кезекте, тил деген эмне, адам сүйлөгөндү кантип үйрөнгөн, аталыш менен нерсенин ортосунда кандай карым-катыш бар деген маселенин тегерегиндеги алгачкы ой жоруулар менен байланышта карала турган болсо, экинчиден, тилди үйрөнүүнүн практикалык талаптары, практикалык маселелери менен түздөн-түз байланышат. Биринчи маселеге түркологиянын тиешеси деле жок, ал жалпы тил илиминин, тил илиминин тарыхынын жана теориясынын маселелери. Ал эми экинчи маселе, б.а. тилди үйрөнүүнүн практикалык маселелери, түркологиянын өзүнчө тармак катары жаралышын түздөн-түз шарттаган негизги маселе деп кароого болот. Анткени, жогорто белгиленгендей, дүйнөлүк цивилизацияда түрк элинин оорду, ролу, кийинки эле мезгилдердеги, өзгөчө 18-20-кылымдардагы, Евразиянын кеңири аймагындагы коомдук-саясий, социалдык-маданий жагдайлар түрк элдери менен болгон кеңири аймактагы коңшулук карым-катыш, алардын тилин, тарыхын, этнографиясын, маданиятын терең өздөштүрүү, билүү зарылдыгын алдыга койду. Мындай шартта тилди билүү, тилди билүү үчүн ар кандай практикалык маселелерди чечүү муктаждыктары жаралды, б.а. ошол кездердеги эң таасирдүү көчмөндөр – кыргыздар, татарлар, кыпчактар деген жалпы ат менен белгилүү көчмөндөрдүн сөздөрүн камтыган сөздүктөрдү, чөнтөк китепчелерди түзүү, аларды түшүндүрүп, орусча котормолорун берүү сыяктуу практикалык маселелер коюла баштады.

Академик Н.А.Кононовдун сөзү менен айтканда “В 60-годах XVIII в. был заложен первый камень в фундамент науки о изучении тюркских языков в России. Именно эти годы следует считать началом научного этапа в истории отечественной тюркологии, которому предшествовал многовековой период практического знакомства русских с тюркскими языками” [12, 180-б.]

Баса белгилеп коюу зарыл. Ушул эле мезгилдерде Россия менен эле катар Европада, өзгөчө Германияда деги эле жалпы тил илиминин илим катары өнүгүшүн аныктаган илимий мектеп, багыттар жарала баштаган. Жалпы тил илиминдеги натуралисттик, психологиялык мектептер, тектештирме-тарыхый тил илими, младограмматизм, неограмматизм сыяктуу багыттардын негиздөөчүлөрү: Ф. Бопп, А.Х. Востоков, А. Шлейхер, А.Лескин, К.Бругман, Г. Пауль, Б.Дельбрюк, Ф.

Ф. Фортунатов, И. А. Бодуэн де Куртене, В. А. Богородицкий, Н. В. Крушевский ж.б.у.с. дүйнөлүк тил илиминде белгилүү боло баштаган. Ал эми немец окумуштуулары Вильгелм Кристиан Шотт, Аннемари фон Габен, О. А. Бётлингк, К. Броккельман ж.б.у.с. түрк тилдери боюнча изилдөөлөрдү жүргүзө башташкан.

Албетте, бул мезгилде түрк тилдерин практикалык максатта үйрөнүүгө багытталган Азбукалар, Сөздүктөр, Пособиелер, Чөнтөк китепчелеринен сырткары, түрк тилдерин илимий, илимий-окутуу багытында үйрөнүү маселесине да өзгөчө көңүл бурула баштагандыгын көрөбүз. Түрк тилдерин университеттерде окутуу, илимий грамматикасын түзүү Россияда Мырза Александр Казам-Бектин ысымы менен байланышат (Мырза Мамед Али-Касым уулу 1802-1870) [9, VIII-IX б.] Ал 1826-1849-жылдары Казан университетинде татар, түрк, перс, араб тилдеринен сабак берип, 1839-жылы “Грамматика турецко-татарского языка” деген биринчи грамматикасын жарыкка чыгарат. Бул грамматиканын илимий материалдар менен толукталган 2-басылышы “Общая грамматика турецко-татарского языка” деген аталышта 1846-жылы жарык көрөт. Грамматика жарык көрөөрү менен Жулиус Теодор Зенкер тарабынан немис тилине которулат [10, 2+XXII+271+7-б.].

Бул грамматикада автор үч маселени чечүүгө аракеттенген, биринчиден, биринчи жолу тигил же бул түрк тилинин материалдарынын негизинде илимий-нормативдүү грамматика түзүүгө, экинчиден, ушул илимий-нормативдүү грамматиканы университеттерде окутуу маселесин чечүүгө, үчүнчүдөн, тектеш түрк тилдеринин тектештирме грамматикасын түзүүгө аракеттенген, б.а. Мырза Казам-Бектин өзүнүн сөзү менен айтканда “...приводятся сравнительные примечания касательно татарских наречий и указываются на главнейшие уклонения, между ними существующие” [9; 10, VIII-IX б.]. Ушул жерде бир жагдайга өзгөчө көңүл буруу зарыл: татар дегенде Казан татарларынын эле тили жөнүндө сөз болуп аткан жок. Аны менен эле кошо оренбургдук, сибирлик, азербайжандык “татарлар” жөнүндө да сөз жүрүп жатат. Түрк элдеринин көбүн “татар” термини менен аташкан. Эгерде Г.Ф. Миллер Сибирдеги кыргыздардын баарын Ломоносовдун “өтүнүчү” менен “татар” деп атаганын эске алсак, М. Казам-Бектин “татар” термини кыргыздарды да атап жаткандыгын танууга болбойт [14].

Түрк тилдеринин материалдарынын негизинде түзүлгөн биринчи тектештирме грамматика үч негизги бөлүмдөн турат: 1-бөлүм – Алфавит жана тамгалардын окулушу; зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч; 2-бөлүм – этиш, тактооч, жандооч, байламта, сырдык сөз; 3-бөлүм – сөз тизмектери, б.а. синтаксис маселеси. Демек, Казам-Бектин бул грамматикалары көлөм жагынан да (500 бетке жакын), материалдардын берилиш логикасы жагынан да жана илимий-нормативдүүлүк жагынан да өтө дыкат иштелген грамматика катары айрым бир мүчүлүш жактары (тууранды сөз, модал сөз, бөлүкчөлөр каралган эмес) бар экендигине карабай башка изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурду, жогор жакта белгиленгендей, бул грамматика жарык көрөөрү менен мактоо мүнөзүндөгү бир нече пикир (отзыв) жазылып, грамматика өзү немис тилине которулат, 1841-жылы ошол кездеги эң чоң сыйлыктардын бири – П. Н. Демидов өзү түзгөн Демидов сыйлыгына татыйт [8, 211-247- бб.]

Мырза Казам-Бектин аталган грамматикасы жарык көрөөрү менен эле ошол кездеги белгилүү немец алтаист-түрколог Вильгельм Шотт ага рецензия жазат (6, 967-976). Көп өтпөй М. Казам-Бектин грамматикасынын экинчи басылышына О.А.Бётлингк рецензия жазат [1]. Мырза Казам-Бектин грамматикасына жазылган айрым бир сын пикирлерге В. Шотт экинчи ирет макала жазып, жооп берип, ал грамматиканын жалпы алтай тилдери, анын ичинде түрк тилдери үчүн өтө баалуу эмгек экендигин баса көрсөтүүгө аракеттенет. Ошону менен эле катар фонетика бөлүмүнүн толук эмес берилгендигин, өзгөчө түрк тилдериндеги негизги өзгөчөлүк болгон сингармонизм – жалпы эле тыбыштардагы үндөшүү маселеси жөнүндө бир ооз сөз айтылбагандыгын белгилейт, морфология бөлүмүндө сөз түркүмдөрү жөнүндөгү маселенин да толук болбой калганын, айрым сөз түркүмдөрү жөнүндө маалымат берилбегендин көрсөтөт. Синтаксис бөлүмү биринчи жолу көтөрүлүп жатканын, такыр эле изилденбеген бөлүм биринчи жолу ушул грамматикада алгачкы тажрыйба катары коюлуп жатканын, татаалдыгына байланыштуу бул маселеге мурда эч ким кайрылбагандыгын белгилейт [6, 967-976-бб.; 7, 27-35-бб.].

Түркологиянын өзүнчө илимий тармак катары жаралышында, албетте, Мырза Казам-Бектин кийин эле санскритолог, лингвист-түрколог Отто Николаевич Бётлингк (1815-1905-ж.) турат. Ал түркологдордун

илимий дүйнөсүнө өзүнүн якут тилинин грамматикасы менен таанымал [2]. Биз бул жерде О.Бётлингктин грамматикасы жөнүндө сөз кылып жатышыбыз, эң алды менен ал грамматика якутча тексттер менен коштолуп, немис тилине которулган, андан сырткары ал жерде 4600гө жакын якут тилинин сөздөрү немисче котормосу менен сөздүк түрүндө берилген. Бул грамматикада дагы Мырза Казам-Бектикиндей эле фонетика, морфология, синтаксис маселелери каралган. Бирок дагы да болсо синтаксис бул грамматикадагы начар иштелген бөлүм катары белгиленип жүрөт. Ошол эле учурда О.Бётлингктин грамматикасына кошо берилген якут-немис сөздүгү якут тилинде биринчи түзүлгөн лексикографиялык эмгек катары өзгөчө мааниге ээ...

Арийне XIX кылымдын экинчи жарымы чыгыш таануу багытында, өзгөчө анын түркология тармагында, илимий-нормативдик грамматикалык сыпаттоолор менен эле катар лексикографиялык, этимологиялык, фонетикалык багыттагы изденүүлөр да активдеше баштагандыгы байкалат. Мындай жагдай, биринчи кезекте, буга чейинки эмгектерге таянуу жана аларды негиз тутуу менен, алардагы мүчүлүштүктөрдү оңдоо, көбүрөөк факт-материалдарды топтоо, көбүрөөк тилдердин материалдарын талдоого алуу аркылуу тереңирээк, кененирээк сыпаттоо менен түздөн-түз байланышса, экинчиден, Санкт-Петербургда атайын түркологиялык, синологиялык борборлордун түзүлүшү, ал жерде чыгыш тилдери боюнча факультеттин ачылышы менен байланышта экендиги талашсыз. Мына так ушул мезгилде түрк тилдеринин кийинки түзүлүүчү грамматикалары үчүн үлгү болуучу, белгилүү деңгээлде 1950-жылдарга чейинки советтик грамматикалар үчүн 100 жылга жакын убакыт үлгү катары колдонулуп келген “Грамматика алтайского языка. Составлена членами Алтайской миссии” 1869-жылы Казанда жарык көрөт. Бул жерде да О. Бётлингктин грамматикасы өңдүү орус-алтай, алтай-орус сөздүгү кошо берилет. Алтай грамматикасынын түзүүчүлөрү Н. И. Ильминский, В. И. Вербицкий болгон. Бул грамматика башка грамматикаларга караганда материалдын толуктугу, талдоого терең алынышы, грамматикалык категориялардын илимий жактан так, туура түшүнүктүү берилиши менен кескин айырмаланат. Алтай тилинин грамматикасы деп эле аталганы болбосо, бул эмгек түрк тилдериндеги баар-

дык категориялар ошол мезгилдин талабына жана түшүнүк, ой-пикирдин деңгээлине жараша чечмеленет, жалпы түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тили үчүн да алгачкы грамматика катары кызмат кыла алат. Анткени кыргыз тилине эң жакын тектеш тил – ушул алтай тили.

Жалпы түркологиянын, анын ичинде кыргыз тилинин да илимий-нормативдик деңгээлде грамматикалык өңүттө сыпатталышы “Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская” деген аталышта М.А. Терентьев тарабынан 1875-жылы Санкт-Петербургда жарык көргөн грамматикада ишке ашат. Бул грамматиканын кыргыз, өзбек тилдерине тиешелүү бөлүмдөрү немис тилине которулуп, 1917-жылы Берлинде басылып чыгат [5, 150-223-б.] Ушул эле учурда П. М. Мелиоранскийдин эки бөлүктөн турган “Краткая грамматика казак-киргизского языка” Ч.И. Фонетика, этимология. СПб, 1894; ч. II. Синтаксис СПб, 1897, деген грамматикасынын жарык көрүшү казак тилинин материалдары менен эле бирге кыргыз тилинин да материалдары камтылгандыгын көрсөтөт. Анткени бул жерде казак термини өзүнчө, кыргыз термини өзүнчө колдонулуп, бул эки термин эки башка, бирок өтө жакын эки элге тиешелүү экендигин айгинелеп турат. Биз мындайча түшүндүрүүдөн качпашыбыз керек. Ушундай эле пикирди В.В.Катаринский тарабынан түзүлүп “Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис” деген аталышта 1897-жылы Оренбургда жарык көргөн грамматика жана “Краткий грамматический очерк казак-киргизского языка” деген чакан бөлүмү [11, 83-106-бб.] бар. “Материалы по казак-киргизскому языку” деген ат менен 1900-жылы Москвада жарык көргөн эмгектер жөнүндө да айтууга болот [11, 107-148-бб.]. Анткени академик А. Н. Кононовдун бир айткан пикири бизди ушундай ойго түртөт. “Киргизский язык, носители которого в дооктябрьский период назывались кара-киргизы, буруты или дико-каменные киргизы, был изучен очень слабо. Ввиду терминологической путаницы – киргизы-казахи и собственно киргизы – часто трудно без детального изучения отнести записи лексического материала, сделанные в XVIII в., строго определено к киргизскому или казахскому языку (астын мен сыздым – С. С.). Первый “Русско-киргизский словарь” составлен генерал-майором Скалоном. Рукопись, 1774-г.” [12, 222-б.].

Окумуштуунун маалыматы боюнча бул сөздүктө 1600 сөз камтылган, бул таза кыргыз тилинин сөздүгү экендигин белгилейт. “Большой фактический материал по киргизскому языку был собран В. В. Радловым во время его поездок в Киргизию в 1862 и 1869 гг. и издан им в “Образцах...” [15, 1885], которые долгое время были единственным источником для изучения киргизского языка. Киргизская лексика (кара-киргизское наречие) вошла в радловский “Опыт словаря...”, данные киргизского языка В.В.Радлов использовал в своей “Фонетике...”.

В дооктябрьский период грамматический строй и лексический состав киргизского языка не были предметом специального изучения (эч бир тил атайын изилденген эмес, грамматикалар гана түзүлгөн – С. С.); отдельные замечания о его грамматике и лексике встречаются в работах Бётлинга, Ильминского, Радлова, Мелиоранского, Катанова и др. [12, 223-б.].

Эгерде булар революцияга чейинки мезгилдерде тигил же бул түрк тилдерин изилдөөгө зор салым кошуп, түркологиянын өзүнчө илимий тармак катары жаралышын негиздеген алгачкы грамматисттерден болушса, ошол эле В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский жана булардын шакирти С. Е. Малов Орхон-Енисей жазма эстеликтери деп аталган байыркы кыргыз, байыркы түрк, байыркы уйгур жазма эстеликтерин табуу, жыйноо, окуу иштерине көңүл бурушат жана ал эстеликтерди изилдөө, басып чыгарууга активдүү киришишет.

Арийне, байыркы сырдуу жазуулар жөнүндөгү алгачкы үзүл-кесил маалымат XVII кылымдын аягында айтыла башталат. Бул жазуунун алгачкы үлгүлөрүн Филипп Иоганн Табберт-Страленберг (1676-1747) өзүнүн “Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia” (“Европа жана Азиянын Түндүк жана Чыгыш бөлүгү”) Stocgolm, 1730 деген эмгегинде биринчилерден болуп жарыялайт. Кийинчерээк саякатчы П. С. Паллас да ал жазуунун үлгүлөрүн жарыялайт. XIX кылымдын башында Г.И.Спасский өзүнүн “Сибирский вестник” деген мезгил-мезгили менен чыгуучу журналынын I, II, III, IV, VII нумурларына “Древности Сибири” деген аталыштагы эмгегин 1818-жылы басып чыгарат да, ага тиркеме катары белгилүү рун жазууларынын таблицасын кошо берет. Ушул эмгектин айрым бир үзүндүлөрү латын тилине которулуп, өзүнчө китепче болуп жарык көрөт. Ушул котормого Абель-Ремюза чоң макала

жазат, аны 1825-жылы Г. И. Спасский өзүнүн “Азиатский вестник” (“Азия жарчысы”) деген журналына орусча котормосунда басып чыгарат. “Сырдуу жазуулар” жөнүндөгү маалымат ошол бойдон кала берет, эч ким аны окуй албайт, XIX кылымдын аяк ченинде түркологиянын тарыхы үчүн, сырдуу жазуунун тагдыры үчүн өтө маанилүү чоң окуя болуп өтөт. 1889-жылы Н.М.Ядринцев Монголияда Улан-Баатордан 400 км Батышыраак Орхон дарыясынын анча алыс эмес Кошо-Цайдам деген жерден эки чоң ташка чегилген “сырдуу жазуусу” бар эстелик табат. Бул эстеликтер Күлтегинге жана Билге каганга (Могиян ханга) арналып чегилген жазуулар эле. Н.М.Ядринцевден кийин ал жакка 1890-жылы фин экспедициясы, 1891-жылы В. В. Радлов башында турган орус экспедициясын Илимдер академиясы жөнөтөт. Ушул эки экспедициянын ишинин жыйынтыгы катары эки атлас түзүлөт жана ушул материалдар “сырдуу жазууну” дешифровкалаганга жетиштүү болот.

1893-жылдын 15-сентябрында даниялык окумуштуу Вильгельм Томсен Дания падышалык илимдер академиясынын жыйынында өзүнүн “сырдуу жазууну” окуу тажрыйбасы жөнүндө доклад жасайт. Ошол эле учурда В.В.Радлов да ал жазууну окуунун ачкычын таап, Петербург илимдер академиясынын жыйынында Күлтегинге коюлган эстеликтин өзүн жана анын котормосун сунуштайт. 1894-1895-жылдары “Die alttürkischen Inschriften der Mongolei” (“Монголиядагы байыркы түрк жазмалары”) деген серия менен “сырдуу жазууларды” өз котормосунда жарыялап турат. Бул эстеликтердин негизинде 1897-жылы “Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge” (“Монголиядагы байыркы түрк жазмалары. Жаңы эпизод”) деген изилдөөсүн жарыкка чыгарат. Бул изилдөөсүндө фонетика, морфология, синтаксис боюнча кыскача грамматикалык очерк, тексттердин орусча академиялык транскрипциясын, котормосун жана сөздүгүн кошо тиркейт.

1897-жылы Елизавета Николаевна Клеменц Улан-Баатордон 60 км. Түштүк-батыш тарапта Төнүкүккө коюлган чоң жазуу эстелигин табат. Текстти, транскрипциясын, немисче котормосун, сөздүгүн түзүп, 1899-жылы В.В.Радлов “Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge” (“Монголиядагы байыркы түрк жазмалары. Экинчи эпизод”) деген эмгегин чыгарат [3].

Орхон-Енисей эстеликтерин изилдөө ишин В. В. Радловдун шакирти П. М. Мелиоранский антып, “Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме” деген эмгегин В.В.Радлов менен бирдикте Санкт-Петербургда 1897-жылы чыгарат, ал эми “Памятник в честь Күл Тегина” деген эмгеги 1899-жылы “Записки Восточного отделения Русского археологического Общества” деген журналга басылат. Мында ал эстеликтеги жазуунун окулушу, которулушуна көңүл бурулуп, өтө терең тарыхый-лингвистикалык талдоо берилет.

В. В. Радлов, П. М. Мелиоранскийден кийин Орхон-Енисей эстеликтерин изилдөө булардын шакирти С. Е. Маловдун энчисине тийет.

Түркологиянын өзүнчө илимий тармак катары калыптанышында түрк тилдерин классификациялоо маселеси да өтө актуалдуу маселе катары көтөрүлгөн. Анткени түрк элдеринин калыптанышындагы өтө татаал тарыхый шарттар, конвергенттик, дивергенттик процесстер канчалаган майда уруулардын аралашуусуна, биригишине, кайра жиктелишине алып келди. А бул, сөзсүз түрдө, тилдердин да аралашуусун шарттады жана тилдерди белгилүү бир принциптер боюнча классификациялоону татаалдаштырды. Бирок ошого карабай революцияга чейинки мезгилде түрк тилдерин классификациялоого аракеттенүү чет элдик айрым бир изилдөөчүлөр тарабынан ишке ашырылган. Маселен, И.Аделунг, Г. Ю. Клапрот ж.б. Бирок булардын классификациясы өтө примитивдүү, өтө жөнөкөй болуп, илимий бир принциптерге ылайык келе бербеген...

Түрк тилдерин классификациялоодогу чыныгы классификация катары В. В. Радловдун классификациясы белгиленип келет. Ал өзү жыйнаган кеңири факт-материалдарга таянуу менен фонетикалык белгилерди негиз кылып алат да, ошол кездерде белгилүү болгон түрк наречиелерин, негизинен, 4 чоң топко бөлүштүрөт [4]:

I. Чыгыш тобу – наречие: алтай, барабин, түндүк алтай, абакан, чулым, сойон, карагас, уйгур;

II. Батыш тобу – наречие: кыргыз, иртыш, башкир, поволжелик;

III. Ортоазиялык топ – наречие: таранчы, аксу, кашгар, жаркенд, чагатай, түндүк сарт, заравшандык өзбек, бухар, хива;

IV. Түштүк тобу – наречие: туркмен, азербайжан, кавказ, крым (караим), осмон.

Албетте, түрк наречиелери жөнүндөгү маалымат ал кезде анча толук болбогон, ошондуктан В. В. Радлов өзүнүн классификациясына көңүлү толбой, аны өркүндөтүү, толуктоо зарылдыгын түшүнгөн. Бир гана фонетикалык белгилерге негиздеп аталган тилдерди туура классификациялоо жетишсиз болооруна ынануу менен, морфологиялык белгилерди да пайдалануу керектигин белгилейт [4].

В. В. Радловдон кийинки классификация – академик Ф. Е. Корштун классификациясы. Бул классификация түрк тилдерин фонетикалык жана морфологиялык белгилерге таянып бөлүштүрөт да, негизинен, түрк тилдерин 4 топко жиктейт [13]:

I. Түндүк тобу: кыргыз, алтай (ойрот), волгалык татар, Түндүк Кавказ тарлары;

II. Батыш тобу: азербайжан, түрк, түркмөн, гагауз;

III. Чыгыш тобу: орхон-енисей жазуулары; байыркы уйгур, чагатай, половец; каргасс, койбал, сагай;

IV. Аралаш тобу: якут, чуваш.

Бул эки академиктин классификациялары түрк тилдерин фонетикалык жана

морфологиялык белгилерге негиздеп жиктештирген, аларды бир белгилүү топко бөлүштүрүүгө боло тургандыгын аныктаган, ар бир конкреттүү түрк наречиелеринин калыптануу шарттарын да эсепке алган негиздүү классификация катары кеңири белгилүү болгон...

Арийне, түрк тилдери мурунку СССРди жана Түркияны жердеген көп сандаган элдердин, ошондой эле Иранды, Афганистанды, Монголияны, Кытайды, Болгарияны, Румынияны, Югославияны жана Албанияны мекендеген түрк элдеринин тили болуп эсептелет. Ал эми Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигинде (КМШ) 30га жакын түрк тилдүү эл жашай тургандыгы маалым. Атап айтканда, кыргыз, казак, азербайжан, түркмөн, өзбек, башкыр, каракалпак, татар, тува, чуваш, якут, алтай, хакас, кумык, ногой, карачай, гагауз, караим, урум, крымчак жана башка бир катар тилдер дүйнөлүк тилдердин классификациясында түрк тилдер тобуна киргизилет. Түрк тилдери монгол, тунгус-манжур, корей, япон тилдери менен бирге алтай тегиндеги тилдердин тобуна кирет [16].

Адабияттар:

1. Böhrling, O. Kritische Bemerkungen zur zweiten Ausgabe von Kasem-Bek's Türkisch-Tatarische Grammatik. / O. Böhrling, zum Original und zur deutschen Übersetzung von Dr. J.Th. Zenker // Bull. hist.-phil. – 1848. – №19-23.
2. Böhrling, O. Über die Sprache der Jakuten: Grammatik. Text und Wörterbuch. – Sph., 1851. – S.11-12.
3. Radloff, W. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Verbesserungen, Zusätze und Bemerkungen zu den Denkmälern von Kosch-Zaidam. – St.Peterburg, 1895.
4. Radloff, W.W. Phonetik der nördlichen Türksprachen / W.Radloff. – Leipzig, 1882. – 366 S.
5. Sachau, E. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich Wilhelms-Universität zu Berlin. – Berlin, 1917. – S.150-223.
6. Schott, W. Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik. – Berlin, 1841. - №119-120. – S.967-976.
7. Schott, W. Kritische Bemerkungen... – Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. Herausg. von A.Ermann, Bd, VIII. – Berlin, 1850. – S.27-35;
8. Zehnter Preis von P.N. Demidows Auszeichnungen. 17. April 1841 = Десятое присуждение учрежденных П.Н.Демидовым наград 17 апреля 1841-г.. – St. Petersburg, 1841. – S. 211-247; СПб., 1841. – С. 211-247.
9. Казам-Бек, М.А. Грамматика турецко-татарского языка. – Казань: Универ. тип., 1839. – 527 с.
10. Казам-Бек, М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Второе издание. – Казань: Универ. тип., 1846. – 466 с.
11. Катаринский, В.В. Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис. – Оренбург: Православ. миссион. о-во, 1898. – 196 с.
12. Дононов, А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. – Л.: Наука, 1972. – 272 с.
13. Корш, Ф. Е. Классификация турецких племен по языкам. / “Этнографическое обозрение”, кн. 84-85. – М., 1910.
14. Миллер, Г.Ф. История Сибири: в 2 т. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937. – Т. 1. – 607 с.; Т. 2. – 637 с.
15. Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. – СПб.: Тип. Императ. АН, 1885. – Ч. 5: Наречие диокаменных киргизов. – 599 с.

<http://allturkey.narod.ru/turkology.htm>

УДК 811.512.1543:81.373

Садыкова С. З.
филология илимдеринин доктору,
Ж. Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин профессору
Кыдырова А.Б.
“Филологиялык билим берүү”
багыты боюнча магистр

**«ЭНЕ ТИЛДИН ЭНЕСИ» АКАДЕМИК БУБУЙНА ОРУЗБАЕВАНЫН
ИЛИМИЙ ӨМҮР ЖОЛУ**

Садыкова С. З.
доктор филологических наук, профессор,
КНУ им.Ж.Баласагына

Кыдырова А.Б.
Магистр по специальности
«Филологическое образование»

НАУЧНАЯ БИОГРАФИЯ АКАДЕМИКА БУБУЙНЫ ОРУЗБАЕВОЙ

Sadykova S. Z.
doctor of philology,
professor of the KNU named after J. Balasagyn
Kydyrova A. B.
Master's degree in Philological Education

SCIENTIFIC BIOGRAPHY OF ACADEMICIAN BUBUINA ORUZBAEVA

Аннотация. Макала улуттук тилдин илимий жактан терең изилденишине чоң салым кошкон, залкар тилчилердин катарынан орун алган ардактуу академик, өмүрүн эне тилге арнаган чыгаан окумуштуу Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын өмүрү жана илимий ишмердүүлүгүнө арналган.

Негизги сөздөр: тилчи; түрколог; академик; окумуштуу; лексикология; диалектология; морфология; сөз жасоо; терминология;

Аннотация. Статья посвящена жизни и научной деятельности выдающейся ученой, почетного академика в ряде великих языковедов – Орузбаевой Бубуйны Омурзакова, которая посвятив свою жизнь родному языку внесла непосильный вклад глубокому исследованию национального языка с научной точки зрения.

Ключевые слова: языковед, тюрколог, академик, ученый, лексикология, диалектология, морфология, словообразование, терминология.

Annotation. The article is devoted to the life and scientific activity of the outstanding scientist honorary academician in a number of great linguists Orusbaeva Bubaina Omurzakova who dedicated her life to her native language has made an inordinate contrition to a profound study of the national language from a scientific point of view.

Key words: linguist, turkologist, academician, dialectology, morphology, word formation.

Залкар тилчи-окумуштуулардын из салып кеткен иштерин улап, жолун жолдогон белгилүү илимпоздордун катарынан орун алган, өмүрүн эне тилге арнаган чыгаан окумуштуу-тилчи академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева кыргыз тил илиминин тарыхында өзгөчө орунда турат. Тил илиминин тармагында жогорку тажрыйбалуу адис, бир топ жетекчи кызматтарды аркалаган илимпоздордун бири

катары анын өмүрү жаштарга өрнөк болгон. Улуттун улуу инсаны катары, улуттук тил илиминин маселелеринин изилденишине белсенип киришип, кыргыз тил илиминин жаралышына жана өнүгүшүнө өзүнүн бараандуу салымын кошкон.

Академик Б. Ө. Орузбаева элинин эне тилин сүйгөн, анын ысыгына күйүп, суугуна тоңгон улутмандык сезиминин аркасында келген атак-даңк, сый-урматка ээ болгон.

Эли-журту тарабынан көрсөтүгөн ушундай улуу урмат-сый эжени элинин “Эне тилдин энеси” деп аталды (7-8; 6-6).

Академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева 1924-жылдын 20-декабрда Ысык-Көл областынын Ак-Суу районундагы Чолпон айылында алты балалуу үй-бүлөдө жарык дүйнөгө келген. Ата-энеси анча бай жашабаса да, бардык тапкан-тергендерин балдарынын келечегине багыштаган жөнөкөй жана ынтымактуу үй-бүлөдө өсүп чоңойгон. Энеси Ырыс өтө мээрман, жумшак адам болгон экен. Ошондон болсо керек, ал киши бала-бакырасын кагып-сокпой, акырын айтып тарбиялаптыр. Ал эми атасы Өмүрзак өз заманынын алдыңкы, билимдүү адамдарынын бири болуптур. Көп жерди көргөн, тегерегиндегилерге сый мамиле кылган, эмгекчил, маңдай терин төгүп эмгектенген, калыс, жөнөкөй адам катары өз чөлкөмүнө белгилүү, кадырлуу болуптур. Ал 1916-жыл кыргыз элинин тарыхында Үркүн деген ат менен белгилүү болуп, элдин жүрөгүн титиреткен оор алааматты өз керт башынан кечирген. Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин Кытайдан жөө-жалаңдап өз жерине кайткан элди жер-жерлерге орноштуруп, орун-очок алдырууга багытталган жер-суу реформасынын турмушка ашырылышына активдүү катышып, элдин камын жеген. Эженин атасы Каракол кантонунда “Кошчу” союзунун төрагасынын орун басары, жетекчи ийриминин мүчөсү катары Түптөгү Светлый Мыс алгачкы айыл чарба мектебинин уюштуруп, анын деректери кызматын аткарган. Кийин Чолпон кыштагын негиздеп, ал жерге эл жайгаштырып, отурукташтырууга жигердүү киришкен. 1930-жылдары ал айылда “Өрнөк” колхозун уюштуруучулардан болгон. Ал чарба уюштуруучусу, жетекчиси катары көп иштерди жасаган. Бирок келечектин кайда бараарын баамдаган кыраакы адам өзүнүн ал багыттагы ишмердигин токтотуп, көкүрөгүндөгү көксөгөн максаты-балдарына татыктуу билим берүүнү максат этип, үй бүлөөсү менен Караколго көчүп келет да, өзү майда-чүйдө чарбалык иштерге орношуп, балдарын шаар мектебине берет. Адегенде эжени билбей уйгур мектебине берип алган экен, анын уйгур мектеп экенин билгенден кийин, кайра башка мектепке берген. Ошол жылдары атасы аны шаардык китепканага ээрчитип келип, өзүнүн китепканачы досуна “Кызыма китеп тандап берип тур, үйдө китеп

жок, окуганды үйрөнсүн”, - деп суранганын айтып калар эле дейт Калбүбү Бектурганова өзүнүн “Кыргызстандын асыл кыздары” деген эмгегинде (Бишкек. 2006) (3).

Каракол шаарындагы жети жылдык мектепти бүтүргөндөн кийин, 1940-жылы ошол эле шаардагы М. Горький атындагы педагогикалык орто окуу жайын, 1942-жылы эки жылдык мугалимдер институтун бүтүрөт. 1945-жылы Фрунзедеги Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун кыргыз тили жана адабияты факультетин артыкчылык диплому менен бүтүрөт.

СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын аспирантурасында окуйт. Ошентип аспирант Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын аспирантурадан академикке чейинки байсалдуу жолу башталып, илим сересине чыгуу ишмердигинин узак, татаал, түйшүктүү, бирок өтө ардактуу, өтө сыймыктуу доору уланат... Эженин бул жолго түшүшүнө, башкача айтканда илим жолуна түшүшүнө, албетте, өзүнүн бала күндөн болгон далалаты, максат-мүдөөсү түрткү болду. Бирок да Улуу Ата мекендик согуш учурунда Ленинграддан эвакуацияланып келген Ленинград университетинин профессору, атактуу адабиятчы П.С.Берковдун жана башка ушул сыяктуу окумуштуулардын окуган лекциялары, алардын өздөрү себеп болгон болуш керек. Ошону менен эле катар белгилүү илимпоз И.А.Батманов да эженин кыргыз тилчиси болуп калышына чоң таасир эткени белгилүү. Ал эми эжени кыргыз тилинин көркөм дүйнөсүнө багыт берген жана ага атасындай кам көргөн устаты Константин Кузьмич Юдахин болгон. Аны эже бир маегинде минтип эскерет: “Менин илимпоздук кесибиме негиз түзүп, жол ачып берген, көзү өткөнчө менин илимий ишмердик тагдырым жөнүндө кадимки аталык камкөргөн адам — улуу түрколог, академик Константин Кузьмич Юдахин” (2).

Бүбүйна Орузбаева атактуу окумуштуу К. К. Юдахиндин илимий шакирти эле. Эже “Бүт өмүрүм эне тилге арналды” – деген макаласында устатын мындай эскерет:

“...Сени да, мени да, баарыбызды кайсы бир адамдар жакшы сөздөрүн айтып өстүргөн. Мага илимий жолду таап, жол көрсөтүп, из салып берген адам, мен туу туткан улуу инсаным, мугалимим, устатым, акылдашым да, агайым дагы – К. К. Юдахин. Ушул адам мага акырын айтып, жай сүйлөп, өмүрүндө бара албай турган жерлерге жиберип, билбегенимди билдирип, колдоо

көрсөткөн. Ал киши: “Ар бир адамдын жакшылыгын көрө билүү керек дечү эле”(2). Академик К.К. Юдахин, академик И. А. Батманов, академик Б.М. Юнусалиев сыяктуу жалпы түркология илиминин дөө-шаалары менен үзөңгүлөш жүрүп, алардын кеп-кеңешин угуп, кам көрүүсүнө чулганган Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын илимий ишмердик тагдыры киши суктанаарлык эле, анын академик болбой калышы эч мүмкүн эмес эле...

Академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева 1952-жылы “Формы прошедшего времени глагола в киргизском языке” деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоду. Ошондой эле ал кыргыз аялзатынын тарыхында докторлук илимий даражаны биринчи коргогон (1964-ж), профессор (1967-ж) жана Илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү (1974-ж), Кыргыз Республикасынын “Илимге эмгек сиңирген ишмери” (1996-ж) наамына арзыган. Ошондой эле, “Кыргыз Совет Энциклопедиясынын” башкы редактору (1976-1980-ж), Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун “Терминология жана түркология” секторунун башчысы болуп дайындалып, ал эми 1980-жылы академик болуп шайланды.

Кыргыз ССРинин Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыктын эки жолку лауреаты (бирөө Касым Тыныстанов атындагы сыйлык), Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Президиумунун мүчөсү (1984-ж) болгон. Мындан сырткары, Түркия Республикасынын “Дил куруму” лингвистикалык коомунун мүчөсү, Кытай Эл Республикасынын билингвисттер ассоциациясынын ардактуу мүчөсү, Алтаисттердин эл аралык туруктуу конференциясынын (Америка Кошмо Штаттары) мүчөсү, Россиянын түркологдор коомунун мүчөсү, Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ардактуу профессору, Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда башкы илимий кызматкери катары эмгектенген. Эл аралык кайрымдуулук “Мээрим” фондунун “Кутман эне” ардактуу наамынын ээси болгон. 2011-жылы 111(3) даражадагы “Манас” ордени менен сыйланган.

Академик Б. Ө. Орузбаева эл аралык жана республикалык конгресс, симпозиум, курултайларга активдүү катышуу менен, маанилүү докладдарды жасап, тил илиминдеги орчундуу маселелердин

проблема катары коюлушуна, андан ары илимий багыт катары аныкталышына, чечмеленишине көп аракетин жумшаган. Кыргыз элинин чыныгы патриот улутман илимпозу кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары атайын статусу жөнүндөгү маселени биринчи болуп басма сөздө баймабай көтөрүп, Кыргыз Республикасынын ошол кездеги жетекчилеринен жеке угуп, тиешелүү органдар тарабынан эскертүү да алган экен. Бирок ага карабай өз шакирт-окуучулары менен бирдикте аларга жол көрсөтүп, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзамды жазып, анын Жогорку Кеңештин атайын сессиясында кабыл алынышына зор салым кошкон. 300дөн ашык илимий эмгек жазып, 15ке жакын илимий монографияларын чыгарган, кеңешчи катары илимдин 10го жакын докторун даярдап чыгарып, 20дан ашык кандидатка жетекчи болгон, докторлук, кандидаттык диссертацияларды коргоо боюнча атайын адистештирилген кеңештин төрайымы катары канчалаган илимпоз-тилчилердин калыптанышына көмөгү тийип, жардам кылган. Ушунун баары академик Б. Ө. Орузбаеванын эң алгач, эне, аялзат катары боорукерлик сезиминин жемиши болсо, экинчиден, адис окумуштуу, адис илимпоз тилчи катары түйшөлүүсүнөн жаралган ийгиликтер, элинин тилин сүйгөн, анын ысыгына күйүп, суугуна тоңгон улутмандык сезиминин аркасында келген атак-даңк, сый-урматка ээ болгон. Эли-журту тарабынан көрсөтүлгөн ушундай улуу урмат-сый эжени элинин “Эне тилдин энеси” деп аталды. Б.Ө.Орузбаева илимий эрудициясы кенен окумуштуу катары кыргыз тил илиминин илимий-теориялык маселелеринен тартып анын практикалык маселелерине чейин талыкпай изилдеген окумуштуу. Академиктин изилдөөлөрү кыргыз тил илиминин, жалпы түркологиянын ар кыл тармактары боюнча жаңы ойлордун жаралышына түрткү болгон. Ал кыргыз тилинин көптөгөн материалдарына таянуу менен, аларды терең талдоо аркылуу анын тарыхын, өнүгүү эволюциясын, өзгөрүү законченемдүүлүктөрүн, азыркы абалын, функционалдык мүмкүнчүлүгүн, ар түрдүү тармактарда колдонулуу өзгөчөлүктөрүн, тил илиминин көйгөйлөрүн эң жакшы билген жана терең түшүнгөн. Кыргыз тил илиминин ар бир багытына, ар бир тармагына өзүнүн бараандуу изин калтырган, аныктоочу ой-пикирлерин айткан.

Академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын аталган илимий бай мурастарын терең изилдөө аркылуу үй-бүгүнкү күн талап кылып турат.

Адабияттар:

1. Арзыбай кызы А. “Бүт өмүрүм эне тилге арналды” // Кыргыз туусу. Б., 2010. -12-февраль.
2. Бакинова Г. “Юдахиндин шакирти” // КыргызТуусу – 1994. 27-октябрь.
3. Бектурганова К. “Кыргыздын асыл кыздары”. – Б., 2006.
4. Орузбаева Б. Кыргыз тил илими 1-2 том. - Бишкек 2004-ж
5. Жумакунова Г. “Кыргыз тил илиминин чынары жыгылды” \ \ Жаны агым. 2013-ж. 1-ноябрь,15-б
6. Жапаров Ш, Сыдыкова Т. Библиография. Б 2009
7. Мусаев С. “Озук окумуштуу” \ \ Советтик Кыргызстан 1990-ж. 3-февраль.
8. Мусаев С. “Эне тилдин энеси же академик Б Орузбаеваны учкай эскерип”. Эркин –Тоо, 2013-ж. 26-ноябрь, 6-б.

УДК: 811.512.154

Солтоноев А. М.

окутуучу

Ж.Баласагын атындагы КУУнун

кыргыз тил илими кафедрасы

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ МОРФОЛОГИЯЛЫК ОМОНИМДЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Солтоноев А. М.

преподаватель

Кыргызский национальный университет

имени Ж. Баласагына

Кафедра кыргызского языкознания

ОСОБЕННОСТИ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ОМОНИМОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Soltonoev A.M.

teacher

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

Department of Kyrgyz Linguistics

FEATURES OF MORPHOLOGICAL HOMONYMS IN KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация Бул макалада кыргыз тилиндеги омонимдердин өзгөчөлүктөрү жана алардын уюшулушу тууралуу сөз болот. Омонимдер сөз түркүмүнө карата ажыратылып берилет жана мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалгандыгы бир катар мисалдар менен далилденет.

Негизги сөздөр: омоним, полисемия, морфология, лексика, грамматика, сөз түркүм, уңгу, мүчө.

Аннотация. Данная статья расскажет об особенностях омонимов в кыргызском языке и их организации. Омонимы выделяются по отношению к части речи, и то, что они образуются с помощью членов, подтверждается рядом примеров.

Ключевые слова: омоним, полисемия, морфология, лексика, грамматика, части речи, корень, член.

Abstract. In this article features of homonyms in Kyrgyz language and their formation were analyzed. Homonyms are classified in accordance with parts of speech and are formed with the help of suffixes, which was proved by a number of examples in the research.

Key words: homonym, polysemy, morphology, vocabulary, grammar, part of speech, stem, suffix.

“Омонимия” грек тилинен которгондо *homonymia* – “аты бирдейлик”, “аты окшоштук” дегенди түшүндүрөт. Ал эми “омоним” *homos* – “окшош”, “бирдей” жана *onyma* – “ат”, “наам” деген сөз-дөрдөн алынган. Демек, омонимдер дегенибиз эки же андан ашык түрдүү тилдик бирдиктердин тыбыштык жактан окшош айтылып, бири-бирине дал келген, бирок маанилик жактан айырмаланган сөздөр. Ал эми лексикологиянын мындай сөздөрдү иликтөөчү бөлүмү *омонимика* деп аталат [1,7-б.]. Кыргыз тилинде омонимдер өзгөчө кубулуш катары каралат жана бөтөнчө лексикалык каражаттардын бири болуп саналат. Анткени омонимдер тилде экиден ашык маанини туюнтат, тактап айтканда, бир гана сөз менен бир канча бири-биринен маанилик жактан кескин айырмаланган

сөздөрдү атайбыз. Маселен, **жарык** деген омоним сөздү ала турган болсок, биздин аңсезимибизде кеминде эки түшүнүк (күндүн жарыгы жана тоонун жарыгы) пайда болот. Мына ушул сөздөрдүн уюшулушу жана бир гана сөз түркүмдөрүнөн түзүлүшү тууралуу төмөндө кененирээк сөз кылабыз.

Морфологиялык омонимдер боюнча бир катар окумуштуулар өзүлөрүнүн көз караштарын билдирип, түрдүү мисалдарды келтиришкен. Алсак, окумуштуулар Ж. Мамытов менен З. Кулумбаева мындай деп жазышкан: “Морфологиялык составы боюнча омонимдер тубаса жана туунду болуп бөлүнөт. 1. Тубаса омонимдер. Буга уңгуга жана мүчөгө ажыратууга мүмкүн болбогон омонимдер. Мисалы: **аз I.** өңдөн **аз. Аз II.** аз болсо да, саз болсун. 2. Туунду омонимдер.

Мындай омонимдерди бөлүктөргө бөлүүгө болот. Мисалы: **курак I.** кыркы курак. **Курак II.** жаш курак”, - деген көз караштарын билдиришкен [2, 19-б.]. Омонимдерди морфологиялык жактан жогорудагыдай кылып бөлүштүрүү туура. Анткени бардык эле омонимдер туунду боло бербейт, алар уңгу түрүндө гана туруп, омонимдик катышты түзөт. Биз -ык мүчөсү аркылуу уюшулган бир катар мисалдарды келтирели:

Кыз + ык = кызык I. Кызыктырган, көңүлдү өзүнө тарткан, адам суктанарлык, сонун, мыкты. [3, 231-б.]. Мисалы: *Эказыр боло турган кызыкты күткөндөй, катарлашып, чылым чегишти* (Ч.А. “Гүлсарат”).

Кыз + ык = кызык II. Бир нерсеге өтө кунт коюп көңүл бөлүү, жакшы көрүп жактыруу. [3, 231-б.]. Мисалы: *Сабыр айланага көз чаптырып, суктануу менен кызыга карады* (Т. С. “Тоо арасында”).

Сал + ык = салык I. Налог, элден чогулуучу, төлөтүлүүчү каражат. [3, 284-б.]. Мисалы: *Кудаяр хан салык жыйноочусун да Абил бийге кошкон* (Т. К. “Сынган кылыч”).

Сал + ык = салык II. Төмөн түшө салаңдап турган, челкейген [3, 284-б.]. Мисалы: *Ийни салык өзү зор* (“Сейтек”).

Жар + ык = жарык I. Кандайдыр бир сынган нерселердин узатасынан кеткен жарыгы. [3, 123-б.]. Мисалы: *Жерт титирөөдөн көптөгөн эл жапа чегип, үйлөрүнүн дубалдары жарык-жарык болуп калды* (оозеки кептен).

Жар + ык = жарык II. Көрүү сезимине таасир этип, айлана-чөйрөнү көрүнө турган абалга келтирүүчү нур, шоола. [3, 123-б.]. Мисалы: *Сүйүү деген бир гана жолу, бир кезде агарып аткан жарык таң, ошондой, а түбөлүккө жарыгын чачып агарып турар таң болбойт* (Ч.А. “Тоолор кулаганда”).

Кат + ык = катык I. Турмуш-тиричиликке, жашоого, ар кандай ишке такшалуу, кагылып-согулуп бышуу. [3, 184-б.]. Мисалы: *Дербиш бала эмес, кабыргасы катыгып, капкачан турмуштун кеп жолуна чыккан адам* (Каимов).

Кат + ык = катык II. Эсесин кайтаруу, жазасын берүү, жообун мыктылап берүү. [3, 184-б.]. Мисалы: *Кыздар түгүл ага орунсуз катыла калган эркек балдар да катыгын алып чыгат*.

Бур + ак = бурак I. Эпостордо, жомоктордо айтуучу чаалыкпас, чарчабас тулпар, мыкты күлүк. [3, 82-б.]. Мисалы: *Жан атам минип жүрөт деп, Бурак атка токутуп* («Манас»). *Жаныбарым чаалыкпас, Бу жалгандын бурагы.*

Бур + ак = бурак II. Толуп турган жаш мезгил, толукшуган гүлгүн жаштык. [3, 82-б.]. Мисалы: *Бул он алты жаштагы бурак кыздын наристелиги, чымчыктын колтугундай жылуу, уяң сезим болуучу. Күлөт талаа жаркырап, Көркү сулуу гүл бурак* (Шамшиев).

Жогорудагы омонимдер сөз жасоочу -ык мүчөсү менен гана келтирилген мисалдар. Тилибизде мындан башка мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган омонимдер арбын кездешет. Бул боюнча биз кийинки макалаларыбызда да сөз кылабыз.

Омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдүн ортосун ажыратууда айрым окумуштуулар көп маанилүү сөздөр бир гана сөз түркүмүнөн, ал эми омонимдер эки же андан ашык сөз түркүмүнөн турат деген пикирлерин жазышкан. Бирок бул ой эки кубулуштун окшоштук гана белгисине мүнөздүү. Себеби бир гана сөз түркүмүнөн турган төмөндөгүдөй омонимдерди мисалга келтирсек болот:

Айбан I зат. Бакма жана жапайы жашаган төрт аяктуу жаныбарлардын жалпы аты. [3, 24-б.]. Мисалы: *Ала-Тоонун арасын айбандары жойлогон*. (Бөкөнбаев). *Астындагы Аккула айбандын зору жаныбар* («Манас»).

Айбан II зат. Чоң чегиртке. [3, 24-б.]. Мисалы: *Жаачы батыр түк коркпос, Көк айбанга саал окшош, Боорукерлүү жайы бар, Карлыгачка жан жолдош* (Осмонов)

Айбан III зат. Үйдүн алды жаккы бетине жанаштыра салынып, үстү үй менен туташ жабылган жай. [3, 24-б.]. Мисалы: *Үсөн айбандагы жыгач керебетке төшөк салдырды да, жубайын балача карысына салып көтөрүп келип жаткызды* (Касымбеков). *Токтор менен Култай айбанда отурган эле* (Абдукаримов).

Булга I эт. Кир жугузуу, булганыч абалга келтирүү. [3, 80-б.]. Мисалы: *Өтүгү жаман төрдү булгайт* (макал). *Канаты жаман кара каз, Көлдүн четин булгаган* (Тоголок Молдо).

Булга II эт. Колду жана башка нерселерди имере айландыруу, имере шилтөө. [3, 80-б.]. Мисалы: *Сейит жолдошума кол булгап, тамдын бурчунан нары имерилди* (Сасыкбаев). *Карыя атынын башын бура тартып, балдарга камчысын булгап кыйкырды* (Бейшеналиев).

Ийин I зат. Моюндан кар жиликтин жогорку башы орношкон жерге чейинки аралык, акыректин үстү. [3, 139-б.]. Мисалы: *Ошентип эми ат алдыга түштү, жүгөндү ийинине арта салып, артында Танабай барат* (Айтматов). *Этек-жеңине кара баркып көбөлөнгөн аппак кементайы Байтеректин ийининен түшкөнүн сезбеди*.

Ийин II зат. Жапайы жаныбарлардын жерди оюп жасап алган баш калкалоочу жайы. [3, 139-б.]. Мисалы: *Көп суур ийин казбайт, казса да терең казбайт* (макал).

Дагы көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. Демек, кыргыз тилиндеги омонимдер бир эле сөз түркүмүнөн да түзүлөт. Ошондуктан омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдүн айырмалоодо сөз түркүмдөрүнө карата ажыратып кароо жетишсиз. Анткени жогорудагыдай фактылар кездешүүсү мүмкүн. Мындай көрүнүштү омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдүн окшоштугу катары карасак болот. Аталган маселе боюнча орус окумуштуусу Галкина Федорук: “Омоним сөздөрдү ажыратуу татаалданган учурларда ал сөздөрдүн ар бирине синоним сөздөрдү таап, аларды өз ара салыштырып көрүү керек. Эгерде ал синонимдердин маанилери окшош же жакын түшүнүктү берсе, анда окшош сөздөр көп маанилүү сөздөр болуп эсептелет. Эгерде синоним сөздөрдүн маанилери турмуштагы өз ара байланышы жок ар башка түшүнүктөргө таандык болсо, анда окшош сөздөр омонимдер деп каралууга тийиш”, - деген пикирин айтат [4, 57-б.]. Албетте, омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдү чегин ажыратуу татаал маселелерден. Ошондой болгон күндө да омонимдерди сөз түркүмүнө ажыратканда бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болсо эле көп маанилүү сөз деш туура эмес. Түгөйлөрдүн ар бир сөзүн өзүнчө анализге алып, маанисин терең ачуу кажет.

Кыргыз тилиндеги морфологиялык омонимдер тууралуу профессор А.Сапарбаев мындай деген: “Жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоодо бардык учурда эле жаны сөздөр же башка тилдердеги терминдер колдонула бербестен, морфологиялык каражаттар да кеңири пайдаланылып, тилде лексикалык бирдик түзүлөт. Мына ушундай жол менен пайда болгон жаны сөздөр адепки учурда (унгу түрүндө) өзүлөрүнүн сырткы формалары боюнча айырмаланып турган

Адабияттар:

ны менен морфологиялык каражаттардын жардамы аркасында тыбыштык түзүлүшү жагынан окшошуп калган учурлары көп кездешет. Мындай омонимдер туунду омонимдер деп аталат” - деген оюн билдирген [5, 132-б.]. Чындыгында тилибиздеги сөздөрдү атоодо морфологиялык каражаттардын да салымы өтө чоң. Ошол сыңары омонимдер да мүчөлөрдүн жардамы аркылуу байыт же көбөйөт. Омонимдердин бир артыкчылыгы катары алардын үнөмдүү колдонулушунда. Маселен, эки башка түшүнүктү бир гана сөз менен атап, сөздү үнөмдүү пайдаланса болот. Ушул өзгөчөлүгү менен башка лексикалык каражаттардан айырмаланып турат. Негизинен, морфологиялык омонимдерди сөз түркүмүнө ажыратып карай турган болсок, көпчүлүк учурда бир түгөйүн атооч түзсө, экинчи түгөйүн этиш түзөт. Бул боюнча да түрколог Н.Усеев өзүнүн “Кыргыз кагандыгы (VII-IXкк) жазма эстеликтери I: лексикасы жана тексттер” деген эмгегинде омонимдердин алгачкы түрүн көрсөтөт. Ал төмөндөгүчө оюн жазат: “Алгачкы омонимдер тилдин байыркы доорунда эле атооч жана этиш сөз катары колдонулуп, кайсынысы алгач жаралганы белгисиз болгон бир уңгудагы бирдей сөздөр. Мисалы: жазма эстеликтердеги ич, ички маанилерине берген ич атооч сөзү менен бир нерсени ичүүнү, курсагын тойгузуу же суусунун кандыруу максатында ашказанын суусунга же тамакка толтуруу маанисин чагылдырган ич этиши алгачкы омонимдерге кирет”, - деген оюн айткан [6, 182-б.].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги морфологиялык омонимдер байыртадан бери колдонулуп келе жаткан лексикалык бирдик десек болот. Буга биздин күндөлүк турмушубузда колдонулуп жаткан сөздөр мисал болуп бере алат. Аталган сөздөр тилибизде бөтөнчө лексикалык бирдиктер экендигинен кабар берет. Морфологиялык омонимдер да лексикалык омонимдер сыяктуу кандайдыр бир түшүнүктөрдү атоодо чоң кызмат аткарат.

1. Бекджанова Р. Омонимы в киргизском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.Бекджанова. - Фрунзе, 1967. - 27 с.
2. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Лексикология / Ж.Мамытов, З.Кулумбаева. - Фрунзе: Кыргызстан, 1971. - 112 б.
3. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү / түзүүчүлөр: Осмонова Ж., Конкобаев К.2-бас. Бишкек. “Бийиктик” 2015. - 392 б.
4. Галкина - Федорук Е.М. Современный русский язык / Е.М.Галкина-Федорук. - М.: Наука, 1954. - 57 с.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы / А.Сапарбаев. - Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. - 328 б.
6. Усеев Н. Кыргыз кагандыгы (VII-IXкк) жазма эстеликтери I: лексикасы жана тексттер / Н.Усеев - Бишкек. КТМУ, 2022. - 678 б.

УДК: 8.81-13

Сулайманова М., И.,
Алисултонова Н., А.**КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ АДАМДЫ ТУЮНТУУЧУ
МЕТАФОРАЛЫК МААНИЛЕРДИН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ**Сулайманова М., И.,
Алисултонова Н., А.**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ МЕТАФОРИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ,
ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЧЕЛОВЕКА В КЫРГЫЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ**Sulaymanova M. I.
Alisultonova N. A.**LEXICAL AND SEMANTIC GROUPS OF METAPHORICAL MEANINGS DENOTING A PERSON IN
THE KYRGYZ AND UZBEK LANGUAGES**

Аннотация. Метафорада өтмө маанинин негизи ар дайым толук, так боло бербейт. Мисалы, алтын баш, оошуп жаткан сөз алтын, ал кайсы сөздүн ордунда келип жаткандыгы – белгисиз. Балким, «баалуу», «акылдуу», «кымбаттуу» жана башкалар. Санап өтүлгөн сөздөрдүн ар биринде алтынга пропорционалдуу сема бар. Ооштуруу субъективдүү түрдө түзүлгөндө, автордон башка адам үчүн окшоштукту кабыл алуу кыйын болуп калат. Демек, метафоранын артындагы окшоштук метафоранын табиятына таасир этет. Ошондуктан метафора ооштуруу ачык болгондо түшүнүктүү, ооштуруу ойлоп табылганда түшүнүксүз, окшоштук жоголгондо сезилерсиз болот. Метафора абдан кеңири таралган көрүнүш, бирок аны бардык лексика-семантикалык топтор (ЛСТ) үчүн бирдей деп кароого болбойт. Ошондой эле сөздөрдү өтмө мааниде колдоодо белгилүү бир мыйзам ченемдүүлүктөр бар: ар кандай лексика-семантикалык топтор (ЛСТ) түрдүү абалдагы салыштыруулар үчүн тандык болот. Мисалы, жаныбарлардын аттары метафоралык мүнөзгө ээ жана адамдын табиятын чагылдырат (мисалы, түлкү, мал), өсүмдүктөрдүн аттары - сырткы көрүнүштү (мисалы, гүл, терек, дөңгөк) туюнтат. Албетте, бул ар кандай топторду аныктоо шарттуу түрдө болот. Бул макалада өзбек жана кыргыз тилдериндеги метафоралык белгилер топторго бөлүнүп, аларга лексика-семантикалык анализ жүргүзүлгөн.

Негизги сөздөр: метафора, лексика-семантикалык топ, өтмө маани, оошуу, окшоштук, тема, салыштыруу.

Аннотация. Миграционная база миграции в метафоре не всегда полна и ясна. Например, золотая голова, движущееся слово золотое, какое именно слово оно заменяет - неясно. Может быть, «драгоценный», «умный», «мудрый» и т. д. Но это неясно. Каждое из перечисленных слов имеет сему, пропорциональную золоту. Когда аналогия создается субъективно, восстановить аналогию другому человеку, кроме создателя, будет сложно, а то и вообще невозможно. Итак, сходство, лежащее в основе метафоры, влияет на природу метафоры. Соответственно, метафора понятна, когда сравнение открыто, непонятна, когда сравнение создано, незаметна, когда сравнение утеряно. Метафора — явление очень распространенное, но нельзя сказать, что употребление всеми лексико-семантическими группами, это одно и то же. Также существуют определенные закономерности в переносе имен: в разных случаях для переносов обозначаются разные лексико-семантические группы (ЛСГ). Например, названия животных являются скорее метафорами человеческого характера (например, лиса, крот, олень и т. д.). Конечно, необходимо дать определение таким группам. В данной статье метафорические движения в узбекском и кыргызском языках разделены на группы и подвергнуты лексико-семантическому анализу.

Ключевые слова: метафора, лексико-семантическая группа, переходное значение, отклонение, сходство, тема, сравнение.

Annotation. The migration base of migration in metaphor is not always complete and clear. For example, a golden head, a moving word golden, what exact word it replaces is unclear. Maybe “pre-

cious", "smart", "wise", etc. But this is unclear. Each of the listed words has a sema proportional to gold. When an analogy is created subjectively, it will be difficult, if not impossible, to reconstruct the analogy to someone other than the creator. So, the similarity underlying a metaphor influences the nature of the metaphor. Accordingly, a metaphor is understandable when the comparison is open, incomprehensible when the comparison is created, and invisible when the comparison is lost. Metaphor is a very common phenomenon, but it cannot be said that its use by all lexical-semantic groups is one and the same. There are also certain patterns in the transfer of names: in different cases, different lexical-semantic groups (LSG) are designated for transfers. For example, animal names are more metaphors for human character (e.g. fox, mole, deer, etc.). Of course, it is necessary to define such groups. In this article, metaphorical movements in the Uzbek and Kyrgyz languages are divided into groups and subjected to lexico-semantic analysis.

Keywords: Metaphor, lexical-semantic groups, lexical-semantic group, figurative meaning, means of expression, poetic metaphors, basic metaphor, lexical metaphor.

Метафора – кең таралган кубулуш. Бирок аны бардык семантикалык топтор үчүн бирдей деп кароого болбойт. Ошондой эле сөздөрдү өтмө мааниде колдоодо да белгилүү закон ченемдүүлүктөр да бар: ар түрдүү лексикалык-семантикалык топтор түрдүүчө абалдагы салыштыруулар үчүн таандык болот. Мисалы: айбандын аттары көбүнчө адамдын табиятын (түлкү, карышкыр ж.б.), өсүмдүк аттары сырткы көрүнүштү (гүл, дөңгөк, терек, чөп) туюнтуу үчүн метафоризацияланат. Бул топтор албетте шарттуу түрдө болот. Ошондуктан да Г.Кобулжанова бул шарттуулукту пайда кылуучу себептерди төмөнкүдөй келтирет:

1. Темани доим ҳам аниқ кўрсатиш имконининг йўқлиги (теманын дайыма анык көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнүн жок экендиги);

2. Қиёс асоси (ўхшатиш асоси) нинг ҳам объектив, ҳам субъектив харктерда бўлиши (салыштыруунун негизи объективдүү да, субъективдүү да характерде болушу)¹.

Метафора өтө татаал жана көп кырдуу кубулуш болуп саналат. Аны ар дайым эле бир сөз менен туюнтуу кыйын. Мисалы өзбек тилинде Комил – кўзичок, Али – лайлак (бул мисалдар эки тил үчүн бирдей метафоралык маани боло алат) деген мисалдарда эмне эмнеге оошуп жаткандыгы анык, түшүнүктүү. Бул салыштыруунун негизин бардык тил ээлери бирдей кабыл алат. Бирок дайым эле салыштыруулар бирдей кабыл алынбайт. Мисалы, ...анжир киндигидан сап-сарик шарбат оқиб ётибди (А.Қаххор).

Ҳайрлашдик бесўз, беюпанч,

Етим тоғнинг этакларида (Ҳ.Ахмедов)

Жогорудагы мисалдардагы «анжир киндиги», «етим тоғ» сөз айкаштарын бардык

адамдар бирдей түшүнө бербейт. Себеби бул сыяктуу метафоралар индивидуалдуу болуп, адамдын жогорку көркөм аң-сезими аркылуу гана туюнтулат. Ошондуктан да метафора процессин көп учурларда субъективдүү деп айтууга болот. Себеби алгач метафораны бир киши жаратат, кийинчерээк ал тилде жалпылашат. Бул сыяктуу метафоралар кыргыз тилинде «жалпы элдик метафоралар», өзбек тилинде «барча учун бирдек тушунадиган, бирдек кабул килинадинган» (жалпы үчүн түшүнүктүү болгон) метафора катары, поэтикалык метафоралар «индивидуал метафора» катары каралат. Оошуунун багытын дайыма көңүлгө алышыбыз керек. Оошуу, башкача айтканда туюнтуу каражаты темага оошот.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги метафоралык маанилер төмөнкүдөй лексикалык-семантикалык топтордун негизинде классификацияланат. Классификациялоодо Г. Кобулжонованын принцибине таяндык.

1. Нерсе-адам тибиндеги метафоралар (Нарса-одам типидеги кўчим)

Таланттуу болсоң чырагым,

Тизилген сөзүм сеники. (Барпы)

Бул мисалда «чырагым» сөзү метафоралык маанини туюнтуп жатат. Б. а. нерсе – чырак аркылуу адамга (перзентке, балага) карата колдонулду.

Илгертен бери бирге өскөн Курман деген үзөңгү жолдошун өз үйүнө чакырып, аны Бөкөйгө жибермек болуп сөз баштады. (Саринжи, Бөкөй)

Бизге белгилүү үзөңгү аттын ээр, жабдык сыяктуу бир абзели эсептелет. Мындай метафора башка тилдерде, мисалы өзбек тилинде учурабайт. Т. а. бул сөз катары башка

¹Кобулжонова.Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Номз. диссерт. Т.,2000. 75-бет.

тилдерде да бирдей аталып, бирдей маанини берет, бирок башка мааниде колдонулбайт. Ушул жерде эскерте кетүүчү жагдай – бардык тилдерде метафораларды бирдей деп кароого болбойт. Анткени метафоризациялоо процессинде окшоштуктардан сырткары ар бир элдин жашоо ыңгайы, үрп-адаты, дүйнөгө карата мамилеси, психологиялык жана тилдик өзгөчөлүктөрү да негиз болот.

Ал анын эң жооптуу экенин билет, анткени экономист колхоздун мээси болушу керек. (Ш.А.)

Жогорудагы мисалдагы өтмө маани «мээси» деген сөз аркылуу пайда болду. Бул өтмө маани өтө татаал характерге ээ. Мээ сөзү эки тилде тең адамдын акылдуу же акылсыздыгын туюнтуу үчүн колдонулат. Башкача айтканда тилибизде «мээси жок» (акмак), «мээлүү» акылдуу маанилеринде колдонулат. Сүйлөшүү кебибизде «мээсин жеген» деген сыяктуу айкаштар да кезигет. Бул өтмө маанинин негизин табуу кыйын. Аны негизинен эмнегедир багытталган дейиш мүмкүн. Чындыгында, «мээси жок» деген сөздү түз мааниде колдосок, чындыкка туура келбейт. Анткени адам мээсиз болушу мүмкүн эмес.

Өзбек тилинде: *Темир хотин деганича бор экан* (оозеки кепте) Бул салыштырууну нерсе-адам тибиндеги метафора деп атоого болот. Мисалдагы *“темир хотин”* сөз айкашы маани кеңейишин пайда кылган. *Хотин* – метафораланган сөз, *темир* – метафоралык сөз, катуу, чыдамдуу деген маанини туюнтат.

Бу шамол қаердан пайдо бўлди? (сүйлөшүү кебинде) Бул мисалда оошуу *“шамол”* сөзү аркылуу туюнтулду. Бул да нерсе-адам тибиндеги метафорага мисал боло алат. Себеби *«шамол»* сөзү аркылуу туюнтулган маани *“инсонни”* (адамды) билигизип жаткандыгын сезүү кыйын эмес.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз жана өзбек тилиндеги нерсе-адам тибиндеги метафоралар лексикалык жактан айырмачылыктар жокко эсе.

2. Адам-нерсе (белгилик жактан) тибиндеги метафоралар

(Одам-нарса (белги жихатдан) типидеги кўчим)

Кыргыз тилинде:

Алып кел, Курман сен барып,

Аталаш Бөкөй бооруңду. (Саринжи,

Бөкөй). Бул мисалда метафоралык маани *«боорум»* сөзү аркылуу туюнтулду. Бөкөй метафораланган сөз, *«боорум»* метафоралык сөз, тема – жакын адам, тууган.

Боорум (*жигарим*) эки тилде тең бирдей маанини (жакын адам, тууган) туушкандыкты билдирүү үчүн метафоризацияланды.

Суроо деген менде түгөбөйт, ушул дартымдан «Сейит маңыз»-деп да аталып кеттим. (Ч. Айтматов)

Жогорудагы мисалдагы өтмө маани *«маңыз»* сөзү аркылуу берилди. Сейит метафораланган сөз, маңыз метафоралык сөз, бирок бул сөздө тема бир аз белгисиз. Мисалга кеңири талдоо жүргүзө турган болсок, маңыз сөзү көп суроо берүүчү, тегеректеги болуп жаткан нерселерден кабардар болуу маанисин билдирет. Демек, тема – көп суроо берүүчү, өтмө мааниде көп сүйлөөк.

Көрсө, ал сен экенсиң, Жамийла кызыл гүлүм. (Ч. Айтматов)

Бул мисалда *«гүл»* сөзү аркылуу өтмө маани пайда болду. Бул сөз кыргыз тилинде да өзбек тилинде да маанилик жана функционалдык жактан бирдей колдонулат.

Өзбек тилинде да *«гүл»* сөзүнө байланыштуу өтмө маанилер кеңири учурайт. Мисалы: *овқатнинг гули, давранинг гули, йигитнинг гули* ж.б.у.с. Эки тилде да гүл сөзүнүн *“сулуулук”* (чиройилик) *«эң жакшы»* (энгяхши) мааниси метафоранын жаралышына негиз болот.

...ким ёрдам бериши мумкин сизга Боқи булдозерми (А. Обиджон)

Жогорудагы мисалда матфоралык маани *«булдозер»* сөзү аркылуу берилди. Боқи метафораланган сөз, булдозер метафоралык сөз, тема - копол, өңү серт, жагымсыз. Бул сөз адамга карата колдонулганда келбеттүү, узун бойлуу, копол маанисин билдирет. Себеби адамдагы бардык касиеттер ар түрдүү нерселерга салыштырылышы мүмкүн.

Аристотель жогорудагыдай маанилерди жалган деп атайт². Чындыгында да жогорудагы мисалдарга көңүл бурсак, *Сейит маңыз* эмес, *Боқи булдозер* эмес, алар – адам. Түз мааниде кабыл ала турган болсок, алар анык, кыска түшүнүүнү камсыз кылууга кызмат кылат. Ошондой эле атоо менен бирге баалоону да көздө тутат. Башкача айтканда, *Бөкөй боорум* дегенде – мага өтө жакын, тууган, ата бир деген сүйлөм түзсөк, анда

²Аристотель *Поэтика*. – Т. Адабиёт ва санъат. 1980. 47-бет.

туюнтуу да, образдуулук да, таасирдүүлүк да болбойт. Тескерисинче, жөн гана маалымат, кабар берүү гана болуп калат. Же болбосо, “Боки булдозер” деген сөздүн ордуна Боки бесунакай, кўпол, беўхшов, хунук, ёқимсиз киши десек, метафоралык маани туюнткан (кыска, таасирдүүлүк, ага берилген баа) мазмун жоголот. Метафоранын күчү мында: ал бир кыска сүйлөм же болбосо сөздө бүтүн бир маанини туюнта алат.

3. Айбан – адам тибиндеги метафоралар (Хайвон-одам типидеги кўчим)

Кыргыз тилинде:

Алдагысы келген экен карыган түлкү (Т.Касымбеков)

Бул сүйлөмдөгү өтмө маани «түлкү» сөзү аркылуу берилди. «Түлкү» метафоралык сөз, айбан-адам тибиндеги өтмө маанини пайда кылды. Тема – куу, кыйтыр. Карылык белгиси бул маанини дагы да күчөтүүгө кызмат кылды. «Түлкү» сөзү өзбек тилинде да куу (айёрлик) маанисинде колдонулат.

Карыган карышкыр дагы бир шумдугун көрсөткүсү келди бекен же?... (Т. Касымбеков) Келтирилген мисалдагы «карышкыр» сөзү өтмө мааниде колдонулду. Карышкыр (бўри) өзбек тилинде да ушундай мааниде колдонулат. Мисалы:

Өзбек тилинде: *...қишлоқнинг тулкиси ҳам юзбоши, бўриси ҳам юзбоши* (А. Каххор)

Бул метафоралардын негизин кыргыз да, өзбек да бирдей түшүнөт жана бирдей мааниде колдойт.

Арслоним уятга қолмасин деб, икки сават узум бериб юбордим (“Шу кунлар шиддати”)

Жогорудагы мисалда «Арслоним» метафоралык мааниде колдонулган. «Арслоним» метафораланган сөз. Тема – эр, күчтүү.

Кыргыз тилинде: *Атадан калган өзүңсүң, кулунум, элге таарынба* (Саринжи, Бөкөй)

Бул мисалдагы өтмө маани «кулунум» сөзү аркылуу ишке ашты. Кулун аттын баласы (тойчок) дегени. «Кулун» метафоралык сөз, темасы - перзент, бала.

Тубайттын ити бул экөө. Тукуруп койсо желигип. (Жаңыл Мырза)

Мисалдагы метафоралык маани «ит» сөзү аркылуу берилди. «Ит» сөзү ар эки тилде да бирдей мааниде колдонулат, башкача айтканда, оң жана терс маанини туюнтуу үчүн кызмат кылат. Биринчиден «ит» – тутуктуулуктун, бекемдиктин символу катарында оң мааниде, экинчиден, терс мааниде (пасткаш, нокас, суқ) адамга карата колдонулат. Бул мисалда терс мааниде, башкача айтканда «жүгүртөк» «ар кандай жаман иштерден тайман-

баган адам» маанилерин туюнтуп келди. Бул мисалдан айбан-адам тибиндеги метафорага туура келгендигин көрүшүбүз мүмкүн.

4 Куш аттарын туюнтуучу канаттуу-адам тибиндеги метафоралар

(Парранда номлари билан инсонни ифодаловчи парранда-одам типидеги кўчимлар)

Кыргыз тилинде:

Булбул атам көзү өтсө.

Муңайбасам амал жок (Саринжи, Бөкөй.)

Бул мисалда “булбул” сөзү өтмө маанини туюнтуп келди. Мында “булбул” метафоралык сөз, туюнтуу каражаты «ата», тема - обону жагымдуу. “Булбул” сөзү “адамга” карата колдонулду. Бул сөз классикалык адабиятта “ашыктыктын” белгиси катары саналат. Бул сөз эки тилде да бирдей негиздүү маани эсептелет. Мисалы, *Токтогул - кыргыздын чыгаан булбул акыны.*

Кызгалдак өңдүү ээрини,

Карлыгач кыргыз келини.

Бул мисалдагы өтмө маани “карлыгач” сөзү жардамында берилди. Карлыгач метафоралык сөз, туюнтуу каражаты келин, тема - назик, чырдуу. Бул маанинин негизин табуу да кыйын.

Карлыгач дайыма үйүбүздүн сыртына, айрым учурларда үйүбүздүн ичине уя салат. Ар жылы ушул жерге учуп келип балапандарын коёт. Балким, кыргыздын келинин өз үйүнө, үй-бүлөсүнө туруктуу экендигин билдирип жаткандыр, белгисиз. Көп учурларда метафора субъективдүү характерге ээ болгону үчүн кандай мааниде колдонулуп жаткандыгы метафораны жаратуучудан башкасына анчалык даражада түшүнүктүү болбостугу мүмкүн.

Өзбек тилинде да карлыгач сөзү салыштыруу маанисинде колдонулат. Мисалы, адамдын кашына карата карлыгачтын канаты бирикмеси колдонулат. (Қалдирғочнинг қанотими кошларингиз)

Дадам Али – Лайлакдан бу гапни эшитиб кулиб куйди (А. Каххор).

Бул өтмө маани да адам-канаттуу тибиндеги метафорага мисал болот. Жөнөкөй кылы айтканда, «Лайлак» деп буту-колу узун, келбеттүү адамга карата колдонулат. Метафоралык сөз “лайлак”, тема – узун, (буту-колу) мааниде.

5. Адам-адам тибиндеги метафоралар (Одам-одам типидеги кўчим)

Кыргыз тилинде:

Манасым (бала), кагылыыйн келдиңби (оозеки кепте). Бул мисалда “Манас” метафоралык сөзү өтмө мааниде колдонулду. “Ма-

нас” метафоралык сөз, бала метафораланган сөз, тема – кандайдыр бир белгисине карай салыштырылды, башкача айтканда, күчтүү, баатыр деген мааниде.

Өзбек тилинде:

Фарходлар видеога мўлтираб ўсар,,

Ширинлар бир-бирин сочини кесар
(М.Юсуф)

Бул мисалда «фарходлар», «ширинлар» деген сөздөрү метафоралык мааниде колдонулду. Фарход, Ширин адам аттары, башкача айтканда, түрк элдерине таандык болгон улуу акын А.Наваинин «Хамса» дастанындагы ашык түгөйлөр. Бирок бул өтмө маанидеги сөздөр, башка ошого окшош ашык түгөйлөргө карата колдонулду. Ошол себептүү адам-адам тибиндеги метафорага мисал болот.

Шеърим сен Лайли,

Мен Мажнун. (М.Юсуф)

Берилген мисалдагы «мажнун» да метафоралык сөз. «Мен» метафораланган сөз, «мажнун» метафоралык сөз, тема – ашыктык, арман. “Мажнун” адам, акын өзүн да Мажнундун ордуна койгон.

Негизинен, адам-адам тибиндеги метафораларда бир адамдагы касиеттер экинчи бир адамга карата колдонулат. Ушул өзгөчөлүгүн эсепке алып, жогорудагы метафораларды адам-адам тибиндеги метафораларга кошсок болот.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана өзбек тилдеринде өтмө маанинин тилдик каражаттар аркылуу берилиши өзүнө таандык жеке жана жалпы белгилерге ээ.

Башкача айтканда, кээ бир тилдик каражаттар эки тилде да эмоционалдык, экспрессивдүүлүк жана лексика-семантикалык жактан да метафораны пайда кылууда бирдей мааниге ээ: түлкү – тулки, карышкыр – бўри, ит – ит, арыстан – арслон сыяктуу сөздөр бирдей маани жана бирдей функцияда колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Метафоранын негизиндеги окшоштук объективдүү да, субъективдүү да болушу мүмкүн. Окшоштуктун мындай субъективдүү болушунун натыйжасында өз ара байланышы болбогон ар түрдүү объекттердин арасында байланыш пайда болот. Мисалы, адам-нерсе, нерсе-адам, айбан-адам канаттуу-адам сыяктуу бир канча байланыштын түрлөрүнүн ишке ашышын көрүшүбүз мүмкүн.

Адабияттар:

1. Аристотель Поэтика. – Т. Адабиёт ва санъат. 1980.
2. Барпы, Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы. Бишкек – 1995.
3. Қобулжонова Г. К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филол.фан.ном. диссер...автореферати. Т. 2000.
4. Мамадалиева М. А. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. Филол.фан.номзод.диссер. автореферати.-Т. 1998.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Бишкек, 1997.

УДК: 809.434 (575.2) (043.3)

Сыдыкова Т.К.
филология илимдеринин доктору
И.Арабаев ат. КМУнун профессору

АКАДЕМИК БУБУЙНА ОРУЗБАЕВА ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИ

Сыдыкова Т.К.
доктор филологических наук
профессор КГУ им. И. Арабаева

АКАДЕМИК БУБУЙНА ОРУЗБАЕВА И КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

Sydykova T.K.
doctor of Philology
professor of KSU named after I. Arabaeva

ACADEMICIAN BUBUYNNA ORUZBAEVA AND THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Кыргыз Республикасынын Илимине эмгек сиңирген ишмер, “Даңк” медалынын, III даражадагы “Манас” орденинин ээси, “кыргыз тилдин энеси” – Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева. Окумуштуунун кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чак формасы, сөздөрдүн жасалышы боюнча илимий-теориялык концепциялары жөнүндө макалада сөз кылабыз.

Негизги сөздөр: тил илими, кыргыз тил илими, профессор, академик, этиш, этиштин өткөн чагы, сөз, сөздүн жасалышы, илимий изилдөө, концепция.

Аннотация. В статье речь пойдет об академике Национальной академии наук КР, докторе филологических наук, профессоре, лауреате Государственной премии в области науки и техники КР, заслуженном деятеле науки КР, лауреате медали «Данк», ордена «Манас» III степени, «матери кыргызского языка» – Орузбаевой Бубуйна Омурзаковне. В статье мы также рассмотрим научно-теоретические концепции ученого о форме прошедшего времени глагола в кыргызском языке и образовании слов.

Ключевые слова: лингвистика, кыргызское языкознание, профессор, академик, глагол, прошедшее время глагола, слово, словообразование, научные исследования.

Abstract. The article will discuss the academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Doctor of Philology, professor, laureate of the State Prize in Science and Technology of the Kyrgyz Republic, Honored Scientist of the Kyrgyz Republic, laureate of the Dank medal, the Manas Order of the 3rd degree, the «mother of the Kyrgyz language» Oрузбаева Bubuina Omurzakovna. In the article, we will also consider the scientific and theoretical concepts of the scientist about the past tense of the verb in the Kyrgyz language and the formation of words

Keywords: linguistics, Kyrgyz linguistics, professor, academician, verb, past verb, word, word formation, scientific studies.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Кыргыз Республикасынын Илимине эмгек сиңирген ишмер, “Даңк” медалынын, III даражадагы “Манас” орденинин ээси, “кыргыз тилдин энеси” Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна – жөнөкөй дыйкандын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген карапайым кыргыз

кызы. Учурда филология илимдеринин доктору, профессор, кыргыз илимий дүйнөсүндөгү талыкпаган, күжүрмөн илимпоз, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Илимге эмгек сиңирген ишмер, Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыктын ээси, Лингвистика боюнча К. Тыныстанов атындагы мамлекеттик сыйлыктын эки жолку лауреаты, Түрк Республикасынын «Turk Dil Kurumu» коомунун чет өлкөлүк корреспондент-мүчөсү, ре-

спубликанын бүт коомчулугу, түркологдор, көптөгөн чет өлкөлөрдүн окумуштуулары эмгегинен тааныган, түшүнүгү терең жана кенен көрүнүктүү илимпоз, түрколог [1, 4-6.].

Академик эжебиз Кыргыз Республикасынын Каракол шаарында жети жылдык мектепти бүтүргөн, андан соң ошол эле шаардагы М. Горький атындагы педагогикалык окуу жайын (1940) жана мугалимдер институтун (1942) аяктаган. 1945-жылы (мурдагы Фрунзедеги) Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун Кыргыз тили жана адабияты факультетин бүтүрүп, СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын аспирантурасында окуп, 1952-жылы “Кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чактагы формасы” деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, “филология илимдеринин кандидаты” деген илимий даражага татыктуу болгон.

1951-1976-жылдары Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер, сектор башчысы, директор, ал эми 1971-1987-жылдары “Кыргыз Совет Энциклопедиясынын” башкы редактору, Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Президиумунун мүчөсү, Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда, түркологиялык багытта эмгектенген.

1964-жылы Казак илимдер академиясынын Тил билими институтунда “Азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышы” деген темада докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргоп, “филология илимдеринин доктору” илимий даражага татыган. Ал эми 1967-жылы *профессор* илимий наамы ыйгарылган. 1974-жылы Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна Кыргыз илимдер улуттук академиясынын корреспондент-мүчөсү, 1980-жылы академик болуп шайланган. Бул Кыргыз Республикасынын илиминдеги чоң сый жана урмат.

Академик Б. Ө. Орузбаеванын илимий кызыкчылыгы, багыты кыргыз тилинин грамматикасы (морфология жана сөз жасоо), лексикология жана лексикография, кыргыз адабий тилинин тарыхы, байыркы түрк жазуу эстеликтери, жалпы элдик тил менен адабий тилдин карым-катышы, тилдердин өз ара байланышы (орус жана кыргыз тилдеринин карым-катышы), кош тилдүүлүк ж.б. маселелер менен байланыштуу [2, 159-6.].

Академик эжекебиздин алгачкы монографиясы “Кыргыз тилиндеги этиштин өт-

көн чактагы формасы” деп аталып, азыркы кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чагынын формалары жана анын түрлөрү, чакты уюштуруучу *-чу*, *-ыптыр* морфемалары жана алардын грамматикалык мүнөздөмөсү кыргыз тил илиминде биринчи жолу илимий жана терең деңгээлде иштелип чыккан. Ошондуктан бул эмгектин негизги жоболору, далилдүү эрежелери орто мектептер менен жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептери менен окуу куралдарына, кыргыз тилинин академиялык грамматикасынын тийиштүү бөлүмдөрүнүн негизине киргизилген, өзөгүн түзгөн. Демек, бул багыттын теориялык базасын же фундаментин жалпы түрк тилдери үчүн жаратты дегендикти түшүндүрөт.

Б. Ө. Орузбаеванын “Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышы” деген монографиясы кыргыз тили илиминдеги көрүнүктүү жана белгилүү даражада терең, илимий деңгээлде жазылган, өз алдынча жаңыча илимий ой жүгүрткөн баалуу эмгектердин бири. Бул монографияда көптөгөн факты-материалдарды ар тараптан талдоо аркылуу кыргыз тилиндеги сөз жасоонун механизминин жалпы мыйзамченемдүүлүгү такталып, тийиштүү жыйынтык чыгарылып, сөз жасоо каражаттарынын негизги топтору жана анын карым-катышы аныкталган. Ширелишип кеткен сөз жасоочу морфологиялык каражаттар менен алардын функционалдык-генетикалык байланышын чечмелөөгө биринчи жолу зор аракет жасалып, ал жөнүндө өзүнүн терең илимий пикирин айткан. Ушулардын негизинде татаал сөздөрдү тийиштүү даражада классификациялап, синонимдик жуптардын пайда болуу жолдорун тактаган жана алардын кыргыз тилчилери тарабынан колдоого ээ болгон этимологиялык этюдун берген. Аталган монографияда сөз жасоонун жалпы эле схемалык модели жана сөздүн пайда болуу ыкмалары жөнүндө пикири кыргыз тил илимин изилдөөчүлөрү тарабынан жаңылык катарында таанылган. Ошондон улам Б. Ө. Орузбаеванын аталган монографиясы кыргыз тилиндеги, деги эле түрк тилдериндеги актуалдуу проблеманы иликтеген, жаңы ой айткан, далилдүү теориялык жыйынтык чыгарган баалуу илимий эмгек катары бааланган. Себеби, агглютинативдик тилдерде сөз жасоонун борбордук проблемасы катарында уңгу боло тургандыгы далилденип, анын структуралык өзгөчөлүгү көрсөтүлгөн [3, 1994].

Кыргыз тилинин лексикологиясы жөнүндөгү маселенин салыштырма-та-

рыхый планда чагылдырылышы аталган эмгектер менен чектелбестен, эл аралык жана республикалык конференцияларда, симпозиумдарда жасаган баяндамаларында да орун алган. Алар: “Манас” эпосундагы этнонимдер жөнүндө (Токиодо өткөн антропология жана этнография илиминин VIII Эл аралык конгресси, 1968-ж.), “Кыргыз-монгол топонимдериндеги параллель жөнүндө” (Алтаистика боюнча туруктуу XII конференциясында, Берлин шаарында, 1969-ж.), “Кашкарлык Махмуддун “Дивани лугат ит-түрк” сөздүгү кыргыз тили тарыхынын булагы” (Бүткүл союздук түркологиялык конференция, Фергана, 1971), “Иран тилинен кабыл алынган сөздөрдүн кыргыз тилиндеги орду” (Алтаистиканын XIX конференциясы, Хельсинки, 1976) ж.б. [4. 2010].

Академик Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна терминология секторун (1966-1971), кийин терминология жана түркология секторун (1971-1976) жетектеп турган мезгилде кыргыз адабий тилинин терминологиясын бир системага келтирүү жана терминдердин кыргызча-орусча сөздүктөрүн илимдин тармактары боюнча түзүп, басмадан чыгарууга, илимий-техникалык жана коомдук саясий терминологияны тартипке келтирүү жагынан кыйла иш-аракеттерди жүргүзүп, кырктан ашык терминдик-тармактык сөздүктү түзүүнү жана жарыкка чыгарууну уюштурган жана да адабий тилди жана терминологияны нормалдаштыруу, иреттештирүү процессиндеги тажрыйбага таянып, “Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү” (В. Закирова менен бирге) жана “Кыргыз терминологиясы” аттуу монографиясы жарыяланган. Ошону менен бирге терминологиялык, кош тилдүү (кыргызча-орусча, ошондой эле кыргызча-түркчө – Б. Сагынбаева менен бирге) сөздүктөрдү түзүү, бастырып чыгаруу жагынан окумуштуу бөтөнчө тажрыйбага ээ болгон залкар адис.

Академик Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна 1951-жылдан тартып республикада жүргүзүлүп жаткан лексикографиялык ишке катышып, “Орусча-кыргызча сөздүктүн” (1957) авторлорунун жана редколлегиянын мүчөлөрүнүн бири. Ошондой эле эже мектеп окуучуларына арнаган “Орусча-кыргызча сөздүк”, “Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы”, “Кыргыз тилиндеги ат атооч”, “Кыргыз тилинин грамматикасы”, “Орфографиялык сөздүк”, “Кыргыз Совет Энциклопедиясы” (6 томдук, 1978–1980) ж. б. эмгектерди редакциялаган [1. 9-б.].

Илимий-уюштуруучулук жана талыкпай иштөө жөндөмдүүлүгүнүн натыйжасында Б. Ө. Орузбаева өзү жетектеген “КСЭнин” – мекенинин жоопкерчилигин толук сезип, республиканын көрүнүктүү окумуштууларын катыштырып, ишти билгичтик-чыгармачылык менен уюштуруп, 1976-1980-жылдары “Кыргыз Совет Энциклопедиясынын” башкы редактору болуп иштеп, кыргыздын улуттук-универсалдуу деп аталган алты томдуу “Кыргыз Совет Энциклопедиясы”, 1982-жылы алардын алфавиттик көрсөткүчү жана анын орусча, 1983-жылы кыргызча атайын томдору жарык көрөгөн. Ошондой эле академиктин жетекчилиги жана катышуусу менен кыргыз энциклопедиясынын коллективи “Социалисттик Улуу Октябрь революциясы”, “Орфографиялык сөздүк”, “Фрунзе шаары – Кыргыз ССРинин борбору”, “Советтик энциклопедиялык сөздүк” деген эмгектерди жарыкка чыгарды. Мындай иш аракеттер академиктин илимий эрдиги деп баалоого татыктуу. Ошону менен бирге академик эжейибиз илимдин ондогон кандидаттарын, докторлорун даярдап чыгарды. Тил илими институтунун алдындагы “Кыргыз тили боюнча докторлук (кандидаттык) диссертацияларды кабыл алуучу” адистештирилген кеңештин төрайымы, “Советтик түркология”, “Илимдер академиясынын кабарлары”, “Кыргызстан аялдары” журналдарынын редколлегиясынын, СССР Илимдер академиясынын Тил, адабият институтунун алдындагы түркология комитетинин, Тил илими институтунун илимий кеңешинин мүчөсү болгон жана бул багытта алгылыктуу иштерди жасаган.

Жалпы алып караганда, академик Б. Ө. Орузбаева кыргыз тил илимине салмактуу салым кошту жана эмгеги жогору бааланып, Кыргыз Республикасынын Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, В.И. Лениндин 100 жылдыгына байланыштуу медаль, СССРдин эл чарбасынын көргөзмөсүнүн күмүш медалы, III даражадагы “Манас” ордендери менен сыйланган жана 1993-жылы “Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер” деген ардактуу наам берилген.

Кыргыз тилинин, кыргыз тилчилеринин Умай энеси – академик Б. Ө. Орузбаеванын илим жолунда жаралган илимий эмгектери, андагы илимий-теориялык концепциялары кыргыз тил илимине кошкон салымы, байлыгы, аны кийинки муундар – барктай, баалай, урматтай жана да ардактай билели, ошо-

ну менен бирге бизден кийинки өсүп келе жаткан келечек муунга да мындай маалыматтарды берип, аларды да урматтоого үйрөтө билели.

Адабияттар:

1. Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери: (Библиографиялык тактам, окума, 1-том) / Ш. Жапаров. – Бишкек: Айат, 2004. -228 б.
2. Жапаров, Ш., Сыдыкова, Т. Академик Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна: Биобиблиография / Ш. Жапаров, Т. Сыдыкова. –Бишкек, 2014, 93 б.
3. Орузбаева Б.Ө. Сөз: (Сөздүн түзүлүшү) – Слово: (Структура слова) / Б.Ө. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. -260 б.
4. Орузбаева Б.Ө. Илимдерге саякат / Б.Ө. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 2010.
5. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Көрөгөч окумуштуу, академик Бүбүйна Орузбаева // “Көк асаба”, 2014-жыл, 24-сентябрь, 4-10-б.
6. Академик Бүбүйна Орузбаева. – Ankara; Dürk Dil Kurumu, 2013

УДК: 894.2.35(575.2.)(043.3)

Табалдиева А. Б.

улук окутуучу

*Ж.Баласагын атындагы КУУ***БАЙЫРКЫ ЖАНА АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН
СЕМАНТИКАСЫ****Табалдиева А. Б.**

старший преподаватель

*КНУ им. Ж.Баласагына***СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ НА ДРЕВНЕКЫРГЫЗСКОМ
И СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ****Tabaldieva A. B.**

Senior lecturer

*KNU named Zh. Balasagyn***SEMANTICS OF VERBS OF YENISEI AND MODERN KYRGYZ LANGUAGES**

Аннотация. Аталган макалада байыркы Энесай тексттериндеги жана азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрүнүн семантикасы иликтенет. Бул объектини изилдөөдө салыштырматарыхый жана салыштырма методдор колдонулат. Кыргыз тилинин байыркы тилдик булагы болгон Энесай тексттериндеги этиш сөздөрдүн семантикасы изилдөөгө алынат жана байыркы доордо колдонулган этиштер азыркы кыргыз тилинде колдонулган этиш сөздөрүнүн лексика-грамматикалык маанилери менен тарыхый жана тилдик аспектиден салыштырылып иликтенет. Негизинен, байыркы кыргыз тилинде жана азыркы кыргыз тилинде этиш категориясы өзүнчө сөз түркүмүнүн чоң тобун түзүп турат, анын колдонулуу чөйрөсү кеңири. Энесай тексттериндеги этиштер жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрүп турары анализге алынат жана тексттердеги этиштердин ар тараптуу колдонулары аныкталмакчы.

Азыркы күндө этиш сөздөрү дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келе жатат, о.э. узак мезгилдин өткөнүнө карабастан бул элементтер өзгөрүүгө учураган эмес. Байыркы бабалар түзүп калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери үчүн ар дайым өтө актуалдуу б.э.

Негизги сөздөр: Энесай, кыргыз, этиш, лексика, сөз түркүмү, байыркы, грамматика, морфология, түрк, тилдер.

Аннотация. В данной статье будет изучена семантика глаголов на древне-кыргызском (енисейско-кыргызском) и современном кыргызском языках. В исследовании данного объекта применены сравнительно-исторический и сравнительные методы. Будет изучена семантика глаголов енисейских кыргызов, как древнего источника кыргызского языка, и сопоставлено сравнение лексико-семантического значения, исторических и языковых аспектов глаголов используемых в современной и древней эпохах. Кроме того, будет проведён анализ изменения енисейских текстов по временным, обстоятельственным категориям лица и числа и выявлены их разносторонние применения. Глаголы в настоящее время активно используется в литературном кыргызском языке именно в этом виде и системе языка, и несмотря на прохождение длительного периода времени данные элементы они не были подвержены значительным изменениям. Составленная древними предками морфо-семантическая грамматика весьма актуальна не только лишь для кыргызского, но и для всех тюркских языков.

Именно в нынешнем актуальном содержании и форме, наблюдается активное использование глаголов в настоящее время и более того, на прохождение длительного периода времени.

Ключевые слова: Енисей, киргиз, глагол, лексика, часть речи, древний, грамматика, морфология, түрк, языки.

Annotation. In this article we will study semantics of verbs of Yenisei texts. In the study of this object will be applied historical and comparative methods. Semantics of verbs on yenisei texts, which is the ancient source of kyrgyz language, and comparative study of their lexical and grammatical meanings in modern kyrgyz language and their historical aspects will be studied. Actually, the category of verbs in modern kyrgyz and ancient kyrgyz language is the separate big part of speech with a wide range of applications.

The analyses of change the form of a verbs from time and persons and their multifaceted use, was also considered. And currently, these verbs on it is these type and system, which is have not undergone change, are widely used. Morphological and semantic grammar compiled and given us by ancestors, are actual for all Turkic languages, not only for kyrgyz.

Key words: yenisei, kyrgyz, verb, лексика, grammatical, ancient, grammatical, morphological, turk, languages.

Байыркы кыргыз тилинде жана азыркы кыргыз тилинде этиш сөздөрүнүн ролу өзгөчө орунда турат, анын колдонулуу чөйрөсү да кеңири. Этиштер зат атооч сөз түркүмүнөн кийинки эле көп колдонулган чоң грамматикалык категория болуп эсептелет. Ошондуктан этиш сөздөрүнүн туюндурган семантикасы бай, негизинен, байыркы Энесай тексттериндеги этишти билдирген сөздөр заттын аракет-кыймылын ар тараптуу туюндуруп турат, жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрөт. Кезегинде көпчүлүк байыркы этиш сөздөрү азыркы түрк тилдеринде, анын ичинде азыркы кыргыз тилинде дайыма колдонулат жана сүйлөм ичинде такай баяндоочтун милдетин аткарып келет.

Байыркы кыргыз тилинде жазылган Энесай тексттериндеги этиш категориясын жана анын табиятын мүнөздөөдө, эң алгач, этиштерди морфологиялык составы боюнча ажыратсак: уңгу этиш жана туунду этиш бөлүнөт, ал эми грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй этиш жана татаал этиш болуп жиктелет. Жөнөкөй этиштерди уңгу жана туунду этиш сөздөр түзүп, уңгу этиштер грамматикалык жактан бир сөздөн туруп, кыймыл-аракеттин болгондугун же болуп жаткандыгын көрсөтөт. Ошону менен катар тубаса этиштерге грамматикалык каражаттардын жалганышы аркылуу туунду этиштер жасалган. Демек, этиш сөздөрү байыркы мезгилде эле сөз жасоо системасы боюнча өзгөрүп, морфологиялык жактан негиз семантикасын (жаңы бир сөздүн жасалышын) түзүп келегн.

Уңгу этиштерди грамматикалык формасы боюнча 2 типте [10. 1980, 115-6.] кароого болот. Биринчи типтеги этиштер: этиштик - атоочтук негиз же уңгулардын синкреттик байланышы. Мында этиш, атооч омоформалардын омоним катары дифференциацияланышын көрөбүз.

Ач+ (голод) – ач (голодать), ат (имя) – ат (стреляй), эр (герой) – эр (был), кат (слой) – кат (смешивать), ал (он) – ал (возьми), ж.б. Мындай омоним катарындагы формаларынын саны Энесай жазмаларында бир кыйла эле кездешет.

Экинчи типтеги этиштерди нагыз этиштер өздөрү түзөт. Булар көбүнчө 2-жактын жекелик санындагы буйрук ыңгайды билдирүүчү этиштерди билдирет: ал, бил, бол, бер, кел, кет.

Нагыз этиш же жөнөкөй этиштер структуралык жактан 1 муундан жана 2 муундан түзүлгөн:

Үндүү жана үнсүз тыбыштардын айкашынан түзүлөт (С):

аз – прогнеть
ал – брать
ат – стрелять
эр – был
эт – делать
өл – умирать
өн – рассветать
ук – слушать
уч – улетать
үч – три
үк – собирать
ыд – посылать

Үнсүз, үндүү тыбыштардын айкашынан түзүлөт (СҮС):

бар – ходить
бер – давать
бил – знать
бин, мин садиться на лошадь
бол – быть
бөк –
бүт – завершать
кал – оставаться
кач – бегать
кел – приходить
кир – заходить
көр – видеть
тап, таб – находить

тег – нападать
тез – бежать
тик – водрузить
точ – рожать
төк – проливать
тут – держать
тур – стать
түш – слезать

Үнсүз, үндүү тыбыштардын айкашынан (CV) түзүлөт:

ба – привязывать
те – говорить

2) Аягы үндүү менен аяктаган эки муундуу этиштер (CV-CV):

бити – писать
йара – быть годным
йөрү – ходить, кочевать
уды – спать

Аягы үнсүз менен аяктаган эки муундуу этиштер (VC-VC):

адыр – отделать
эсит – слышать
эрлиши – был

Туундуу этиштер морфологиялык составы жагынан этиштик жана атоочтук уңгуга мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалат:

адыр
аңла
башла
бити
эбле
йаша
йокла
катлан
ыгла

Мында туунду этиштин мааниси тубаса уңгу менен ага жалганган мүчөнүн өз ара катышынан түзүлөт. Демек, Энесай жазма эстеликтеринде берилген туунду этиш менен уңгунун ортосундагы семантикалык байланыш сакталат да, этиштик бир эле түшүнүктүн ичинен заттык жана кыймыл – аракеттин мааниси орун алган болот: *йаш+а, ыг+ла, эб+ле*.

Жыйынтыктып айтканда, туунду этиштердин жасалышында тубаса уңгу этиштер аларга семантикалык база катарында кызмат кылып келет. Татаал этиштер грамматикалык түзүлүшү жагынан синтактика-морфологиялык жол менен түзүлгөн. Алардын, татаал этиштердин тутумунда атооч менен этиш жана этиш менен этиш сөздөр айкалышып келет да, атоочтук татаал этиш жана кыймыл-аракеттик татаал этиш уюшулат. Бүгүнкү күндө азыркы кыргыз тилинде байыркы Энесай жазма эстеликтерин-

деги этиш сөздөр толугу менен колдонулат. Мына ушундан улам, татаал этиштерди дагы экиге бөлүп карайбыз: атооч уңгулуу татаал этиштер жана этиш уңгулуу татаал этиштер болуп бөлүнөт [1.1971,193-6].

Атооч уңгулуу татаал этиштердин семантикалык түзүлүшүндө атоочтук да, этиштик да маани катышат, нерсе жөнүндөгү түшүнүк атоочтук компонент аркылуу, кыймыл-аракеттин абалы этиштик компонент аркылуу берилет да, булар татаал этиштик маанини туюндурушат [10.1980, 320-6.].

Бег эртим, киши кылды, сү болуп, эр йаш эртим (25,4) оглан эрти (26,8) йүз йашайын (36:):

Алты баг будунка бег эртим (1,2).

Күлүг тутук ичим киши кылды (6,2).

Элим огурунта сү болуп (10,8).

Йагыга тегмиши сү теңи йети биң оглан эрти (26,8).

Атооч уңгулуу татаал этишти көбүнчө жардамчы эр этиши түзөт. Эр этиши жазма эстеликтерде көп колдонулат, бирок өз алдынча колдонулбайт.

Этиш уңгулуу татаал этиштер –e//–4//–у формасындагы чакчылдарга жак мүчөлөрү жалганган этиштердин айкалышынан жасалат. Мында кыймыл-аракет жөнүндөгү түшүнүк чакчылдар аркылуу берилет жана экинчи компонент ага кошумча маани киргизип, кыймыл-аракеттин татаал экендигин туюндурат. (18, 2), билир эрти (32, 3), тике бердимиз (48, 1), (48, 9), олуру калты (48, 5), кылыну адырылайын (10, 9).

Секиз адаклыг барымыг үчүн йылкы түкети бардым. Куйда кишиме йыта адырылу бардымыз (18,3). Эр эрдем атым бар үчүн беңкү тике бертим (48,9).

Ошондой эле байыркы кыргыз тилинде жазылган Энесай эстеликтеринде кездешкен атооч сөз түркүмдөрү: зат атоочтор, сын атоочтор, сан атоочтор жана этиш сөздөрдүн бардыгы толугу менен азыркы кыргыз тилинде толук сакталуу.

Демек, азыркы күндө этиш сөздөрү дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келет жана узак мезгилдин өткөнүнө карабастан бул элементтер өзгөрүүгө учураган эмес. Байыркы бабалар түзүп калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери үчүн ар дайым өтө актуалдуу жана уңгулуу б.э. Анткени байыркы кыргыз тилинин грамматикасын чагылдырган грамматикалык негиздер түрк тилдери үчүн даректүү базалык грамматика катары каралып калды.

Адабияттар:

1. Айдаров Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алматы, 1971.
2. Айдаров Г., Курышжанов А., Томанов М. Көне түркі жазба эскеткиштеринин тили. Алматы, 1971.
3. Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги усгу сөздөр. – Фрунзе, 1963.
4. Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Ф., 1959.
5. Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе, 1962.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе, 1980.
7. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв. Ленинград, 1981.
8. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII- IX вв. – Ленинград, 1980.
9. Кыргыз адабий тили. – Б., 2009.
10. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, – Фрунзе, 1980.
11. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва-Ленинград, 1952.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, Москва-Ленинград, 1959.
13. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград, 1951.
14. Нурмаханова Э.Н. Түркі тилдеринин салыстырмалы грамматикасы, – Алматы, 1971.
15. Орхон –Енисей тексттери, – Фрунзе. «Илим», 1982
16. Поцелуевский А. П. Происхождение личных и указательных местоимений. – Ашхабад, 1948.
17. Сыдыков С. Байыркы түрк жазуусу (VII-IX кылымдар). – Бишкек, 2001.
18. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. – Фрунзе, 1971.
19. Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек, 1997.
20. Ссылка №1. Табалдиева А.Б. Энесай жазма эстеликтериндеги атооч сөздөрүнүн морфологиялык системасы. (Международная научно-практическая конференция) «Наука, образования и инновации» (РИНЦ), – Россия, 2016 год..
21. Ссылка №2. Табалдиева А.Б. Энесай жазма эстеликтеринин фонетикалык түзүлүшү. Ата-Түрк-Ала-Тоо унив. «Маданият аралык байланыш» эл аралык илим-практ конференция «Alatoo Academic Studies» www.iaau.kg/aas - [38-43, 2016].
22. Ссылка №3. Табадиева А.Б. Enisey yazilmalarindaki isimlerin morfolojik yapisi. Түркиядагы эл аралык илимий журнал 2018. «Түрк элдеринин жазуу турундогу алгачкы чыгармалары» Эл аралык симпозиуму. – Кыргызстан, Каракол шаары, 2018, 2-3-октябрь.

УДК 81/81

Танаева Н. Ш.филология илимдеринин кандидаты,
окутуучу*Ош мамлекеттик педагогикалык университети***Назарова А. А.**

ОшМПУ, магистрант

**АЗЕРБАЙЖАН, КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ САН АТООЧ
СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ****Танаева Н. Ш.**кандидат филологических наук,
преподаватель*Ошский государственный педагогический университет***Назарова А. А.**

магистрант, ОшГПУ

ОСОБЕННОСТИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В АЗЕРБАЙЖАНСКОМ, КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ**Tanaeva N. Sh.**Candidate of Philological Sciences,
teacher*Osh State Pedagogical University***Nazarova A. A.**

master's student, Osh State Pedagogical University

Аннотация. Бул макалада азербайжан жана кыргыз тилдериндеги сан атооч сөз түркүмдөрүнүн орду жана мааниси салыштырылып талданган. Аталган тилдердеги сан атоочтордун түзүлүшү, алардын түрлөрү жана сүйлөмдөгү функциялары каралып, грамматикалык окшоштуктар менен айырмачылыктар аныкталды.

Негизги сөздөр: сан атооч, түрк тилдери, морфология, жамдама сан атооч, эсептик сан атооч, иреттик сан атооч, грамматика, салыштырма тил илими, азербайжан тили, кыргыз тили.

Аннотация. В данной статье сравниваются и анализируются положение и значение именной группы в азербайджанском и кыргызском языках. Было рассмотрено строение числительных в указанных языках, их виды и функции в предложениях, определены грамматические сходства и различия.

Ключевые слова: числительные, тюркские языки, морфология, существительные во множественном числе, исчисляемые существительные, порядковые существительные, грамматика, сравнительное языкознание, азербайджанский язык, кыргызский язык.

Abstract. This article compares and analyzes the position and meaning of the noun phrase in the Azerbaijani and Kyrgyz languages. The structure of numerals in these languages, their types and functions in sentences were considered, grammatical similarities and differences were determined.

Keywords: numerals, Turkic languages, morphology, plural nouns, countable nouns, ordinal nouns, grammar, comparative linguistics, Azerbaijani language, Kyrgyz language.

Тил илими күн сайын өнүгүп, жаңы изилдөөлөр, жаңы маалыматтар кирүүдө. Ааламдашуу заманында технологиянын жардамы менен өнүгүү жолу бир топ баскычтарды өзүнө камтып, жаңылыктарды кабыл алган учур. Мына ушул өнүгүү түркология, анын ичинен салыштырма грамматикага да таасирин берип, илимди ар тараптан кароо, изилдөө орун алды. Ар

бир элдин тилинин тарыхы элинин тарыхы менен, элинин тарыхы тилинин тарыхы менен тыгыз байланышарын билебиз. Себеби тил ар дайым өз жамааты менен бирге жашайт. Жамаат өсүшү менен өнүгөт, бөлүнүшү менен майдаланат. [3; 4] Тилдердин генеологиялык жакындыгы, же бөтөнчө экендиги алардын грамматикасы менен фонетикасынан таанылат. Анткени

«Грамматикалык түзүлүш менен негизги сөздүн фондунун бирдейлиги жана тилдердин тикеден тике тектеш экендигин ырастайт. Тектеш тилдер дайыма түз эле бир бутактан келип чыгат [3; 5].

Тил илиминдеги грамматиканын бөлүмү морфология тектеш тилдерди салыштырууда ушул күнгө чейин кеңири изилденип келүүдө. Технологиянын жардамы менен түрк тилдерин биргелештирүү, грамматикасындагы, лексикасындагы окшоштук, айырмачылыктарды таба алабыз. Грамматиканын бөлүмү морфологиядагы сан атооч сөз түркүмүнүн азербайжан жана кыргыз тилдериндеги орду, мааниси, кызматы жана эки тилдеги өзгөчөлүгү, окшоштуктары боюнча бул макалабызда сөз кылабыз. Морфология (грек. *μορφή* -форма, *λόγος*-илим) — тил илиминде сөз мүчөлөрүн жана алардын өзгөрүү эрежелерин изилдейт. Термин биологиядан алынган жана учурда бул илимде колдонулат. Морфология терминин лингвистикага атактуу немис тилчиси, натуралисттик лингвистика мектебинин негиздөөчүсү А. Шлейхер алып келген [4].

Морфологиянын эрежелерине тилдин ички түзүлүшүн түшүндүрүүчү сөздөр кирет. Морфология сөздөрдүн ички түзүлүшүндөгү тилдик фактыларга байланыштуу эрежелерди изилдейт. Ал негизги эки грамматикалык форманын (синтаксис) бири болуп, сөз формаларын изилдейт. Морфологиянын негизги темасы — кептин мүчөлөрү (сөз түркүмдөрү). Ал илимде сөздөр кептин мүчөсү катары изилденип, алардын түзүлүш, өзгөрүү эрежелери каралат.

Илимдин тарыхы кенен. Азыркы тил илиминде морфология тилдин өзүнчө деңгээли жана тил илиминин бир тармагы катары саналат. Тил илиминин өзүнчө бир тармагы катары бул жерде изилдене турган бирдик, масштаб, тилдик кубулуштар тууралуу ар кандай пикирлер бар. Бул пикирлердин көбү субъективдүү. Кээде морфология тил илиминин өзүнчө бир тармагы катары четке кагылып, морфологиялык маселелер лексиканын, семантиканын, синтаксистин бир бөлүгү катары каралып, морфосемантика, морфо-синтаксис сыяктуу жаңы терминдер колдонулат. Мындай көз караштардын ар түрдүүлүгүн четке кагып, азыркы тил илиминде морфология жөнүндөгү негизги эки ойду бөлүп кароону зарыл деп эсептейбиз: 1. Морфология сөз мүчөлөрүн изилдөөчү илим катары; 2. Морфология тилдин маз-мундуу

чакан бирдиги болгон морфема, морфема класстарын изилдөөчү илим катары. Морфология термини тил илимине XIX кылымда киргени менен морфологиялык маселелерди изилдөө тарыхы байыркы. Мындан 2500 жыл мурун да индиялык тилчилер өздөрүнүн лингвистикалык даярдыгын түзүп, негизинен фонетика менен морфологияны изилдешкен. Яска, биринчи индиялык тилчилердин бири, сөздөрдү төрт грамматикалык класска, б. а. кеп бөлүктөрүнө: зат атооч, этиш ж.б. бөлгөн. Бул бөлүүнү Панининдин 3996 грамматикалык сутрадан (эреже-М. М) турган ыр саптары менен жазылган атактуу «Сегиз китеп» эмгегинде сакталып калган, ал биздин күндөргө чейин жеткен, аттардын өзгөрүшү жана этиштердин классификациясы изилденген. Бул өңүттөн алганда морфологиянын тарыхы байыркы тил илимине барып такалат, бирок илимий морфологиянын пайдубалы XIX кылымда түптөлүп, бул маселе XX кылымда дагы өнүккөн деген пикирге кошулууга туура келет.

Сөз бөлүктөрү маанисине карай түрк тилдеринде 3 топко бөлүнөрү маалым. Маани берүүчү сөз түркүмдөрү, маани бербөөчү сөз түркүмдөрү, өзгөчө сөз түркүмдөрү. Биз карай турган “Сан атооч” дал ушул сөз түркүмдөрдүн маани берүүчү түрүнө кирет.

Сан атоочко азербайжан тилинде төмөндөгүдөй аныктама берилет:

Сан атооч - жандуу жана жансыз жандыктардын тартибин же санын көрсөтүүчү сөздүн негизги бөлүгү. “Канча?”, “канча?”, “канча?” суроолоруна жооп берет. Мисалы: эки (окуучу), беш (китеп), биринчи (класс) ж.б. (Ал эми кыргыз тилинде **сан атооч** - заттын санын, өлчөмүн билдирип, *канча? нече? канчанчы? неченчи?* деген суроолорго жооп берет. (4)

Сан атоочтор кыргыз тилинде 6га (эсептик, иреттик, чамалама, жамдама, бөлүкчө, топ сан атоочтор) бөлүнсө, мааниси жагынан азербайжан тилинде 5ке бөлүнөт. Азербайжан тилине салыштармалуу кыргыз тилиндеги “жамдама сан атоочту” айырмачылык катары көрсөтүүгө болот. Ошондой эле мүнөздөмөсү боюнча бир топ жалпылык-айырмачылыктарды кездештиребиз.

Кыргыз тилинде жамдама сан атоочтун кызматы төмөндөгүдөй: сандык түшүнүк менен заттык түшүнүктү жамдап көрсөтүп, канчоо? нечөө? деген суроолорго жооп

берген, дайыма заттык мааниде колдонулган сандар жамдама сан атооч деп аталат. Жамдама сан атоочтор эсептик сандарга -оо, -өө мүчөлөрүнүн уланышы аркылуу жасалат. Мисалы: Экөөңөр менен гана мен бүтүндөй жашоомду бактылуу сезчүмүн.

Азербайжан тилинин грамматикасын **Ахмед Джавадов менен Акиф Гулиев** изилдеп, морфологиясына жана синтаксисине арналган эмгектери менен белгилүү болсо, **Мирали Сейидов** түркологиянын алкагында азербайжан тилинин грамматикалык түзүлүшүн жана тарыхын изилдөөгө алган. Афад Гурбановдун «Современный азербайджанский литературный язык» аттуу китебинде сан атоочтор грамматикалык категория катары терең анализденген. Ал сан атоочтордун түрлөрүн, колдонулушун жана алардын сүйлөмдөгү функцияларын деталдуу изилдейт. Окумуштуу сан атоочторду морфологиялык жана синтаксистик аспектиде карап, алардын башка сөз түрлөрү менен байланышын көрсөтөт. Анын эмгектери азербайжан тилинин морфологиясын систематизациялоодо маанилүү роль ойногон [4].

Иреттик сан атоочту -ынчы мүчөсү уюштурат. Эгер биринчи класс деп сан менен жаза турган болсок, “-” кошулуп, кыргыз тилинде 1-класс болуп жазылат. Орус тилинде ал белги коюлбайт (1 класс, первый класс). Азербайжан тилинде “-” белгиси коюлбайт, сан менен жазылса “” чекит белгиси коюлат (1.okul birinci okul). Ошондой эле азербайжан тилинде иреттик сандарда үнсүз менен аяктаган айрым сандардын аягына -nji мүчөлөрүн кошуу менен түзүлөт. Мисалы: бешинчи, алтынчы ж.б. Биринчи ж.б. сыяктуу сөздөр да -inci⁴ суффикси кабыл алуу менен катар мазмунду билдире алат. Мисалы: акыркы-биринчи (адам), биринчи-биринчи (сүрөт) ж.б. Азербайжан тилинде “Аз” жана “көбүрөөк” сөздөрү тактоочтор менен да колдонулушу мүмкүн. “az” санынан кийинки зат атооч жекеликте колдонулат: az adam (аз адам).

“Көп”, “бир катар” деген сан атооч сөздөрдөн кийин кийинки зат атоочтор көптүк түрүндө колдонулат: көптөгөн илимпоздор, бир катар шаарлар ж.б. Көп, ондогон, жүздөгөн, миңдеген ж.б. жана сандан кийинки сан атоочтор жекелик да, көптүк да колдонулушу мүмкүн: көп балдар, көп адамдар, ондогон студенттер, жүздөгөн студенттер ж.б. жекеликте: көп киши, бир аз токой ж.б. Ал эми кыргыз тилинде бул сөздөр көптүк гана

түрдө колдонулат. Заттын санын топ-тобу менен көрсөтүп, канчадан? нечеден? деген суроолорго жооп берген сан атоочтор топ сан атоочтор деп эсептелинет. Кыргыз тилинде топ сан атоочтор эсептик сандарга чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсү улануу жасалат. Мисалы: экиден, үчтөн. Ал эми азербайжан тилинде -дан мүчөсү уланбай, уңгу түрүндө, эгерде татаал топ сан болсо эки сөздүн ортосуна “-” белгиси коюлат. Мисалы: iki-uc. Эгерде жөнөкөй топ сан атооч болсо, анда кыргыз тилиндегидей чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсү уланат. Мисалы: ikidengelmisler.

Бөлчөк сандар же бүтүндүн (бүтүн) бир бөлүгүн, же бүтүн жана анын бир бөлүгүн аныктап, “канча?”, “канча бөлүк?” деген суроолорго жооп берип, сандык маанини билдирет. Бөлчөк сандар белгилүү бир негизги сандар жана бөлчөк сандар үчүн -да мүчөсүнүн жардамы менен түзүлөт. Мисалы: бештен үч (3/5), экиден беш (2,5) ж.б. Бөлчөк сандар ар дайым татаал түзүлүшкө ээ. Ал эми кыргыз тилинде заттын санын майдалап, бүтүн сан менен бөлүктүн өз ара катышын билдирген сан бөлчөк сан атооч деп аныктама берилет. Кыргыз тилинде бөлчөк сандар синтаксистик жол менен, башкача айтканда эки эсептик сандын айкалышып айтылышынан төмөндөгүдөй ыкмалар менен жасалат:

1) Бөлчөк сандын бөлүмү чыгыш жөндөмөсүндө, алымы атооч жөндөмөсүндө туруу аркылуу. Мисалы: төрттөн эки, ондон жети ж.б.

2) Бөлчөк сандын бөлүмү илик жөндөмөсүндө, алымы 3 жактын таандык мүчөсүндө туруу аркылуу. Мисалы: бештин бири, жетинин экиси ж. б.

Мындай учурларда алар заттык мааниге ээ болот. Азербайжан тилинде иреттик сандан кийинки зат атоочтор кээде көптүк түргө ээ болот. Мисалы: бешинчи класстар, 3-класстар, биринчи класстар ж. б. Иреттик сан башка сандарга караганда анонимдүү түрдө колдонулушу мүмкүн, б.а. Мисалы: Ондор алдыда. Сыйлык биринчи болуп ыйгарылды. Сан сын атооч сыяктуу эле зат атоочтук кызматты кээ бир учурда сүйлөмдө аткарат. Зат атоочтун ордуна келген сан зат атоочсуз колдонулат, б. а. зат атооч болот. Сөз зат атоочтун учурун, көптүк жана атрибутивдик суффикстерин алып, зат атоочтун суроосуна жооп берип, сүйлөмдө предикат, толуктук, кээде кабар катары колдонулат. Мисалы: Бешинчи (ким?) жарышты. Мага алтынчысы (кайсысы?) жагат. Беш (эмне?) үчтөн көп (эмне?). Бул онунчу келе жатат (бул ким?)

сүйлөмдө аткарган кызматы боюнча кыргыз жана азербайжан тилдеринде жалпылыктар көп экендиги көрүнүп турат [4].

Азербайжан тилинде кээ бир сандардын жазылышы жана айтылышы ар башка. Мындай сандар негизинен төмөнкүчө: төрт-dörd, сегиз-sekiz, тогуз-dogguz, алтымыш, altmış, элүү алты-elli alti, сексен-seksen ж. б. Кыргыз тилинде да кээ бир сан атооч сөздөрдүн айтылышы жана жазылышы азербайжан тилиндегидей ар түрдүү.

Сан атооч сөз түркүмү маани берүүчү сөз түркүмүнө кирип, грамматикада сандык, иреттик, эсептик маанилерди берип, өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ. Бул макалада эки тилдин дал ушул сан атооч сөз түркүмү, анын маанисине карай бөлүнүүсү боюнча жалпылык жана айырмачылыкта-

рын карадык. Бир топ айырмачылыктары бар экендигин да байкап аларды бердик.

Азербайжан жана кыргыз тилдериндеги сан атооч сөз түркүмү салыштырылып, алардын жалпы жана өзгөчөлүктөрү талдоого алынды. Изилдөө көрсөткөндөй, эки тилдеги сан атоочтор мааниси жана кызмат аткаруусу боюнча бир топ окшоштуктарга ээ. Кыргыз тилинде сан атоочтор алты түргө бөлүнсө, азербайжан тилинде беш түргө бөлүнөт, жана кыргыз тилиндеги жамдама сан атооч өзгөчөлүк катары белгиленет. Ошондой эле, сан атоочтордун сүйлөмдөгү аткарган кызматы боюнча жалпылыктар көп экендиги аныкталды. Тилдердин грамматикасы жана лексикалык өзгөчөлүктөрү алардын жалпы генеологиялык жакындыгын тастыктайт, бул болсо түрк тилдеринин ортосундагы терең байланышты көрсөтүп турат.

Адабияттар:

- 1) Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы: «Кыргыз тили жана адабияты» адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп. -Бишкек, 2008.- 284б.
- 2) Гурбанов А. Современный азербайджанский литературный язык. - Баку: 1985.
- 3) Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. - Ф.: Мектеп, 1980.-156 б.
- 4) [https://az-m-wikipedia.org/wiki/Say_\(grammatika\)](https://az-m-wikipedia.org/wiki/Say_(grammatika)) (2024жыл, [14-октябрь]).
- 5) https://ky.wikipedia.org/wiki/Сан_атооч (2024жыл, [14-октябрь]).

УДК: 372.881.1(575.2) (04)

Таштанова М. А.

ага илимий кызматкер
КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

**АЛТАЙ ГРАММАТИКАСЫ, КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ГРАММАТИКАЛЫК БАШАТЫ
(жөндөмө мүчөлөр аркылуу салыштыруу)**

Таштанова М. А.

старший научный сотрудник
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

**ГРАММАТИКА АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКА, НАЧАЛО ГРАММАТИЧЕСКОГО СТРОЯ
КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
(сравнение аффиксов падежных окончаний)**

Tashtanova M. A.

Senior Researcher
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

**GRAMMAR OF THE ALTAI LANGUAGE, THE BEGINNING
OF THE GRAMMATICAL STRUCTURE OF THE KYRGYZ LANGUAGE
(comparison of case ending affixes)**

Аннотация. Кыргыз тили байыркы тил экендиги буга чейин факт-материалдардын негизинде аныкталып, такталып келген. Алардан алтай миссионерлери тарабынан түзүлгөн грамматика кыргыз тилинин грамматикасынын түзүлүшүнөн кабар берет. Анткени, биз ал эмгектен жөндөмөлөр жана алардын мүчөлөрүн караганыбызда так эле кыргыз тилинин башаты. Макалада алтай жана азыркы кыргыз тилдериндеги жөндөмө категориясы салыштыруу негизинде каралат.

Негизги сөздөр: жөндөмөлөр, алтай миссионерлери, грамматикалык процесс, стандарттык схема, атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш.

Аннотация. То, что кыргызский язык является древним языком, уже установлена и уточнено на основе фактических материалов. Грамматика составленная из них алтайскими миссионерами, сообщает структуру грамматики кыргызского языка. Ведь когда мы смотрим на падежи и их аффиксы то понимаем откуда зародился кыргызский язык. В статье на основе сравнение рассматривается категория падежей в алтайском и современном кыргызском языках.

Ключевые слова: падежи, алтайские миссионеры, грамматический процесс, стандартная схема, именительный, родительный, дательный, винительный, местный, исходный.

Annotation. The fact that the Kyrgyz Language is an ancient language has already been established and clarified based on factual materials. The grammar compiled from them by Altai missionaries, informs the structure of the grammar of the Kyrgyz Language. After all, when we look at the cases and their affixes, we understand where the Kyrgyz Language originated from. The article, based on comparison, examines the category of cases in Altai and modern Kyrgyz Languages.

Key words: cases, Altai missionaries, grammatical process, standard scheme, nominative, genitive, dative, accusative, locative, original.

Кыргыз тили башынан кандай кыйынчылыктарды өткөргөнү менен байыркы тилдердин катарында ушул күнгө чейин жашап келет. Бул тууралуу академик Б. Ө. Орузбаева кыргыз тилинин байыркы

тил экендигин төмөнкүдөй эскертет: «Кыргыздардын жеке өзүнүн тилинин көрөңгөсүнүн башаты ошол 2000 жылдан ашык заманга созулган тарыхыбыздан башталып, негизги грамматикалык нуктары

ошондо эле курала баштап, алар негизинен сакталып, алар менен катар азыркы кебете-кешпирин мүнөздөй турган өздүк белгилери да улам-улам башка тектеш тилдерден обочолоно берип калыптанган болуш керек. Демек, 2000 жылга созулган тил тарыхын ийне-жибине чейин тактап, өз текчелерине жайгаштыра албасак да, алардагы: 1) окшоштуктар (жалпылыктарды) этап-этабы менен жалпысынан аныктап; 2) өз-дүк белгилерибизди ушул мезгилге чейин такталгандарына дагы кошумча фактылар менен толуктап; 3) сөз байлыгындагы жүздөгөн эски менен жаңылардын лексикалык катмарларын өз-өз ордуна коюп чыгууга: а) жалпы түркология илиминин негизги жетишкендиктери жана теориялык жоболору; б) кыргыз тил илиминин бардык салаалары камтылган баяндама-тарыхый изилдөөлөр жана в) сөз байлыгыбыздагы салыштырма фактылар негиз боло бермекчи» [5. 216].

Жогоруда айтылгандай кыргыз тилинин грамматикалык башаты бир канча жылдар мурда эле курала баштаган. Алардан алтай миссионерлери тарабынан түзүлгөн грамматиканы ала турган болсок, так эле кыргыз тилин чагылдырат. Биз төмөндө жөндөмө категориясын салыштырып карайбыз.

Жөндөмө категориясы атооч сөздөрдү бири-бири менен же башка сөздөр менен байланыштырып, айтыла турган ойду түшүндүрүү үчүн сүйлөмдүн туура уюшулушун шарттап турат. Демек, ал зат атоочко гана эмес, заттык мааниде колдонулган учурда сын атооч, сан атооч, ат атооч, кыймыл атоочко да, атоочтуктарга да тиешелүү категория болуп эсептелет. Жөндөмөлөр да тил илими өнүгүп баштагандан тарта эле өнүгүп келет. Алсак, 1869-жылы алтай миссионерлери тарабынан түзүлгөн алтай грамматикасында жөндөлүш жөнүндө сөз болуп, жөндөлүш жөндөмө мүчөлөрүнүн жардамы менен болот деп, алтай тилинде төмөнкүдөй жөндөмөлөр жана алардын мүчөлөрү бар экендигин жазат:

1. **Атооч жөндөмөсү.** Бул жөндөмө мүчөсүз, негизги форма деп, Г. Бётлинг якут тилинин грамматикасында бул жөндөмө белгисиз экендигин туура белгилегендигин эскертет: *ада, уул, кыс* ж. б.

2. **Илик жөндөмөсү.** Илик жөндөмөсүнүн негизги мүчөсү **нын**, сөздүн маанисине карай **дын**, **тын** болуп, мисалы: *ада-аданын*, *паш-паштын* (*баш*), *кас-кастын* (*каз*), *ту-*

туудын (*тоо*), *пөрү-пөрүнің* (бөрү) ж. б. болуп өзгөрөрүн жазат.

3. **Табыш жөндөмөсү.** Табыш жөндөмөнүн негизги мүчөсү **-ны**, белгилүү шартта **-ды**, **-ты** дагы ушул сыяктуу болуп өзгөрүп кете аларын *аданы*, *энени*, *пашты*, *касты*, *пөрүні* (бөрүнү) деген сыяктуу мисалдар менен көрсөтөт [3. 39].

4. **Барыш жөндөмөсү.** Бул жөндөмөнүн мүчөсү **-а**, кээде бул жумшак **т** тамгасы **к** га өтүп кетерин, ал эми сөздүн аягындагы үндүү тыбыш **а (е), о (ө)** болуп өзгөрүп кетерин *адай-адайга*, *паш-пашка*, *кан-канка*, *кас-каска*, *кол-колю* ж. б. ушул сыяктуу мисалдар менен берет.

5. **Жатыш жөндөмөсү.** Жатыш жөндөмөсү **кайда?** деген суроого жооп берет. Бул жөндөмөнүн мүчөсү **-да** сөздө каткалаң үнсүздөн кийин кошулса **-та** болуп өзгөрөрүн *адада* (*атада*), *күйүде*, *кыста* (*кызда*), *колдо* деген мисалдар менен көрсөтөт.

6. **Чыгыш жөндөмөсү.** Чыгыш жөндөмөсү **кайдан?** деген суроого жооп берет. Бул жөндөмөнүн мүчөсү **-дан** (**-тан**) экендигин *ададан*, *уулдан*, *кыстан*, *күйдөндөн* деген мисалдар менен берет [3. 40].

Ошентип, алтай грамматикасында 6 жөндөмө мүчө жана жөндөлүштүн түрлөрү берилген. Алтай грамматикасында жөндөмө категориясы китептин үчүнчү бөлүмүндө да, тактап айтканда, синтаксис бөлүмүндө да берилген. Анда да ар бир жөндөмөгө токтолуп, алардын сүйлөмдө аткарган милдеттери (ар бир жөндөмө сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткараары) каралган [3. 119].

Ал эми кыргыз тил илиминде К. Тыныстанов өзүнүн “Эне тилибиз” (II китеп 1931) аттуу окуу китебинде “**жөндөмө уландылар**” деген термин менен атап, жөндөмө уландыларды төмөнкүдөй аныктама менен берет: **“ны** (баланы дегендеги), **нын** (баланын дегендеги), **да** (талаада дегендеги), **дан** (талаадан дегендеги), жана **га** (балага дегендеги) уландылар уңгу сөзгө улашып, сүйлөм ичинде жөн көрсөтүшөт. Ошондуктан буларды **жөн көрсөткүч** уландылар дейбиз. Кыскартып “**жөндөмө уландылар**” деп колдонобуз”. Ал жөндөмө уландылар бешөө деп көрсөтөт: 1) табыш уланды (**-ны**), 2) илик уланды (**-нын**), 3) жатыш уланды (**-да**), 4) чыгыш уланды (**-дан**), 5) барыш уланды (**-га**) [7. 20-35]. Ар бир уландыларга токтолуп кайсы тыбыштан кийин уландылар кандай болуп өзгөрүп келерин, ал уландыларды варианттары менен

көрсөтөт. Андан кийин “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) аттуу окуу китебинде “**жөндөмө атоочтор**” деген термин менен атап, “Баяндооч этишке айкындооч болуучу, атоочту жактын бирине таандык кылуучу жана баяндооч болуучу улама атоочторду – **жөндөмө атоочтор дейбиз.**” деп түшүндүрөт. Жөндөмө атоочторго төмөнкүдөй аныктама берет:

1. Кимди?, эмнени? деген суроолорго жооп кайтаруучу атоочту – *табыш атооч дейбиз*. Табыш атоочтун уландысы **-ны**, муну *табыш уланды дейбиз*. **-ныкы** курандынын биринчи мууну ушул табыш уланды **-ны**.

2. Кимдин?, эмненин? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – *илик атооч дейбиз*. Илик атоочтун уландысы **-нын**, муну *илик уланды дейбиз*.

3. Кимде? эмнеде? кайда? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – *жатыш атооч дейбиз*. Мунун уландысы **-да жатыш уланды** деп аталат. **-дагы** деген курандынын биринчи мууну ушул жатыш уланды **да** [6. 39].

4. Кимден? эмнеден? кайдан? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – *чыгыш атооч дейбиз*. Мунун уландысы **-дан чыгыш уланды** деп аталат.

5. Кимге? эмнеге? кайда? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – *барыш атооч дейбиз*. Мунун уландысы **-га барыш уланды** деп аталат.

Сүйлөмдө илик атооч ээни, же баяндооч болгон атоочту (баяндооч атоочту) айкындайт. Калган жөндөмөлөр баяндооч этишти айкындашат. Булардын ичинен жатыш атооч баяндоочтук милдетти да аткарат. К. Тыныстанов атооч жөндөмөсү деп аныктама берген эмес, бирок зат атоочтордун жөндөлүшүн көрсөткөндө жөндөмөлөрдү жана уландыларды берип, жөндөлө турган сөздөрдү атоочтор деп атап кетет [6. 40]. Андан кийин И. А. Батмановдун [2. 30] изилдөөсүндө “ким”, “эмне” деген суроого жооп берген сөздөр бардык атоочтордун жөндөлүшүнүн стандарттык схемасына дал келерин айтат. И. А. Батманов “Грамматика киргизского языка” (вып. II, Ф., 1940) аттуу окуу китебинде сегиз жөндөмө категориясын көрсөтөт. Аларды негизинен 3 топко бөлүп берет: 1) мүчөсүз жөндөмөлөр (безаффиксальные); 2) мүчөлүү жөндөмөлөр (аффиксальные); 3) жандоочтор менен келген жөндөмөлөр (послеложные) [1. 89] Мүчөсүз жөндөмөгө **атооч** жөндөмөсүн, мүчөлүү жөндөмөлөргө **илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш** жөндөмөлөрүн,

ал эми жандоочтор менен келген үчүнчү бөлүмүнө: **көмөктөш-байланыштыргыч** (творительный-соединительный) жөндөмөсүн “менен” жандоочу, жана **жай** (повествовательный) жөндөмөсүн “тууралуу” же “жөнүндө” деген жандоочтор менен келерин көрсөтөт. Ал эми бир канча түрк тилдеринде грамматикалашуу процессинде “менен” жана “билен” жандоочу кирген. Кыргыз тилинде бул процесс келе элек, ошондуктан “менен”, “тууралуу”, “жөнүндө” жандоочтору бизде өзгөчө жөндөмө категориясы катары каралбай тургандыгын Х. Карасаев [4. 12] өзүнүн изилдөөсүндө белгилейт. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинде жөндөлүш системасында 6 гана жөндөмө кыргыз тилинин мыйзам ченемине дал келерин айтат. Андан кийин да бир топ морфолог, грамматисттер К. Бакеев жана Ү. Бактыбаев, Д. Исаев, С. Кудайбергенов жана К. Дыйканов ж. б. ушул сыяктуу тилчи-илимпоздор тарабынан түзүлгөн окуу китептеринде жана азыркы учурда түзүлгөн окуу китептеринде да ошол алты жөндөмө категориясынын аныктамаларына толуктоолор, тактоолор болгону менен алардын мүчөлөрү (варианттары менен) дал ошол 1869-жылы түзүлгөн алтай грамматикасындагыдай берилип келет.

Жыйынтыктап айтканда, зат атоочко же заттык мааниде колдонулган учурда башка атооч сөздөргө да тиешелүү болгон жөндөмө категориясына мурдатан эле окумуштуулардын кызыгуусу артып келген. Ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө жараша жөндөмөлөрдүн саны ар кандай болгон. Бирок алтай миссионерлери тарабынан 1869-жылы чыккан эмгекте 6 жөндөмө берилип, ар бир жөндөмөнүн мүчөлөрү көрсөтүлгөн. Бул жөндөмө мүчөлөрү **-нын, -ны, -га, -да, -дан** варианттары менен кийинки окуу китептеринде же илимий изилдөөлөрдө дал ошондой эле колдонулуп келет. Бул тууралуу Б. Ө. Орузбаева да өзүнүн «Грамматика алтайского языка и киргизский язык» аттуу макаласында бул эмгек ар бир кыргыз тилчинин үстөлүндө турууга тийиш экендигин жазат. Анткени бул алтай грамматикасы фонетикалык жактан да морфологиялык жактан да кыргыз тилине дал келерин айтат. Ошентип, биз кыргыз жазма тилинин башаты деп, жогорудагы берилген факты-материалдардын негизинде алтай миссионерлери тарабынан түзүлгөн грамматиканы айта алабыз. Анткени, анда берилген жөндөмө мүчөлөр, жөндөлүштүн типтери баары бүгүнкү кыргыз тилинин өзөгү.

Адабияттар:

1. Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Вып. II, Ф., 1940.
2. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. - Ф., 1936.
3. Грамматика алтайского языка. - Казань, 1869.
4. Карасаев Х. Семантика падежей в киргизском языке. - Ф., 1943.
5. Орузбаева Б. Ө. Кыргыз тил илими, макалалар жыйнагы, II том, - Б., 2004. "Кыргыз тилинин алтай мезгили (XII-XV-кк.) мүнөздөөчү лексикалык айрым материалдар".
6. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1934.
7. Тыныстанов К. Эне тилибиз. II китеп, - Ф., 1931.

УДК 8.80.800

Темирова Махбуба Алибековна
доцент
Темирова Гулмира Алибековна
улук окутуучу,

**Б. Ө. ОРУЗБАЕВАНЫН КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНА КОШКОН САЛЫМЫ
ЖАНА ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ ТЕРМИНДЕР**

Темирова Махбуба Алибековна
доцент
Темирова Гулмира Алибековна
старший преподаватель

**ВКЛАД Б. О. ОРУЗБАЕВОЙ В КЫРГЫЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
И ТЕРМИНЫ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ**

Temirova Mahbuba Alibekovna
associate professor
Temirova Gulmira Alibekovna
Senior lecture

**CONTRIBUTION OF B. O. ORUZBAEVA TO KYRGYZ TERMINOLOGY
AND TERMS IN LINGUISTICS**

Аннотация. Макалада академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын кыргыз терминологиясына кошкон салымы, анын эмгектеринин кыргыз тил илиминдеги орду жана мааниси, коомдук кубулуш болгон тилдин байышы жөнүндө сөз болот. Ошондой эле макалада түрк тилдеринен болгон кыргыз жана өзбек табышмактарына лингвистикалык талдоолор жүргүзүлүп, табышмак жанрынын тилдик өзгөчөлүктөрүнө, андагы терминдерине түшүндүрмөлөр берилет.

Негизги сөздөр: термин, терминология, анаграмма, логориф, метаграмма, акроыр, шарада, кроссворд, ребус, криптограмма, энигма, логикалык табышмактар.

Аннотация. В статье говорится о вкладе академика Бубуйны Омурзаковны Орузбаевой в кыргызскую терминологию, месте и значении ее работ в кыргызском языкознании, обогащении языка как социального явления. В статье также проведен лингвистический анализ кыргызских и узбекских загадок из тюркских языков, даны пояснения языковых особенностей жанра загадки и ее терминов.

Ключевые слова: термин, терминология, анаграмма, логориф, метаграмма, акропозма, шарада, кроссворд, ребус, криптограмма, энигма, логические загадки.

Annotation. The article discusses the contribution of academician Bubuina Omurzakovna Oruzboeva to Kyrgyz terminology, the place and significance of her works among Kyrgyz linguists. Language as a social phenomenon develops as society develops. The article linguistically analyzes Kyrgyz and Uzbek riddles borrowed from Turkic languages, and provides linguistic features of the riddle genre and its terms.

Key words: term, terminology, anagram, logoryph, metagram, acrory, sharada, crossword, rebus, cryptogram, enigma, logical puzzles.

Академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева кыргыз терминологиясына, анын илимий-теориялык жана практикалык маселелерине, ар тараптан изилденишине чоң салымын кошкон окумуштуу эсептелет.

Албетте, кыргыз терминологиясына өз учурунда К. Тыныстанов, И. Арабаев, Ж. Шүкүрбеков, К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев, К. Карасаев, Ж. Шүкүров өңдүү окумуштуулар жана башкалар да кайрылышкан.

Академик Бүбүйна Орузбаеванын бул тармактагы эмгегин өзгөчө баса белгилөөгө болот. Анткени ал Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясында “Терминология, Терминология жана түркология секторун” 1966-жылдан 1976-жылдарга чейин жетектеп турган. Ушул жылдар аралыгында кыргыз терминологиясы менен алектенип, он бир жыл ичинде кыргызча-орусча кыркка жакын наамдагы терминологиялык сөздүктөрдү бастырып чыгарган. Ошол кездерде “Кыргыз терминологиясынын маселелери” аттуу эмгек атайын академиялык жыйнак катары чыгып турган. Бүбүйна Орузбаеванын “Кыргыз терминологиясы” (1983) деген эмгеги, (“Илимдин, терминологиянын жана информациянын семиотикалык проблемалары” (М., 1971), “Азыркы кыргыз терминологиясы” (“Советская түркология”, 1972, №4) жыйырмадан ашык жарык көргөн макалалары “Илимий-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмосу” да 1971-жылы өзүнчө китепче түрүндө “Илим” басмасынан жарыкка чыккан. Кыргыз терминологиясынын илимий-теориялык жана практикалык маселелеринин ар тараптан изилденишинде Бүбүйна Орузбаеванын илимий эмгектеринин ролу жана мааниси өтө чоң болгон.

Илимдин тили болгон терминдерди изилдөө ар дайым, ошону менен бирге азыркы учурда да өтө маанилүү болуп саналат. Анткени терминдер боюнча түшүнүктөр так болмоюнча илимий изилдөөлөр өз максатына жете бербестиги баарыбызга белгилүү. Ошондуктан да алгачкы кыргыз элинин терминолог окумуштуулары мына ушул илимий багыттын жолго коюлушу, илимий терминдердин теориялык негиздерин иштеп чыгуу, түзүү менен бирге котормо, түшүндүрмө, терминологиялык сөздүктөрдү даярдоо, алардын эрежелерин так иштеп чыгуу өңдүү теориялык жана практикалык олуттуу маселелер боюнча эң алгылыктуу эмгек жасашкан. Академик Бүбүйна Орузбаева 1983-жылы жарык көргөн “Кыргыз терминологиясынын маселелери” деген эмгегинде термин жана терминологияга абдан так, кыска жана түшүнүктүү аныктама берген. Ал эмгегинде терминологиянын лексикадан алган орду, терминдин жаралуу тарыхы, өнүгүшү тар жана кеңири мааниде кол-

донулушу далилдеген. Ошондой эле анда илимий техникалык жана саясий-коомдук терминологиянын түзүлүшү, илимий-теориялык маселелери, калыптануу, келечекте өнүгүү багыттары, өзгөчөлүктөрү, жаралуу булактары менен бирге изилдеп-иликтөөнүн илимий негиздерин көрсөткөн.

Академик Бүбүйна Орузбаеванын илимий эмгектери кыргыз тил илиминин, жалпы түркологиянын түрдүү тармактары боюнча жаңы ойлордун жаралышына түрткү болду дегенге негиздер бар. Ал кыргыз тилинин тарыхын, өнүгүүсүн, азыркы абалын, мүмкүнчүлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн, маанилүү маселелерин эң жакшы билген окумуштуу эсептелет. Анын илимий мурастарын үйрөнүү аркылуу кыргыз тилинин жаралуусун, өнүгүүсүн, азыркы абалын келечек жолун да аныктоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз.

Кыргыз элинин бир урпагы катары лексикалык корубуздагы түпкү сөздөрүбүздү жоготпой, коротпой келечек муунга жеткизүү атуулдук парзыбыз. Ал эми тил коомдук кубулуш экенин коомдук турмушубуздагы өзгөрүүлөр, өнүгүүлөр да далилдеп жатат. Анткени коом өнүккөн сайын тилибизге жаңы сөздөрдүн кирип келиши табигый көрүнүш. Жалпы лингвистика илимине да түрдүү жаңы терминдер кирип келе жатканы сыр эмес. Төмөндө пикирибиздин далили катары табышмак жанрына лингвистикалык талдоо жүргүзүү менен бирге андагы терминдерге да түшүндүрмө берип өтмөкчүбүз.

Табышмак - паремиянын эң алгачкы жана эң кыска жанрларынын бири болуп саналат. Анын пайда болуусу адамзаттын аң-сезиминин түптөлүшү жана өнүгүшү менен тыгыз байланышта. Ал жөнүндө илимде ар түрдүү гипотезалар белгилүү. Бир топ окумуштуулар мифтер, уламыштар, жомоктор кыскарып отуруп, кыска табышмак деңгээлине жеткен дешет (Ф. И. Буслаев, А.Н. Афанасьев, О. Ф. Миллер, О. Мадаев ж.б.). Дагы бир изилдөөчүлөр табышмактар табияттын купуя, улуу сырларын тергөө аркылуу (табу, эфемизм) жаралгандыгын айтышат (В. И. Аникин, Д. К. Зеленин, Ю. Г. Круглов, Т. Абдыракунов, Т. Баястанов, З. Хусаинова, Ш. Турдимов ж.б.). Кийинки бир топ илимпоздор кээ бир табышмактар жомоктордон, кээ бир табышмактар табу, эфемизмдин натыйжасында пайда болгондугун далилдөөгө аракеттенишет (И. Хезинге, А. Ф. Антонов, К. Зулпукаров, Д. Ураева, М. Жураева ж.б.). Демек, табышмактардын пайда болуусу жөнүндө

фольклористикада бирдей, анык ойлор, далилдер келтирилген эмес. Бирок, үчүнчү топтогу пикир үстөмдүк кылат. Биз да бул ойго кошулабыз. Илгери адамдар ишенимдерине таянып, айрым табияттагы кубулуштардын, заттардын, абстрактуу түшүнүктөрдүн, оорулардын аттарын атоого тыюу салышкан. Ошол затка, кубулушка, ооруга карата, салыштырып, окшоштуруп, башка сөздөр менен сыпаттап беришкен.

Табышмак - адам баласынын өзү тааныган, тегерегиндеги заттарды, жаратылыш кубулуштарын, түшүнүктөрдү каймана мааниде сыпаттап, денотатты (жандырмагын) жашырып айткан кыска поэтикалык чыгармасы. Демек табышмактар адам жашоосундагы байкаган кубулуштар, окуялар, жаратылыш, турмуш-тиричиликте керектелген буюм, заттар, абстрактуу түшүнүктөр жөнүндөгү байкоолорунун жыйынтыгы, аң-сезими аркылуу текшерилген реалдуу дүйнөсү. Адам баласы табышмактар аркылуу ой жүгүртүп, улам ойлоосун, тапкычтыгын, сезгичтигин, билимин өстүрүп турат. Табышмактарды жаратуудагы, айтуудагы максаты, милдети да ушул.

Пермяков өзүнүн 1970-жылы жарык көргөн “От поговорки до сказки” (Макалдардан жомокторго чейин) деген китебинде табышмактарды да паремиялогиянын объектиси катары карап, далилдеп берет. Табышмак парема катары функциялары (таанытып-үйрөтүүчүлүк, оюн-зоок), белгилери (клише түрүндө, кыска, ичине көп маанини камтый алган...) боюнча да туура келерине биз да өз изилдөөлөрүбүздүн натыйжасында ынандык.

«Табышмак» сөзүн морфологиялык талдоого алсак, атаманын түшүндүрмөсү дагы да аныкталат. “Тап” - этиш, буйрук этиш, ойло, изде, салыштыр деген сөздөргө синоним боло алат. “Ыш” - этиштин кош мамилесинин мүчөсү, жардамдаш деген маанини берип жатат. “Мак” - этиштен зат атооч жасоочу куранды. Демек, табышмак ойлонуп, изденип, салыштырып, көптөшүп (эки же андан көп адамдар тобу биргеликте) жандырмагын табууга берилген тапшырма (зат). Бул атама кийин жанрды атоого туура келгендиги үчүн термин катары жалпылаштырылган. Ошондуктан өзбектерде “топишмоқ”, кыргыздарда “табышмак”, каракалпактарда “табиспақ”, татарларда “табышмак”, азарбейжандарда “тапишмак”, алтайлыктарда “табышмак”, деп ар элдин өзүлөрүнүн тилдик өзгөчөлүгүнө жараша илимий да адабий да термин катары

кабыл алынган. Бул жанр термининин түрк элдеринде “тап” уңгусунан жасалышы тээ XI кылымдарда эле көрүнөт. Буга алгачкы түрколог Махмуд Кашкарлыктын атактуу “Дивани лугат ат-түрк” мурасында берилген “табзуг” сөзү мисал боло алат. Автор тарабынан чыгармада иллюстрация үчүн “табзугук табуздим” же, табышмак таптырдым деген толук эмес сүйлөм келтирилген.

1303-жылда түзүлгөн “Кодекс Куманикус” аттуу, автору белгисиз болгон “Кыпчактар китеби” деген ат менен бизге белгилүү болгон мураста “табышмак” термини “тамузик” деп берилген. Мурастан орун алган көпөлөк жөнүндөгү табышмакта жанр термини ачык айтылган:

tap tap tamyzik (tamadirgan tamyzik
(kologasi.....) kojdirgan tamyzik. [1.]

“Тап, тап табышмак” деген туруктуу саптарды биз алгачкы табышмактардан жолуктурабыз.

Өзбек элинде: Топ - топ топишмоқ,
Оёққа ёпишмоқ. (Лой)

Кыргыз элинде: Тап - тап табышмак,
Тай куйругуна жабышмак. (Куюшкан)
сыяктуу табышмактарды мисал кылып алсак болот.

Табышмактардын жанр катары өзүнүн белгилери бизге белгилүү, санап өтсөк, көлөмүнүн кыскалыгы, ыр түрүндө же уйкаштыгы бар жорго сөз түрүндө болушу, текст айтылып жаткан нерсенин, кубулуштун аты аталбай, жандырмагын талап кылышы, сыпаттоо көпчүлүк учурда метафора аркылуу ишке ашуусу, жандырмагында бир же эки, кээде андан да көп нерсенин болушу. Табышмак айтпаган эл жок. Жогорудагы сыпаттар дүйнөдөгү бардык элге тиешелүү десек жаңылыштык болбос.

Натыйжада образдуулук аркылуу түзүлүп, метафоралык салыштырма методу менен табышмак пайда болду. Каймана айтылган сыпаттоо метафора аркылуу ишке ашты. Бул ыкма дүйнөдөгү дээрлик бардык элдерде, табышмактардын тематикасынын байлыгына карабай, бирдей колдонулат.

Бизге белгилүү болгондой, табышмак - кыска поэтикалык чыгарма. Ал жаратылыштагы ар кандай кубулуштарды, заттарды, түшүнүктөрдү каймана мааниде сыпаттап, сүрөттөп, жандырмак талап кылат. Демек, табышмак - тексттен жана жандырмактан турат. Табышмак менен жандырмагын бири-бирине тыгыз байланышта кароо керек. Себеби, текст жандырмак талап кылбаса, ал өз алдынча жанр болуу касиетинен

ажырайт. Жандырмак талап кылбаган текст өзүнө мүнөздүү болгон каймана маанини жоготуп, көркөм образ бузулат да, жөнөкөй бир турмуштук кырдаалды, фактыны баяндоо болуп калары шексиз. Же жандырмагын жоготуу менен табышмак жанрдык негизги белгисинен ажырап, афоризмге, макал-лакапка өтүп калат.

Өзбек табышмактарын изилдөөчү аалым З. Хусаинова: “Топишмоқ алохида мустақил жанрдир. Баъзан фольклорнинг бошка жанрларига боғлик холда хам учираб туради. Бу кўпчилик халқлар фольклори учун умумий ходисадир.” – деп жазган 1967-жылы өзүнүн диссертациясында. [1.5].

«Табышмактар элдик чыгармалардын байыркы түрү болгондуктан, ырлар, макал-ылакаптар, жомоктор, айтыш ырлары, комуз күүлөрүнө чейин сиңип, алар менен байланышта болгон. Макал-ылакаптар менен табышмактар кыскалыгы, ыргактык түзүлүшү, афоризмге жакындыгы, образ түзүүдө метафоралык ыкманын колдонулушу жагынан бири-бирине жакын.» - дейт кыргыз фольклористи К. Ибраимов [5.9].

Дагы бир өзбек фольклористи О. Мадаев “Топишмоқлар хажми ва шаклига кура маколларга ухшайди. Баъзан мазмунига кура хам якинлик сезилади. Аммо яратилиш максади бошка хисобланади” – деп жогорку ойлорду тастыктайт. [3.83].

Биз да өздүк изилдөөлөрдөн, байкоолордон тыянак чыгарып, жогорку айтылгандарга кошулабыз.

Макал-ылакаптарда да табышмактардагыдай эле ойлоп түшүнүүгө үндөгөн жашыруун ой камтылат. Табышмактар айрыкча жандырмаксыз турганда сырткы көрүнүшү, формасы жагынан макал-ылакаптарга өтө жакын. Мисалы, өзбек тилиндеги табышмактардан:

1. *Бировни суйдирар,*

Бировни куйдирар.

2. *Ўтмас пичоқ ер кавлар.*

Кыргыз тилиндеги табышмактардан:

3. *Көч кетти, көмөч калды.*

4. *Ийри талга кар жукпайт.*

5. *Ачыла элек сандыкта,*

Бычыла элек кундуз бар.

Булар табышмактар: 1. сөз, 2. томчи, 3. төөнүн изи, 4. уйдун мүйүзү, 5. койдун курсасындагы козу. Бирок, көрүп турганыбыздай жандырмагы жок турганда макал-ылакаптардан айырмасы жок. Кээ бир табышмактар жандырмагы менен чогуу биригип макал-лакаптык мүнөзгө өтөт. Мисалы, өзбек тилин-

деги табышмактардан:

1. *Осмондан буюк - мақсад.*

2. *Ўтда ёнмас,*

Сувга ботмас,

Ерда чиримас – тўғрилиқ.

Кыргыз тилиндеги табышмактардан мисал келтирсек:

3. *Сөз атасы – кулак, суу атасы - булак.*

4. *Дүйнөдө санаа күлүк.*

Ушинтип, табышмактар менен макал-лакаптар түзүлүшү, поэтикасы жагынан бири-бирине жакын болгону менен аларды айырмалап турган белгилери бар, албетте. 1. Табышмактарда кубулуштар, заттар жөнүндө конкреттүү сөз жүрсө, макал-ылакаптарда адамдар ортосунда коомдогу мамилелер, этика, адамдын мүнөзү, мораль жөнүндө баяндоо болот. 2. Табышмактарда текст суроо (диалог) түрүндө берилип (көмүскөдө болсо да), сөзсүз жандырмагын (жообун) талап кылып турат. 3. Табышмактардагы “сатуу” бөлүмү да бул жанрга мүнөздүү болгон, бирге жашап келген белгиси.

Табышмактар илгери өзүнчө жанр эмес, жомоктордун ичинде болуп, сюжет куруудагы негизги ыкма катары кызмат кылган. Өзбек элинде айтылып келген “Аёз” жомогу, “Ойчинор” дастаны, “Алпамыш” дастанындагы Барчынайдын Алпамышка табышмак айтып сынашы [1.99.], кыргыз элинин, ошондой эле, көпчүлүк түрк тилдүү элдерде кезикчүү “Эр Төштүк” эпосу, “Акыл Карачач”, “Телибай тентек”, “Акылдуу бала” жомоктору сөзүбүзгө далил боло алат.

Кийинчерээк гана табышмактар өзүнчө жанр катары жомоктордон бөлүнүп чыгып, түрлөрү да арбый баштады.

Мындан сырткары, табышмактар угузуу ырларында кеңири колдонулган. Кыргызда “өлдү” деген одоно сөздү алмаштыра алуучу “оо дүйнө салды”, “пендечилик кылды”, “узап кетти”, “чарчап калды”, “көз жумду” деген ж.б. синонимдери болсо дагы угузуу ырларында татаал троп-метафора эң эле кеңири колдонулуп, ойлоп түшүнүп алуу керек болгон, табышмак деңгээлине жетет. Мисалы, XIII кылымда жашап өткөн, калк арасында кадырлуу бий, чыр-чатактын түйүнүн чечкен чечен, улуу ырчы, чебер комузчу Кет Бука акындын чыгармачылыгы буга далил боло алат. Эл арасында Чынгыз хандын каарынан корккон калайык анын улуу баласы Жуучунун өлгөнүн угуза албай турганда Кет Бука акын комузун кайгылуу черте, табышмактуу ыр, күү менен угузуптур. Ырдын алгачкы тексти XIII кылымда кыпчак талаасынан

(Дашти Кыпчак) белгисиз перс автору тарабынан жазылып алынгандыгы жөнүндөгү кабар “Түрктөрдүн ата-теги” аттуу жыйнакта, араб тарыхчысы Ибн-Аль-Асирдин летописинде жазылган.

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айганым. (Кыргыздар Чыңгыз ханды Ай хан деп аташкан)

Туурунан качты, бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
Алтын така, күмүш мык,
Дулдул качты, Айганым.
Алтын Ордо башынан,
Булбул качты, Айганым.
Деңиз толкуп, чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Терек түптөн жыгылып,
Жер бөксөрдү, Айганым.
Ала-Тоо кулап, бас болуп,
Бел бөксөрдү, Айганым.
Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айганым.

Дагы бир кыргыз элине кеңири тараган угузуу ырында, Коргоол ырчы Токтогул акын Сибирден келгенде баласынын өлгөнүн “аткардык жалгыз балаңды”, “качырдык жалгыз балаңды”, “бегана болгон дүйнөдөн”, “учурдук жалган дүйнөдөн”, “жибердик жалган дүйнөдөн”, “мусапыр сапар жол кеткен”, “күн тийбес сапар жол кеткен” ж.б.у.с. метафораларды колдонот.

Кыргыз элиндеги “ырчылык өнөрдө” суроо-жооп айтышуу, табышмактуу айтышуу деген жанрдык түрү калыптанып, кеңири тараган. Мындай айтышууда акындар бир бирине суроо, табышмактарды жаадырып, жандырмагын талап кылып, жеңип алууга аракеттенишкен. Албетте, мындайда акындын чечендиги гана эмес билими, ой жүгүртүүсү, дүйнө таанымы (кургозору) да сыналып, кашкайып көрүнүп, жеңиш адилеттүү болгон. Мисалы: “Талым кыз менен Көбөктүн айтышы”, “Арстанбек менен Каңтарбайдын айтышы” ж.б.

Кийинчерээк, тактап айтканда, жазма адабияттын пайда болушу менен табышмак жанрына тиешелүү түрлөр да көбөйдү. Алсак, Өзбек адабиятынын улуу өкүлү Алишер Навоинин чистонунда мындай жазылат:

*Не шўх эрурки, улус кўнгли ичра савдоси
Анинг юзидаги хатлар каби мухаррардур.
Кумушдурур танию киммати анинг лекин
Ўн икки ўз танидек важҳ ила мукаррардур.
Ишида ул ўн икки хар бирисидур динор
Ки, адл сиккасидин юзларида зевардур.
Магарки англади хумсул муборак асрорин*

*Ки, сони бу адад ўлмиш, агарчи юз мардур.
Гадога хумсидин ар салтанатдурур, не ажаб
Качонки беклик анинг рубъидин муссардур.*

Акын эл көңүлүнө убайым салып, акылдан аздырган, бетинде мөөрү бар нерсенин белгилерин санап өтүп, жандырмагын табууну сурап жатат. Бул суроонун жообу “Танга” (тенге, тыйын).

Муаммо (маселе) жанрында акын байт жазат да, белгилүү амалдарды аткаруу керек экендиги айтылат. Эгер ошол амалдар туура аткарылса, ысым (ат) келип чыгат. Мисалы, Алишер Навоинин төмөнкү байтинде:

*“Бу гулшан ичраки йуктур бако гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чикса яхшилик била от”, -*
деп “Саъд” ысымына багыт берип жатат.

Өзбек фольклорунда улуу аскербашчыларынын жеңиштери, чоң курулуштардын аякталышы, мартабалуу адамдардын үй-бүлөсүндө перзент төрөлүшү же атактуу аалым, даанышмандардын кайтыш болгондугу жөнүндө таланттуу, акындык касиеттен үлүш алган илимпоздор «тарых» жазышкан. Тарыхты түзгөн ар бир сөз структурасындагы тамгалар айрым сандарды билдирген. Мындай түзүлүш илимде **абжад** деп аталган. Абжад эсебинин негизин араб алиппеси түзүп, алиф-1, бо-2, жим-3, дол-4, хо-5, вов-6 сандарын түшүндүргөн. Акыркы тамгалар зод-800, зо-900, гайн-1000 сандарын билдирген. Мисалы, Дурбек «Юсуф жана Зулайхо» дастанынын жазылган жылын абжад эсеби менен төмөндөгү байтта берген:

**«Зод» эди тарих тақи “хе” ю “дол” ,
Муддати хижратдин ўтуб моху сол.**

Байтта келтирилген үч тамга түшүндүргөн сандар кошулса, 812 саны келип чыгат. Демек, дастан Хижрийдин 812-жылы, Милодийдин 1409-жылы жазылган дейт. [3.93-94.] Азыркы учурда табышмактардын жаңы жанрдык түрлөрүн, тактап айтканда, “Суроолуу ырларды”, “Табышмак ырларын”, “Сөз оюндарын”, “Анаграммаларды”, “Кроссворддорду”, “Логогриф”, “Метаграмма”, “Шарада”, “Акроырларды” көрүүгө болот.

Акын Токтосун Самудиновдун ырлары буга мисал боло алат.

“Сөз жашынмак”

Жашынганды эмесе,
Издейличи баарылап.
Арасынан сөздөрдүн
Беш канаттуу табылат.

Мисалы:

Биздин тоолуу жергебиз.
КемЧИЛ эмес куштарга.
Күндүн көзү көрүнбөйт

КаТАР ТАРтып учканда.
буЛ АР кандай канаттуу
Ата журттун көркү экен
ТүнҮ-КҮнү тил безеп
Тынбай сайрай берсе экен.
Сунган мылтыК АЗайып,
Жер гүлдөсүн жасанып.

“Уйкашын өзүң тап”
Атың болсо качанаак
Айтканыма ишен:
Салып койсоң узабайт,
Кош бутуна...(кишен)
Колу жөндөм адамга
Керек нерсе эң эле
Чоң ийне деп айтпагын
Анын аты...(темене)
Көп иш тиксе, колдорун
Өйкөйт ко деп ойлодум.
Таап бердим андыктан
Чоң энемдин...(оймогун)
Сөз оюну: «каршы сөз»
Бир сөз айтсам мен сага
Ошол сөздүн каршысын
Дароо таап жаңылбай
Керек ылдам айтышың.
Мейли, муну ким тапсын,
Ар бир жообу уйкашсын.
Анда калем сапты алып,
Сөз оюнун баштадык.
Сөз оюнду баштадык:
жапыз -

1	6	7	5	13
---	---	---	---	----

(ылдам)

11	3	2	13	14	15
----	---	---	----	----	----

(тырмак)

Логогриф – ырдын текстинде жашырылган сөздү таап, ага мүчө уланса же кыскартылса, жаңы сөз келип чыгуучу сөз оюну. Мисалы:

Шатырата санасаң, бирдиктеги бир сан,
“Н” тамгасын уласаң, баалуу асыл металл. (алты, алтын)

Метаграмма – жашырылган сөздү таап, андан кийин ашыкча тамга кемитилсе же башка тамга менен алмаштырылса, жаңы сөз келип чыгуучу сөз оюну. Мисалга:

1					
2					
3					
4					

1) Кандай сөздү айтабыз,
Көмүр өңүн туюнткан.
«К» ордуна «Ч» койсок,

кашаң -
жок-
кенен-
баатыр -
уста -
кара -
жуп -
жумшак -
ширин -
шаар -
ысык -
терең -
жакын -
ичке -
дарбыз -
семиз -
ачы

Колдонулуучу сөздөр: жабык, чоркок, бар, тайыз, тар, шашма, муздак, катуу, ак, коон, ачуу, кыштак, коркок, алыс, жоон, бийик, так, арык.

Анаграмма – (грек. anagramma - тамгалардын ордун алмаштыруу) – башка бир сөздөгү же сөз тизмегиндеги тамгалардын ордун которуштуруу менен жасалган сөз же сөз тизмеги. Анаграммалар максатына, шартка жараша көп түрдүүчө түзүлөт. Мисалы:

1. бийкеч – чейбик, ынтымак – мактыны же: Көздөр – алар көрүшөт. Менин үйүм – Мекеним.

2. Ырыс алды – ынтымак.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15

2) Идиш айран уюткан.

Карагайдан сызылып,
Чыгат эмне жалтырап?
«Т» ордуна «Ш» койсок,
Оюн шоок артылат.

3) Көптүгүндө ченем жок,
Катуу бир зат жолдогу.

«Т» ордуна «Б» койсок,
Акыл-ойдун чордону.

4) Өсүп турса талаада,
Жел урунуп келет күү.

«Д» ордуна «Т» койсок,
Буюм чачка керектүү. (Чара, Шаң, Баш, Тарак)

Акроыр – ыр саптарындагы ар бир баш тамгадан жасалган сөз болуп саналат. Бул сыяктуу сөз оюндары балдарды чыгарманын тексти менен иштөөгө, жана өз алдынча алектенүүгө үйрөтөт:

Башы жалпак,
Аягы балчак.

Көзү тосток,
Аябай коркок. (*Бака*)
Акроырлар Байыркы доордо эле пайда
болуп азыркыга чейин активдүү колдонулуп
келет.

Шарада – ар бир өз алдынча түшүнүк
берген сөздөрдү кошуп окуп жаңы сөз алы-
нуучу оюн ыр. Мисалга:

Биринчиси-бел боо, экинчиси түс.

Кураштырып окусаң, кооз буюм жасаган
уз. (*Кур+ак=курак*)

Балдардын гана эмес чоңдорду да ойлон-
туп, изденүүгө, тапкычтыкка, ой арышын
өстүрүүгө үндөгөн, сөздөн сөз жасоо, окуган
адамдын сөз байлыгын өстүрүү, сүйлөө ма-
даниятына үйрөтүүчү мындай чыгармалар
дүйнөлүк адабиятта арбын табылат.

Энигматика – бул табышмактарды түзүү
жана чечүү өнөрү. Анын негизги максаты –
адамдын ой-жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын
жана логикалык жөндөмдөрүн өнүктүрүү.
Энигматика түрдүү табышмактардын, сөз
оюндарынын жана башка интеллектуалдык
көнүгүүлөрдүн негизинде түзүлөт. Бул тар-
макта бир нече жанрлар бар: кроссворддор,
анаграммалар, ребустар, криптограммалар
жана башка кызыктуу оюн-зооктор.

Энигматикадагы негизги түрлөр:

Кроссворддор – бул белгилүү бир тар-
типте жайгашкан чарчы клеткалардагы
сөздөрдү туура таап жазуу. Кроссворддор
атайын темаларга арналган болушу мүмкүн
(география, адабият, тарых ж.б.), же жалпы
тематикадагы сөздөрдү камтышы мүмкүн.
Кроссворддор да жаңыча табышмактардын
бир түрү болуп, көп тапшырмалар берилип,
алардын жандырмактары узунунан жана
турасынан түзүлгөн таблицалардын ичине
жашырылып коюлат да сөздөр кесилишкен
жерден да башка сөз жаралып, изденүүдө
кыйындык жаратат.

1. Анаграммалар – сөздөрдүн тамга-
ларын баш аламан кылып, алардан баш-
ка сөздөрдү табуу оюну. Мисалы, «Мекен»
сөзүнүн тамгаларын алмаштырып, «Кеме»
деген жаңы сөздү түзсө болот.

2. Ребустар - сүрөттөрдүн, тамгалардын,
сандар менен белгилердин жардамы менен
табышмак чечүү. Бул оюнда сүрөттөр ар-
кылуу сөздөр же сөз айкаштары түзүлөт.

3. Криптограммалар – шифрленген бил-
дирүүлөр, аларды ачуу үчүн ар кандай код-
дорду, логикалык ой-жүгүртүүнү жана сим-
волдорду колдонуу керек.

4. Логикалык табышмактар – мисалы,
математикалык маселелерди же логикалык

ой-жүгүртүүнү талап кылган суроолор, алар-
дын жообу күтүлбөгөн жана адаттан тыш
болушу мүмкүн.

Энигматиканын пайдасы:

Энигматикалык көнүгүүлөр мээни
машыктырууга, эс тутумду бекемдөөгө жана
ой жүгүртүүнү тереңдетүүгө жардам берет.
Бул көнүгүүлөрдү аткаруу стресс деңгээлин
төмөндөтүп, көңүлдү топтоого да оң тааси-
рин тийгизет. Энигматика, ошондой эле, тил
үйрөнүүдө же жаңы билимдерди калыптан-
дырууда чоң жардамчы боло алат.

Изилдөөлөрдөгү маалыматтарга кара-
ганда адамзат тарыхында табышмактар
адам тагдырларынын чечилүүсүндө, эки эл-
дин ортосундагы мамилелерде, жана башка
ушул сыяктуу кырдаалдарда чоң роль ойно-
гон.

Атап айтсак, экинчи дүйнөлүк согушта
активдүү колдонулган Энигма машинасы
мисал боло алат.

Энигма машинасы – шифрлөө жана де-
шифрлөө үчүн колдонулган механикалык-э-
лектрдик түзүлүш, ал Германияда XX кылым-
дын башында ойлонуп табылган. Башында
коммерциялык максатта колдонулса да, ки-
йин ал Германиянын аскердик күчтөрүнүн эң
маанилүү куралдарынын бирине айланып,
Экинчи дүйнөлүк согуш учурунда маалымат-
тарды жашыруун сактоо үчүн активдүү кол-
донулган.

Энигма машинанын өзгөчөлүгү – ро-
торлор системасы аркылуу шифрлөөнү өтө
татаал жана ар түрдүү кылганы. Бул ротор-
лор ар бир басылган тамганы башка тамгага
айландыруучу динамикалык өзгөрүүлөрдү
камсыздаган. Роторлор ар бир басылган
тамгадан кийин буралып, ар бир жаңы тамга
үчүн жаңы шифрлөө комбинациясын түзүп
турган. Натыйжада, күн сайын жана ар бир
билдирүү сайын шифр өзгөрүп турган.

Британиялык криптоаналитиктердин,
өзгөчө Алан Тьюрингдин жетишкендиктери
аркылуу Энигма шифрин чечүү мүмкүн бол-
ду. Тьюринг жана анын командасы Улуу Бри-
таниянын Блетчли-Парк деп аталган ата-
йын борборунда Энигма шифрин бузуу үчүн
«Бомба» деп аталган атайын машина иштеп
чыгышкан. Бул ачылыш согуштун жүрүшүн
өзгөртүп, Альянс күчтөрүнүн жеңишине чоң
салым кошкон деп эсептелет.

Энигма машинасынын тарыхый мааниси
өтө чоң. Башкача айтканда, Энигма маши-
насы аскердик шифрлөө тарыхындагы эң
мыкты жетишкендиктердин бири катары са-

налат. Ал шифрлөөнүн жана дешифрлөөнүн заманбап куралдарын өнүктүрүүгө жана бүгүнкү киберкоопсуздук технологияларынын өнүгүшүнө таасир эткен.

Бул машинанын иштөө принциби жана аны ачуу үчүн болгон күрөш технология тарыхында чоң кызыгууну жаратып, ал тууралуу фильмдер жана китептер да жаралган.

Адатта табышмактар мурда кыштын узун түндөрүндө айтылчу экен. Табышмак айтышуу оюнун катышуучуларынын бири табышмакты айтат, калгандары анын жобун (жандырмагын) издешет, же эки топко бөлүнүп, биринчи топ табышмак айтат, экинчи топ жообун табат. Кээде табышмактын жандырмагын таппай калышканда “жандуубу?”, “жансызбы?” деп сурап, багыт алышкан. Анда да таба алышпаса, “каерде болот?”, “катуубу?, жумшакпы?” өңдүү суроолор менен кайрыла беришкен. Ушул сыяктуу толгон суроолорду тынымсыз берип отуруп, табышмактын жообун табууга аракеттенишкен. Анткени, табышмактын жообун таппай калган тарап жазаланган. “Сатуу”, “шаар берүү” деген сыяктуу жазалар колдонулуп, жеңилген тарап өзүнө эң баалуу болгон “шаарды” же “жерди” берүүгө аргасыз болгон. Мындай абал жаштардын патриоттук сезимин козгоп, өз шаарын, өз ордун, өз мекенин колдон чыгарбоого аракеттенишкен. Табышмактын ар бир сөзүнө кылдат көңүл коюп, абдан ой жүгүртүшүп жана анын жообун издөөдөн талыкпай катуу киришишкен. Оюндун шарты алдын ала макулдашылып, эрежелер беки-

тилген. Башкача айтканда, табышмак айтуунун саны канчага чейин, же табылбай калган жооптордун саны канчага чейин болгондо оюн аяктап, жеңүүчү жана жеңилген тарап аныкталары сүйлөшүп алынган. Оюн аяктандан кийин “сатуу” бөлүмү башталып, жеңген тарап жеңилген тарапты атайын даяр тексттеги сөздөр менен “сатып”, “кордогон”. Бул кырдаал да балдарды гана эмес чоңдорду дагы намыстантып, мунун натыйжасында көп табышмак үйрөнүп, кийинки жолу утулуп, уят болуудан сак болууга мажбурлаган. Демек, табышмак адамдын дүйнө таанымын кеңейтүүгө үндөгөн.

Жуммоғимни жуттирдим,
Оқ эшакка миндирдим.
Олти тоғдан ошириб,
Ота-энангдан жашириб,
Олис журтқа соттирдим.
Сен топмасанг мен топай,
Оқзингга таппини ёпай.

Табышмактарга талдоо жүргүзүү аркылуу бул жанрдагы түрдүү термин жана атамалар менен да тааныштык. Лингвистикалык илим изилдөө иштеринде терминдерди так түшүнүү өзгөчө мааниге ээ.

Ошондуктан, бүгүнкү күнгө чейин Бүбүйна Орузбаева өңдүү чыгаан илимпоздорубуздун эбегейсиз зор эмгектеринин натыйжасында бизге жетип келген тил илиминдеги терминдер менен бирге жаңы кирип келе жаткан терминдерди түшүнүү жана келечек муунга тилдик корубуздагы терминдердин маанисин терең түшүндүрүү окумуштуулардын негизги милдети болуп саналат.

Адабияттар:

1. З.Хусаинова. “Ўзбек халқ топишмоқларининг асосий хусусиятлари ва замини” диссертация. Т.-1967
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Кыргыз эл ырчылары. 5-том. Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясы. Бишкек-2002.
3. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. О. Мадаев. Тошкент-2013
4. Үмүт Култаева: Кыргыз балдар адабиятындагы Т.Самудиновдук мектеп. <http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/334/umut-kultaeva-kirgiz-baldar-adabiyatindagi-t-samudinovduk-mektep>
5. Эл адабияты. Табышмактар. – Б.: «Шам», 2002. – 320 б
6. З.Хусаинова. Ўзбек топишмоқлари, Ўзбекистон ССР “Фан” нашириёти, Тошкент-1966
7. Анин Б.Ю. Введение. Терминологический арсенал радиопионажа / Радиоэлектронный шпионаж. – М.:2000. 12-16 с.
8. Жаңы кирген атоолордун орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. С. Ж. Мусаевдин редакторлугу астында коллектив. 13000ге жакын сөз жана сөз тизмеги. Бишкек-2012

УДК: 81-1:81.42

Токтосунова А. М.

филология илимдеринин кандидаты
*А.Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик
педагогикалык университети,
Кыргыз-Россия факультети, кыргыз тили
жана адабияты кафедрасы*

**ТУУГАНЧЫЛЫК ТЕРМИНДЕРДИН ИЗИЛДЕНИШИНДЕ
АКАДЕМИК Б. Ө. ОРУЗБАЕВАНЫН РОЛУ**

Токтосунова А. М.

кандидат филологических наук
*Ошский государственный педагогический
университет имени А.Мырсабекова,
Кыргызско-Российский факультет,
кафедра кыргызский язык и литература*

РОЛЬ АКАДЕМИКА Б.Ө. ОРУЗБАЕВОЙ В ИССЛЕДОВАНИИ ТЕРМИНОВ РОДСТВА

Toktosunova A. M.

Candidate of Philological Sciences
*Osh State Pedagogical University
named after A.Myrsabekov,
Kyrgyz-Russian Faculty, Department
of Kyrgyz Language and Literature*

THE ROLE OF ACADEMICIAN B. O. ORUZBAEVA IN THE STUDY OF KINSHIP TERMS

Аннотация. Макалада академик Б. Орузбаеванын кыргыз тил илиминдеги тууганчылыкка байланыштуу терминдердин этимологиясын түшүндүрүү аркылуу алардын тыбыштык түзүлүшүн типтерге ажыратып көрсөткөндүгү, пикирлери анализге алынды. Окумуштуу терминдердин алгачкы тыбыштык өзгөчөлүгү жана тектеш тилдерде кандай колдонулгандыгы, бүгүнкү күндө кандай тыбыштык өзгөчөлүккө ээ экендигин анализге алуу менен тилдердин тарыхый жаралуусун, өнүгүү процессин жана тарыхый себептерин ачып бере алгандыгы жөнүндө сөз болду. Б. Орузбаеванын изилдөөлөрү түздөн-түз тууганчылык терминдерине багытталбаганы менен анын эмгектеринде тууганчылыкка байланыштуу сөздөр жөн гана мисалга алынбастан, анын этимологиясы кошо берилүү менен анализденген. Бул айтылган маселелер Орузбаеванын этимология маселесине кайдыгер эместиги, ошол багыт боюнча изилдөөлөрдүн болушу зарыл маселе экендигинен кабар берет.

Негизги сөздөр: тыбыштык түзүлүш, тектеш тилдер, тууганчылык терминдер, этимология, түркология, тарыхый жаралуу.

Аннотация. В статье анализируется вклад академика Б. О. Орузбаева в объяснение эти-мологии терминов родства в кыргызском языке, а также его подход к их фонетической структуре и классификации. Обсуждаются мнения ученого о первоначальных фонетических особенностях терминов, их использовании в родственных языках, а также о современных фонетических характеристиках, что позволяет раскрыть историческое происхождение, процесс развития и исторические причины языков. Хотя исследования Б. Орузбаева не были непосредственно сосредоточены на терминах родства, в его работах слова, связанные с родством, анализировались не только как примеры, но и с предоставлением их этимологии. Эти вопросы подчеркивают, что Орузбаев не остается равнодушным к проблемам этимологии и указывают на необходимость дальнейших исследований в этом направлении.

Ключевые слова: фонетический строй, родственные языки, термины родства, этимология, түркология, историческое происхождение.

Abstract. In the article, academician B. Oruzbaeva explained the etymology of the terms related to kinship in Kyrgyz linguistics and showed their sound structure into types, the opinions were analyzed. It was talked about the first phonetic features of scientific terms and how they were used in related languages, and by analyzing what phonetic features they have today, it was possible to reveal the historical creation, development process and historical reasons of languages. Although B. Oruzbaeva's researches are not directly focused on kinship terms, words related to kinship are not only cited in her works, but also analyzed with their etymology. These mentioned issues indicate that Oruzbaeva is not indifferent to the issue of etymology, and that it is a necessary issue to have research in that direction.

Key words: phonetic structure, related languages, kinship terms, etymology, Turkology, historical origin.

Академик Б.Орузбаева кыргыз тилинин уңгу жана мүчө морфемаларынын түзүлүшүн изилдөө аркылуу кыргыз тил илиминдеги бир топ маселелерди козгой алган. Тилдердин тарыхый жаралуу мезгилин, процесстеринен баштап, сөз маселесин, тыбыштык, морфологиялык түзүлүштөрүн жалпы тектеш тилдердин алкагында кароого аракеттенген. Мына ушул маселенин негизинде тууганчылыкка байланыштуу терминдердин этимологиясын түшүндүрүү аркылуу алардын тыбыштык түзүлүшүн типтерге ажыратып көрсөткөн. Ал терминдердин алгачкы тыбыштык өзгөчөлүгү жана тектеш тилдерде кандай колдонулгандыгы, бүгүнкү күндө кандай тыбыштык өзгөчөлүккө ээ экендиги жөнүндө анализ жүргүзүп, тилдердин тарыхый жаралуусун, өнүгүү процессин жана тарыхый себептерин ачып бере алган. Себеби тилдин тарыхый өнүгүшү узак мезгилди камтыйт жана сөзсүз түрдө фонетикалык, морфологиялык жактан өзгөрүүлөргө дуушар болот. Сөздөр тыбыштык жактан да, морфологиялык структурасы жагынан да өзгөрүүгө толук жана толук эмес учурашы мүмкүн. Аталган маселелердин алкагында төл сөздөрдүн жана аларды жасоого катышкан кызматчы морфемалардын тыбыштык түзүлүшүн караган. Ошону менен бирге эмгегинде "...сөз түркүмдөрү боюнча саноо, биздин оюбузча, алардын ар бир уңгу типтери боюнча потенциалын аныктоого мүмкүнчүлүк берип, келечек этимологиялык талдоо жүргүзүү ишине көмөкчү" болот деп ынанымдуу белгилеп көрсөтөт [Орузбаева, 2000, 5]. Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасына байланыштуу бир топ алгылыктуу маселелерди да, атап айтканда, сөз, уңгу, морфема маселелеринин негизинде тектеш тилдерди салыштырып кароо менен анализдеген, алгылыктуу пикирлерди жараткан. "Сөздүн түзүлүшүн талдоо анын жалаң гана морфологиялык түзүлүшүнүн

ажытын ажыратууга жардам бербестен, жалпы эле алардын алгачкы тегин (төркүнүн), б.а., этимологиясын табууга жардам берет" деп белгилеп, төл сөз катары тууганчылыкка байланыштуу бир топ сөз-дөрдү мисалга алат [Орузбаева, 2000, 23].

Бул макалада аталган маселенин ар бирине токтолуп, анализдегенге аракет кылабыз. Тууган-урукту туюндуруучу сөздөрдүн лексикасы өзүнчө бир архаикалык терминологияны түзөт. Бул сөздөр кыргыз элинин лексикасында да кеңири тараган жана колдонулуп келет. Биз сөз кылып жаткан терминдер жалаң гана кыргыз элинин лексикасынан орун албастан, жалпы түрк элдеринин лексикасынан да кездешет, ал тургай айрым сөздөр окшош айтылат, мааниси да бирдей. Тууганчылыкка байланыштуу сөздөрдү академик Б. Орузбаева Э. В. Севортяндын "Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүнө" таянуу менен анализдеген. И. К. Алишова "Тектеш эмес тилдердеги тууганчылык терминдердин өзгөчөлүктөрү" деген изилдөөсүндө белгилейт: "Кыргыз тил илими жаатында тууганчылык терминдери кыргыз тилинин лексикологиясы, диалектологиясы боюнча жазылган илимий эмгектердин көпчүлүгүндө лексика-тематикалык топторго байланыштуу темалардын алкагында каралып келген. Андай эмгектерге Б. М. Юнусалиев [1959], К. К. Юдахин [1965], Б. О. Орузбаева [1970], Ш. Жапаров [2012], С. Сыдыков [1991], Ч. Дыйканова [1991], М. Толубаев [1991] өңдүү окумуштуулардын изилдөөлөрүн киргизүүгө болот. Ал эми кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдери атайын изилдөөнүн объектиси катары синхрондук тектештирме өңүтүнөн Е. Н. Мурадымова [Мурадымова, 2010], А. А. Машрабов [Машрабов, 2000], О. Каратаев [Каратаев, 2003], Ш. Ж. Эржигитова [Эржигитова, 2016] Ж. Жумалиев, С. Жумалиев [Ж. Жумалиев, С. Жумалиев,

2021], Ч. Ж. Мусаева [Мусаева, 2024] өңдүү авторлордун изилдөөлөрүн киргизүүгө болот” [Алишова, 2024, 7]. И. К. Алишова белгилегендей, академик Б. Орузбаева кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүн типтерге ажыратып көрсөтүү менен тууганчылык сөздөрдүн этимологиясына токтолгон. Өзүнүн изилдөөлөрүндө уңгу жана мүчөгө ажырабаган төл сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү менен өз-өзүнчө караган. СГСГ тибиндеги зат атоочтордун тибине тууган-туушкандыкка байланыштуу төмөндөгү сөздөрдү мисал катары келтирген. Бажа, бөлө, бала, жеңе. [Орузбаева, 2000, 106.] “Бажа” сөзүнүн этимологиясына токтолуу менен Э. В. Севортяндын пикирине таянат: бажа – тектеш тилдердин көпчүлүгүндө баажа, бача, баз, база варианттары менен учурайт [Орузбаева, 2000, 107]. Тектеш түрк тилдеринде тууганчылыкка байланыштуу терминдердин мааниси жана аталышы бирдей, мааниси жана аталыштары боюнча кээ бир гана тыбыштык айырмачылыктарга ээ. Азыркы кыргыз тилинде уңгу жана мүчөгө ажырагыстай бир сөздөн турган сөздөр Орхон-Енисей жана байыркы эстеликтерде уңгусу жана мүчөсү өзүнчө маани берген сөздөрдөн тургандыгын учуратабыз.

М.И.Хаджилаев өзүнүн монографиясында мындай деп жазат: “Важность изучения терминов родства и родственных отношений определяется тем, что они обозначают жизненно важные понятия, обладают устойчивостью на протяжении столетий и служат ценнейшим материалом как для диахронического изучения языка, так и для изучения истории и этнографии его носителей” [Хаджилаев, 1970, 84]. Демек, Хаджилаев айткандай, тууган-уруктарды туюндурган терминдерди окуп-үйрөнүү менен бирге, ошол элдердин тарыхын жана этнографиясын да таанып билебиз.

Ошондой эле кээ бир лингвисттердин көз карашы боюнча, туугандык аталыштар балдардын сүйлөөсүнөн келип чыкты деп далилдешет. Бул жөнүндө К. М. Мусаев: “Тюркские названия родства ата, она, ака, итта, инна и другие, в которых имеются элементы та, на, к, и, т, к, объединяются общим значением они обозначают названия старших родственников (отец, мать, старший брат, старшая сестра, дед, и т.д.) что, очевидно может служить одним из факторов, подтверждающих теорию о возникновении подобных названий из детской речи”, - деп жазат [Мусаев, 1975, 261].

Туугандык мамиле – ата менен баланын ортосундагы байланыш, ата-бабалар менен урпактардын ортосундагы мамиле. Мына ушул тууганчылык сөздөрдүн этимологиясын ачууда лексикалык жана семантикалык жактан окшош сөздөр көп.

Монгол, алтай, тунгус, манжур жана жалпы түрк тилдеринин өз ара катыштыгына кайрылып, белгилүү түрколог Л. В. Котвич алардын тектештиги эң байыркы мезгилге таандык, биздин эрага чейин миңинчи жылдын башында, гундар эпохасынын башында (б.э.ч.1-2-к.) эле түрк, монгол тилдеринин ар бири өз алдынча сөздүк фондуга, морфологиялык түзүлүшкө ээ болгон, бирок алар типтик жактан бири-бирине жакын болгондугун белгилейт. Аталган тилдин лексикасын салыштырып изилдөө – жалпы эле тил илиминде орчундуу маселе. Албетте, түркологиялык адабияттарда тууган-урукка тиешелүү терминдер жөнүндө буга чейин да сөз болгон. Бирок, тилекке каршы, айрым сөздөрдүн этимологиясы атайын чечилбестен салыштырылып келген. Б. Орузбаева өзүнүн изилдөөлөрүндө В. Котвичтин эмгектерине таянып, анын пикирлерин кубаттайт [Орузбаева, 2000, 15].

Бөлө – кыз бир туугандардын балдары же кыздары. Орузбаева өзүнүн эмгегинде бөлө сөзү түрк-монгол тилдеринде кездешерин, алгач монголдор колдонгонун, андан түрк тилдерине өткөндүгүн, монголдордо булу/бул, бала/бүл түрүндө кездеше тургандыгы жөнүндө сөз козгойт [Орузбаева, 2000, 109]. Ал эми “бөлө” сөзүн монголдордо кайсы түрүндө кездеше тургандыгын тактоо максатында сөздүктү караганыбызда, “бүл” түрүндө кездеше тургандыгын байкадык. Сөздүктө “БҮЛ / BilO двоюродный брат по матери, сын сестры матери; двоюродная сестра (по матери); дети сестёр” деп берилген [Большой академический монгольско-русский словарь 2001, 444]. Б. Орузбаева “бөлө” сөзүнүн алгачкы түзүлүшүн СГС+Г түзүлүшүнө барып такалат деп көрсөтөт [Орузбаева, 2000, 108].

Келин – невестка, сноха ушул мааниде Орхон-Енисей жана байыркы түрк эстеликтеринде кезигет. Кыргыз жана түрк тилдеринде келин деген сөздүн семантикалык мааниси жаңы келин же төрөй элек жаш аялды түшүндүрөт. “Келин” деген сөздүн этимологиясы жөнүндө түркологиялык адабияттарда уңгусу кел-гел деген этиш сөз делип, ага этиштен ат атооч жасоочу –ни мүчөсү жалганган деп каралат [Покровская, 1961, 648]. Ал эми академик Орузбаева “келин” сөзүнүн

этимологиясын Севортяндын эмгегинен гелин, галин, келен, килин, кел+ын//-ин деп берүү менен бирге СГСГС түзүлүшүндөгү атооч сөз катары морфемалык түзүлүшүнө токтолгон [Орузбаева, 2000, 155].

“Бий” деген сөздүн лексикалык мааниси аялзатына карата да айтылган. Мисалы, бийкеч – “бойго жеткен кыз бала” деген түшүнүктү туюндурат [Севортян, 1965, 134]. Ал эми карачай-балкар тилинде бийче кыз – барышня, келин – “невеста” деген түшүнүктү туюндурат [Русско-карачаево-балкарский словарь, 1965, 34].

Жалпы түрк тилдериндеги “келин”, “катын-хатун” сөздөрү менен бирге кыргыз тилинде келин сөзү бар. Бул сөздүн түзүлүшүндө ке, ка, ко, уңгулары катышкандыгы белгилүү турат. Түрк тилиндеги саналган өнүмсүз уңгулар качандыр бир убактагы ички флексия кубулушун чагылдырышы мүмкүн. Ал эми “келин” сөзүндөгү “л” болсо, кыргызча (кол+ук+ту) сөзүндөгү моделге жогоруда аталган ин (манжур тилинде –ин мүчөсү жить дегенди туюнтат) менен кошулуп кеткен болбосун деген ой туулат. “Келин” деген сөз, тарыхый жактан алып караганда, эки компоненттен тургандыгы байкалат. Гэ+ин, мындан биринчи компоненти гэ буга ин деген этиш кошулган.

“Балдыз” – аялынын сиңдисинин аталышы. Бул сөз көп элдерде так туугандык маанини түшүндүрбөйт. Севортяндын көз карашы боюнча, бул термин түрк диалектисиндеги бал – кыз, ага аффикс – дыз улануу жолу менен калыптанган дейт [Севортян, 54]. Каракалпак диалектисинде “балдыз”, азербайжанда “балдыз”, чуваш “пултар” ал эми кыргызча “балдыз”. Академик Б.Ө.Орузбаева да өзүнүн иликтөөлөрүндө балдыз сөзүнүн этимологиясын Севортяндан алат да, бул сөздүн алгачкы түзүлүшүн СГС+Г деп баштапкы бал – “брат, сестра, маленькая девочка” [Орузбаева, 2000, 108], балдыз сөзү уңгу мүчөгө ажыратылбаган сөз катары СГССГС формасында деп эсептейт [Орузбаева, 2000, 158].

Ушундай түзүлүштөгү сөз катары төркүн сөзүн алат. Алгачкы муунун “төр” деп алат жана “туу” этиш сөзү менен маанилеш деп карап, СГС түзүлүшүнө алып барат [161-бет], СГСГСГ – кудача [166-бет], ГСГСГС түзүлүшүндө уңгу мүчөгө ажырабаган сөздөргө – абыгый, абысын деген тууганчылыкка байланыштуу сөздөрдү киргизет. Абыгый сөзү абаке сөзү менен маанилеш [170-бет], абысын монгол тилинен оошкон аб// эб// эп

// + -сын // -чын // -чы мүчөлөрү жалганат [223-бет] деп берет. Монгол сөздүгүн караганыбызда, аав-ын – отцовский; папин; деген түшүнүктү берет [125-бет].

“Ата-баба” – бул термин түрк тилдеринде жана монгол тилдеринде сүйлөгөн көпчүлүк элдерде мааниси жагынан окшош. Монгол тилинде “эленц, эцег” деген сөз “ата-баба” деген маанини туюндурат. Мындан “эленц” баба, “эцег” ата. (ЭЦЭГ 1) отец; өвөг эцэг отец отца, дед; төрсөн эцэг родной отец; хад-ам эцэг а) тесть; б) свёкор; хойт эцэг отчим; хөхөлт эцэг муж кормилицы; хуурай эцэг названный отец; элэнц эцэг прадед; эцэг орон отечество; эцэг өвгөд хорш. предки; эцэг өвгөдийн минь үйл хэрэг мөнх дело наших отцов не умрёт; эцэг тогтоох а) установить отцовство; б) установление отцовства; эцэг эх родители) [Большой академический монгольско-русский словарь. 2001. 1326]. Ошондой эле бул сөз туугандыкты жалпылоочу термин да болуп саналат. “Баба” сөзү жөнүндө Ж.Өмүралиеванын макаласында да белгиленип өтөт. Баба сөзү да Б.Ө.Орузбаеванын аталган эмгегинде СГСГ тибиндеги сөз катары эсептелинет [Орузбаева, 2000, 151].

Дагы бир белгилей кетчү нерсе кыргыздарда эне тарабынан таралган туугандар өзүнчө, ата тарабынан таралган туугандар өзүнчө термин менен туюндурулат. Кайын тарабынан туугандык өзүнчө термин менен аталат. Мисалы, таене, таята, таеже, таяке, таажеңе, жээн, чоң ата, чоң эне, байке, жеңе, жезде, кайната, кайни, бажа ж.б.

Жогоруда мисалга алынган сөздөрдөн “жээн” сөзү байыркы түрк жазма эстеликтеринде “йеген” формасында колдонулган, кийинкисинде кыргыз тилинде созулма үндүүгө айлангандыгы көрүнүп турат. Тунгус-манжур тилинин фактыларына караганда, жазма эстеликтеги жогоруда аталган “йеген” деген сөз тарыхый жагынан эки компоненттен куралган йе+г+ен. Мындан биринчи компоненти (йе) – тунгус-манжур, монгол тилдериндеги “жэ” тыбышынын өзгөргөн түрү. Ал эми кийинкиси алтай тилинин аталган топторунда “жээн” карындашынын же эжесинин баласы деген түшүнүктү билдирет. Түркчө йе+г+ен сөзүнүн экинчи муунундагы “ен” сөзү карындашынын же эжесинин баласы деген түшүнүктү туюндурат. Демек, ушул фактыларга таянып, түркчө “йеген” сөзү тарыхый жагынан синонимдик эки сөздөн куралган деп эсептөөгө негиз бар. Ал эми А.Машрабов өзүнүн изилдөөлөрүндө тууганчылык терминдердин изилдениш та-

рыхына көңүл бөлөт. Жээн сөзүнүн маанисин кыздын балдары же кыз тараптан небере деп карайт [Машрабов, 2017, 17].

Мындан сырткары “Сөз курамынан” СГСГССГ түзүлүшүндөгү уңгу мүчөгө ажырабаган сөздөргө – колукту [184], СГСГСГС түзүлүшүндөгү уңгу мүчөгө ажырабаган сөздөргө – кудагый [185], СГССГ түзүлүшүндөгү эки муундуу сөздөр, бүгүнкү күндө уңгу мүчөгө ажырабаган сөздөргө – байке, жезде [141], СГСГС тибиндеги эки муундан турган төл сөздөргө кайын, жубай, келин, бөбөк [149] сөздөрүн учуратабыз.

Кыргыз тилиндеги тууганчылык сөздөр К. К. Юдахиндин сөздүгүндө да берилген. Аталган сөздүктө аталган сөздөрдүн кайсы тилден кабыл алынганы баса көрсөтүлгөн.

Жыйынтыктап айтсак, тууганчылыкка байланышкан терминдер ар бир улуттун лексикасында кездешет жана туугандыктын алыс жана жакындыгына карата ар башка атоолор менен аталат. Тууганчылык терминдерди өз ара салыштырып караганда, алардын чыгыш теги бир экендигине күбө болобуз. Б.Орузбаеванын изилдөөлөрү түздөн-түз тууганчылык терминдерине багытталбаганы менен анын эмгектеринде тууганчылыкка байланыштуу сөздөр жөн гана мисалга алынбастан, анын этимологиясы кошо берилүү менен анализденген.

Бул айтылган маселелер Б. Орузбаеванын этимология маселесине кайдыгер эмес тиги, ошол багыт боюнча изилдөөлөрдүн болушу зарыл маселе экендигинен кабар берет.

Адабияттар:

1. Алишова И. К. Тектеш эмес тилдердеги тууганчылык сөздөрдүн этимологиясы. Канд. дисс. автореф. – Б., 2024.
2. Большой академический монгольско-русский словарь. – М., 2001
3. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. – М., 1962
4. Машрабов А.А. Тууганчылык терминдерине ономазиологиялык илик. – Б., 2017
5. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М., 1975,
6. Орузбаева Б. Сөз курамы.- Б., 2000
7. Покровская И.А. “Термины родства в тюркских языках. Историческая развития лексики тюркских языков”. – М., 1961, 648
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1997
9. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф., 1988
10. Хаджилаев Х. Очерки карчаево-балкарской лексикологии. – Черкесск 1970,
11. Русско-карачаево-балкарский словарь. – М.1965.

УДК 81'23

Тургунбаева Г.

ага илимий кызматкер
КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабияты институту

ГИПЕР-ГИПОНИМИК БАЙЛАНЫШТАРДЫН МЕЙКИНДИК ЖАНА УБАКЫТ КАТЕГОРИЯЛАРЫНДА ВЕРБАЛДАШУУСУ

Тургунбаева Г.

старший научный сотрудник
Институт языка и литературы
имени Ч.Айтматова НАН КР

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ГИПЕРО-ГИПОНИМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КАТЕГОРИЯХ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ

Turgunbayeva G.

Senior Researcher
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov of the NAS KR

HYPERO-HYPONYMIC RELATIONS IN THE VERBALIZATION OF SPATIAL AND TEMPORAL CATEGORIZATION

Аннотация. Кыргыз тил илиминде мейкиндик жана убакыт категорияларынын гиперо-гипонимдик байланыштардагы вербалдашуусун изилдөөгө арналган. Семантикалык талаадагы этиштердин гипонимдик байланыштар туунду жана тубаса этиштердин убакыт жана мейкиндик категорияларындагы вербалдашуусунун семантикасын изилдөөдөгү өзгөчөлүктөрү каралган.

Негизги сөздөр: гипероним, гипоним, категориялаштыруу, вербалдашуу, семантикалык талаа, убакыткатегориясы, мейкиндик категориясы

Аннотация. Данная статья посвящена к исследованию вербализации категорий пространства и времени в гиперо-гипонимических связях в кыргызском языкознании. Гипонимические отношения глаголов в семантическом поле рассматриваются при исследовании семантики вербализации во временных и пространственных категориях.

Ключевые слова: гипероним, гипоним, категоризация, вербализация, семантическое поле, временная категория, пространственная категория.

Annotation. The abstract is devoted to the study of the verbalization of space and time categories in hyper-hyponymic relations in Kyrgyz linguistics. The peculiarities of the study of the semantics of the verbalization in the temporal and spatial categories of derived and innate verbs in the semantic field are considered.

Keywords: hyperonym, hyponym, categorization, verbalization, semantic field, temporal category, spatial category.

Объектин мейкиндиктеги абалы жана убакытты билдирүүчү категорияларында жана анын номинациясынын каражаттарынын вербалдашуусу гиперо-гипонимикалык байланыштар боюнча кыргыз тил илиминде изилдөөлөр жокко эсе. Чет элдик, орус изилдөөчүлөрү тарабынан илимий диссертациялар, макалалар жетишээрлик деңгээлде изилдөөгө алынган.

Адамдын категорияларды түшүнүүсүнүн башталышы анын жашоосунун мейкиндик жана убакыт түздөн-түз байланышы.

Ошентсе да, кызыгуу онтологиялык жана гносеологиялык маселенин тегерегинде лингвисттердин гана эмес, философтордун да, маданият адистеринин да, бардык тармактардын жалпы илимий-изилдөөсүнүн негизги объектиси десек жаңылышпайбыз. И. Кант биз сырткы дүйнөнү убакыт жана мейкиндиксиз элестете албайбыз [Кант, 1994:2].

Адамзатка маанилүү, фундаменталдуу категориялардан мейкиндик биринчи орунда турат. Адамдын айлана-чөйрөнү таанып-

билүү процессиндеги мааниси бул - дүйнө. Анын жашоосунун чөйрөсү катары адам мейкиндикти кабыл алат

Чыныгы же виртуалдык реалдуулуктун объектисинин мейкиндиктеги абалы потенциалдуу түрдө белгилүү бир контекстке “чөмүлгөн” конкреттүү сөздөрдө актуалдаштырылган оозеки сөздүн жана фразеологизмдин семантикасына же маанисине киргизилген. Тил илиминдеги этиш “бүт кырдаалдын концентрацияланган туюнтмасы сыяктуу” деген пикири салтка айланган [Шмелев Д. Н. 1973:6]. Бул алардын предикаттык функциясы менен шартталган. Этиштердин семантикасы кептин башка бөлүктөрүнөн кыйла айырмаланат жана татаал мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. Алсак, Н.Д. Арутюнова предикаттардын маанисине төмөнкүдөй семантикалык талаасындагы этиштердин мейкиндик жана убакытка карата болгон маанилеринин бүтүндөй сериясы кириши мүмкүн экенин белгилейт [Арутюнова Н.Д. 1999:1].

1) н аракетке чейинки кырдаалга;

Түн ката шаарга келишти.

2) кийинки кырдаалга;

Түндө кеч жаткандыктан болжогон жерге жете албадым.

б) аракет кылуу ыкмасына;

Канчалык аракет жасабайын күүгүмгө чейин күттүрө турган болдум.

в) аракет кылуу максатына;

Эртең түштө салып жиберейин.

3) субъекттин же объекттин квантордук мүнөздөмөлөрүнө жараша каралат. а) Нарындын Кара-Кужур өрөөнүн билесиздер. Совет учурунда: «Кара-Кулжадагы, Кенес-Анархайдагы, Алай-Куудагы, Арпадагы, Кара-Кужурдагы кайратман малчылардын жашоосунан репортаж» – деп өкмөт гезиттерине жазып: «Булар аскар тоонун башында, кара зоонун кашында, кышында күрткүсү калың кардын астында колхоздун ак отор коюн, топозун аман-эсен асырап жатат» – деп, калаадагы ысык үйдө жашаган элди коркута берчү эмес беле.

Демек, интенсиналдык семантикадан тышкары, импликационалдык этиштер белгилүү бир сүйлөмдө актуалдуу болгон жана анын структурасынын калган компоненттери тарабынан колдоого алынган белгилүү бир кошумча маанилерди камтыйт. Мисалы, мейкиндик семантикасы бар сүйлөмдөрдө позиция этиштери пропозитивдүү структуранын өзөгүн билдирет, алардын үстөмдүк ролун локативдик

семантика - локумдар менен детерминанттар көргөзөт [Мякшева О. В. 2003,4]. Жөнөкөй локативдик сүйлөмдүн семантикасын калыптандыруу кошумча маалыматты камтыган детерминант-локумдун жана сүйлөмдүн негизги мазмунун түзгөн предикаттык борбордун (позиция этишинин) өз ара аракеттенүүсү аркылуу ишке ашат [Шелягина А.А. 2003: 5].

Темпоралдуулукту төмөнкү темпоралдык гипонимдик катыштар узактыгы, ылдамдыгы, үзгүлтүксүздүгү, белгилүү бир материалдык белгисине тиешелүү болот. Ошондой эле, бул мамилелер этносемантика менен мүнөздөлөт. [Кузнецов В.Г. 2023:3].

Белгилүү бир же адамдын иш-аракеттери темпоралдык категориясында ылдамдыктын кайсы мезгилге чейин созулушун билдирген гипонимдер менен вербалдашуусу чагылдырылат.

М: атка минүү - ат үстүндө жүрүү - үзгүлтүксүз кыймыл

ат чабуу - тез жана күтүүсүздөн ылдамдыкты жогорулатуу

таскактауу - атты минүү, ылдамдыгын жогорулатуу

жорго салуу - атты жорголотуп чабуу.

Жогорудагы мисал аркылуу гипонимдердин темпоралдык категорияда вербалдашуусун ат минүү этишинин негизинде берилди.

Космостогу реалдуу чындыктын объектисинин абалы сүйлөмдүн семантикалык модели катары көрсөтүлөт,

Тил илиминдеги илимий эмгектерде гипер-гипонимдик байланыштар интегративдик же инклюзивдик мамилелер, кошуу/субординация мамилелери, ал эми чет өлкөлүк изилдөөлөрдө – баш ийүү/субординация, жалпылоо/адистештирүү, бөлүкчө/суперсет, формуласы боюнча байланыш, класстык тукум куучулук деген терминдер менен белгиленет.

Биздин изилдөөбүздө баштапкы булактарга шилтеме кылуу учурларын кошпогондо, гипо-гиперонимдик байланыштар деген терминди карманабыз, ант-кени орус тил илиминде ал эң көп кездешет жана котормочу окумуштуулардын эмгектеринде да кездешет. Этиштердин тектик-түрдүк гипер-гипонимдик байланыштарын изилдөөдө төмөнкү ойлонуу, билүү, угуу, көрүү, айтуу, каалоо кептик иш-аракет учурунда, мисалы, абал этиштери “универсалдуу лексика» менен бирдикте бардык символдорду камтыйт жана ошондой

эле түрлөргө ажырайт, кайра бир бүтүнгө биригип, калыбына келет.

1. Адамдын таануу жана баалоо жөндөмүн колдонуу;;

Мен Түркияга болгон сапарда учакта бирге барган элем.

Барган элем – кайда?

Түркияга,

Чолпон-Атага, Нарынга

2. Белгилүү бир көз карашта болуу:

Кечээ болгон сүйлөшүүнү жана чыгарылган чечимди туура деп таптым.

Табуу - качан?

кечээ, эртең, бүгүн

3. Болжолдоо, ишенүү, болжолдоо, айтуу:

Быйыл тойду өткөрүп алсак, чоң иш жасаган болобуз.

Өткөрүп алсак : - качан?

Быйыл, жазда, жайда

4. Бир нерсе жөнүндө кандайдыр бир пикирге ээ болуу, бир нерсе жөнүндө ойлонуу:

Ошол күздө болуп өткөн окуя жөнүндө бүгүн ойлондум.

Ойлонуу- качан?

күздө, жазда, 2023-жылы

5. бир нерсени [белгилүү түрдө] элестетүү:

Мен Ала Тоонун кооздугун, асман тиреген тоолорун, көк мелжиген талаарын, керемет Ысык-Көлүн, арча жыттанган токойлорун элестете алам.

Элестете алам: эмнесин?

Ала-Тоонун тоолорун, талааларын, Ысык-Көлүн, токойлорун

6. эстеп калуу, эстеп калуу: бир нерсени тез-тез, кубаныч менен ойлонуу;

Биз жүргөн Ала-буканы бүгүн эстедим.

7. бирөөнүн оюн, кызыкчылыгын бирөөгө багыттоо, маселен: ал өзү жөнүндө гана ойлойт;

8. белгилүү бир ниет кылуу, конкреттүү бир нерсени пландаштыруу:

Жаңы батыр Дубайдан издөөнү ойлоп жатабыз.

Ойлоп жатабыз - кайдан?

Дубайдан, Бишкектен, Асанбайдан

Жогорудагы этиш сөздөрдүн тектик-түрдүк катышынын натыйжасында сөз символдун бир экенин билдирет. Ой жүгүртүү семантикалык жана грамматикалык категорияларынын мүнөзүн ачып берет.

Гиперонимдердин тектик-түрдүк байланыштарынын мейкиндик жана убакыт категориялашуусу жана вербалдашуусун төмөндөгү таблицада берилди:

гипероним	Гипонимдердин вербалдашуусу	мейкиндик	Убакыт гипонимдери	Түрдүк вербалдашуу
Жыл	Саякатка тиешелүү абал этиштердин түрлөрү		күздө	Баруу
			кечээ	Болуу
			былтыр	Жүрүү
			эртең	Конуу
			жазында	Жатуу
			кечинде	эс алуу
			бүгүн	саякаттоо
			шаршембиде	жөө жүрүү
			жайда	атка минүү
Кыргызстан	Сезимди билдирген этиштердин түрлөрү	Оштук		сүйүп калуу
		Нарындык		жактыруу
		Чүйлүк		Жагуу
		Таластык		жылдызы жануу

		Токтогулдук		Каалоо
		Алайлык		жакшы көрүү
		Баткендик		Тандоо

Фактылардын, себептердин, божомолдордун ортосундагы байланыштын түрүн логикалык жактан түшүндүрүнүн булагы болуп саналат. Тилдин подклассы семантикалык функцияга ээ. Мурунку түшүндүрмөлөрдү түшүндүрөт, элементардык моделдерди полипредикативине айлантат.

Натыйжалар жана божомолдор аталыштын жана аталыштын спецификалык өзгөчөлүгүнө негизделет. Кыймыл-аракеттин мүнөздөмөлөрү ж. б тропонимикалык түзүлүштөр тармакталган иерархияларды билдирет. Жарым-жартылай мамилелер эмес, өз алдынча башкаруунун мүнөздөмөсү.

Бул изилдөөдө сөз кылынган семантикалык мамилелер этиштерге мүнөздүү болгон негизги иерархиялык байланыштарга тиешелүү, бироквербалдык мамилелердин бардык түрлөрү. Башкаруу этиштерин андан ары талдоо жана тил аралык салыштыруу окшоштуктарды жана айырмачылыктарды ачып берет, ар кандай тилдер кандайча семантикалык континуумдун бул бөлүгүн

уюштуруп, түзүшөт деген суроого так жооп катары айтсак болот.

Демек, гипер-гипонимдик структура-ларды талдоо, көп учурда категориянын тигил же бул деңгээлине компонентти ыйгаруу шарттуу деп эсептелиши же берилген гипер-гипонимдик линиянын башка компоненттери эске алынганда гана аныкталышы мүмкүн экендигин ачык көрсөтүп турат. Гипер-гипонимдик системалардын бул өзгөчөлүгү дүйнөнү таанып билүүнүн татаал мүнөзүн чагылдырат. Акырында, вертикалдуу категориялаштыруу огунан айырмаланып, горизонталдык огу компоненттерди көрсөтүүдө кыйла туруктуу болуп көрүнөөрүн белгилей кетүү керек.

Жыйынтыктап айтканда зат атооч, этиш сөздөрдүн түрдүк-тектик мамилелери өз ара тыгыз байланышта болуп, семантикалык талаада ЛСГ бүтүндөн бөлүккө карай дифференциацияланышат, ошондой эле бөлүктөн бүтүнгө карата калыбына келип толук бир тектик маанини беришет, башкача айтканда интеграцияланат.

Адабияттар:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. С.-896.
2. Кант И. Критика чистого разума. – М.: Мысль, 1994.С.-389.
3. Кузнецов В.Г. Роль гиперо-гипонимических отношений в вербализации пространственной и временной кате горизации // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. 2023. Вып. 13 (868). С. 29–34. DOI 10.52070/2542-2197_2022_13_868_29
4. Мякшева О.В. Пространственные отношения и способы их выражения в тексте // Семантика языковых единиц: Докл. Междунар. науч. конф. Т.2. М.: СпортАкадемПресс, 1988. - С. 307-310.
5. Шелягина А.А. Средства выражения и семантические оттенки детерминанта-локатива в структуре простого предложения // Русский язык: Номинация, предикация, образность: Межвуз. сб. науч. тр. – М.: Изд-во МГОУ, 2003. - С. 43-45.
6. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. - 279 с.

УДК: 81.00

Усамбетов Б. Ж.

филология илимдеринин доктору
*К. Карасаев атындагы Бишкек
 мамлекеттик университетинин профессору*

Чекеева Б. С.

улук окутуучу
*Б.Бейшеналиева атындагы Кыргыз
 мамлекеттик маданият жана
 искусство университети*

ҮЙЛӨМӨ МУЗЫКАЛЫК АСПАПТАРДЫН БӨЛҮКТӨРҮНӨ БАЙЛАНЫШТУУ ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Усамбетов Б. Ж.

доктор филологических наук
*Профессор Бишкекского государственного
 университета имени К. Карасаева*

Чекеева Б. С.

старший преподаватель
*Кыргызский государственный университет
 культуры и искусств им. Б. Бейшеналиевой*

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ЧАСТЯМ ДУХОВЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Usmambetov B. Zh.

Doctor of Philology
*Professor of Bishkek State
 University named after K. Karasaev*
Chekeeva Begaim Samatovna

Senior lecturer
*Kyrgyz State University of Culture and Arts
 named after B. Beishenaliev*

LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF LINGUISTIC MEANS RELATED TO PARTS OF WIND MUSICAL INSTRUMENTS

Аннотация. Макалада кыргыз тилиндеги үйлөмө аспаптардын бөлүктөрүнө тиешелүү лексикалык компоненттердин тилдик функциясы ачылып берилет. Үйлөмө музыкалык аспаптардын баш, көзөнөк, шакекче, ооз, көз, чымылдак, мүштөк, оюу, оюк, боо сыяктуу бөлүктөрүнүн аталыштарынын лексикалык маанилери сыпатталып мүнөздөлөт. Атоо сөздөрдүн пайда болушунун аткарган кызматы менен байланышы, адамдын дене бөлүктөрүнүн аталыштарына, пайдаланылган буюмдарга, кийимдерге, ошондой эле башка түрдөгү аспаптарга тиешелүү тилдик каражаттар менен катышы аныкталат. Үйлөмө аспаптардын кыргыз элинин байыркы аспаптарынын катарына кириши, күнүмдүк турмуш-тиричиликте кабар жана белги берүүчү роль аткаргандыгы белгиленет. Кыргыз тилиндеги үйлөмө аспаптарга байланыштуу атоо сөздөрдүн жасалуу жолдору, аталыш жагдайларынын себептери көрсөтүлөт. Кыргыз улуттук үйлөмө музыкалык аспаптарынын бөлүктөрүнө тиешелүү сөздөрдүн алгачкы маанилери менен байланышы берилет.

Негизги сөздөр: баш, көзөнөк, шакекче, ооз, көз, чымылдак, мүштөк, оюу, оюк, боо.

Аннотация. В статье раскрывается языковая функция слов, относящихся к частям духовых инструментов в кыргызском языке. Характеризуются лексические значения таких частей духовых инструментов, как головка, отверстие, кольцо, рот, глаз, свистулька, мундштук, выемка, щель, шнурок. Рассматривается связь лексических компонентов с их выполняемой функцией. Определяется отношение слов, относящихся к музыкальным инструментам, к на-

званиям частей человеческого тела, используемых изделий, одежды и других видов музыкальных инструментов. Отмечается, что духовые инструменты относятся к числу древних инструментов, которые в древности выполняли такую важную функцию, как передача сообщений и сигналов в повседневной жизни. Представляются способы образования слов, связанных с духовыми инструментами в кыргызском языке, причины возникновения их названий.

Ключевые слова: головка, отверстие, кольцо, рот, глаз, свистулька, мундштук, выемка, щель, шнурок.

Annotation. The article reveals the linguistic function of words related to parts of wind instruments in the Kyrgyz language. Characterized by the lexical meanings of such parts of wind instruments as head, hole, ring, mouth, eye, whistle, mouthpiece, notch, slot. The connection between lexical components and their function is considered. The relationship of words related to musical instruments to the names of parts of the human body, used products, clothing and other types of musical instruments is determined. It is noted that wind instruments are among the ancient instruments that in ancient times performed such an important function as transmitting messages and signals in everyday life. The connection of words related to parts of Kyrgyz national wind musical instruments with their direct meanings is determined.

Keywords: head, hole, ring, mouth, eye, whistle, mouthpiece, recess, gap, lace.

Үйлөмө аспаптар тууралуу маалыматтар “Манас” эпосунда көп учурайт. Бул аспаптар жүрүштөрдө, жыйындарда пайдаланылган. Ал эми кыргыз элинин аса таяк, шалдырак, жылаажын, жекесан, коңгуроо музыкалык аспаптары байыркы учурда жиндерди кубалоо, көз тийүүдөн сактоо, белги берүү сыяктуу функцияларды аткарууда пайдаланылган. Мындай көрүнүштөр кыргыз тилиндеги үйлөмө музыкалык аспаптардын кыргыз элинин жашоосунда маанилүү орун ээлегендигин тастыктап турат.

Үйлөмө аспаптардын ичиндеги сыбызгы, сурнай, керней аспаптарына тектеш аспаптар тууралуу маалыматтар башка элдердин эмгектеринде көп. Кыргыз улуттук үйлөмө музыкалык аспаптар тууралуу булактар музыкалык адабияттарда берилген. Ал эми алардын лингвистикалык жактан изилдениши тууралуу теориялык адабияттар аз. Адабияттардан аспаптардын жасалышына карата ошол зат атооч сөз менен айкашып камыш сурнай, мүйүз керней, жез керней өңдүү аталыштар менен аталгандыгын көрүүгө болот [1]. Үйлөмө музыкалык аспаптардын бөлүктөрүнө байланыштуу лексикалык компоненттердин түз жана кыйыр маанилери лингвистикалык эмгектерде көрсөтүлгөн [2].

Адабияттарда берилген маалыматтар аркылуу кыргыз тилиндеги үйлөмө музыкалык аспаптардын бөлүктөрүнө байланыштуу атоо сөздөр музыкалык аспап маанисин туюндургандыгына, жасалган затына, чыгарган үнүнө жараша аталып калгандыгын көрүүгө болот.

Баш

Чоордун үйлөгөндө добуш чыгарган жери, чоң (бас) чоордун үйлөнө турган жагы, ышкырыктын жогорку жагы баш деп аталат. Баш сөзү кылдуу жана урма аспаптардын бөлүктөрүндө да кездешет. Мисалы: комуздун башы, кыл кыяктын башы, асамуса таягынын башы. Кыргыз тилиндеги негизги мааниси “адамдын, жалпы эле жаныбарлардын көз, мурун, ооз, кулак, мээ орношкон дене мүчөсү”. Эсен унчукпай гана башын ийкеди да, Жуманын артынан басты (Жантөшев). Таякчан, көпчүлүгү көз айнекчен, Кашка баш чекелери бир карыштап (Токомбаев) [3].

Көзөнөк

Аспаптардын добуш чыгаруудагы эриндерди кымтып үйлөнүүчү жагы жана манжалар менен үндү өзгөртө турган тешикчелери көзөнөк деп айтылат. Үйлөмө музыкалык аспаптардагы көзөнөктөр добуш чыгара турган (чопо чоордун, ышкырык (пиколо) чопо чоордун, сыбызгынын, ышкырык (пиколо) сыбызгынын), добуш өзгөртө турган (чоордун, чоң (бас) чоордун, чопо чоордун, ышкырык чопо чоордун, ышкырык чоордун, балтыркан чоордун, сурнайдын, сыбызгынын, ышкырык (пиколо) сыбызгынын) функцияны аткарат. Ал эми кернейдин жана мүйүз кернейдин аспапты алып жүрүүгө ыңгайлаштырылган боосу тагыла турган мүштөк жагында көзөнөгү бар. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө көзөнөк сөзүнүн алгачкы мааниси “көзөлгөн тешик, жылчык” деген маанини берет. Шахтёрлор үч көзөнөк жасап, дары салып, от коюшту (Сасыкбаев). [4]. “Көзөнөк” аталышы кыргыз тилиндеги кылдуу, какма, урма аспаптардын

бөлүктөрүнө байланыштуу лексемалардын учурайт. Комуздун аспабынын үн чыгарган жери, жыгач ооз комуздун илме боосу байланган жагы, добулбастын түп жагы, жылаажындын чокусуна кадалган кичинекей илгичи, дилдиректин жип өтө турган жери, жекесандын тилинин түп жагынан темир шакекче аркылуу бириккен бөлүгү козөнөк деп аталат.

Шакекче

Чоордун, чоң (бас) чоордун, сыбызгынын, ышкырык (пиколо) сыбызгынын тулкусунун эки бөлүгүн бири-биринен ажыратып турган жери шакекче деп айтылат. Шакек зат атоочуна кичинекей форманы билдирүүчү -ча (-че) мүчөсүн жалгоо менен жасалган. “Шакектин кичинекейи” деген маанини берет. Кыргыз элиндеги урма музыкалык аспаптарга байланыштуу лексикалык компоненттердин арасында шакекче деп аспаптардын төмөнкү бөлүктөрү аталат: аса таяктын капталындагы шылдырактардын бири; шалдырактын жалгыз түз, эркин кыймылдаган бөлүгү; жылаажындын жип менен куштарды тагуу үчүн өткөрүлгөн бүлдүргүнүн сыртындагы бөлүгү; жекесандын тили бириктирилип бекитилген темир шакекчеси.

Жылчык

Ышкырык чоордун кыйгач жагындагы эринге такап үйлөнүүчү жери жылчык деп аталса, ышкырыктын боорундагы жери ышкырык жылчык деп айтылат.

Ооз

Туулга чоордун көзөнөгү жак бөлүгүн оозу деп, ал эми сурнайдын үн чыгаруучу жерин керней сымал оозу деп аташат. Сыбызгы менен ышкырык (пиколо) сыбызгы аспаптарынын жел үйлөнүп, добуш алына турган көзөнөгү ооз деп, ал эми сыбызгы менен ышкырык (пиколо) сыбызгынын жабык жери ооз жагы деп айтылат. Ышкырыктын үстүңкү башы ооз жагы деп аталат.

Ооз лексемасынын алгачкы мааниси “адамдын жана жан-жаныбарлардын тамактануучу мүчөсү”. Ооздон чыккан сөз – колдон чыккан куш (макал). Туунду мааниси “түрдүү идиштердин же нерселердин моюн жагындагы же уч жагындагы ачыгы”. Чаргын чаначты, чымчып буулган оозунан тутамдай кармап, чайкай баштады (Сыдыкбеков). Метафоралык жол менен уюшулган маанилери “чоор жана кернейдин оозу”. Чоордун оозун тазалап, тарта баштаганда, Каныбек Жуманын маңдайына отура калды (Жантөшев) [4]. Ооз лексикалык компоненти Э.В.Севортяндын, М.Кашгаринин жана Аширалиевдин

эмгектеринде “агыз” деген тыбыштык формада учурайт: агыз - ущелье, устье (тешик, ооз) [5]; агыз - отверстие, рот, вход, проход, ров, прокорм, содержание и др. (центральные значения: рот, прокорм) [6]; “агыз ийсе көз уйазур” – ооз жесе, көз уялаар (макал) [2].

Көз

Туулга чоордун добуш өзгөртө турган оюуларын, сыбызгынын жана ышкырык (пиколо) сыбызгынын добуш өзгөртө көзөнөктөрүн көз деп аталат. Көз сөзүнүн алгачкы мааниси “адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү мүчөсү”.

Чымылдак

Сурнайдын башындагы мүштөккө салынган, үн чыгарууда абаны үйлөй турган тилчелери чымылдак деп айтылат. Жалгыз тилдүү, добуш көзөнөктөрү жок үйлөмө музыкалык аспап чымылдык деп аталат. Ичи көңдөй куурайдан, жыгачтан жасалган ичке үндүү үйлөмө музыкалык аспап. Чымылдык жезнай тызылдап (“Манас” С.О.) [4]. Чымылдак деген сөздүн дагы бир мааниси ууга чыкканда маанилүү функция аткарган добуш чыгара турган ышкырык. С.Субаналиев “чымылдак” лексикалык компонентин чыңылда, чыңкылдак деген сөздөрдүн негизинде пайда болгондугун деп болжолдогон [1]. Биздин оюбузча “чыңкылдоо” деген сөз тыбыштык жагынан “чыйылдап / чыңылдап” деген добуш чыгаруу маанисин чагылдырган сөз менен байланышта экендиги күмөнсүз. “Чымылдак” сөзү орус тилинде “свистулька” деген түшүнүктү туюндурат. Бул сөздүн пайда болушу “чыңылдаган” деген маанини берген лексемага байланыштуу. Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө ошол “чыңылдаган” деген сөз “чың” уңгусунан куралган. “Чың” формасынын алгачкы мааниси “тоонун эң бийик жери, тик кеткен бийик жер”, өтмө мааниси “бекем, катуу, кайраттуу”. *Отуз бешке жашың толду чыңалып, Эмгекчи элдин бирдиги чың куралып.* Чың сөзү көбүнчө баланын ыйлаганындай болгон ичке ачуу дабышты билдирүүдө пайдаланылат. *Чың-чың үнү чың чыгат. Чымырканып бу Манас, Добушу катуу чоң чыгат* (“Манас”) [4].

Чымылдактын ачык учу, жабык учу, жабык жагы. Чымылдак / чымылдыктын бир жагындагы учу – ачык учу, экинчи жак учу – жабык учу жабык жагы. Үйлөнө турган чымылдактын тили оюлган жери жабык жагы.

Мүштөк

Сурнайдын шимегинин (түтүгүнүн) ичине атайын камыштан жасалып салынган

жери, керней менен мүйүз керней аспаптарынын көзөнөк оюлган жагындагы оюусу мүштөк деп аталат. “Мүштөк” сөзүнүн алгачкы мааниси “тамеки тартуу үчүн ылайыкталып катуу нерседен (мүйүздөн, жыгачтан, металлдан ж.б.) жасалган, оозго тиштөөчү жагы ичкерээк келген түтүкчө”. Бугимов мүштөгүн катуу кагып, кайрадан чылым жасады (Сасыкбаев). Андан кийинки пайда болгон өтмө мааниси “тоголок кылып ийрилеген жип түрмөгү”. Улгайган байбичелер топоздун тыбытын тытып, кыгын терип, ийик ийрип чоң тостогондой кылып мүштөк жасап тоголотуп салып, кайра баштап ийик ийрип отургандары отурган (Абакиров) [4]. Бул лексема орус тилинен кабыл алынган. Мүштөк (ор. мундштук) чылым түтүгү, папирос тарткыч түтүк [7].

Оюу

Керней, мүйүз керней аспаптарынын мүйүз кесилген жагындагы мүштөк сыяктуу оюусу. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө берилген оюу атоо сөзүнүн негизги мааниси “бир нерсенин бетине оюп, чиймелеп салынган түр, оймо”. *Арасына оюунун актан милте койдурган* (Тоголок Молдо) [4].

Оюк

Ышкырык аспабынын боор жагындагы ышкырык оюгу. Оюк лексеманын алгачкы мааниси “оюлган жер, чуңкур, оюлган ачык.” Андан сол жаргылчактын оюугуна бир ууч жүгөрүнү салат да, туткасынан кармап жай тегеретет (“Ала-Тоо”) [4].

Боо

Керней менен мүйүз керней аспаптарын алып жүрүүгө ылайыкташтырылган, оюлган көзөнөгүнө тагыла турган боосу. Боо лексемасынын алгачкы мааниси “бир нерсени байлоого керектелген жип.” Лыжаларды майлайлы, боосун бекем байлайлы (Осмонкул) [3].

Тил

Чымылдактын добуш чыгарууда оозго салып үйлөй турган жабык жак башындагы оюлган жери тили. Тил лексемасынын алгачкы лексикалык мааниси адамдын, жан-жаныбарлардын тили. Өтмө маанилери музыкалык аспаптардын тили (жыгач ооз комуз менен темир ооз комуздун тили). Түркчө ти/те деген уңгу азыркы де (говорить, сказать) деген сөздүн байыркы формасы болсо, -л болсо этиштен атооч жасоочу аффикс болуп,

Адабияттар:

1. Субаналиев С. Кыргыздын элдик музыкалык аспаптары: идиофондор, мембранафондор, аэрофондор / Субаналиев С. –Ф.: Адабият, 1991. -144 б.

т тыбышы кийин жумшарып д тыбышына өткөн [8]. Тил атоо сөзү М.Кашкардын, К. Аширалиевдин эмгектеринде тил деген формада кездешет [2; 5]. Демек, бул жерден тил сөзү эч кандай тыбыштык жактан өзгөрүүгө дуушар болбогонун көрүүгө болот.

Кыргыз тилиндеги үйлөмө аспаптардын бөлүктөрүнө байланыштуу сөздөр метафоралык жолдор аркылуу келип чыккан. Музыкалык аспаптарга тиешелүү болгон баш, көзөнөк, шакекче, ооз, көз, оюу, оюк, боо, тил лексемалары адамдын дене бөлүктөрүнүн аталыштарында, пайдаланылган буюмдардын, идиштердин, кийимдердин бөлүктөрүнүн атоолорунда кездешкен атоолор. Бул лексикалык компоненттер салыштыруунун, окшоштуруунун негизинде пайда болгон метафоралык маанилердин кеңейүүсүнөн улам пайда болгон.

Кыргыз тилиндеги урма музыкалык аспаптарга байланыштуу тилдик каражаттардын ичинен морфологиялык жол менен уюшулгандар: табыш тууранды сөздөн зат атоочтун уюшулушу – чымылдак сөзүнүн негизи “чыңкылдоо / чыңк этүү” (чың / чым+ ылда+к / ак) ; зат атоочко заттын кичине формасын туюндурган мүчөнүн жалганып жасалган сөз – шакекче (шакек+ча / че); этиштен зат атооч сөздүн пайда болушу – тил лексемасына негиз болгон байыркы ти / те (байыркы түркчө “де”) этиш формасына -л аффиксинин уланышы (ти / те+л), оюк сөзүнүн өнүмдүү куранды менен жасалышы (оюу+ -к / -ык), оюу (ой+уу). Синтаксистик жол менен уюшулгандар: ачык уч, жабык уч, жабык жак (сын атооч менен зат атоочтордун айкалышы).

Макалада үйлөмө аспаптардын бөлүктөрүнө тиешелүү тилдик каражаттардын лексика-семантикалык өзгөчөлүгү ачылып берилди. Лексикалык семантикасын ачууда музыкалык жана лингвистикалык адабияттарга, кыргыз тил илиминдеги иликтөөлөргө шилтемелер көрсөтүлдү.

Жыйынтыгында, үйлөмө музыкалык аспаптардын бөлүктөрүнө байланыштуу лексикалык компоненттер аткарган кызматына, туюндурган маанисине карата аталып калгандыгы тастыкталды. Макалада музыкалык аспаптарга байлаштуу атоо сөздөрдүн морфологиялык жактан жасалышына, синтаксистик жолдор менен уюштурулушу көрсөтүлдү.

2. Махмуд Кашгари «Түрк тилдеринин сөздүгү» [текст] \ Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, I т. /Махмуд Кашгари – Б., 2011. – 811 б.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). I бөлүк. / Ч.Айтматов атын. Тил ж-а адабият ин-ту КР УИА / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Түз.: И.Абдувалиев, А. Кыдырманбетова, Ж.Семёнова ж.б. –Б., “Полиграфбумресурсы”, 2019. –799 б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). II бөлүк. / Ч. Айтматов атын. Тил ж-а адабият ин-ту КР УИА / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Түз.: И. Абдувалиев, А. Кыдырманбетова, Ж. Семёнова ж.б. –Б., “Полиграфбумресурсы”, 2019. –799 б.
5. Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр; Кырг. ССР ИА, Тил ж-а адабият ин-ту, Түркология сектору. –Ф. Кырг. ССР ИА, 1963. –121 б.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межатюркские основы на гласные / Э.В.Севортян.; АН СССР. Ин-т языкознания. –М.:Наука, 1974. –349 с.
7. Карасаев К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк. / К.Карасаев. –Ф.:1986. –420 б.
8. Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан: научное издание; Жооп .ред. Б. Исаков. / Сейдакматов К. -Б., 2004. -232 б.

УДК 81.362:372.881.111.22(575.2)(043.3)

Уметов К. К.
филология илимдеринин кандидаты
Ж.Баласагын атындагы КУУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СӨЗ ЖАСОО МАСЕЛЕСИ

Уметов К. К.
кандидат филологических наук
КНУ им. Ж.Баласагына

ПРОБЛЕМА СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Umetov K. K.
candidate of philological sciences
KNU named Zh. Balasagyn

THE PROBLEM OF WORD FORMATION IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация. Макалада кыргыз тилиндеги сөз жасоонун изилдениш тарыхы, сөз жасоонун өнүгүшү жана колдонулушу жөнүндө кыскача баяндалат. XX кылымдагы И. А. Батманов, Б. М. Юнусалиев, Б. Орузбаева ж.б. кыргыз тилчи-илимпоздорунун сөз жасоо проблемалары, анын морфологиялык, синтаксистик же аналитикалык ыкмалары, морфологиялык каражаттары, анын ичинде сөздүн маанисин өзгөртүп, жаңы сөз жасоочу морфологиялык элементтери жөнүндө жазган эмгектери тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: сөз жасоо, кыргыз тили, илимий эмгек, макала, тилдердин структурасы, этимология, лексика, сөз, фонетика, диалект, сөз жасоо, эне тил, аффикс, морфема.

Аннотация. В статье кратко описана история изучения словообразования в кыргызском языке, его развитие и использование. Речь идет о трудах таких кыргызских ученых-лингвистов XX века, как И. А. Батманов, Б. М. Юнусалиев, Б. Орузбаева и др., посвященных проблемам исследования словообразования, его морфологических, синтаксических или аналитических приемах, морфологических средствах, в том числе морфологических элементах, изменяющих значение слов и создающих новые слова.

Ключевые слова: словообразование, кыргызский язык, научная деятельность, артикул, структура языка, этимология, лексика, слово, фонетика, диалект, словообразование, родной язык, аффикс, морфема.

Annotation. The article briefly describes the history of the study of word formation in the Kyrgyz language, its development and use. We are talking about the works of such Kyrgyz linguistic scientists of the 20th century, as I. A. Batmanov, B. M. Yunusaliev, B. Oрузbaeva et al., dedicated to the problems of the study of word formation, its morphological, syntactic or analytical methods, morphological means, including morphological elements that change the meaning of words and create new words.

Keywords: word formation, Kyrgyz language, scientific activity, article, language structure, etymology, lexicon, word, phonetics, dialect, word formation, native language, affix, morpheme.

Дүйнөдөгү ар бир тилдин структуралык өзгөчөлүгү бар. Алар сөз өзгөртүү, сөз жасоо мүмкүнчүлүгү жагынан, бири-биринен ашык же кем эмес. Бул жагынан тилдердин бардыгы бирдей. Түрк тилдеринде, ошондой эле кыргыз тилинде да, сөздөрдү түзүүчү каражаттар жалаң эле мүчөлөр менен чектелбейт. Сөздөр эркин (бир) сөздөн да, сөздөрдүн туруктуу айкаштарынан да, ширешкен же бириккен уңгулардан да түзүлүп, өз алдынча сөз деген түшүнүктү

бере алат [14, 1-б.]. Демек, алардын жасалуу ыкмалары, эрежелери да ар түрдүүчө.

Сөз жасоо проблемасы, анын ыкмалары, каражаттары, аларга байланыштуу эрежелердин илимий негиздери жана себептери атайын монографиялык планда кыргыз тил илиминде алгач 1939-жылы И. А. Батмановдун «Грамматика киргизского языка» [3] деген эмгегинде жана проф. Б. М. Юнусалиевдин «Синтаксический способ образования корневых слов» [18] деген

эмгегинде жана «Киргизская лексикология» китебинде [19] каралган.

1958-жылы Б. Орузбаева тарабынан жарык көргөн “Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер” аттуу китебинде сөз түркүмдөрүн жасоочу аффикстерге көңүл бурулат. Бул эмгекте автор өзүнүн алдына кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстердин негизгилеринин тизмесин сөз түркүмдөрү боюнча санап чыгып жана алардын жардамы менен жасалган сөздөрдүн кээ бир лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө кыскача токтолуу максатын коёт. Бул эмгекте айрым сөз жасоочу аффикстер алардын жардамы менен жасалган сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө жана аффикстердин өздөрү баш ийип турган фонетикалык туура келүү жана өтүшүү закондоруна ылайык каралган [11].

Ал эми 1966-жылы С. Кудайбергеновдун “Кыргыз тилинде этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр” [6] жана анын 1979-жылы “Кыргыз тилинде этиштин жасалышы” [7] аттуу эмгектери жарык көргөн. Бул эки эмгекте тең автор тарыхый-салыштырма методдун жетекчиликке алган.

Китепте теориялык маселелер менен биргезимологиялык мааниси бар этиштерге көңүл бурулат. Тубаса этиштин уңгусун тектеш тилдердин материалдары боюнча салыштыруунун өзү эле ушундай абалга алып келгендиги айтылат. Кайсы китепте болбосун тарыхтын элементтеринин орун алышы окурмандардын кызыкчылыгын арттырбай койбойт, ал турсун жаш муундардын өз алдынча иштешине да түрткү берет деген ойдо болгон. Мүчөлөрдүн байыркы жана азыркы мезгилдеги маанилерин ачып берүүгө, ошону менен бирге алардын ушу кездеги абалын, өнүгүү тенденциясын аныктап, алар диахрондук жана синхрондук планда талданганы белгиленет.

1967-жылы М. Фиш “Словообразование немецкого языка в сопоставлении с киргизским языком” аттуу китебин жарыкка чыгарган. Ал эмгекте автор сөздүн лексикоморфологиялык структурасына кененирээк токтолуп, морфемалар жөнүндө сөз баштаган. Кыргыз жана немис тилиндеги морфемалардын омонимдешүүсү жана синонимдешүүсү, алардын бири-бирине дал келген жана дал келбеген учурлары көп мисалдар менен берилет. Ар бир бөлүгүндө эки тилдин тең сөз жасоо принциптери мисалдары менен чагылдырылган. Автор-

дун ою боюнча сөз жасоо лексикага да, грамматикага да тийиштүү [16, 3-б.].

Бул эмгекте негизинен немис сөздөрүнө көбүрөөк басым коюлуп кыргыз тилиндеги сөздөргө анча көп көңүл бурулган эмес. Сөздөрдү которууда немис тилиндеги сөздөрдү кыргыз тилине сөзмө-сөз түз которуу автордун кыргыз тилин анча билбегендигинен кабар берет. Мисалы немис тилиндеги *der große Tag* – чоң күн (туурасы: улуу күн), *vorlesen* – кыйкырып окуу (туурасы: үнүн чыгарып окуу) ж.б.у.с.

Ошентсе да бул эмгек ал кездин мыкты жетишкендиги болуп эсептелген.

Кыргыз тил илиминде сөз жасоо каражаттарын «курандылар» деген термин менен проф. К. Тыныстанов өзүнүн 1928-жылы жарык көргөн «Эне тилибиз» деп аталган окуу куралында эле аздыр-көптүр баяндаганын Б. Орузбаева белгилеген [12, 207-б.]. Аларды топтоштуруу принцибинде да мүчөлөрдүн тыбыштык эрежелердин негизинде вариант менен өзгөртүү касиеттери этибарга алынып, алардын топтору оошмо, сыйлыгышма жана туруктуу мүчөлөр деп аталып бериле баштайт. Алар -чы, -чыл, -сыз, -чан, -ча, -ма, -бас, -дай, -луу, -лаш, -лык, -гыч, -гы, -ынды, -ым, -ыш, -уу, -ынчы, -чылык мүчөлөрү.

Куранды мүчөлөрдү мындай бөлүштүрүү мектептердин окуу китептеринде кийинки жылдарга чейин сакталып келди.

1950-жылы тил илимине арналган «Правда» гезитиндеги белгилүү дискуссиядан кийин кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн ар кайсы маселелерин монографиялык планда изилдөө иштери күч алгандыгы белгилүү. Ошол мезгилден баштап сөз түркүмдөрүнө арналган бир нече диссертациялык изилдөөлөр, жогорку окуу жайлар үчүн морфология боюнча окуу куралдары жазылган. Ар кайсы говорлорго арналган диалектологиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардан тиешелүү сөз жасоо каражаттары да өздөрүнүн орундарын ээлешет. Аларга мисал катары С. Давлетовдун «Кыргыз тилиндеги тактоочтор» [4], К. Дыйкановдун «Имена существительные в киргизском языке» [5], С. Кудайбергеновдун «Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр» [8], ушул эле автордун «Кыргыз тилиндеги ат атоочтор» [9], Б. Уметалиеванын «Имя прилагательное в киргизском языке» [15], Ж. Муканбаевдин «Джергетальский говор киргизского языка» авторефераты [10], Г. Бакинованын «Ысык-Көл говорлору» [1], анын «Кыргыз тилинин Ош говорлору» [2] деген эмгектерин айта кетсек болот.

Сөз жасоонун биринчи ыкмасы морфологиялык деп аталып, ал курандылар аркылуу жасалып алар сөзгө кандай кошумча маани киргизе алат, алардын жөндөмдүүлүгү, сөз түркүмдөрүнө тиешеси, тыбыштык түзүлүш өзгөчөлүктөрү, колдонулуу чөйрөлөрүнүн чектери сыяктуу олуттуу маселелери изилденсе, экинчи бир ыкмасы – синтаксистик же аналитикалык ыкма деп аталат.

Синтаксистик же аналитикалык ыкманын мазмуну – эки же бир нече сөздүн туруктуу айкашынын бир лексика-семантикалык мааниде колдонула алуу жөндөмдүүлүгү (*ат кулак, калем сап, сала коймо* (элечектин бир деталы), *соп камчы, кызыл үй, козу карын, жамбаш, ата-эне, үй-жай, көргөн-билген, кемпир-кесек, кушмаш ээр, ашкана, өйүз, үстөмөн ж. б.*). Мындай сөздөр адатта татаал сөздөр же болбосо, мектеп грамматикасында кош, кошмок жана бириккен сөздөр деген терминдер менен аталып келет.

Жогоруда аталган эмгектерде жана грамматикада татаал сөздөр, алардын жасалуу жолдору жөнүндө, ошондой эле татаал сөздөр менен эркин сөз айкаштарынын арасындагы окшоштук жана айырмалар жөнүндө да бир топ баалуу пикирлерди, таамай байкоолорду учуратабыз.

Татаал сөздөр атайы планда жана тилдин башка кубулуштары менен байланышта кыргыз тилинин материалдарынын негизинде Д. Шүкүровдун «Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр» [17], Б. Юнусалиевдин «Синтаксический способ образования корневых слов» [18] эмгектеринде, алар жөнүндөгү айрым маалыматтарды К. Дыйкановдун «Имена существительные в киргизском языке» [5] аттуу изилдөөлөрүндө да учуратабыз.

Биз жогоруда сөз кылган кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдү атайын изилдеген Д. Шүкүров: ал жаңы маанидеги эки же андан көп сөздөрдүн туруктуу айкаштарынын татаал сөз деп атала тургандыгын белгилеген. Автордун айтымында алар жөнөкөй сөздөрдөн маанисинин экспрессивдүүлүгү, түзүлүшү жагынан татаалдыгы менен айырмаланып, татаал терминдер (*өнөр жай*), кош сөздөр (*ата-бала*) жана татаал кыскартуулар (*АКШ*) болуп өз ара бөлүнөт.

Ал эми маанилик тең салмагына жараша, автордун пикири боюнча, татаал сөздөр толук маанилүү жана маанилерин толук сактай албай калган компоненттерден турган түзүлүштөр. Автордун татаал сөздөрдү

алгачкылардан болуп изилдеген проблемаларды койгону менен илимий чечилиш даражасына келгенде кыйла карама-каршы принциптерде анча ырааттуулук болбой калганындай сыяктанат.

Кыргыз тили илиминде бул ыкманын механизми жана алкагы жөнүндөгү илимий көз караш Б. М. Юнусалиев тарабынан өтө кылдаттык менен терең иштетилгендигин атайын белгилөө керек.

Сөздөр жалаң эле морфологиялык каражаттардын жардамы менен жасалбастан, мурдагы сөздөрдү жаңы же өтмө мааниде колдонуу (алардын тизмектерин жаңы маани берүү үчүн колдонуу) аркылуу да жасалат. Андай болгондон кийин тилдик морфологиялык элементтер (б. а. курандылар) сөз жасоо каражаттарынын бир гана салаасы болуп эсептелет.

Сөз өзгөртүүчү (уланды) жана форма жасоочу мүчөлөрдөн айырмасы, курандылар – тилдин сөздөрдү жасоочу (б. а. лексиканы байытуучу) курулуш материалдарынын бири болуп, сан жагынан уландыларга караганда алда канча көптүк кылат. Өзгөчө сөз жасоочу мүчөлөрдү диахрондук (тарыхый-этимологиялык) планда изилдегенде алардын саны ар бир тил боюнча анын белгилүү тарыхый (синхрондук) учуруна салыштырганда айырмалуу келип, сан жагынан шайкештик байкалбайт.

Мүчөлөр түзүлүшү жагынан бир эле (үндүү) тыбыштан жана ар кандай муун типтерине окшош тыбыш айкаштарынан турат. Бул боюнча Б. О. Орузбаева «Словообразование в киргизском языке» деген эмгегинде мүчөлөрдүн жыйырма түрдүү муун типтерин мисалдары менен чагылдырган [13].

Ошентип, бул кыскача баяндамадан байкалгандай, сөз жасоонун каражаттарын илимий изилдөөдө колдонулуп жүргөн баяндоо ыкмаларынын бирөөнө гана артыкчылык берүү коюлган максатты чечмелөөдө анча ийгиликке алып келбейт.

Тилдеги морфокаражаттар эң алды менен изилдөө алкагына толук камтылышы, ошондой эле ал тилди мүнөздөөчү диахрондуулук жана синхрондуулук көрүнүштөрү бирдей эсепке алынып, же, тескерисинче, ар биринин максаттарына ылайык баяндалышы изилдөөчүнүн өз ишмердигине канаттануу сезимин туудура тургандыгын айта кетүү керек.

Адабияттар:

1. Бакинова, Г. Ысык-Көл говорлору. – Ф.: 1955. – 67 б.
2. Бакинова, Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. –Ф.: 1956. – 48 б.
3. Батманов, И. А. Грамматика киргизского языка. – Фрунзе, Казань: Киргизгосиздат, 1939. – 76 с.
4. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1960. – 77 б.
5. Дыйканов, К. Имя существительное в киргизском языке. – Фрунзе: АН Кирг. ССР, 1955. – 102 с.
6. Кудайбергенов, С. Кыргыз тилинде этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. – Фрунзе: Кырг. ССР Илим. Акад., 1966. – 180 б.
7. Кудайбергенов, С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 125 б.
8. Кудайбергенов, С. Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1957. – 108 б.
9. Кудайбергенов, С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. – Фрунзе: Кырг. ССР Илим. Акад., 1960. – 81 б.
10. Муканбаев, Ж. Кыргыз тилинин Жергетал говору: автореф. дис. ... канд. филол. наук / – Ф.: 1955. – 30 б.
11. Орузбаева, Б. О. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. – Фрунзе: АН Кирг. ССР, 1958. – 67 б.
12. Орузбаева, Б. О. Кыргыз тилинде сөз жасоо. – Фрунзе: Илим, 1984. – 311 б.
13. Орузбаева, Б. О. Словообразование в киргизском языке: автореф. ... дис. докт. филол. наук / Б. О. Орузбаева. – Фрунзе, 1964. – 103 с.
14. Уметов, К. К. Немис жана кыргыз тилдеринде сан атоочтордун жасалышы жөнүндө. – Бишкек: Вестник КНАУ №3 (70) 2024. –С.82-86
15. Уметалиева, Б. Ж. Имя прилагательное в киргизском языке. – Фрунзе: Кыргызокуупед-мамбас, 1965. – 144 б.
16. Фиш, М. Ш. Словообразование немецкого языка в сопоставлении с киргизским языком. – Фрунзе: Мектеп, 1967. – 95 с.
17. Шүкүров, Д. Сложные слова в киргизском языке. – Ф.: Акад. наук Кирг. ССР, 1955. – 80 б.
18. Юнусалиев, Б. М. Синтаксический способ образования корневых слов. / Труды ИЯЛИ АН КиргССР. – 1956. - 5. – С.95-105.
19. Юнусалиев, Б. М. Киргизская лексикология: развитие корневых слов. – Фрунзе: Учпедгиз., 1959. – 247 с.

УДК:801.81 (575.2) (04)

Хидирова Ч. Х.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ БӨТӨН СӨЗДҮҮ КОНСТРУКЦИЯЛАРДЫН
ТЕМАТИКАЛЫК-МАЗМУНДУК ТҮРЛӨРҮ
(С.ОРОЗБАКОВДУН ВАРИАНТЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)**

Хидирова Ч. Х.

Кандидат филологических наук, доцент

*Кыргызский государственный
университет имени И.Арабаева*

**ТЕМАТИКО-СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ ТИПЫ СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ
С ЧУЖОЙ РЕЧЬЮ В ЭПОСЕ «МАНАС» (НА ОСНОВЕ ВАРИАНТА С.ОРОЗБАКОВА)**

Khidirova Ch. Kh.

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

**THEMATIC-CONTENT TYPES OF SYNTACTIC CONSTRUCTIONS WITH ALIEN SPEECH
IN THE EPIC “MANAS” (BASED ON S. OROZBAKOV’S VERSION)**

Аннотация. Бул макаланын предмети – «Манас» эпосунун тили, негизги объектиси – эпосто колдонулган бөтөн сөздүү синтаксистик конструкциялардын тематикалык, мазмундук түрлөрү болуп эсептелет. Мында улуу манасчы С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда колдонулган бөтөн сөздөр жана бөтөн сөздүү конструкциялардын тематикалык-мазмундук түрлөрүн иликтөө максаты коюлган. Анализдөө жана синтездөө, салыштыруу, баяндоо усулдарынын негизинде эпосто колдонулган бөтөн сөздөр тематикалык-мазмундук жактан 8 түргө ажыратылып көрсөтүлөт. Алар: эки, же үч жактын сүйлөшүүсү, диалог-баян; ички ой, монолог; бата; накыл кеп; ушак кеп, күңкүү кеп, аңыз кеп; ураан, чакырык; кат катары колдонулат.

Негизги сөздөр: эпос, «Манас», бөтөн сөз, бөтөн сөздүү конструкция, тематикалык-мазмундук түр, анализ, диалог-баян, монолог, бата, накыл кеп, ушак кеп, күңкүү кеп, ураан, кат.

Аннотация. Предметом данной научной статьи является язык эпоса «Манас», а её основным объектом являются тематические-содержательные типы синтаксические конструкций с чужой речью в эпосе. Целью данной работы является исследование тематических и содержательных типов конструкций с чужой речью, используемых в эпосе «Манас» в версии великого сказочника С. Орозбакова. На основе методов анализа и синтеза, сравнения, повествования чужая речь, использованные в эпосе разделены на 8 тематических-содержательных типов. Это: разговор двух-трех человек, диалог-повествование; внутренняя мысль, монолог; благословение; крылатые слова, пословица; сплетня, легенда; лозунг, вызов; письмо.

Ключевые слова: эпос, «Манас», чужая речь, конструкция с чужой речью, тематико-содержательные типы, анализ, диалог-повествование, монолог, благословение, крылатые слова, пословица, молва, сплетня, лозунг, письмо.

Annotation. The subject of this scientific article is the language of the epic “Manas”, and its main object is thematic-content types of syntactic constructions with someone else’s speech in the epic. The purpose of this work is to study the thematic and content types of constructions with alien speech used in the epic “Manas” in the version of the great storyteller S. Orozbekov. Based on the methods of analysis and synthesis, comparison, narration, the alien speech used in the epic is divided into 8 thematic and content types. This is: a conversation between two or three people, a dialogue-narration; inner thought, monologue; blessing; winged words, proverb; gossip, legend; slogan, challenge; letter.

Keywords: epos, “Manas”, alian speech, construction with alian speech, thematic and content types, analysis, dialogue-narration, monologue, blessing, catchphrase, proverb, gossip, slogan, letter.

“Манас” эпопеясы – кыргыз элинин кылымдар бою муундан муунга, урпактан урпакка өтүп келаткан тарыхый-турмуштук, көркөм-энциклопедиялык мурасы, түгөнгүс рухий, идеологиялык булагы, кыргыздын кыргыздыгын аныктап турган өзгөчөлүгү, дүйнө элине тааныткан сыймыгы жана кылымдар бою көөнөргүс байлыгы. Бүгүнкү күнгө чейин “Манас” эпопеясы боюнча жүздөгөн эмгектер [2, 3, 10,16], ондогон диссертациялар [1, 5, 7, 8, 9, 12, 13, 18, 19, 20] жазылганы менен, анын иликтене элек тараптары да арбын. Биз иликтөөгө алууну максат кылган “Манас” эпопеясындагы бөтөн сөздүү конструкциялардын тематикалык-мазмундук түрлөрү” деген тема буга чейин иликтенбеген, бүгүнкү күндө өз алдынча иликтөөнү талап кылган темалардан болуп эсептелет.

“Манас” эпосунда бөтөн сөз өтө жыш колдонулат. Биз иликтөөгө алган С. Орозбаковдун вариантындагы 1-китепте эпостун жалпы тексти 9488 саптан турса, анын 6772 сабы - бөтөн сөз, алардын басымдуу бөлүгү, дээрлик 95 % тике сөз катары берилген [14].

“Манас” эпосунда колдонулган бөтөн сөз негизинен тике сөз түрүндө берилген. Эпостогу бөтөн сөздөргө иликтөө жүргүзүүдө С. Орозбаковдун вариантындагы 1-китепте ыр түрүндөгү текстте 596 бөтөн сөз кездешет, кара сөз түрүндө берилген тексттерин кошо эсептегенде 600 дөн ашуун [14]. Биз буга чейинки макалаларыбызда эпостогу бөтөн сөздөрдү түзүлүшү, айтылышы, кимге таандык экендигине карай түрлөргө бөлүштүрүп, анализдегенбиз. Ал эми бул макалабызда тематикалык-мазмундук түрлөрүн карамакчыбыз.

“Манас” эпосундагы бөтөн сөздөрдү тематикалык-мазмундук өзгөчөлүгүнө карай да түрлөргө бөлүштүрүүгө болот. Анткени эпопеядагы бөтөн сөздөр маанилик-мазмундук жактан бир түрдүү эмес, айрым учурларда эки, же үч жактын сүйлөшүүсү, диалог, баян катары берилсе, кээде ички ой, монолог, же бата, накыл кеп, ушак кеп, кат катары колдонулат.

1. Булардын ичинен өзгөчө эки, же үч жактын сүйлөшүүсү, диалог көп колдонулат. Бирок эпосто диалог башка кара сөз түрүндөгү, же драмалык чыгармалардагыдай берилбей, төл сөздүн ичиндеги тике бөтөн сөз, диалог-баян катары колдонулат. Мисалы:

3867. (237-241). Сурай турган Манастын

Чилтендерден сөзү бар.

Чилтендерден кеп сурайт,

“Көк темир кийген көп аскер

Бу кимдики?” – деп сурайт.

Анда чилтен кеп айтат,

“Андатайын – деп айтат: -

Ак буйругу биздики,

Аскердин баары сиздики.

Башыңа дөөлөт конор – деп, –

Өлүп жаткан калмактын

Баласы жолдош болор – деп. –

Жолдош болгон баласы,

Манжудан келген эл үчүн

Манжыбек деп аталат.

Кара токо калкы бар,

Кайраты толук каркыбар.

Алгын кабар сөзүмдөн,

Атасы өлдү өзүңдөн,

Эртели-кечти эки убак

Баласы чыкпайт сөзүңдөн.

Кармаарыңа кол болуп,

Кызматка чыксаң жол болуп,

Көрөрүңө көз болуп,

Көкүрөгүңө эс болуп,

Жоголгон калмак карасы,

Жоролошуп өзүңө

Жолдош болот баласы”.

Жана Манас ке сурайт:

“Алтын тажы башында,

Аскердин турган кашында

Бу ким деген?” – деп сурайт.

“Аскердин турган кашында

Азыр он беш жашында,

Акылы болор жай – деди,-

Атасы анын Бай – деди, -

Жалпы кыргыз журтуна

жарыгы тиер ай” – деди.

Аны айтып чилтендер:

“Ачкын – деди, - көзүңдү!”

Көзүн Манас ачыптыр [С. О.1-китеп, 95-б.].

Бул мисалда Манас менен кырк чилтендин диалогу баяндалды.

2. Эпопеядагы бөтөн сөздөр ички ой, ички ой толгоо, монолог иретинде да берилет. Мындай бөтөн сөздөргө каармандардын ички ойлору, толгонуулары, кооптонуу, сарсанаа чегүүлөрү кирет. Эпосто алар бир сөздөн тартып, 20-30дан ашуун саптардан турат. Мисалы: 3480. (206). “Он эки жолдун ортосу,

Тогуз жолдун тоому,

Кароолчусу капырдын

Кантип болбой койсун?!” – деп,

Канкор Манас кообу [С. О. 2-китеп, 82-б.].

Мында Манастын ички кооптонуусу бөтөн сөз катары берилди.

4030. (248). “Кой, байдын атын минейин, Бастырып жолго кирейин.

Өлдү бекен, тирүүбү?
 Өзүм барып билейин.
 Аман бекен жалгызым,
 Аны барып көрөйүн.
 Колунда болсо калмактын
 Анын кордугун көрбөй өлөйүн!
 Камбарбоздун үйрүнөн
 Кармап минген Бозтайлак,
 Бозтайлак атка минейин,
 Ботомдун жөнүн билейин.
 Атасы айтып келди – деп, -
 “Ажына, шайтан минди” – деп, -
 Не болгонун биле албай,
 Энтелеп мага келди” – деп,
 Байбиче муну ойлонуп,
 Баскан бойдон толгонуп,
 Боз тайлак чечип алганы... [С. О. 1-китеп, 98-б.].

Бул текстте Чыйырдынын ички ою берилген.

Ал эми төмөнкү текстти Шоорук кандын монологу десек болот:

7866. (379). Качып тоого кан Шоорук
 Кара жанын калкалап:
 “Кытайдан качкан качак –деп, -
 Мангулдан качкан байкуш – деп, -
 Байкабай барып кол салдым.
 Кол салбай куруп калсамчы
 Балакетке чоң калдым!
 Калкыма кылдым залалды,
 Катын-бала таланды.
 Элиме кылдым залалды,
 Эр азамат калбады.
 Аңдабай туруп катылып
 Абыдан айттым сырымды,
 Жарашпасам жалынып,
 Элимден койбойт ырымды” [С. О. 2-китеп, 175-176-б.].

Мындан сырткары Алмамбет, Жакып, Нескара ж.б. монологодору кездешет.

3. Эпопеяда тике сөз катары келген баталар да арбын кездешет. Аларга түш жорууда анын жакшы болушун тилеп берген бата, баланын төрөлүшүндөгү, ага ат коюудагы бата, Акбалта, Бердике, Бакай, Жакып, Кошой, эл ж.б. баталарын мисал келтирүүгө болот.

581. (17). Кырка турду баарысы,
 Жакып баштап карысы.
 Кыдырата жанашып,
 Кыбылага карашып,
 Кол көтөрдү буркурап,
 Койдой маарап чуркурап:
 “Адил пааша тагы үчүн,
 Кайып эрен бак үчүн,
 Карып калган чалдардын

Сакалынын агы үчүн
 Бербердигер бир өзүң
 Бере көргүн тилегим!
 Оң колум ойноор кезинде
 Сына көрбө билегим,
 Сыздай көрбө жүрөгүм!
 Бакырып ыйлап бай Жакып,
 Бала үчүн башта жүдөдүм.
 Канатым кайчылашканда,
 Кайратым толуп ташканда
 Кашайта көрбө, кудайым!
 Куйругум жерге жеткенде,
 Кубанычым алыс кеткенде
 Куурата көрбө, кудурет!” [С. О. 2-китеп, 175-176-б.].

2617. (139). Ат коюлду “Манас” – деп,
 “Алда таала сактасын,
 Ар балаадан калас!” – деп,
 Бата кылды баарысы,
 Жашы менен карысы [С.О. 1-китеп, 68б.].

4. Накыл кеп катары колдонулган тике бөтөн сөздөр да эпопеядагы каармандардын кептеринде учурайт. Мисалы:

357. (14). “... Эркек козу болгондо
 Курмандыкка караткан.
 Эр азамат болгондо
 Намыс үчүн жараткан!...
 406. (14)...Туулмак бар, өлмөк бар.
 Жакшы менен жамандык
 Туш-тушунда көрмөк бар.
 Атадан не үчүн тубамын,
 Аманат жаным чыкканча
 Намыс жолун кубамын!...” [С. О. 2-китеп, 15-16-б.].

5. Эпопеяда бөтөн сөз катары ушак кеп, күңкүү кептер да берилет.

2672. (142). “Бай Жакыптын бул уулу
 Бир балакет кылат” – деп,
 Калайык ушак кылыптыр.
 6173. (334). “Манасты чабам” – деген сөз
 Кулагына барыптыр
 [С. О. 2-китеп, 139-б.].
 Күңкүү кеп: 1200. (50). “Кадыр алда кудурет

Каран калган дүйнөгө
 Каалабасак кээ кылат,
 Канкор Манас түгөнгүр
 Калмакты аяп не кылат?
 Үйүрү өскөн айгырлар
 Кысыраган бээ кылат,
 Кызыталак куу канкор,
 Кытайды аяп не кылат?!”
 Күңкүү сөзүн айтышып,
 Акыястын оюна
 Аскер келди кайтышып
 [С. О. 2-китеп, 33-б.].

6. Бөтөн сөз катары ант да “Манас” эпосунда кездешет:

7332. (445) “... Өлүп калсак кырылып,
Бир чукурга тололук,
Тирүү болсок жыйылып,
Бир дөбөдө бололук...
“Мөндү, мөндү, мөндү” – деп,
Эки колун төбөгө
Эл көтөрүп калганы.
Антын-шертин кылышып,
Ал а жерден тарады [С.О. 1-китеп, 168-169-б.].

7. Эпостогу ураан чакырыктар да бөтөн сөз катары кеңири колдонулат.

Бирок алар бөтөн сөздүн башка түрлөрүнөн айырмаланып, бир сөздөн, же сөз айкашынан, же бир сөздүн кайталнышынан турат. Алсак, эпосто “Бай Жакып”, “Манас”, “Мөндү”, “Жаа алда”, “Каңгай”, “Жабуу”, “Пайна”, “Баабедин”, “Аламан” ж.б.у.с. ураан чакырыктар бөтөн сөз болуп келет

8. Эпостогу бөтөн сөздүн дагы бир түрү катары кат түрүндө айтылган бөтөн сөздөрдү белгилесек болот:

2472. (150). “Буруттун колу чөптөн көп,
Коркуп чыгат жаным – деп, -
Эртелеп айрып албасаң,

Кыяматта мойнуңда
Кыпкызыл аккан каным” – деп,
Катчыга катын жаздырды,
Кандык мөөрүн бастырды [С.О. 2-китеп, 61-б.].

2508. (153). “Калкыңыз биз, көздө – деп, -
Камсыккан болсок эсте” – деп, -
Белге таңуу кылчу элек,
Беттешкендин баарысын
“Бээжинден аскер келет” – деп, -
Бет алдырбай кырчу элек.
Ойрон болуп калбайлык,
“Ойроттун баарын бүт жыйып,
Акунбешим күтүн” – деп, -
Айта көргүн сен да кеп!”.

Аны айтып Кеймен шаа
Катчыга катын жаздырды,
Кандык мөөрүн бастырды [С.О. 2-китеп, 61-б.].

Жыйынтыктап айтканда, эпосеядагы бөтөн сөздөрдү маанилик- мазмундук, тематикалык жактан көп түрлөргө бөлүштүрүп кароого болот. Бул макалада биз аларды 8 түргө бөлүп карадык. Алар: эки, же үч жактын сүйлөшүүсү, диалог-баян; ички ой, монолог; бата; накыл кеп; ушак кеп, күңкүү кеп, аңыз кеп; ураан, чакырык; кат катары колдонулган бөтөн сөздөр.

Адабияттар:

1. Айталиева Т.К. “Манас” эпосундагы стилистикалык каражаттар. // Филология. – Б.: “Улуу тоолор”, 2017. 198-202б.
2. Бегалиев С. “Манас” эпосунун көркөм каражаттары. –Ф.: 1998.
3. Киргизский героический эпос «Манас».Ф.1961.
4. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп. – Москва, 1984.-544б.
5. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. – Москва, 1988.-688б.
6. «Манас» энциклопедиясы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 1-т. - 440.
7. Бешкемпированын А. «Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантикасы». Канд. дисс. 2016. Жумакунованын Г.«Манас» эпосундагы тиричилик лексикасы» (1988). Канд.дисс.
8. Жумалиев С. «Манас» эпосунун лексикасынын хронологиялык стратификациясы». Док.дисс.2015.
9. Жумалиева Г. «Манас» эпосунун орус жана англис тилдериндеги котормолорундагы өңтүс лексикасынын семантикасы жана структурасы» (2011); Канд.дисс.
10. Мазекова Н.«Манас» эпосунда колдонулган сөз формаларына лингвостатистикалык илик» (2000), Канд.дисс.
11. Рыскулова Т. «Семантика «символики светообозначения кара (черный) и ак (белый)» в языке эпоса «Манас» (в сопоставлении с русским языком)» (2004). Канд.дисс.
12. Сапарбаев А.«Манас» эпосундагы метафоралар» (1975). Канд. дисс.
13. Абилякаев А. Семантико-грамматическая природа глагола “де” в современном казакском языке. Автореф.канд.
14. Курбатов Х. Прямая, косвенная и несобственная прямая речь в современном татарском литературном языке. Автореф.канд.дисс. – Казань, 1954.
15. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги тике жана кыйыр сөздөр. – Фрунзе: “Илим”, 1964. -64б.

16. Нурмуханова А. Прямая и косвенная речь в современном литературном каракалпакском языке. Автореф.канд....дисс. 194.
17. Хидирова Ч.Х. Синтаксистик конструкциялар жана синтаксистик түрмөктөр. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2022. №2. С. 317-319.
18. Хидирова Ч.Х. Азыркы кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн тутумундагы бөтөн сөз жана бөтөн сөздүү түрмөктөрдүн синтаксистик кызматы. Актуальные проблемы гуманитарно-педагогических наук. Сборник научных трудов. – Ходжент. Выпуск – 3. 2012. С. 24-32.
19. Хидирова Ч.Х. Ж.Баласагынын “Куттуу билим” дастанында” зат атоочтук түрмөктөрдүн колдонулушу. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2016. №7. С. 299-304.
20. Хидирова Ч.Х. Жусуп Баласагынын “Куттуу билим” дастанында 1,2,4- типтердеги изафеттик түрмөктөрдүн колдонулушу. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2016 №7. С. 284-288.
21. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп. – Москва, 1984.-544 б.

УДК 81'373.21

Черикбаева Н. Б.Филология илимдеринин кандидаты, доцент
*«Ала-Тоо» Эл аралык университети***Б. ОРУЗБАЕВАНЫН ЭМГЕКТЕРИНДЕГИ КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ:
ЖЕТИШКЕНДИКТЕР ЖАНА ЧАКЫРЫКТАР****Черикбаева Н. Б.**Кандидат филологических наук, доцент
*Международный университет «Ала-Тоо»***КЫРГЫЗСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ Б.ОРУЗБАЕВОЙ
ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ****Cherikbayeva N. B.**candidate of philological sciences, associate professor
*International University «Ala-Too»***KYRGYZ TERMINOLOGY IN THE WORK OF B. ORUZBAEVA
ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES**

Аннотация. Макалада Бүбүйна Орузбаеванын кыргыз терминологиясына кошкон салымы, жетишкендиктери жана манипуляциянын тилдик каражаттары каралат. Саясий дискурстагы терминдердин таасири, ошондой эле алардын коомдук аң-сезимге тийгизген таасири изилденет. Аталган изилдөөнүн негизинде, терминологияны колдонууда чечимдер жана сунуштар берилет.

Негизги сөздөр: Бүбүйна Орузбаева, кыргыз терминологиясы, манипуляция, саясий дискурс, коомдук аң-сезим, терминдердин таасири, чечимдер, сунуштар.

Аннотация. В данной статье анализируется вклад Бүбүйна Орузбаевой в кыргызскую терминологию, ее достижения и языковые средства манипуляции. Рассматривается влияние терминов в политическом дискурсе и их эффект на общественное сознание. На основе исследования предлагаются рекомендации и выводы о применении терминологии.

Ключевые слова: Бүбүйна Орузбаева, кыргызская терминология, манипуляция, политический дискурс, общественное сознание, влияние терминов, рекомендации, выводы

Abstract. This article analyzes Bubuyina Oruzbaeva's contribution to Kyrgyz terminology, her achievements, and linguistic means of manipulation. It examines the influence of terms in political discourse and their effect on public consciousness. Based on the research, recommendations and conclusions regarding the use of terminology are presented.

Keywords: Bubuyina Oruzbaeva, Kyrgyz terminology, manipulation, political discourse, public consciousness, influence of terms, recommendations, conclusions.

Глобалдашуу жана эл аралык тилдердин таасири күчөп турган учурда кыргыз тилин сактоо жана өнүктүрүү маселеси өзгөчө маанилүү болуп турат. Бул процессте кыргыз терминологиясы маанилүү роль ойнойт. Аталган феномен илимий жана техникалык түшүнүктөрдү так жеткирүүгө гана жардам бербестен, улуттук өзгөчөлүктү сактоого да салым кошот. Б. Орузбаева тарабынан жазылган “Кыргыз терминологиясы” аттуу изилдөө кыргыз лексикасын өнүктүрүүгө жана кыргыз тилинде терминдерди түзүү жана стандартташтыруу үчүн методологиялык негиздерди сунуш кылып, маанилүү салым кошкон эмгек болуп саналат.

Бул макаланын максаты – залкар илимпоздун, Орузбаеванын, сунуштаган ыкмаларын жана методдорун талдоо, анын кыргыз терминологиясын иштеп чыгуу процессиндеги негизги жетишкендиктери жана кездешкен кыйынчылыктарын аныктоо, ошондой эле кыргыз лексикасынын мындан аркы өнүгүүсүнө тийгизген таасирин баалоо болуп саналат. Мындан тышкары, илимий изилдөөлөрдө манипуляциянын лингвистикалык каражаттарын колдонуу аспектиери да каралат, бул Орузбаеванын эмгектерин саясий дискурстун контекстинде тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Б. Орузбаеванын “Кыргыз терминологиясы” эмгегинде

кыргыз тилинде терминологияны өнүктүрүү жана системалаштыруу маселелери ар тараптуу каралган. Ал кыргыз терминдеринин калыптаныш тарыхын жана анын ар кандай тармактарда – илимде, техникада, билим берүүдө – өнүгүшүнө көңүл бурган. “Өндүрүш, техника, илим, искусство, коомдук турмуштагы түшүнүктөрдүн атоосу болгон сөздөр терминдик касиетке ээ. Тар мааниде бир илимдеги (коомдук саясий илимдердеги, искусстводогу же техникадагы) терминдердин (б. а. түшүнүктөрдүн) системасы, жыйындысы” [3:3 б.]. Илимпоздун пикири боюнча, кыргыз тилинде так жана жеткиликтүү терминология түзүү аркылуу илимий жана техникалык билимдерди кыргыз тилинде сапаттуу жеткирүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ушундай эле пикирди Э. Кенжебаев, 2020-жылы чыккан “Кыргыз терминологиясынын өнүгүшү” аттуу эмгегинде “Кыргыз терминологиясы – бул улуттук маданияттын маанилүү бөлүгү” деп баса белгилеген [1:45 с.]. Бул маселенин уникалдуулугу башка орус, англис тилдеринде каралган: “Терминология не только отражает, но и формирует общественное сознание” [5:32 с.]; “Terminology is a powerful tool in shaping political discourse and influencing public perception” [7:78 p.] – Терминология саясий дискурсту түзүүгө жана коомдук кабыл алууга таасир этүүчү күчтүү курал (котормо биздики Н.Ч).

Орузбаева терминологияны иштеп чыгууда ар кандай методдорду жана ыкмаларды колдонот. Ал терминдерди түзүүдө жана тандоодо негизги принцип катары кыргыз тилинин табиятына жакындыкты жана түшүнүктүүлүктү белгилейт. Мисалы, башка тилдерден терминдерди алууда алардын кыргыз тилине ылайыктуулугун эске алып, сөздөрдүн үндөштүк жана тилдин грамматикалык түзүлүшүнө туура келүүсүнө көңүл бурат. Аталган китептин 113-бетинде “Терминдерди орус тилинен которуу ыкмалары жана каражаттары” бөлүмү орун алган. Бул бөлүмдө төл сөздөрдүн жардамы менен терминдерди которуп алуу жана негиздери которулбаса, аларды кыргыз тилинин морфологиялык каражаттары менен жабдуу аркылуу ишке ашырылаарын белгилейт. Орус тилинде *-ч/-ач* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалуучу заттын өзгөчө касиетин, кесипти билдирүүчү сөздөр кыргызча *-чы, -гыч* жана *-луу* мүчөлөрү айкашкан сөздөр менен же мааниси шайкеш башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат экенин айтып, төмөнкүдөй мисалдарды келтирет: а) *ткач – токуучу, тягач – сүйрөгүч, рвач*

— *шылуун, жегич, ловкач – эптүү, силач – күчтүү* ж.б. Эгерде сөздүн негизи которулбаса, ага аталган мүчөлөр уланарын белгилеп: *скрипач – скрипачы* сыяктуу мисалдарды келтирет [3:113 б.]. Андан сырткары, Орузбаева кыргыз тилинин сөздүк байлыгын максималдуу колдонуу максатында жаңы терминдерди түзүүдө туундулук жана кошмо сөздөрдү пайдаланат. Кыргыз терминологиясынын өнүгүү процессинде Орузбаева бир катар көйгөйлөрдү белгилеген. Орус илимпозу Петров (2018) терминдердин стандартташтырылышы илимий тилдин өнүгүүсүнүн маанилүү аспект экенин белгилеп, бул илимий чөйрөдө так түшүнүүнү камсыздай турган окшош пикирин айтып келет. Алардын катарына башка тилдерден, өзгөчө орус, италия, француз, нидерланд, немец жана англис тилдеринен кирген сөздөрдүн таасири, ошондой эле ар бир тармак үчүн терминдерди бирдей жана стандарттуу колдонуудагы кыйынчылыктар кирет. “Италияда аскер ишинин, деңизде сүзүүнүн өркүндөшүнөн улам, ошондой эле музыка, живопись, театр өнөрү, архитектура жана башкада итальян тилинен алынган терминдер көп кездешет (*сопрано, кантилена, батальон, солдат, сальдо* ж. б.). XVII-XVIII кылымда эл аралык лексика нидерланд тилинин эсебинен (*верфь, док*), кийинчерээк француз (*гарнизон, сапер, мина*), немец (*штаб, лагерь, плац*), англис (*митинг, лидер, импорт, экспорт* ж. б.) сөздөрү менен толукталат. Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин орус тили эл аралык терминологиянын бар булагына айланды (*большевик, совет, колхоз, совхоз* ж.б.)” [3:5 б.]. Бул маселелер кыргыз тилинде бирдиктүү жана системалуу терминология түзүүнү татаалдаштырат жана кыргыз тилинде сапаттуу маалымат берүү үчүн кыйынчылыктарды жаратары айтылат.

Б. Орузбаеванын “Кыргыз терминологиясы” аттуу эмгеги кыргыз тилин өнүктүрүүгө жана анын илимий-техникалык лексикасын байытууга зор салым кошкон. Анын изилдөөсүндө колдонулган методдор жана ыкмалар кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайыктуу терминологияны иштеп чыгууга багытталган. Орузбаева сунуштаган принциптер терминдерди түзүүдө жана тандоодо кыргыз тилинин бай сөздүк корун колдонууга түрткү берип, улуттук маданияттын жана тилдин сакталуусуна өбөлгө түзөт. Бул эмгек кыргыз тилинин өз алдынча илимий жана техникалык тил катары өнүгүүсүнө чоң салым кошту. Орузбаева кыргыз тилиндеги терминологияны өнүктүрүүдө уникалдуу

жана инновациялык чечимдерди сунуштаганы менен, айрым чектөөлөргө туш болгон. Терминдерди стандартташтыруунун кыйынчылыктары жана башка тилдердин, айрыкча орус жана англис тилдеринин таасири кыргыз тилинин өз алдынчалыгын сактоодо кыйынчылыктарды жаратат. Ошондой эле, тармактык терминологиянын өнүгүүсүндө бирдиктүү стандарттарды орнотуу боюнча кошумча иштер талап кылынат. Бул маселелерди чечүү үчүн Орузбаеванын эмгектерин изилдөө жана саясий дискурстагы манипулятивдүү терминологияны колдонуу боюнча сунуштарды берүү учурдун талабы деп ойлойбуз.

Саясий турмуштун негизги аспектиси болгон саясий дискурс коомдук пикирдин калыптанышына олуттуу таасирин тийгизет [6:277 б.]. Орузбаева аталган китебинде терминология маселесин саясат тармагына да байланыштырат. Орузбаева өз эмгегинде тилдик каражаттар саясий дискурсту кантип түзүп, чагылдырып жаткандыгына, ошондой эле саясий билдирүүлөрдү туура түшүнүү жана интерпретациялоо үчүн терминдердин так колдонулушунун маанилүүлүгүнө көңүл бурат. Илимпоздун бул китеби 1983-жылы жарык көргөн менен учурда абдан актуалдуу чөйрөнү, саясий дискурсту, камтыган. Сөзүбүз куру болбосу үчүн, акыркы жылдардагы илимий иште Орозбеков (2019) саясий дискурстагы тилдик стратегиялар коомдук аң-сезимди түзүүдө маанилүү роль ойнойт экени тууралуу жазганын белгилегибиз келди [2]. Ал эми Van Dijk (2008) дискурс менен бийликтин өз ара байланышы бар экенин жана терминология коомдук аң-сезимди манипуляциялоодо колдонулушу мүмкүн экенин белгилейт [8]. Саясий дискурстун контекстинде бир нече жыл мурун эле кыргыз илимпозу: саясий терминология, манипуляция, дискредитация ж.б. сөздөрүн бел-

гилеген. Бул терминдер жана концепциялар саясий дискурста маанилүү роль ойнойт, анткени алар тилдин коомдук кабылдоону башкаруу жана саясий чечимдерге таасир кылуу үчүн кантип колдонулуп жатканын анализдөөгө жардам берет. Орузбаева баштаган кыргыз терминологиясын өнүктүрүү иши али да улантылып, айрым тармактарда тереңдетилген изилдөөлөрдү талап кылат. Кыргыз тилинде жаңы терминдерди жаратуу жана стандартташтыруу үчүн кыргыз тилинин ички ресурстарын колдонуу, кошмо сөздөрдү жана сөз жаратуу моделдерин изилдөө мындан аркы изилдөөлөрдүн негизги багыттарынын бири болуп саналат. Бул изилдөөлөр кыргыз тилинин илимий-техникалык тил катары күчтөнүүсүнө жана терминологиясынын дүйнөлүк стандарттарга жакындашына мүмкүнчүлүк берет. Б. Орузбаеванын бул эмгеги кыргыз тилинде терминологияны өнүктүрүү жаатында чоң мааниге ээ. Анын изилдөөсүндө сунушталган методдор жана принциптер кыргыз тилинин уникалдуу өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылган, бул кыргыз тилинде так жана түшүнүктүү илимий-техникалык терминдерди түзүүгө өбөлгө түзөт. Терминологиянын стандартталышы жана кыргыз тилинде түшүнүктүү терминдерди түзүү кыргыз тилин өнүктүрүү жана аны илим менен техниканын тили катары бекемдөө үчүн маанилүү кадам болуп саналат. Орузбаева белгилеген көйгөйлөр жана сунуштар мындан аркы изилдөөлөрдүн негизин түзөт. Кыргыз тилинин илимий жана техникалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, ошондой эле аны заманбап чакырыктарга жооп бере турган тил катары өнүктүрүү үчүн анын иши өтө баалуу жана актуалдуу. Ошондуктан, кыргыз терминологиясы жаатындагы изилдөөлөр уланyp, кыргыз тилинин статусун бекемдөөгө багытталган иш-аракеттер ар тараптуу жүргүзүлүшү керек.

Адабияттар:

1. Кенжебаев, Э. Кыргыз терминологиясынын өнүгүшү. Бишкек: 2020
2. Орозбеков, Б.. Тил жана саясий дискурс: кыргыз тилинде манипуляциялык стратегиялар. Бишкек: 2019
3. Орузбаева, Б. О. Кыргыз терминологиясы. Ф.: Мектеп, 1983. – 168 бет.
4. Петров, А. Проблемы стандартизации терминологии в научном и техническом языке. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ, 2018
5. Сидорова, Н. Язык и политика: влияние терминологии на общественное сознание. Москва: Наука, 2021
6. Черикбаева, Н. Б. Саясий дискурс жана анын коомдук пикириде калыптандыруудагы ролу. *Alatoo Academic Studies*, 1. 2024 https://drive.google.com/file/d/1Lnd3nI2So_L6W3vPhbd-FzhkdJUrNbzk-/view
7. Baker, M. *Language and Politics: The Role of Terminology in Political Discourse*. London: Routledge, 2015
8. Van Dijk, T. A. *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

УДК 81.1

Шерова А.Филология илимдеринин кандидаты
Баткен мамлекеттик университети**Шаршембаев Бакыт**Филология илимдеринин кандидаты, доцент
Кыргыз-түрк Манас университети**Шерова Назгул**

окутуучу

ЛЕЙЛЕК ГОВОРУНУН ФОНОСТАТИСТИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ**Шерова Атыргүл**Кандидат филологических наук
Баткенский государственный университет**Шаршембаев Бакыт**Кандидат филологических наук, доцент
Кыргызско-Турецкий университет Манас**Шерова Назгул**

преподаватель

О ФОНОСТАТИСТИКЕ ЛЕЙЛЕКСКОГО ГОВОРА**Sherova Atyrgul**Candidate of Philological Sciences
Batken State University**Sharshembaev Bakyt**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Kyrgyz-Turkish Manas University**Sharova Nazgul**

teacher

ON THE PHONOSTATISTICS OF THE LEILEK DIALECT

Аннотация. Макалада Лейлек говорунун фоностатистикасын изилдөө үчүн Баткен облусунун Сүлүктү, Лейлек жергесинде жашаган ыр, төкмөчүлүк өнөр ээлеринин «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу чыгармалар жыйнагы тандалып алынып, мында Лейлек говорунда колдонулган тыбыштардын жалпы фоностатистикасына илик жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, Лейлек говору, жыштыгы, тыбыштар, колдонуу статистикасы.

Аннотация. В статье для исследования фоностатистики Лейлекского говора был выбран сборник произведений «Эл ичи - өнөр кенчи» в которую были включены произведения мастеров песенного и сказительства искусства. В данном исследовании обсуждается общая фоностатистика Лейлекского говора.

Ключевые слова: эпос «Манас», Лейлекский говор, частота, звуки, статистика их употребления.

Annotation. The article explores the phonostatistics of the Leilek dialect, based on the collection of works «El Ichi - Önör Kenchi», which includes pieces by masters of song and storytelling arts. This study discusses the general phonostatistics of the Leilek dialect.

Keywords: epic «Manas», Leilek dialect, frequency, sounds, usage statistics.

Макалада Лейлек говорунун фоностатистикасын изилдөө үчүн Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш чөлкөмүндө, тактап айтканда, Баткен облусунун Сүлүктү, Лейлек жергесинде жашаган ыр, төкмөчүлүк өнөр ээлеринин чыгармалары камтылган «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу китеби тан-

далып алынды [1]. Аталган жыйнакка кирген чыгармалар БатМУнун, агаздеги Сүлүктү гуманитардык-экономикалык институтунун кыргыз тили жана адабияты окутуучусу Сайрагүл Закирова тарабынан топтолуп, ф.и.к., доцент А.А.Машрабовдун жетекчилигинде редакцияланып, 2006-

жылы Бишкек шаарындагы «Гүлчынар» басмаканасынан басылып чыккан. Ошентип, Сүлүктү, Лейлек жергесинин сөз чеберлеринин чыгармаларынан турган «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу китеби боюнча төмөнкү маалыматтарды назарыңыздарга сунуштайбыз:

1. «Эл ичи - өнөр кенчи» чыгармалар жыйнагынын көлөмү 5597 сөздү камтып, бул сөздөр 13293 ирет колдонулган.

2. Чыгармалар жыйнагынын текстиндеги йоттошкон тамгалар *айалдар, армия, тойойун, кыяматтык жар, бойуңа, койу, зыйандуунун, койот, насыят, лопфия* түрүндө ажыратылып, чыгармалар текстиндеги тыбыштарды эсептөөдө жеңилдиктер түзүлдү.

3. Чыгармалар жыйнагындагы жоон үндүүлөр менен катарлаш келген [к - ғ] тыбыштары ичке үндүүлөр менен келген түгөйлөш артчыл [к - г] тыбыштарынан ажыратылып, **к, ғ, к, г** тыбыштары менен өз-өзүнчө транскрипцияланып берилди. Мисалы: *Ойноо курак болгондо; Кырк бешинчи пәтиңке; Кар- жамгыр жаап турса да, Қой багып жүрөм самтырап. Төрткө жәши чыққанда, Токтотуп қалды денесин. Бешке жашы толғондо, Белгилүү жигит болғондо. Жетиге жашы толғондо, Ойноо курак болғондо. Жәйлөөгө кетти мал бағып, Қойчу болуп қойлорғо.*

4. Жыйнактагы чыгармалардын текстинде кездешкен эки үндүүнүн ортосунда келген **в** тамгасы эрин-эринчил (эрин-тишчил эмес) жалпак жылчыкчыл үнсүз **w** тамгасы менен транскрипцияланды. Мисалы: *Салынып калат каwагы, Сайда жатат таwагы. Душманга таwа болбойук. Ушул эле деwегин. Уwайымы жок болсун. Какшаган доwуш жетеби ж.б.у.с.*

Ал эми орус тилинен ж.б. чет тилдеринен кирген айрым сөздөрдөгү **в** тамгасы ошол калыбында берилди. Мисалы: *вазир, пай-авзал, конверт, привет, карвәни, сарвәри, черван ж.б.у.с.*

5. Чыгармалар текстинде колдонулган жалпы тыбыштардын курамы мындайча мүнөздөлөт:

а) үндүүлөр: **а, ә, е (э), о, ө, ы, и, у, ү; аа, әә, ээ, оо, өө, уу, үү;**

б) үнсүздөр: **п, б, м, ф, w, т, д, н, с, з, л, ч, ж, ш, р, й, к, г, ң, х, қ, ғ.**

Көрүнүп тургандай, Лейлек говорунун тилдик өзгөчөлүгүн толук чагылдырган бул чыгармалар жыйнагынын текстин түзүүгө катышкан үнсүздөр кыргыз адабий тилине толук шайкеш келсе, изилдөөгө алынган чыгармалар текстиндеги үндүүлөр, кыргыз адабий тилинен айырмаланып, кыска **ә** жана созулма, тыбыштарынын орун алышы менен өзгөчөлөнүп турат. Мисалы: а) *Ата десем жан* деген,

Жәни - дилим сен деген.

Суу сурам бал берген.

Сумсайып барсам дам берген [1: 37].

б) *Он эки жашка* толгондо,

Сарсөнгө бардым самтырап [1: 40].

в) *Жәниңизди чыгарып,*

Жәйләп койдук сизди биз.

Жәниңда турат безилдеп,

Эже, сиңди, кызыңыз [1: 42].

г) *Илгерәк эле келсемчи,*

Өзүңдү тирүү көрсөмчү [1: 44].

д) *Хаварлап баарин калтырбай,*

Чапырдык калкы журтуңду [1: 44].

Ошентип, чыгармалар текстинде колдонулган бардык тыбыштардын саны 74 862 экен. Эми бул санды чыгармалар текстиндеги сөз колдонуштун жалпы санына бөлсөк, мындан төмөнкүдөй сан келип чыгат: $74\,862 : 13392 = 5,6$

Мындан, Лейлек говорунун тилдик өзгөчөлүгүн чагылдырган бул чыгармалар жыйнагында колдонулган сөз формаларынын орточо узундугу 5 же 6 тыбыштан жана негизинен эки муундан туурарын түшүнүүгө болот.

Биздин бул изилдөөбүздө чыгармалар текстинде колдонулган бардык үндүү жана үнсүз тыбыштардын сөздүн бардык өңүтүндө, сөз башында, сөз ортосунда, сөз соңунда колдонулуш статистикасы атайын компьютердик программанын негизинде аныкталып, булардын жыштык сөздүктөрү түзүлдү. Ал эми чыгармалар текстинин жалпы статистикасы төмөнкүчө мүнөздөлөт:

№1 таблица Тексттеги тыбыштардын бардык өңүтүнүн статистикасы

№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү (%)	№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү(%)
1	а	8832	11,80	21	ж	1473	1,97
2	н	5485	7,33	22	ғ	1340	1,79
3	е(э)	4524	5,59	23	з	1137	1,52
4	ы	4185	5,16	24	ш	1127	1,51
5	т	3798	5,07	25	ә	1113	1,49
6	л	3757	5,02	26	г	932	1,24
7	р	3512	4,69	27	ч	847	1,13
8	к	3073	4,10	28	ң	820	1,10
9	и	2983	3,98	29	уу	343	0,46
10	д	2918	3,90	30	оо	206	0,28
11	б	2662	3,56	31	х	106	0,14
12	м	2579	3,44	32	w	103	0,14
13	й	2372	3,17	33	аа	102	0,14
14	о	2289	3,06	34	өө	95	0,13
15	с	2206	2,95	35	үү	87	0,12
16	у	2167	2,89	36	в	42	0,06
17	к	2135	2,85	37	әә	40	0,05
18	ө	1911	2,55	38	ээ	19	0,03
19	ү	1910	2,55	39	ф	8	0,01
20	п	1624	2,17	Бардыгы		74 862	100,00

Көрүнүп тургандай, чыгармалар текстинде кыргыз тилине мүнөздүү болгон 39 тыбыш, анын ичинде 23 үнсүз, 9 кыска жана 7 созулма үндүү колдонулат экен. Алардын колдонуу жыштыгын жана үлүшүн төмөнкү 5 чоң топко бөлүп кароого болот:

- 1) 8 миңден көп эң жыш колдонулган топ (1-катар),
- 2) 2500-5500 аралыктагы жыш колдонулган топ (2-12-катар),
- 3) 1300-2300 аралыктагы орто жыш колдонулган топ (13-22-катар),
- 4) 800-1100 аралыктагы сейрек колдонулган топ (23-28-катар),
- 5) 340тан төмөн өтө сейрек колдонулган топ (30-36-катар).

Булардын ичинен эң көп колдонулган 1-топ бир гана **а тыбышын** камтып, текстте 8832 ирет катталат да, чыгармалар текстиндеги бардык тыбыштардын 12% үлүшүн ээлейт. Бул чыгармалар текстинде колдонулган ар 100 тыбыштын 12си **а** тыбышына туура келет дегенди билдирет.

2500-5500 жыштыктагы 2-топ курамына төмөнкү тыбыштарды камтыйт: **н** тыбышы: жыштыгы – 5485, үлүшү – 7,33%, **е(э)** (4524 – 5,59%), **ы** (4185 – 5,16%), **т** (3798 – 5,07%), **л** (3757 – 5,02%), **р** (3512 – 4,69%), **к** (3073 – 4,10%), **и** (2983 – 3,98%), **д** (2918 – 3,90%), **б** (2662 – 3,56%), **м** (2579 – 3,44%). Булардын жалпы жыштыгы – 39 476, үлүшү – 52,73%. Демек, бул топ тексттин теңинен көп үлүшүн камтыйт экен. Топтун эң күчтүүсү: **н, т, л, р, к** үнсүздөрү жана **е (э), ы** үндүүлөрү. Мындан чыгармалар текстинде колдонулган ар бир 10 тыбыштын 5 тен ашыгы дал ушул тыбыштардан болорун көрүүгө болот.

1300-2300 аралыктагы орто жыш колдонулган топтун курамы: **й** (2372 – 3,17), **о** (2289 – 3,06), **с** (2206 – 2,95), **у** (2167 – 2,89), **к** (2135 – 2,85), **ө** (1911 – 2,55), **ү** (1910 – 2,55), **п** (1624 – 2,17), **жс** (1473 – 1,97), **ғ** (1340 – 1,79). Топтун жалпы жыштыгы – 19427, үлүшү – 25,95%. Топтун ичинен эң күчтүүсү – **о, у үндүүлөрү** жана **й, с** үнсүздөрү. Демек, бул даректер чыгармалар текстин куроого

катышкан 100 тыбыштын 30га чукулу дал ушул тыбыштардан курула тургандыгын тастыктайт.

800-1100 аралыктагы сейрек колдонулган 4-топ **з, ш, ә, г, ч, ң тыбыштарын** ичине камтып, 5976 ирет кайталанып, 7,98% үлүштү ээлейт.

Өтө сейрек колдонулган 5-топтогу созулма **уу, оо, аа, өө, үү, әә, ээ** үндүүлөрүн, **х, в, ф** үнсүздөрүн камтып, тексттин 1,54% үлүшүн уюштурат.

Демек, жогоруда Баткен аймагына караштуу Сүлүктү, Лейлек жергесинде жашаган кыргыздардын чыгармаларына алгач ирет фоностатистикалык илик жүргүзүлгөнүн көрдүк. Эми мындан алынган натыйжаларды «Манас» эпосунун Жусуп Мамай нускасынан алынган натыйжалар менен төмөнкү учурлар боюнча салыштырып көрөлү:

1) эң жыш колдонулган **а** тыбышы чыгармалар текстинде колдонулган бардык тыбыштардын 11,80% үлүшүн түзсө, «Манас» эпосунун текстинде 13,63% үлүшүн түзүп [3: 7], макалдар текстинде жоон айтылган бул тыбыштын үлүшү ичке айтылган тыбыштардын пайдасына жумшалганы анык байкалат;

2) изилдөөгө алынган чыгармалар текстинде жалпак жылчыкчыл үнсүз **w** ты-

бышынын эсебинен 23 үнсүз колдонулса, «Манас» эпосунун текстинде 22 үнсүз, ал эми кыска **ә** жана созулма **әә** тыбыштарынын эсебинен чыгармалар текстинде 9 кыска жана 7 созулма үндүү колдонулса, «Манас» текстинде 8 кыска жана 6 созулма үндүү колдонулат [3: 8];

3) «Манас» эпосунун текстинде эң жыш колдонулушка **э а, н, ы, е, т, р, л, к, д, б, у, п** тыбыштарынын колдонулуу катары [3: 7-8], менен чыгармалар текстинде эң көп колдонулган тыбыштардын **а, н, е (э), ы, т, л, р, к, и, д, б, м** тыбыштарынын колдонулушун салыштырсак: «Манас» эпосунун текстинде жоон **ы, у** үндүүлөрү жана кош эринчил, каткалаң **п** үнсүзү эң көп колдонулушка ээ болсо, Сүлүктү, Лейлек жергесинин сөз чеберлеринин чыгармаларында **э, и** ичке үндүүлөрү жана **м** уяң үнсүзү колдонулушу жагынан алдыңкы катарга чыгышып, функционалдык жактан күчтүүлүгүн далилдеп турушат.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда келтирилген статистикалык даректер ичкилик кыргыздарынын адабий тилден айырмалуу өзгөчөлүгүн көрсөтүп, келечекте бул өңүттөн тереңден изилдөөлөр талап этерин бышыктайт.

Адабияттар:

1. Эл ичи – өнөр кенчи. Түз.: С. Закирова – Б: 2006. -118 б.
2. Селютина И.Я., Уртегешов Н.С., Летягина А.Ю., Шевела А.И., Добрынина А.А., Эсенбаева Г.А. Артикуляторные базы тюркских этносов Южной Сибири (по данным МРТ и цифрового рентгенографии). – Новосибирск: ООО «Твердый знак», 2011. - 352 с.
3. Шерова А. “Манас” эпосунун фоностатистикасы. Канд. дис. авторефераты. – Б: 2019. - 25 б.

УДК 81.1

Шерова АтыргүлФилология илимдеринин кандидаты
*Баткен мамлекеттик университети***Шаршембаев Бакыт**Филология илимдеринин кандидаты, доцент
*Кыргыз-түрк Манас университети***Шерова Назгүл**

окутуучу

ЛЕЙЛЕК ГОВОРУНДАГЫ ҮНДҮҮЛӨРДҮН ФОНОСТАТИСТИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ**Шерова Атыргүл**Кандидат филологических наук
*Баткенский государственный университет***Шаршембаев Бакыт**Кандидат филологических наук, доцент
*Кыргызско-Турецкий университет Манас***Шерова Назгүл**

преподаватель

О ФОНОСТАТИСТИКЕ ГЛАСНЫХ ЛЕЙЛЕКСКОГО ГОВОРА**Sherova Atyrgul**Candidate of Philological Sciences
*Batken State University***Sharshembaev Bakyt**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
*Kyrgyz-Turkish Manas University***Sharova Nazgul**

teacher

ON THE PHONOSTATISTICS OF VOWELS IN THE LEILEK DIALECT

Аннотация. Макалада Баткен облусуна караштуу Сүлүктү, Лейлек жергесинде жашаган кыргыздардын кебиндеги үндүү тыбыштардын колдонулушуна фоностатистикалык илик жүргүзүлдү. Мындай изилдөөлөр лейлек говорундагы үндүүлөрдүн колдонулушуна, артикуляциялык базасына жана функционалдык күчүнө байланыштуу баалуу маалыматтарды берет.

Негизги сөздөр: чыгармалар тексти, үндүү тыбыштар, колдонуу статистикасы, ажыратуу белгилери.

Аннотация. Статья посвящена статистическому анализу гласных звуков лейлекского говора носителями которого являются жители города Сулюкты и Лейлекского района. Такие исследования предоставляют ценную информацию об употреблении, а также о функциональной силе и артикуляционной базе гласных в лейлекском говоре.

Ключевые слова: текст произведений, гласные звуки, статистика употребления, различительные признаки.

Annotation. The article is devoted to the statistical analysis of vowel sounds in the Leilek dialect, spoken by the residents of the city of Sulukta and the Leilek district. Such studies provide valuable information on the usage, as well as the functional strength and articulatory basis of vowels in the leilek dialect.

Keywords: text of works, vowel sounds, usage statistics, distinctive features.

Макалада Баткен облусуна караштуу Сүлүктү, Лейлек жергесинде жашаган кыргыздардын, тактап айтканда, Лейлек говорун алып жүрүүчүлөрдүн тилиндеги үндүү тыбыштардын фоностатистикасын изилдөө максаты көздөлдү. Бул фоностатистикалык илик Сүлүктү, Лейлек жергесинин сөз чеберлеринин чыгармаларын камтыган «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу китебинин мисалында [1], атайын компьютердик программанын негизинде

ишке ашырылды. Ошентип, жогорто аталган чыгармалар жыйнагынын текстиндеги сөздөрдүн бардык өңүтүндө колдонулган үндүүлөрдүн фоностатистикасы төмөнкү даректер аркылуу аныкталат:

Тексттеги үндүүлөрдүн сөздүн бардык өңүтүнүн статистикасы

Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү (%)	№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү(%)
а	8832	28,67	9	э	1113	3,61
э (е)	4524	14,68	10	уу	343	1,11
ы	4185	13,59	11	оо	206	0,67
и	2983	9,68	12	аа	102	0,33
о	2289	7,43	13	өө	95	0,31
у	2167	7,03	14	үү	87	0,28
ө	1911	6,20	15	ээ	40	0,13
ү	1910	6,20	16	ээ	19	0,06
				Бардыгы	30806	100%

Изилдөөгө алынган чыгармалар жыйнагынын текстинде үндүү жана үнсүздөрдү кошкондо жалпы 31 миңге жакын тыбыш колдонулган. Булардын ичинен жогорто көрүнүп тургандай үндүүлөрдүн жалпы жыштыгы - 30806 = 41%.

Демек, үндүүлөр 41%дык үлүштү түзсө, үнсүздөрдүн үлүшү 59% ды түзөт. Тегеректеп алганда, үндүүлөр 40% үлүштө колдонулса, үнсүздөр 60% үлүштө колдонулат экен. Бул дарек чыгармалар текстиндеги ар бир 3 үнсүзгө 2 үндүү туура келет дегенден кабар берет.

Эми ар бир үндүүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшүн жекече талдап көрөлү. Төмөнкү дарек сөз формасынын бардык жеринде келген үндүүлөрдүн жалпы статистикасын тастыктайт:

а	8832	28,67 %
э (е)	4524	14,68 %
ы	4185	13,59 %
и	2983	9,68 %
о	2289	7,43 %
у	2167	7,03 %
ө	1911	6,20 %
ү	1910	6,20 %
э	1113	3,61 %
уу	343	1,11 %
оо	206	0,67 %
аа	102	0,33 %
өө	95	0,31 %
үү	87	0,28 %
ээ	40	0,13 %
ээ	19	0,06 %
Бардыгы:	30 806	100 %

Үндүүлөрдүн ичинен тилде колдонулган функционалдык жүгү жагынан жалпы үндүүлөрдүн жалпы колдонулушунун 28,67 % үлүшүн ээлеген *а* тыбышы экендигин жогорудагы тизмеден байкоого болот. Ал эми колдонуу жыштыгы жагынан 2-орунду ээлеп, чыгармалар текстиндеги ар бир 100 үндүүнүн он беш, он төрттөнү (15+14) дал ушул *э(е)*, *ы* үндүүлөрүнө туура келет.

Статистикалык жатан 3- орунду *и, о, у, ө, ү* үндүүлөрүнө ыйгарууга болот. Анткени булардын үлүшү 9,68 % дан 7,03 % жана 6,20% чейинки аралыкты камтыйт.

Үндүүлөрдүн ичинен 3,61 %дуу *э* үндүүсү 4-орунда турса, акыркы 5-орун 1,11 % дан 0,31 % жана 0,06 % га чейинки аралыкты камтыган *уу, оо, аа, өө, үү, әә, ээ* созулма үндүүлөрүнө ыйгарылат.

Эми чыгармалар тестиндеги үндүүлөрдүн колдонуу үлүшү менен жыштыгын алардын ажыратуу белгилеринин [2: 74]:

- 1) созулма-кыскалык белгиси [2: 75-76];
- 2) кең-кууштук белгиси [2: 76-78];
- 3) ачык-эриндик белгиси [2: 78-79];
- 4) жоон-ичкелик белгиси боюнча [2: 79] бири-бирине карама-каршы коюлат.

Мындагы биздин максатыбыз – дал ушул 4 белги боюнча үндүүлөрдүн 8 топко бөлүнүшүн, бул ар бир топтун колдонуу үлүшүн аныктоо.

Созулма-кыскалык белгиси:

1. Созулма үндүүлөрдүн курамын *уу, оо, аа, өө, үү, әә, ээ* үндүүлөрү түзүп, жалпы жыштыгы – 892, үлүшү – 2,89 %. Ал эми бул созулма үндүүлөрүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө мүнөздөлөт:

уу	343	1,11%
оо	206	0,67%
аа	102	0,33%
өө	95	0,31%
үү	87	0,28%
әә	40	0,13%
ээ	19	0,06%
Бардыгы:	892	2,90%

2. Кыска үндүүлөрү – *а, э (е), ы, и, о, у, ө, ү, ә* тыбыштары. Булардын жалпы жыштыгы – 29914, үлүшү – 97,10%. Кыска үндүүлөрдүн чыгармалар текстиндеги колдонулуу жыштыгы жана үлүшү төмөнкүчө бейленет:

а	8832	28,67 %
э(е)	4524	14,68 %
ы	4185	13,59 %
и	2983	9,68 %
о	2289	7,43 %
у	2167	7,03 %
ө	1911	6,20 %
ү	1910	6,20 %
ә	1113	3,61 %
Бардыгы:	29914	97,10 %

Демек, жогорудагы бейнеден жалпы үндүүлөр ичинен болжол менен 3% үлүшү созулма үндүүлөргө таандык болсо, калган 97 % үлүшү кыска үндүүлөргө тиешелүү болот экен. Мындан ичкилик кыргыздары сүйлөгөн учурда 100 муундун ичинен 97си кыска айтылса, калган 3 мууну созулма үндүүлөрү аркылуу айтыларын көрө алабыз.

Кең-кууштук белгиси:

1. Кең *а, э(е), о, ө, ә, оо, аа, өө, әә, ээ* үндүүлөрдүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө мүнөздөлөт:

а	8832	28,67 %
э (е)	4524	14,68 %
о	2289	7,43 %
ө	1911	6,20 %
ә	1113	3,61 %
оо	206	0,67 %
аа	102	0,33 %
өө	95	0,31 %
әә	40	0,13 %
ээ	19	0,06 %
Бардыгы:	19131	62,10

2. Кууш үндүүлөрү *ы, и, у, ү, уу, үү* тыбыштарын өз ичине камтып, алардын колдонуу жыштыгы менен үлүшү мындайча мүнөздөлөт:

ы	4185	13,59 %
и	2983	9,68 %
у	2167	7,03 %
ү	1910	6,20 %
уу	343	1,11 %
үү	87	0,28 %
Бардыгы:	11675	37,90 %

Демек, жогорто келтирилген анализден чыгармалар текстинде колдонулган 100 тыбыштын 60 тыбышы кең айтылса, 40 тыбышы кууш айтылгандыгын байкоого болот.

Ачык- эриндик белгиси:

1. Чыгармалар текстинде *а, э(е), ы, и, ә, аа, әә, ээ* ачык үндүүлөрүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшүнө сереп салалы:

а	8832	28,67 %
э(е)	4524	14,68 %
ы	4185	13,59 %
и	2983	9,68 %
ә	1113	3,61 %
аа	102	0,33 %
әә	40	0,13 %
ээ	19	0,06 %
Бардыгы:	21798	70,76 %

2. Ал эми *о, у, ө, ү, уу, оо, өө, үү* эрин үндүүлөрүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө аныкталат:

о	2289	7,43 %
у	2167	7,03 %
ө	1911	6,20 %
ү	1910	6,20 %
уу	343	1,11 %
оо	206	0,67 %
өө	95	0,31 %
үү	87	0,28 %
Бардыгы:	9008	29,24 %

Көрүнүп тургандай, ачык үндүүлөр чыгармалар текстинде келген жалпы үндүүлөрдүн болжол менен 71 пайыз үлүшүн ээлесе, эрин үндүүлөрү 29 пайыз үлүшүн түзөт экен. Демек мындан функционалдык күчү жагынан ачык үндүүлөрү эрин үндүүлөргө караганда 2 эсе күчтүүлүк кыларын көрөбүз. Бул даректер чыгармалар текстин түзүүгө катышкан ар бир 100 муундун 71ге жакыны ачык үндүүлөрдөн, 29у эрин үндүүлөрдөн болорун тастыктайт.

Жоон – ичкелик белгиси:

1. Жоон *а, аа, у, уу, о, оо, ы* үндүүлөрүнүн чыгармалар текстиндеги колдонулушу мындайча сыпатталат:

а	8832	28,67 %
ы	4185	13,59 %
о	2289	7,43 %
у	2167	7,03 %
уу	343	1,11 %
оо	206	0,67 %
аа	102	0,33 %
Бардыгы:	18124	58,83 %

2. Ичке *э(е), и, ө, ү, ә, өө, үү, әә, ээ* үндүүлөрүнүн колдонуу жыштыгы жана үлүшү төмөнкү таризде бейнеленет:

э(е)	4524	14,68 %
и	2983	9,68 %
ө	1911	6,20 %
ү	1910	6,20 %

ә	1113	3,61 %
өө	95	0,31 %
үү	87	0,28 %
ээ	40	0,13 %
ээ	19	0,06 %
Бардыгы:	12682	41,17%

Жогорудагы статистикалык анализден чыгармалар текстинде колдонулган жалпы үндүүлөрдүн 58,83% үлүшү жоон үндүүлөрдөн, ал эми 41,17% үлүшү ичке үндүүлөрдөн болоруна ынанабыз. Бул көрүнүштөн Лейлек говорун алып жүрүүчүлөрдүн кебиндеги сөздөрдү куроого катышкан 100 муундун 59у жоон үндүүлөрдөн, ал эми 41и ичке үндүүлөрдөн болорун көрөбүз.

Жыйынтык. Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин өкүлү болгон Сүлүктү, Лейлек жергесинин кыргыздарынын тилинде, адабий тилден айырмаланып, кыска **ә** жана созулма **ээ** үндүүлөрүнүн өтө активдешип, калыпташкандыгы жана үндөштүк кубулушуна да маанилүү таасир эткени байкалып турат. Атап айтканда:

1) эң жыш колдонулган **а** тыбышынын «Эл ичи-өнөр кенчи» чыгармалар текстиндеги колдонуу үлүшү(11,80%) «Манас» текстиндеги колдонулушка (13,63%) салыштырмалуу төмөн. Демек, ичкилик кыргыздарынын чыгармалар текстинде жоон айтылган бул тыбыштын үлүшү ичке айтылган тыбыштардын пайдасына соккондугу көрүнүп турат;

2) чыгармалар текстинде эң жыш колдонулган 4 үндүү **а е ы и** тартибинде келип экөө жоон, экөө ичке болуп келсе, «Манас» текстинде 4 үндүүнүн үчөө жоон, бирөө ичке болуп **а ы е у** тартибинде келет да [4: 11 б.], эпосто жоон үндүүлөр чыгармалар текстине караганда функционалдык жактан кыйла улуктанганы ачык байкалат;

3) чыгармалар жыйнагынын текстинде кең-кууш үндүүлөрдүн үлүшү 62-38% болсо, «Манас» текстинде алардын үлүшү 60-40% тегерегинде болот [4: 11б.]. Бул көрсөткүч Сүлүктү, Лейлек кыргыздарынын артикуляциялык базасында тилдин өйдө карай тик абалдагы кыймылы бир топ активдүү экендигинен кабар берет;

4) үндүүлөрдүн ачык-эриндик белгиси боюнча чыгармалар текстинде да, «Манас» текстинде да, негизинен, 70-30% дык катыш сакталып, тээ байыртан келаткан жалпылык касиет сакталат;

5) чыгармалар текстинде үндүүлөрдүн жоон – ичкилик белгиси боюнча үлүшү 59-41% болсо, алардын «Манас» текстиндеги үлүшү 65-35% экен [4: 11б.]. Мындан Сүлүктү, Лейлек жергесинин кыргыздарынын тилинде көмөкөйлөшүп жоон айтылган жоон күүгө караганда таңдайлашып ичке айтылган ичке күүнүн күчөп бараткандыгын жана мунун натыйжасында вокализм системасы олуттуу өзгөрүүлөргө кириптер болгонун ачык тастыктайт.

Ошентип, сандык көрсөткүчтөр аркылуу тилди сыпаттаган бул өңүттөгү изилдөөлөрдүн тереңинде тилдик кубулуштардын купуя сырлары бар экендигин баса белгилемекчибиз.

Адабияттар:

1. Эл ичи – өнөр кенчи. Түз.: С. Закирова – Б: 2006. -118 б.
2. Садыков Т., Азыркы кыргыз тили: фонетика, фонология жана интонология / Т.Садыков, К.Токтоналиев. - Бишкек: Улуу Тоолор, 2021.– 376 б.
3. Селютина И.Я., Уртегешов Н.С., Летягина А.Ю., Шевела А.И., Добрынина А.А., Эсенбаева Г.А. Артикуляторные базы тюркских этносов Южной Сибири (по данным МРТ и цифрового рентгенографии). – Новосибирск: ООО «Твердый знак», 2011. - 352 с.
4. Шерова А. “Манас” эпосунун фоностатистикасы. Канд. дис. авторефераты. – Б: 2019. - 25 б.

УДК 811.51

Шайжигитова Б.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин
Тил жана адабият институтунун
окутуучусу

**«МАНАС» ЭПОСУНУН ЭТНОНИМДЕРИНИН МИСАЛЫНДА ДЕМОКРАТИЯНЫН
ЭЛЕМЕНТТЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Шайжигитова Б.

преподаватель, Государственный Университет имени И. Арабаева

**ОТРАЖЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ДЕМОКРАТИИ
НА ПРИМЕРАХ ЭТНОНИМОВ ЭПОСА “МАНАС”**

Shaizhigitova B.

Lecturer, State University named after I. Arabaev

**REFLECTION ELEMENTS OF DEMOCRACY BY THE EXAMPLE
OF THE ETHNONYM EPIC «MANAS»**

Аннотация. «Манас» эпосундагы этнонимдеринин ортосундагы ар түрдүү байланыштарды анализдеп, кыргыз элинин турмушундагы демократиянын өнүгүү мисалдары келтирилет. Кыргыз эли ар дайым өзүнүн жана башка элдердин (этнонимдердин) кадыр-баркын сыйлап, өз ара урматтоонун жана коңшулук мамилелердин негизинде байланыш курууга умтулганы көрсөтүлөт.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, этноним, демократия.

Аннотация. Анализируя различные стороны связей между этнонимами эпоса «Манас», приводятся примеры проявления и развития демократии в жизни кыргызского народа. Показывается, что кыргызский народ всегда стремился жить, уважая достоинство свое и других народов (этнонимов), строить отношение с другими на основе взаимного уважения и добрососедства.

Ключевые слова: эпос «Манас», этноним, демократия.

Abstract. By analyzing the various aspects of relations between the ethnonyms of the epic «Manas», are examples of symptoms and the development of democracy in the life of the Kyrgyz people. It is shown that the Kyrgyz people have always tried to live by respecting the dignity of their own and other people (ethnonyms), to build relationships with others based on mutual respect and good neighborliness.

Keywords. the epic “Manas”, ethnonym, democracy.

«СССР элдеринин эпосу» сериясынын башкы редактору А. Петросян өзүнүн «Кириш сөз ордуна» деген макаласында: «Манас» эпосунун тарыхый өзгөчөлүгү - анын пайда болушу жана көп кылымдар бою жа-

шап келиши, аны кыргыз элинин жай турмушун жана анын руханий маданиятынын көптөгөн формаларын алмаштыргандыгында» деп жазган. Андан ары, бул оюн А. Петросян төмөнкүчө тастыктайт: «Академик

В.В. Радлов «Манас» эпосун кыргыз элинин бүтүндөй жашоосунун жана ар бир максатынын поэзиялык чагылдырылышы катары баалаган. Казак элинин чыгаан окумуштуусу Чокан Валиханов «Жунгария жөнүндө эскерүүлөр» аттуу эмгегинде бул эстеликтин сюжеттерин биринчи жолу орус басылмаларында баяндап, «Манас» кыргыздардын бардык мифтери, жомоктору, уламыштары бир убакытка ылайыкташтырылып, Манас аттуу баатырдын айланасында топтолгон энциклопедиялык жыйнагы катары көрүнгөн деп белгилеген. Кыргыздардын турмушу, адаттары, салттары, географиясы, диний жана медициналык билимдери, ошондой эле алардын эл аралык мамилелери ушул зор эпопеяда өзүнүн чагылдырылышын тапкан».

Изилдөөчүлөр, кыргыз эпикалык поэзиясынын тарыхый маанисин белгилеп, бүгүнкү авторлордун кыргыз элинин руханий турмушунун тарыхы, анын мүнөздөрү, адаттары, ишенимдери, ошондой эле экономика жана мыйзам чыгаруу боюнча жазган иштеринин эч бири «Манас» эпосуна кайрылбай өтпөйт деп жазышкан.

Кыргыз тарыхчысы, профессор И.Б. Молдобаев «Манас» эпосунун этнонимдери аркылуу этникалык байланыштарды терең изилдеген [2, 3]. Өзүнүн монографиясынын «Киришүүсүндө» [3,7-б.] ал «Манас» эпосундагы дипломатия маселесинин аз изилденгенин белгилеген. Мыкты изилденген эмгектердин (мисалы, [2-5]) анализи «Манас» эпосунун этнонимдери аркылуу демократия жана ага байланышкан маселелердин дагы терең изилденбегенин көрсөтүп турат. Ал эле эмес, кыргыздардын баатырдык эпосторунун этнонимдеринин негизинде бул маселелер өтө начар изилденген, айрыкча «Семетей», «Сейтек» эпосторунун — «Манас» трилогиясынын экинчи, үчүнчү бөлүктөрүнүн этнонимдеринин мисалдарында да. Албетте, «Манас» трилогиясынын этнонимдерин изилдөө өтө татаал иштердин бири, көп убакыт жана күч талап кылат. Биз, өз кезегинде, бул макаланы жазууну чечтик, ал аркылуу бул маселелерди изилдөөнүн маанилүүлүгүн көрсөтүү үчүн «Манас» эпосунун — «Манас» трилогиясынын негизги китебинин материалдарын талдап, айрым мисалдарды келтирмекчибиз [1, 6-9].

Ошондой эле, И.Б. Молдобаев [3,91-б.] өзүнүн изилдөөлөрүндө мындай деп белгилеген: «Этнонимдерди изилдөө кыргыздардын этногенездик жана этникалык бай-

ланыштарын кеңири аймакта изилдөөдө жакшы кызмат көрсөтөт».

Ошондой эле, биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыктары биздин замандын X-XI кылымдарындагы Азиянын жеринде болгон тарыхый жана социалдык-маданий-саясий кырдаалды тактап чыгууга таасир этиши мүмкүн, анткени Кытайдын тарыхый жылнаамаларында «Манас» эпосу 1000 жылдан ашуун убакыт мурун пайда болгондугун тастыкталат.

А. Петросян өзүнүн жогоруда келтирилген эмгегинде: «Үчилтиктин (Манас, Семетей, Сейтек) кеңири баяндоосунан өтүп жаткан негизги тематика – кыргыз урууларынын биригип бир эл болууга, азаттыкка жана күчтүү болууга жетишүүгө талпынуусу» экендигин өзгөчө белгилеген.

Эпостун сюжеттери менен таанышуу [1, 6-9] мындай ойлорду туудурат: көчмөн элдин турмуш шарттарын эске алып, жер аймактарынын так белгиленбеген учурларында, кайсы этнонимдердин (уруу, тукум, улуттар жана башка коомдордун) кандай жерлерди ээлеп турганы ачык эмес кезде, көп учурда «күч болсо, акыл керек эмес» деген принцип иштеп турган. Бирок, кара күчтү колдонуу менен бүтүндөй урууларды башкарууга жана алыс-жакында жайгашкан коңшулар менен жакшы мамиле түзө албайсың. Ал учурда калмактарды кытай ханы Эсен-хан башкаргандыктан, кыргыздар Алтайда калмактар менен алты уруудан байырлаган аймакта жашап, уруулар арасында көптөгөн пикир келишпестиктер болуп келген.

Жалпак тилде айтканда, демократия – бул биргелешкен чечимдерди кабыл алуу, башкалардын пикирин эске алуу. «Манас» эпосунда демократиянын көрүнүштөрүнүн көптөгөн мисалдары бар. Демократиянын элементи ачык көрүнгөн биринчи мисал – 15 жаштагы жаш Манастын хан болуп шайланышы. Төмөндө анын кыскача мазмунун келтирели [1, 389-396-б.].

15 жаштагы Манас атасы Жакып байга мындай деп кайрылат: «Ата, эгер уруксат берсең, согушка арналган бардык жылкылардан, курмандыкка арналган бээ жана Камбарбоздун үйүрүнөн ([1, 530-б.]: Камбарбоз – жылкынын асыл тукуму, үйүр топтун башчысы, эң мыкты айгыр. Ошол учурдагы салт боюнча, эл мындай айгыр ийгилик жана бакубатчылык алып келет деген ишенимде жашап, ал атайын ыйык жаныбар катары тандалып алынган) үч жашар аттарды кармап алууну буйур. Мен ат менен жүрөм, досто-

румду атка отургузуп, түз жол менен сапарга чыгабыз. Узак сапар, узак жол болот, ачык асманда жашоого көнөм, аңчылыкка чыгам». Атасы мындай деп жооп берет: «Кымбатым, менин үмүтүм, акылдуу бол! Эгер керек болсо, Камбарбозду үйүрү менен айдап кет. Кандай аттар керек болсо, ошончо ала бер, бардык камылга сен үчүн даярдалды», - деп, Камбарбоздун үйүрүнөн беш атты кармап, ага берди. Аттардын үчөөсүнө ээр токутуп, Манас досторун отургузуп, ал эми экөөсүн чылбыр менен ала жүрүп, калган досторуна да бат эле жетип барды. Манас жана анын достору Чаркастан өрөөнүнө (эпикалык топоним) келишти. Бир аз убакыттан кийин алар мындай сүйлөшүшөт: «Биздин бүгүн Чаркастан өрөөнүндө түнөгөнүбүзгө алты күн, алты түн болду, бул жерде ар кандай иштерди аткардык: ит агытып, куштарды салып, көптөгөн жаныбарлардын (карышкырлардан, түлкүдөн) терилерин жыйнадык. Биз бул жерде 84 адамбыз, бирөөнү төрө кылып тандап койсок болобу? (бул жерде төрө – башчы, жетекчи шайлоо идеясы жаралган). Төрө деп атап, анын атын союп, аны жеп, ([1, 522-б.]: Бул жерде байыркы салттардын издери чагылдырылган болушу мүмкүн: жол башчы болуп шайлануучу адам өзүнүн атын меймандар үчүн курмандыкка чалып, аларды сыйлашы керек болгон), ак кийизге отургузсак жакшы болмок ([1, 522-б.]: Көчмөн түрк элдеринде уруунун башчысы болуп шайланган адамды ак кийизге же ак кийиз төшөккө отургузуу салты болгон). Аны кожоюн, хан, жол башчы кылсак жакшы болмок! Анын айтканын угуп, аны жетекчи кылсак кантет? 84 кишинин бирин жетекчи кылып көрбөйбүзбү? Ага сый-урмат көрсөтсөк кандай болот? «Бул биздин өкүмдар» деп анын айтканын угуп жүрбөйбүзбү?» – деп кеңешишти. Алардын эң улуусу болжол менен 25 жашта болсо, эң кичүүсү 15 жашта болгон. Ошентип, алар талкуулап жатышты. «Кийин аңчылык гана болду деп айтпайлы, жылкысын союп, атын жеп, алдап койбойлу. Талаада жүргөнбүз деп айтпайлы, анын атын жеп алып, кийин аны хан кылуудан баш тартпайлы. Аны хан, төрө, сыйлуу адам кылып шайлайлы, ага урмат-сый көрсөтөлү, элге кайтып барганда «Бул биздин хан» деп айтабыз. Аны улуктап, урмат көрсөтүп, элге барганда «Бул биздин бек» деп айтабыз. Эгер кимде-ким берешен болсо, атын сойсун, ал эми сараң болсо, атын сактап алсын. Эгер меймандос болсо, атын союп, калгандарына сый көрсөткөнгө аракет кылсын. Биз «Атты тамаша үчүн сойдук» деп

айтпайбыз. Биз «Бул элден сырткары сүйлөшүлгөн нерсе» деп айтпайбыз. Өзүбүздүн сөзүбүздөн кайтпайбыз, берген убаданы бузбайбыз. Эгер кимде-ким бул сөздөрдөн баш тартса, кийин мунун зыянын тартат!» – деп чечишти. Алар олтуруп, азил аралаш ойлорун ортого салып, сүйлөшүп жатышты. Саякаттоочу боз үйлөр катарлаш тигилип, баары шаттуу жана канааттанган маанайда болчу. Бирөө мындай деди: «Баарыңар байлардын уулусуңар, бирок бир атты сойгонго батынбайсыңар. Улук бийлердин уулусуңар, бирок бир атты аяп, өз күчүңөрдү көрсөтө албай жатасыңар. Чоң нерсеге жетүүнү калагандар атты союудан баш тартпагыла. Тандалган адам болгусу келгендер аты аяп отура бербегиле. Силердин араңарда мүнөзү катуу, өзүнө ишенгендер болсо, эң улуусу 25 жашта, эң кичүүсү 15 жашта. Баарынан мыкты жана кадыр-барктуу жигиттер, бир атты аяп калбагыла!».

Бир аз убакыт өткөндөн кийин, жигиттер ондон бөлүнүп, сегиз боз үй тигилген эле. Шайлоону колго алган киши айтты: «Ар бир уруктан чыккыла да, менин сөзүмдү угуп койгула». Манжудан чыккан Мажикке (кыстырма: манжу – эпосто калмак уруусунун же элинин аты, кээде калмактар жашаган жердин аталышы, калмак – этноним): «Сен башчы бол!» – дешти, баары аны ынандырууга аракет кылышты. Ошондо ал жигит мындай деди: «Мен өзүмдүн ураанымдан баш тарткам ([1, 522-б.]: Бул сөз уруктан чыгып, башка урууга кошулганда, жаңы уруунун ураанын кабыл алганды билдирет), бизди алтайлыктар курчап турганда, мен Манастын нөкөрүнө айландым». Ошентип, Мажик атын союудан баш тартты.

Анан мындай ой келди: «Ошпурдун уулу Назарбекти (кыстырма: ал кыпчактан чыккан; кыпчак – этноним), хан кылабызбы?» Анан ага: «Сен өзүңдүн атыңды сой!» – дешти. Мындай айтылганда, Назарбек: «Мен сегиз жашымда эле Манаска ордумду бошотуп бергем», – деп жооп берди. Ал жерде Алтайдан келген кыргыз, Саламаттын уулу Айнакул да бар болчу. Андан: «Сен атыңды сой!» – деп талап кылышты. Баары ошого мажбурлашты. Бирок ал: «Мен Манастан корком, силерге айтарым: анын эрдигин жана күчүн өз көзүм менен көргөм, акыл менен чечкеним бул. Эгер баарыбыз Манасты төрө кылабыз деп макул болсок, мен да макулмун», – деп жооп берди. Андан кийин мындай сөздөр болду: «Төрө болуу оңой иш эмес! Айдаркандын уулу Көкчө баатыр (кыстырма: казак,

казак – этноним), сен өзүңдүн атыңды сой, биз сени хан кылабыз». Ошондо Көкчө мындай деп айтты: «Ата-бабаларыңар силерди жазага тартсын! Алты күн талаада жүрдүк, баарыңар тамакка азгырылып жатасыңар окшойт. Тамаша сөздөрдүн айынан өз атын сойгон – акылсыз адам. Бекер сөздөрдүн айынан атын курмандыкка чалган – акмак. Силер ачсыңарбы же токсуңарбы, кандай болсо да, бүгүн башка тамак менен күн өткөргүлө. Эгер олжолуу аңчылык болбосо, тоо үндүгүн же башка майда аңдарды атып келгиле. Эгер андан башка эч нерсе таппай калсаңар, коёндорду же башкасын кармагыла, таптакыр эч нерсе жок болсо, элиңерге кайткыла!» – деп айтты Көкчө баатыр. Бул сөздөрдү укканда, Жагабынын уулу Аскар, жини келип, мындай деди: «Алтай тоолорунун этегинде жайлооң бар – Сары-Арка, казактарың көп, аларга сен кожоюнсуң. Сенин ата тегин Барак-хан, чоң атаң Камбар-хан, ал эми Айдаркан – сенин өз атаң. Баардык жигиттердин арасында сени акылдуу, кадыр-барктуу деп ойлошот. Сен жарды эмессиң, сенден мындай жүрүш-туруш күтүлгөн эмес. Малга сараңдык кылып, ошону бакыт деп ойлоп жатасың. Башкалар мындай кылса жарашат, бирок сага эмес!» – деп Жагабы аны кагып салды.

Анан Көкчө мындай деп жооп берди: «Эгер чыр-чатак менден чыкты деп ойлосоң, Жагабы, сенде байлык арбын экен, анда атыңды өзүң сой. Жогорку сөздөрдү айтып, башкаларды ашыкча жемелебе», – деп Көкчө унчукпай калды. Андан соң, Күлдүрдүн уулу Чалыга кайрылып: «Сен өзүңдүн атыңды сой!» – дешти. Баары аны суранды. Чалы мындай деп жооп берди: «Бизге Нескара келгенде (кыстырма: кээде манжу ханы же кытай ханы деп аталган), мен коркуп, Манастын шеригине айлангам. Азыр атымды союп, өзүмдү хан болууга түртө албайм». Андан да түңүлүштү. «Сен тыргооттон чыкканың, Деркембай. Ар бириңердин жок дегенде бир жашар кулунуңар бар, тыргооттор – көп эл ([1, 538-б.]: Тыргоот – батыш ойротторунун этностук тобу, түрк тилдүү элдер аларды

«калмак» деп аташкан). Силерде баатырлар көп. Сенин чоң атаң Калдай – калмактардын жана кытайлардын жогорку даражадагы өкүлү ([1, 530-б.]: Калдай – эпосто калмактар менен кытайлардын жогорку кызматтагы адамы). Эми сен атыңды сойсоң, элди башкарып калышың мүмкүн», – деп улуу-кичүүлөр аны ушундайча көндүрүп жатышты. Бирок Деркембай мындай деди: «Мен башкаруучу болууга жарабайм, андай дараметке ээ эмесмин, мунун баары мен үчүн өтө оор», – деп жооп берди. Ошондо Деркембайдан кийин кезек Ангирдин уулу Конойго келди. Баары ага кайрылып: «Коной, сен атыңды сойсоң, чоң сый-урматка ээ болосуң!» – деп жатышты. Бирок ал: «Мен атымды эч качан сойбойм!» – деп так кесе айтып койду.

Баары баш тартып, макулдугун беришпей койгондо, кезек Манаска келди. «Сексен төрт жигиттин ичинен сен эң жашы экенсиң, малыңар чексиз, элиңден батасын ал. Биз сага урмат көрсөтүп, сени башчы кылып коёлу, биз айтканга макулдугуңду бер. Кыргыз уруусунан чыккан сенин түп атаң, Жакып байдын көзүнүн кареги болгон, Манас жигит, сен эмне кылмаксың? Эмне үчүн бул жерде өзүңдүн атыңды биз үчүн сойбойсуң?» – дешти. Кыскартып айтканда, Манас: «Менин атым Аккула силер үчүн курман» – деп, атын союуга макул болду. Ошентип, Манас хан болуп шайланды.

Албетте, Манастын хан болуп шайланышын демократиялык негизде болгон деп айтууга укугубуз бар. Анткени, Манастан башка 83 жигиттин ар бирине «Хан болосунбу» деген суроо берилген. Мындан артык да демократия болобу! Муну балдардын оюну деп түшүнсөк, анда 2-мисал катары Манастын Алтайда жашаган элдердин чыныгы ханы болуп шайланышын [1, 410-418-б.] анализдеп көрүп, шайлоо азыркы кездегиден да демократиялык мүнөздө өткөн деп айта алабыз.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин тарыхында демократиялык жашоо мүнөздүү экенин «Манас» эпосунун этнонимдеринин мисалында тастыктоого болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Манас. Киргизский героический эпос. Книга 1: Пер. с киргизского А.С. Мирбадалевой, Н.В. Кидайш – Покровской. – М.: Наука, 1984. – 544 с.
2. Молдобаев И.Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». – Фрунзе: Илим, 1985. – 111 с.
3. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек; Кыргызстан, 1995. – 312 с.

УДК 36

Тянь Дайсюн

докторант Педагогического факультета
Северо-Западного педагогического университета,
г. Ланьчжоу, КНР

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ПУТЕЙ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ
ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В КИТАЙСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ
В КОНТЕКСТЕ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ»**

Tian Daixiong

Doctoral student at the Pedagogical Faculty
of Northwestern Pedagogical University,
Lanzhou, China

**THE STUDY OF PRACTICAL WAYS OF AESTHETIC EDUCATION OF FOREIGN STUDENTS
IN CHINESE UNIVERSITIES IN THE CONTEXT
OF THE "BELT AND ROAD" INITIATIVE**

Аннотация. Эстетическое воспитание иностранных студентов в китайских вузах является эффективным способом подготовки высококвалифицированных международных кадров, способствующих цивилизованному обмену и взаимопониманию, а также обладающих языковыми навыками, определёнными знаниями о Китае, межкультурной и глобальной компетентностью, любящих и понимающих Китай. Однако в процессе эстетического воспитания иностранных студентов в китайских ВУЗах существуют реальные трудности, такие как культурные и языковые различия между Китаем и другими странами, сложности в межличностном общении и несоответствие учебных и управленческих моделей, требующие своего освещения и решения. Глубокий анализ ценностного содержания эстетического воспитания иностранных студентов показывает, что оно может помочь иностранным студентам быстро интегрироваться в китайскую культуру, адаптироваться к социальному окружению и улучшить свои навыки китайского языка. Это позволяет им глубже понять Китай, ознакомиться с китайской культурой и развить любовь к Китаю. Поэтому предлагаются практические пути эстетического воспитания иностранных студентов в китайских вузах через оптимизацию курсов эстетического воспитания, укрепление кадрового состава преподавателей, создание платформ для обмена и практики в области, содействие академическому обмену в этой области и создание цифровой интеллектуальной платформы. Эти меры помогут иностранным студентам лучше понять и погрузиться в уникальную традиционную культуру Китая.

Ключевые слова: иностранные студенты в Китае, эстетическое воспитание, «Один пояс, один путь», сообщество единой судьбы человечества, практические пути.

Summary. Aesthetic education of foreign students in Chinese universities is an effective way to train highly qualified international personnel who promote civilized exchange and mutual understanding, as well as those with language skills, certain knowledge about China, intercultural and global competence, who love and understand China. However, in the process of aesthetic education of foreign students in Chinese universities, there are real difficulties, such as cultural and linguistic differences between China and other countries, difficulties in interpersonal communication and inconsistencies in educational and management models that require their own coverage and solutions. An in-depth analysis of the value content of aesthetic education of foreign students shows that it can help foreign students quickly integrate into Chinese culture, adapt to the social

environment and improve their Chinese language skills. This allows them to understand China more deeply, familiarize themselves with Chinese culture and develop a love for China. Therefore, practical ways of aesthetic education of foreign students in Chinese universities are proposed through the optimization of aesthetic education courses, strengthening the staff of teachers, creating platforms for exchange and practice in the field, promoting academic exchange in this field and creating a digital intellectual platform. These measures will help international students better understand and immerse themselves in the unique traditional culture of China.

Keywords: international students in China, aesthetic education, “Belt and Road” initiative, the community of the common destiny of mankind, practical ways.

Введение. С продвижением инициативы «Один пояс, один путь» [1] международный образовательный обмен и сотрудничество становятся все более частыми, и Китай становится все более популярным выбором для иностранных студентов, желающих учиться за границей. Приезжие студенты в Китае, получая профессиональные знания, одновременно через эстетическое воспитание получают важное влияние на понимание и распространение китайской культуры, очищение личности и духовное обогащение, что способствует их хорошей жизни, учебе и общению в Китае. Иностранные студенты изучают особенности и достижения китайской культуры, специфику эстетического воспитания, а также знакомятся с социальной средой, современными процессами урбанизации, качеством жизни и уровнем потребления в Китае, что помогает им лучше понять изменения в китайском обществе и культуре.

Социальная динамика современного Китая, отражающаяся в процессе урбанизации и культурных изменениях, демонстрирует научные, современные, национальные, массовые и инновационные характеристики передовой культуры страны, а также такие ментальные особенности, как стремление к прогрессу, самосовершенствование, открытость глобальным достижениям и гармония. Через эстетическое воспитание иностранные студенты могут воочию наблюдать уверенные шаги реформ и развития в Китае, более глубоко понимая эту современную, бурно развивающуюся, инновационную страну.

Эстетическое воспитание неразрывно связано с человеком. В любом случае оно представляет собой процесс, в котором «человек» является отправной точкой и главной целью. Будучи важной частью высшего обра-

зования, эстетическое воспитание – это образовательная практика, ориентированная на человека, осуществляемая через специфический подход, основанный на постижении и понимании прекрасного, главным итогом которой можно рассматривать стремление к достижению социальной свободы человека как личности. Данный вид воспитательной деятельности осуществляется через процесс получения эстетического опыта субъектом, но при этом полное развитие эстетических качеств возможно только в процессе соответствующей активности [2]. В этом плане крайне важное значение приобретает то, что через эстетическое воспитание ускоряется процесс дальнейшего всестороннего развития иностранных студентов, так как их выбор Китая в качестве страны, где они планируют провести несколько лет, только углубляет культурный обмен Поднебесной с другими странами, способствуя обогащению культур и взаимному диалогу между ними.

Не случайно этот аспект получил особое отражение в идейной концепции «строительства единой судьбы человечества», выдвинутой современным руководством КНР в качестве основополагающей в отношениях с другими странами. Согласно этой концепции современный Китай стремится к максимальному сотрудничеству с ними на взаимовыгодной основе, ведущей к взаимному цивилизационному и культурному обогащению, лучшему пониманию и популяризации китайской традиционной культуры в мире [3]. В конечном итоге все это также помогает современному Китаю лучше интегрироваться в современные глобальные процессы и ускорить цивилизационное развитие. Важную роль в этом играют многочисленные иностранные студенты, которые стремятся получить образование в колледжах и университетах современной КНР.

Реальные трудности в образовании в области искусства для иностранных студентов в ВУЗах Китая. Иностранные студенты в китайских вузах являются важной частью учащихся, а образование в области искусства выступает для них важным мостом в обмене знаниями, получению современного образования и выстраиванию культурного диалога. Поскольку иностранные студенты являются специфической группой, в образовании в области искусства в Китае они сталкиваются с некоторыми реальными трудностями.

Во-первых, это ряд барьеров культурного и языкового плана. После поступления в китайский вуз иностранные студенты сталкиваются с заметными различиями в культуре и языке, что проявляется в недостаточном знании китайской обыденной культуры, искусства и эстетики, что в некоторых случаях приводит к культурному дискомфорту, или так называемому «культурному шоку». Последнее означает «психологическую реакцию, связанную с потерей навыков и средств общения в незнакомой культурной среде» [4]. Из-за культурных, религиозных и бытовых различий часть иностранных студентов часто не может быстро адаптироваться к китайскому обществу и студенческой жизни, что приводит к узкому кругу общения и чувствительным межличностным отношениям, что выражается в стремлении поддерживать общение преимущественно с соотечественниками и студентами из стран со сходной культурной средой [5]. У этой части студентов наблюдается довольно низкий уровень культурной и социальной адаптации, в результате чего они с трудом могут взаимодействовать с преподавателями и китайскими студентами. Это в конечном итоге оказывает значительное воздействие на их понимание и погружение в ценности китайской традиционной культуры, такие как каллиграфия, живопись, пекинская опера и т.д. Культурные различия в заметной мере влияют на вовлеченность иностранных студентов в образовательные мероприятия в области искусства, где главным фактором их результативности выступает степень их заинтересованности, которая, в свою очередь, зависит от уровня их погружения в социальную среду и бытовую жизнь современного Китая.

Во-вторых, языковые трудности в коммуникации с китайскими студентами и преподавателями также играют первостепенную роль в уровне социальной адаптации иностранных студентов в Китае. Большинство из них владеют китайским языком на уровне HSK4 и могут общаться на повседневные темы. Язык является основой для изучения любой дисциплины, и для образования в области искусства понимание творчества, намерения и замысла автора, а также анализ и критика произведений или феноменов культуры и искусства представляются особо важными. В связи с этим нередко неискошенные носители языка сталкиваются с трудностями при понимании китайских терминов в области искусства, оценках китайской традиционной поэзии или интерпретации художественных идей китайских художников, которые включают в себя сложный комплекс традиционных культурных символов, складывавшихся в Поднебесной веками. При обучении в классе по традиционному китайскому искусству и культуре, особенно когда речь идет о литературе, поэзии и других языковых аспектах, многие зарубежные студенты сталкиваются с трудностями в понимании материала этих образовательных курсов и специализированной лексики. Поэтому преподавателям приходится прилагать особые усилия и терпеливо объяснять иностранным студентам учебный материал, чтобы вместо непонимания и недоверия увидеть на их лицах радостные улыбки. И в процессе этого языковой барьер является наиболее распространенным и главным препятствием, с которым они сталкиваются. Это может вызывать у них стресс и негативный психологический эффект, выражающийся в тяжелом эмоциональном состоянии и общем спаде успеха в обучении. Если не стремиться устранить данный стресс своевременно, это может привести у студента к чувству одиночества, беспокойства, депрессии и даже к некоторым более серьезным личностным последствиям [4], которые могут влиять на личное развитие и успех зарубежных студентов в обучении [7].

В-третьих, одной из важных проблем в процессе адаптации к социальной среде в Китае для иностранных студентов выступают трудности в межличностном общении.

Одной из основных трудностей, с которыми они сталкиваются, является общение с преподавателями, администрацией и китайскими студентами противоположного пола.

В традиционной китайской культуре учителя всегда занимали важное место и пользовались большим уважением и почтением со стороны студентов и общества в целом. Студенты должны почитать учителя как старшего наставника, как в классе, так и во внеучебное время, и в некоторых случаях это может приводить к недопониманию между учителями и студентами, особенно теми из них, которые прибыли из стран, где подобное не является обязательной культурной и социальной нормой. Взгляды на общение с противоположным полом в современном китайском обществе становятся все более открытыми, но по сравнению с иностранными культурами китайская культура все еще сохраняет консервативные черты в этой сфере. Не зная данных культурных особенностей, иностранные учащиеся высших учебных заведений могут поступать несколько необдуманно в ситуациях, когда они вступают в общение молодыми людьми противоположного пола. Именно по этой причине университеты постоянно напоминают китайским студентам, особенно девушкам, о необходимости корректного поведения и даже осторожности в общении с иностранными студентами противоположного пола, что, впрочем, только мешает нормальной коммуникации и культурному обмену между китайскими и иностранными студентами.

Четвертый аспект – различия в образовательных и управленческих моделях между Китаем и другими странами. Студенты-иностранцы, представляющие разные страны и культуры, нередко сталкиваются в Китае целым рядом неудобств и противоречий, когда речь идет об образовательной модели и методах управления в университетах. Существуют объективные различия между образовательными моделями в Китае и других странах. Так, в китайских классах учитель играет ведущую роль, в то время как западное образование поощряет активное исследование и критическое мышление студентов, что создает дисбаланс между «активным обучением» и «пассивным слушанием». В курсах по искусству и образованию этот

дисбаланс приводит к тому, что студентам из других стран в Китае трудно участвовать в обсуждениях, выражать свое мнение или принимать оценку.

Также студенты-иностранцы привыкли к разным ожиданиям в обучении и системе оценок. В некоторых странах оценки могут больше зависеть от индивидуальных успехов и творческих способностей студента, тогда как в Китае иногда больше ценится усвоение навыков и глубина теоретических знаний, что приводит к трудностям в адаптации к новым стандартам оценки и требованиям обучения. По-иному выстраивается в Китае также управленческий подход в университетах, который выстраивается по линии стандартизированного управления, в то время как иностранные студенты ожидают более индивидуального внимания и гибких методов в управлении. Они привыкли участвовать в процессе принятия решений, хотя и имеют возможность влиять на управление, что противоречит традиционным принципам и методам управления в китайских университетах. Часто возникают ситуации, когда студенты-иностранцы не сотрудничают с учебным заведением и педагогами, не привыкли к отношениям в рамках модели «наставник – ученик», принятой в учебных заведениях Китая.

Ценностный аспект эстетического образования для иностранных студентов в ВУЗах Китая. Эстетическое образование для иностранных студентов в Китае направлено на поддержку их талантов, особенно если они показывают склонность к межкультурной коммуникации и инновационным подходам, проявляют интерес к традиционной китайской культуре и ценностям. Это оказывает помощь в их профессиональном и личностном росте, а также закладывает прочную основу диалога между китайской и другими культурами.

Традиционная культура Китая имеет длительную и богатую историю своего развития, отличается многообразием и глубиной философских идей и подходов. Для того, чтобы иностранные студенты в процессе получения эстетического образования могли приобщиться к ее достижениям и духовным ценностям, необходимо использовать ряд методик в их обучении. Первая из них заклю-

чается в том, чтобы позволить иностранным студентам предоставить возможность предоставления более глубокого знакомства с уникальными особенностями китайской культуры посредством изучения традиционной литературы и искусства. Вторая методика заключается в ознакомлении студентов-иностранцев с ролью исторических традиций в современном развитии КНР для того, чтобы показать преемственность и связь культурного пути страны. Это поможет повысить интерес иностранных учащихся к китайской культуре в целом, что позитивно отразится на межкультурном диалоге в целом. Третья методика направлена на интеграцию личностных предпочтений и эмоционального восприятия иностранных студентов с эстетическими ценностями и канонами китайской культуры, что поможет более глубоко ее понять и способствовать ее популяризации в мире, как одной из основ расширения культурного сотрудничества современного Китая с другими странами.

В 2013 году, после того как Председатель КНР Си Цзиньпин выступил с инициативой «Один пояс, один путь», число иностранных студентов, приезжающих в Китай, стремительно растет [8]. Это имеет большое практическое значение для дальнейшего развития сообщества международных талантов, знакомых с традиционной китайской культурой посредством эстетического воспитания, а также для содействия общению между людьми, международным обменам и сотрудничеству. Это приобретает особое значение в контексте необходимости укрепления дружбы между двумя сторонами посредством воздействия ярких, прогрессивных черт и особенностей современного Китая, продвижения позитивного имиджа страны на международной арене.

Также необходимо стремиться к созданию эмоционального резонанса путем внедрения эстетического воспитания и стимулирования интереса к китайской культуре и современным достижениям в Поднебесной. Это дает возможность для иностранных студентов прикоснуться к ее богатству и достижением, и тем самым постараться минимизировать культурные различия в процессе культурного обмена, наоборот, в его процессе необходимо стремиться к взаим-

ному диалогу и интеграции на основе культурных ценностей. Так, благодаря эстетическому образованию иностранные студенты в Китае могут изучать китайское искусство и культуру, а также лучше понимать контуры и особенности общечеловеческой культуры и искусства с глобальной точки зрения.

В процессе глобализации эстетическое образование не ограничивается только привитием художественных навыков, но, что более важно, посредством мыслей и эмоций, связанных с произведениями искусства, развивает глобальную гражданственность иностранных студентов в Китае. Через это они могут преодолеть национальные, этнические и культурные ограничения и укрепить свое гуманистическое представление, понимание ценности искусства и культуры для всего человечества. Это также отражается в формировании общих позитивных ценностей, таких как мир, справедливость и терпимость через посредство стремления к красоте и восприятия их на опыте. Эстетическое образование выступает в этом плане своеобразным «мостом», чтобы дать возможность иностранным студентам в Китае не только понять ценности и достижения китайской культуры, но также через них способствовать построению мирного, гармоничного, красивого и устойчивого мира. Кроме того, именно эстетическое образование может помочь донести идею «истины, добра и красоты» в форме искусства, улучшить качество жизни людей и создать гармоничную среду обитания человека в процессе общего развития науки и искусства, а также способствовать построению глобального сообщества, отвечающего оюцтм интересам и способствующего гармоничному соразвитию.

Практический курс эстетического воспитания для иностранных студентов колледжей и университетов Китая. Изучение разнообразного и всестороннего пути эстетического воспитания иностранных студентов в Китае, направленного на то, чтобы помочь им быстрее, качественнее и эффективнее интегрироваться в социальную и культурную среду Китая. Последний аспект играет довольно важную роль в содействии всестороннему развитию личности иностранных студентов в период их обучения и пребывания в Китае.

Для этого необходимо органично интегрировать традиционную китайскую культуру и искусство, китайский язык и литературу, философию и другие достижения многовекового цивилизационного развития Китая в эстетическое образование, что позволит оказать позитивное влияние на мировоззрение и взгляды иностранных студентов. Так, наряду включением предметов по изучению китайского языка, «Традиционной китайской культуры», «Обзора Китая» и т.д. в обязательную образовательную программу, необходимо также активно внедрять некоторые факультативные курсы, такие как «Китайская народная культура», «Китайская каллиграфия», «История китайского искусства», «Китайская музыка и танцы», «Китайская живопись», «История китайской литературы» и ряд других. Это благотворно способствовало бы расширению эстетических горизонтов, развитию художественно-эстетических чувств, улучшению понимания китайской культуры, чтобы помочь иностранным студентам в Китае лучше интегрироваться в китайское социальную среду и лучше понять культурную специфику страны в целом.

Важным аспектом в этом отношении является необходимость привлечения к процессу эстетического обучения студентов-иностранцев профессиональных, талантливых преподавателей. Ключом к достижению успеха в их деятельности является наличие у них солидных профессиональных знаний, навыков межкультурного общения и высокого уровня преподавания иностранных языков. Преподаватели такого уровня подготовки обладают глубокими профессиональными знаниями, высокими моральными устоями, последовательностью в словах и поступках, большим чувством ответственности, а также прочными знаниями, что может обеспечить качество преподавания и академическую глубину, преподаваемых ими учебных дисциплин и курсов. Кроме того, обладание хорошими навыками межкультурной коммуникации является ключом для установления хороших отношений с иностранными студентами из разных культур. Понимание потребностей и ожиданий иностранных студентов, а также умение эффективно общаться с ними помогут по-

высить качество преподавания и удовлетворенность студентов получаемыми знаниями. Также знание иностранных языков, наличие хороших навыков общения на них может существенно способствовать выстраиванию качественного культурного диалога со студентами-иностранцами, а также обеспечить получение ими высококачественного эстетического образования в Китае.

Для повышения его эффективности необходимо широко использовать онлайн-платформы и мультимедийные ресурсы, чтобы предоставить иностранным студентам многообразные учебные материалы и возможности интерактивного обучения. При этом сами платформы эстетического воспитания и образовательной практики для иностранных студентов, приезжающих для получения образования в Китай, должна опираться на многочисленные студенческие ассоциации, творческие объединения художников, скульпторов, писателей и других деятелей искусства и культуры, которые смогли бы содействовать участию иностранных студентов в социальной практике и культурных мероприятиях. Это также дает им возможность познакомиться с традиционной китайской культурой и современной жизнью из первых рук, участвуя в культурных мероприятиях, мастер-классах, специальных лекциях, посещениях исторических мест и народных фестивалей.

Другими формами эстетического воспитания, в которых наряду с иностранными студентами могут принять участие и китайские студенты и преподаватели, могут выступить специализированные культурные семинары и форумы, конкурсы красоты и другие мероприятия, затрагивающие вопросы эстетики и ее восприятия. Они необходимы для создания площадок по обмену мнением между ними, также чтобы способствовать пониманию содержания и методов эстетического воспитания в Китае в сравнении с теми, которые используются в тех странах, откуда приехали иностранные студенты. Еще один шаг заключается в создании системы групповых занятий с несколькими опытными профессиональными преподавателями в качестве наставников по эстетическому воспитанию иностранных студентов, обеспечивающих индивидуаль-

ное руководство и поддержку. Важно также отметить, что в настоящее время китайские университеты и культурные учреждения создали целый ряд проектов сотрудничества и программ по международному обмену, чтобы предоставить иностранным студентам больше возможностей для расширения их кругозора и интеграции культур и идей. Поэтому необходимо на постоянной основе осуществлять мониторинг мнений и предложений иностранных студентов в Китае по их восприятию эстетического воспитания, а также всесторонне анализировать его эффективность в их обучении, оптимизировать его и совершенствовать образовательную практику с его использованием.

Необходимость создания цифровой интеллектуальной платформы для эстетического воспитания и образования иностранных студентов в Китае. В контексте новой цифровой эры эстетическое воспитание иностранных студентов в Китае интегрировано с наукой и технологиями, особенно в рамках модели обучения по принципу совместного использования ресурсов. В процессе обучения учащиеся получают доступ к образовательным ресурсам, разработанных на широком применении целого спектра цифровых технологий, которые благодаря высокому уровню визуализации повышают эффективность восприятия и усвоения учебного материала по учебным курсам, связанным с эстетическим воспитанием. Дополнительным позитивным фактором в этом плане является то, что иностранные студенты могут довольно быстро и удобно интегрировать данные цифровые материалы в свой распорядок дня в зависимости от своего свободного времени и удобства.

Вместе с тем традиционные методы преподавания эстетического воспитания претерпевают изменения, которые могут предоставить иностранным студентам беспрецедентный интерактивный и персонализированный опыт обучения. Во-первых, это технологии виртуальной реальности (VR) и дополненной реальности (AR), которые дают возможность иностранным студентам познакомиться с китайской культурой и искусством в искусственной иммерсионной среде. Будь то прогулка по виртуальному дворцу-музею властителей Китая в прошлом

или «диалог» во времени с древними поэтами, эти технологии могут помочь иностранным студентам преодолеть географические, языковые и, в некоторой степени, временные барьеры и получить глубокое представление о богатом культурном наследии традиционного Китая.

Во-вторых, сеть Интернет и мобильные приложения стали новыми массовыми и эффективными каналами распространения знаний об эстетическом воспитании в Поднебесной. Онлайн-курсы, цифровые художественные архивы и платформы социальных сетей не только предоставляют огромные ресурсы для обучения, но и создают глобальное образовательное сообщество, чтобы иностранные студенты могли в любое время и в любом месте получить доступ к удивительному миру китайской эстетики. Кроме того, это также дает уникальную возможность вступить в прямой диалог с деятелями культуры и науки со всего мира, не отстает в этом отношении и современный Китай.

В-третьих, применение искусственного интеллекта (ИИ) еще больше обогатило содержание и форму эстетического воспитания. Искусственный интеллект может настраивать индивидуальные курсы в соответствии с интересами и успеваемостью иностранных студентов и даже рекомендовать произведения искусства, которые наилучшим образом соответствуют эстетическим предпочтениям студентов, с помощью алгоритмического анализа. Кроме того, музыка, картины и стихи, созданные AI, помогают стимулировать интерес и желание иностранных студентов изучать художественное творчество в целом.

Заключение. Эстетическое воспитание иностранных студентов в Китае – это важная, сложная, трудоемкая и в то же время увлекательная образовательная среда. Укрепление понимания китайской культуры среди иностранных студентов через эстетическое воспитание не только помогает им более полно и глубоко осознать традиционную культуру и современное общество Китая, но и способствует популяризации многовекового культурного наследия Китая. Что, несомненно, вносит вклад в мировую сокровищницу мировой культуры, а также способствует выстраиванию диалога КНР с другими странами мира в позитивном ключе.

Организация качественного по своему содержанию и предоставлению эстетического образования для иностранных студентов в Китае и подготовка высококвалифицированных международных специалистов, которые понимают Китай и его культуру и социум, является важным инструментом для международного обмена между цивилизациями и налаживания плодотворного сотрудничества в современном мире. Это может способствовать построению сообщества единой судьбы человечества, идея которого является одним из главных маяков КНР для выстраивания международного сотрудничества с другими государствами.

Эстетическое образование является важным путем для всестороннего развития

и иностранных студентов и глубокого понимания китайской культуры и общества в целом. Оно не только способствует культурному диалогу и взаимопониманию, но и развивает творческое мышление и инновационные способности студентов, улучшает их общую квалификацию и гуманитарные знания, а также помогает улучшить культурный имидж Китая на международной арене. По этой причине роли эстетического воспитания придаваться большее значение в подготовке и обучении иностранных студентов. Кроме того, необходимо также способствовать его постоянному развитию и совершенствованию для повышения его эффективности, инновационности и интерактивности.

Список литературы:

1. Виноградов А. Что такое проект «Один пояс, один путь» и каковы перспективы его «сопряжения» с Евразийским союзом. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.sonar2050.org/publications/chto-takoe-kitayskiy-proekt-odin-poyas-odin-put-i-perspektivy-ego-sopryajeniya-s-rossiyskim-proekt/> (дата обращения: 21. 11.2024)
2. Дэн Сяоцзюань, Ван Фупин. Внутренний механизм и практическое направление реформы преподавания эстетического воспитания в сельских школах с использованием “Интернет+” // Исследования в области образовательной технологии. 2023. № 44(03). С. 71-77 (на кит. яз).
3. Цуй Цзявэнь. Концепция сообщества единой судьбы человечества в контексте культурно-цивилизационной идентичности Китая // Общество: философия, история, культура. 2019. № 4. С. 87-91.
4. Oberg K. Culture shock: Adjustment to new cultural environments // Practical Anthropology. 1960. № 7. P. 177-182.
5. Chapdelaine R., Alexitch L. Social skills difficulty: Model of culture shock for international students // Journal of College Student Development. 2004. № 5(2). P. 167-184.
6. Махортова О.В., Мордовина Л.В. Особенности символики и знаковости Китая //Аналитика культурологии. 2011. № 19. С. 137-139.
7. Чжан Шуан. Исследование текущего состояния и стратегии решения проблем психического здоровья иностранных студентов в китайских университетах // Образование легкой промышленности Китая. 2021. № 3. С. 52-56 (на кит. яз.).
8. Чжан Ч. Экспорт китайского образования: проблемы и предложения // Мир науки. Педагогика и психология. 2022. Т. 10. № 6. [Электронный ресурс]. URL: <https://mir-nauki.com/PDF/65PDMN622.pdf> (дата обращения: 25. 11.2024)

АВТОРЛОР ТУУРАЛУУ МААЛЫМАТ

Мусаев С. Ж. – КР УИАнын академиги, филология илимдеринин доктору, профессор

Маразыков Т. С. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор Кыргыз Республикасы, Жусуп Баласагын атындагы улуттук университети, кыргыз филологиясы факультети, кыргыз тил илими кафедрасы

Абасова А. – ага илимий кызматкер, КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабияты институту

Абдразакова Г. Ш. – филология илимдеринин доктору Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз тил илими кафедрасынын профессору

Абдуллаев С. Н. – филология илимдеринин доктору, профессор, «Ренессанс» этномаданий борборунун жетекчиси, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети

Абдыжапар уулу М. – филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Котормо борборунун эксперти

Абдыкалыкова А. А. – филология илимдеринин кандидаты, доцент

Абдыкеримова А. Э. – филология илимдеринин доктору, К.Тыныстанов атындагы ЫМУ

Акынбекова А. У. – филология илимдеринин доктору, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Алиева Ф.Э. – ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Алымбаева З. А. – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ж.Баласагын атындагы КУУ, “Телевидение” билим берүү программасынын жетекчиси

Асылбекова Ч.А. – филология илимдеринин кандидаты, доцент

Дарбанов Б.Е. – филология илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети

Базаралиева Г. К. – жетектөөчү илимий кызматкер, КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабияты институту

Бакирова Г. К. – филол. илим. канд., доц.,

Токтогулова С. Т. – магистрант, Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

Баястанов А. Ж. – жетектөөчү илимий кызматкер, КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабияты институту

Джаманкулова К. Т. – филология илимдеринин доктору, Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз тил илими кафедрасынын профессору

Джунушалиева Г. Ж. – жетектөөчү илимий кызматкер, КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабияты институту

Жамашева Г. З. – филология илимдеринин кандидаты, КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабияты институту

Жамашова А. Т. – филология илимдеринин кандидаты, доцент, К.Карасаев атындагы БМУнун мамлекеттик тил кафедрасынын башчысы

Жумагулова Ф. М. – чет тилдер кафедрасынын доценти, К.Тыныстанов атындагы ЫМУ

Ибраева Д. А. – филология илимдеринин кандидаты, КРУ ИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабияты институту

Иманакунова К. Ш. – Педагогика илимдеринин кандидаты, доцент, И.Арабаев атындагы КМУ

Исраилова Д. А. – филология илимдеринин кандидаты, КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабияты институту

Кадыралиева Д. Ж. – филология илимдеринин кандидаты, доцент, КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабияты институту, мамлекеттик жана чет тилдер кафедрасы

- Кайымова Ф. М.** – филология илимдеринин кандидаты, доцент Баткен мамлекеттик университети,
Султан к. А. – окутуучу, Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институту
Иматилла у. Э. – магистрант
Каратаева С. К. – филология илимдеринин доктору, доцент, Ж.Баласагын атындагы КУУ
Касымбекова Н. Ж. – филология илимдеринин кандидаты, доцент, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Кожоева Г. Ж. – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети
Кошуева М. Ж. – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети
Кыдырова А.Б. – “Филологиялык билим берүү” багыты боюнча магистр
Мирзахидова М. И. – филология илимдеринин доктору, профессор
Надилбек кызы Б. – аспирант
Абдимоминов М. А. – Б.Сыдыков атындагы КӨЭУнын аспиранты
Муратов Т. Р. – окутуучу, Б. Сыдыков атындагы Эл аралык Кыргыз-Өзбек университетинин медициналык колледжи
Мурзалиева А. Ш. – филология илимдеринин кандидаты, Баткен мамлекеттик университети
Мусаева Т. С. – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-Түрк Манас университети
Нармырзаева К. Ж. – ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
Нурматова Г. М. – улук окутуучу, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети
Райым кызы А. – ага илимий кызматкер, КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабияты институту
Рыспакова М. – аспирант, Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети
Уйсал Сечкин – PhD доктор, Кыргыз-Түрк Манас университети
Сагынбаева Б. – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Садыкова С. З. – филология илимдеринин доктору, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин профессору
Солтоноев А. М. – окутуучу, Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз тил илими кафедрасы
Сулайманова М. И. – доцент, педагогикалык институт
Садыкова К. – ага окутуучу И. Арабаев атындагы КМУ
Сыдыкова Т. К. – филология илимдеринин доктору, И. Арабаев ат. КМУнун профессору
Табалдиева А. Б. – улук окутуучу, Ж.Баласагын атындагы КУУ
Танаева Н. Ш. – филология илимдеринин кандидаты, Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Назарова А. А. – ОшМПУ, магистрант
Таштанова М. А. – ага илимий кызматкер, КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабияты институту
Темирова М. А. – доцент
Темирова Г. А. – улук окутуучу
Токтосунова А. М. – филология илимдеринин кандидаты, А.Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университети, Кыргыз-Россия факультети, кыргыз тили жана адабияты кафедрасы
Тургунбаева Г. – ага илимий кызматкер, КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабияты институту

Tian Daixiong – докторант Педагогического факультета Северо-Западного педагогического университета, г. Ланьчжоу, КНР

Усмамбетов Б. Ж. – филология илимдеринин доктору, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин профессору

Чекеева Б. С. – улук окутуучу, Б.Бейшеналиева атындагы Кыргыз мамлекеттик маданият жана искусство университети

Уметов К. К. – филология илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы КУУ

Хидирова Ч. Х. – Филология илимдеринин кандидаты, доцент, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Черикбаева Н. Б. – Филология илимдеринин кандидаты, доцент, «Ала-Тоо» Эл аралык университети

Шайжигитова Б. – окутуучу, И. Арабаев атындагы КМУ

Шаршембаев Б. – Филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-түрк Манас университети

Шерова Н. – окутуучу

Шерова А. – Филология илимдеринин кандидаты, Баткен мамлекеттик университети

УТВЕРЖДЕНО
Постановлением Президиума НАН КР
от 25 мая 2016 года № 25
(В редакции постановлений от 28 октября 2020 года № 43)

ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ И ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ

Редакция журнала «Известия НАН КР» убедительно просит авторов руководствоваться приводимыми ниже правилами и ознакомиться с ними, прежде чем предоставят статьи в редакцию. Работы, оформленные без соблюдения этих правил, возвращаются без рассмотрения.

1. Журнал публикует сообщения об исследованиях в области технических, естественных и общественных наук, авторами которых являются академики, члены-корреспонденты, научные сотрудники, иностранные члены НАН КР и другие.

Статьи публикуются в электронных и бумажных вариантах. Электронная версия журнала будет размещаться на сайте www.ilim.naskr.kg.

2. Для опубликования статьи в журнале необходима рецензия, представленная док-тором наук по соответствующей специальности в печатном и электронном варианте.

3. Письмо в произвольной форме на имя главного редактора журнала «Известия НАН КР», Президента НАН КР Абдрахматова К.Е.

4. Авторы должны предоставить индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК). К статье прилагаются фамилии авторов на трех языках (**русском, кыргызском, английском**), а также электронные версии текста статей и рисунков.

5. В начале статьи нужно указать полное название учреждения, в котором выполнено исследование, фамилии, имена, отчества, научные звания и регалии всех авторов. В конце статьи продублировать указанные данные, добавив почтовый индекс, **номера телефонов (служебный, домашний, мобильный), факс и электронную почту, место работы, адрес (страна, город), каждого автора на трех языках (кыргызский, русский и английский)**. Необходимо также указать лицо, с которым редакция будет вести переговоры и переписку.

6. Авторы в обязательном порядке прописывают названия темы статей, аннотации и ключевые слова на русском, кыргызском и английском языках. Носитель – Диск или флеш-карта.

7. Возвращение рукописи автору на доработку не означает, что она принята к печати. После получения доработанного текста рукопись вновь рассматривается редколлегией. Доработанный текст автор должен вернуть вместе с исходным экземпляром, а также с ответом на все замечания. Датой поступления считается день получения редакцией окончательного варианта.

8. Редакция журнала «Известия НАН КР» принимает сообщения объемом до **15 печатных листов, размер шрифта – 14-й через 2 интервала**. Рисунки должны быть выполнены четко, в формате, обеспечивающем ясность передачи всех деталей. Каждый рисунок должен сопровождаться подписью независимо от того, имеется ли в тексте его описание. Страницы должны быть пронумерованы. В тексте нельзя делать рукописные вставки и вклейки. Математические и химические формулы и символы в тексте должны быть набраны и вписаны крупно и четко. Следует избегать громоздких обозначений. Занумерованные формулы обязательно включаются в красную строку, номер формулы ставится у правого края. Желательно нумеровать лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

9. Ссылки в тексте на цитированную литературу даются в квадратных скобках, например [1]. Список литературы приводится в конце статьи. **Для книг:** фамилия и инициалы автора, полное название книги, место издания, издательство, год издания, том или выпуск и общее количество страниц. **Для периодических изданий:** фамилия и инициалы автора, название журнала, год издания, том, номер, первая и последняя страницы статьи. Ссылки на книги, переведенные на русский язык, должны сопровождаться ссылками на оригинальные издания с указанием выходных данных.

10. Электронный вариант статей и предоставленных рецензий высылаются авторами на почту ilimbasma@mail.ru.

11. Не принятые к публикации работы авторам не высылаются.

12. Статьи и материалы, отклоненные редколлегией, повторно не рассматриваются.

13. Для покрытия расходов на публикацию материалов сумма оплаты за публикацию статьи составляет для авторов, не являющихся членами НАН КР – 1000 сомов; для авторов из стран СНГ – 50 долларов США; для авторов из стран дальнего зарубежья – 60 долларов США.

Издательская группа:
директор М.А.Токтоболотов (руководитель),
Ж.И. Кочкорбаева, В.А. Закирова, Н.Табылды кызы

Подписано в печать 10.12.2024 г. Формат 60×84 $\frac{1}{8}$.
Печать офсетная.
Тираж 100 экз.

Издательский центр «Илим» НАН КР
720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а